

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DÎVÂN ŞİİRİNDE SOSYAL ELEŞTİRİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Zülfi GÜLER

HAZIRLAYAN
Zülküf KILIÇ

ELAZIĞ - 2008

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DÎVÂN ŞİİRİNDE SOSYAL ELEŞTİRİ

DOKTORA TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman	Üye	Üye
Yrd. Doç. Dr. Zülfi Güler	Prof. Dr. Mahmut Atay	Prof. Dr. Sabahattin Küçük

Prof. Dr. Hasan Kavruk	Doç. Dr. Ali Yıldırım
------------------------	-----------------------

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / tarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET**DOKTORA TEZİ****TÜRK DÎVÂN ŞİİRİNDE SOSYAL ELEŞTİRİ****ZÜLKÜF KILIÇ****FIRAT ÜNİVERSİTESİ****SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ****TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI****2008, Sayfa 517**

Edebî eserler, içinde olduğu devirlerin siyasî, sosyal, kültürel, fikrî özellikleri ve şartlarıyla yakından ilgilidir. Özellikle edebiyatın önemli konularından olan eleştiri, fert ve toplumun ahlâkî, felsefî, dinî değer yargıları, gelenekleri ve kültürleriyle daha yakından ilişkilidir.

Dîvân şiirinde her ne kadar göğün mavisine ait hayâlî imgeler, aşklar... işlenmişse de yaşayan, ayakları yere basan toprağın karasına – gerçeklere – ait konulara da kayıtsız kalınmamış ve hayâllere nispetle -cılız kalsa da- eleştiri konuları da işlenmiştir. Uzantıları günümüze kadar ulaştığından, aşınası olduğumuz rüşvet, kayırmacılık, işin ehline verilmemesi, cahillere hürmet edilip değerli olanların kıymet bulmaması, zengin-fakir ayrımının yapılması, devlet ve devlet ricâlinin dejenere olması, vatan kıymetinin bilinmemesi, dinin sömürü aracı olarak kullanılması, makam, mansıp, menfaat ve ikbal kaygısıyla her yolun mubah sayılması, ötekileştirme, yabancılaşma, oportünist davranma, yansıtma, yığın psikolojisiyle hareket etme, toplumsal normların dışına çıkma... gibi konular dîvânlar içerisinde yeteri kadar yer almıştır.

Eleştiriler, şâirler arasındaki ilişkileri göstermesi ve birçok şâirin hayatı ile ilgili ipuçları vermesi bakımından, edebiyat tarihlerinin hazırlanmasında göz ardı edilmemesi gereken önemli bir kaynaktır. Ayrıca, söyleniş sebepleri dikkate alındığında diğer türlere göre sosyal hayata daha yakın bir tür olması bakımından tarih ve sosyoloji alanında çalışanlar için de incelenmeğe değer bir bilgi kaynağıdır.

Anahtar kelimeler: Sosyal, eleştiri, toplum, fert, kültür

ABSTRACT**The Thesis of Doctor's Degree****Social Criticism in Turkish Classical Ottoman Poetry****Zülküf KILIÇ****FIRAT UNIVERSITY****SOCIAL SCIENCES INSTITUTE****TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE DEPARTMENT****2008, Page 517**

Literary works of art are closely related to the political, social, cultural and intellectual characteristics, and the conditions of the period in which they were formed. In particular, criticism, one of the significant subjects of the literature, is more closely related to the moral, philosophical, religious standards of judgment, traditions and the cultures of the society.

Although fantastic images relating to the blue of the sky and love were largely treated in Classical Ottoman Poetry, poets were not indifferent to the living, concrete truths belonging to the black of the land, but the subjects including criticism like this were weak and limited compared to the imaginations. The subjects which we are familiar with thanks to extensions from the past appear in Dvâns more than we suppose. These are: Bribery, favoritism, not assigning a job to people who are capable, having respect for the ignorant, but not for the talented people, differentiation between the poor and the rich, degeneration of the state and the high officials, not realizing the worth of the motherland, using the religion as a means of exploitation, regarding every way as permissible with the anxiety and expectation of position, being a high official, benefit, and having a good fortune, making the other, alienation, behaving in an

opportunistic way, reflection, acting with mass psychology, behaving without taking care of the social norms

Reviews are significant sources in the process of preparing literature histories in terms of they show the relations between poets and they give clues related to the life of lots of poets. For this reason, they are not to be undervalued. Furthermore, when their reasons of saying were taken into consideration, because they are a form which are closer to the social life, reviews, compared to the other forms, are significant sources of information which are worth studying for the people who work in the field of history and sociology.

Key words: Social, criticism, society, individual, culture.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	XIV
KISALTMALAR	XVI
BİRİNCİ BÖLÜM	1
1. 1. GİRİŞ	1
1. 2. TÜRK EDEBİYATINDA SOSYAL ELEŞTİRİNİN TARİHİ SEYRİ	7
1. 2. 1. XIII-XV. Yüzyıllarda Sosyal Eleştiri	7
1. 2. 2. XVI. Yüzyılda Sosyal Eleştiri	8
1. 2. 3. XVII. Yüzyılda Sosyal Eleştiri	10
1. 2. 4. XVIII. Yüzyılda Sosyal Eleştiri	12
1. 2. 5. XIX. ve XX. Yüzyılda Sosyal Eleştiri	13
1. 3. ELEŞTİRİYE GENEL BİR BAKIŞ	15
1. 3. 1. TANZ (ELEŞTİREL ŞİİR)	15
1. 3. 2. GÜLME ve KOMİKTEKİ ELEŞTİRİ	20
1. 3. 3. HİCİV, MEDİH ve HEZEL	24
1. 3. 4. TÜRK EDEBİYATINDA ELEŞTİRİ	32
1. 3. 4. 1. Türk Edebiyatında Eleştiri Türü	32
1. 3. 4. 2. Türk Edebiyatında Eleştiri Terminolojisi	33
1. 3. 4. 2. 1. Latife, Şaka, Mizah	33
1. 3. 4. 2. 2. Hezl, Tehzîl, Tezyîf	35
1. 3. 4. 2. 3. Mülâtafa, Mutâyebe	37
1. 3. 4. 2. 4. Zemm, Kadh, Şetm	37
1. 3. 4. 2. 5. Ta'riz	37
1. 3. 4. 2. 6. Hevâiyyât	38
İKİNCİ BÖLÜM	40
2. 1. ELEŞTİRİNİN SOSYAL VE RUHSAL YÖNÜ	40
2. 1. 1. ELEŞTİRİNİN SEBEPLERİ VE MAHİYETİ	40
2. 1. 2. ELEŞTİRİNİN KİŞİSEL BOYUTU	40
2. 1. 2. 1. Kin, Nefret ve Düşmanlık	41
2. 1. 2. 2. Beklediğini Alamama, Kırılma, Memnuniyetsizlik ve Hayal Kırıklığı	43
2. 1. 2. 3. Eğlenmek ve Latife Yapmak	50
2. 1. 3. ELEŞTİRİNİN SİYASİ ve TOPLUMSAL BOYUTU	54
2. 1. 4. ELEŞTİRİNİN ETKİSİ	61
2. 1. 5. KİŞİSEL ELEŞTİRİLERE GÖSTERİLEN TEPKİLER	64
2. 1. 5. 1. Eleştiren Kişiyi Dikkate Almamak	64
2. 1. 5. 2. Eleştiriye Karşılık Vermek	64
2. 1. 5. 3. Eleştiri Yapan Kişinin Görevine Son Vermek veya Verdirmek	65
2. 1. 5. 4. Eleştireni Sürmek	65
2. 1. 5. 5. Eleştirenin Hayatına Son Vermek	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	71
3. ELEŞTİRİLERİN KALEME ALINDIĞI NAZIM ŞEKİLLERİ	71
3. 1. GAZEL	71
3. 2. KASİDE	72
3. 3. KİT'A	75
3. 3. 1. Tarih	78
3. 4. TERKİB BENT	79
3. 5. TERCİ BENT	83
3. 6. BEYİT	85
3. 7. MÜSEDDES VE TESDİS	86
3. 8. MUHAMMES VE TAHMİS	88
3. 9. MURABBA VE TERBİ	90
3. 10. TUYUĞ	90
3. 11. MÜSTEZAD	91

3. 12. MESNEVÎ.....	92
3. 13. MU'AMMA.....	92
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	93
4. ELEŞTİRİNİN MUHTEVÂ YÖNÜ.....	93
4. 1. YABANCILAŞMA, YALNIZLIK ve FERDİYETÇİLİK	95
4. 2. ÖTEKİLEŞTİRME.....	100
4. 3. TOPLUMSAL NORMLARA AYKIRILIĞIN ELEŞTİRİSİ	102
4. 3. 1. Adaletsizlik, Haksızlık ve Çifte standart.....	103
4. 3. 2. Zulüm ve Eziyet Etme	107
4. 3. 3. Dejenerasyon	110
4. 3. 4. Falcılık ve Muskacılık.....	117
4. 3. 5. İhtiyaç Sahiplerine Karşı Duyarsızlık	118
4. 3. 6. Sahte Şeyhlik	119
4. 3. 7. Boşanma.....	120
4. 3. 8. Çokeşlilik.....	120
4. 3. 9. Yolsuzluk ve Rüşvet	120
4. 3. 10. Karşılıksız İş Görmeme	124
4. 3. 11. Torpil ve Kayırmacılık.....	125
4. 3. 12. Duyarsızlaşma.....	126
4. 3. 13. Gasp	127
4. 3. 14. Haram Yeme	128
4. 3. 15. Sosyolojik Farkları Anlamama	128
4. 3. 16. Vatan Kıymetini Bilmeme	129
4. 3. 17. Engel Tanımazlık	130
4. 3. 18. Şeyh ve Hocaların Eteğine Yapışma.....	130
4. 3. 19. Mertlik-Yiğitlikten Uzaklaşma ve İş Görmezlik.....	131
4. 3. 20. Yerleşik Değerleri Görmeme Eğilimi	131
4. 3. 21. Namus ve Utanma Kavramlarına Yaklaşımdaki Değişim	132
4. 3. 22. Zayıfı Ezme.....	133
4. 3. 23. Eşitsizlik.....	134
4. 4. TOPLUMDAKİ YANLIŞ DÜŞÜNCE, DUYGU ve FİİLLERİN ELEŞTİRİSİ	134
4. 4. 1. İlme ve Âlimlere İtibar Edilmemesi.....	135
4. 4. 2. Akı Rehber Edinme	137
4. 4. 3. Hayatı Tek Boyutlu Yaşama	139
4. 4. 4. İşin Gereğini Yapmama	140
4. 4. 5. Özden Uzaklaşıp Ayrıntılarda Yoğunlaşma.....	141
4. 4. 6. Safiyetten Uzaklaşıp Kirlenme	141
4. 4. 7. Sızlanmaları, İsyanları Anlamama.....	142
4. 4. 8. Vakitsiz, Gereksiz, Faydasız İş Görme	143
4. 4. 9. Yığın Psikolojisi	143
4. 4. 10. Eldeki Güç, İmkân ve Olanakların Değişmeyeceği Fikri.....	144
4. 4. 11. İşlerin Tecziye-Ödül Eksenli Yürümesi.....	149
4. 4. 12. Özel Hayata Müdahale.....	150
4. 4. 13. Samimi Olana Mukavemet Etme	151
4. 4. 14. Ulvî Hedeflere Basit Şeylerle Ulaşma Fikri.....	151
4. 4. 15. Ulvî Olandan uzaklaşma	152
4. 4. 16. Ulvî Olanlar İçin Küçük Şeylerden Geçememe	154
4. 4. 17. Yanlış Sanılar.....	156
4. 4. 18. Emeksiz, Bedelsiz Güzel Sonuç Umma.....	158
4. 4. 19. İnsan Psikolojisini Bilmeme-İnsana Değer Vermeme	160
4. 4. 20. Kerhen İş Görme	163
4. 4. 21. Özgürlüğünü, İnsanlığını Satma	163
4. 4. 22. Sanatkarlara Kıymet Verilmemesi	164
4. 4. 23. Yaşayıp Hissetmeden Bilebilme Düşüncesi.....	165
4. 4. 24. Hayatı Olanların Gerekliliğini Unutma.....	168
4. 4. 25. İnsanlığın Zararı İçin İlim Tahsil Etme.....	168
4. 4. 26. Kıymet Bilmezlik.....	169
4. 4. 27. Özün Bırakılıp Şekil ve Dış Görünüşün Revaç Bulması	170
4. 4. 28. Yetersizlik	171

4. 5. TOPLUMA ZARARI DOKUNAN UNSURLARA KAYITSIZ KALIŞIN ELEŞTİRİSİ	171
4. 5. 1. Bilinçsizlik ve Cehalet	172
4. 5. 2. Fırsatları Değerlendirmeme ve Zaman İsrafı	176
4. 5. 3. Toplumsal Ayrışma ve Karışıklık	179
4. 5. 4. Devlet Ricâlinin Duyarsızlığı	180
4. 5. 5. Gaflet ve Şaşkınlık	183
4. 5. 6. Farklı ve Özel Olanların Fark Edilmeyişi	186
4. 5. 7. Bozuk Yaratılışlıların Düzelmemesi	188
4. 5. 8. Farklılıkları Anlamama	190
4. 5. 9. Topluma Yön Verebilecek Şahsiyetlerin Yokluğu	192
4. 6. MUHAKEME YETİSİNİ KAYBETMENİN ELEŞTİRİSİ	192
4. 6. 1. Değerli Olanı Ucuz Elde Etme Düşüncesi	192
4. 6. 2. Değerli Olanın Farkına Kaybolması Halinde Varma	193
4. 6. 3. Değerli Olanların Değer Bulmaması	194
4. 6. 4. Değersiz ve Alçak olanların Kıymet Bulması	199
4. 6. 5. Düşmanlık Kavramını Tam Algılayamama	201
4. 7. ÇATIŞMALAR	202
4. 7. 1. Ehl - Nâ-Ehl Çatışması	202
4. 7. 2. Sonlu-Sonsuz Çatışması	204
4. 7. 3. İyi-Kötü Çatışması	204
4. 7. 4. Madde-Mânâ Çatışması	205
4. 7. 5. Nitelik-Nicelik Çatışması	207
4. 7. 6. Zengin-Fakir Çatışması	208
4. 8. DÜNYAYA TUTKU DERECESİNDE BAĞLANMANIN ELEŞTİRİSİ	209
4. 8. 1. Dünyayı Yanlış Anlama ve Dünyaya Aşırı Bağlılık	209
4. 8. 2. Dünyayı Ruhsuzlaştırma ve Kirlenme	220
4. 9. ÖĞÜTLERLE ELEŞTİRİ	221
4. 9. 1. Aldanma ve Bilgisizlik	221
4. 9. 2. Fânî Olanlarla Övünme	222
4. 9. 3. Maddî Olanı Mânânın Önüne Geçirme	224
4. 9. 4. Muhteris Olma	225
4. 9. 5. Dünya Tutkusu	226
4. 9. 6. Sır Tutmama	232
4. 9. 7. Zayıflara Kerem Etmeme	233
4. 9. 8. Boş Uğraşlar	234
4. 9. 9. İbadetlere Aşırı Güvenme	235
4. 9. 10. Yıkıcılık	236
4. 9. 11. Katılık, Kabalık, Kırıcılık	237
4. 9. 12. Dalkavukluk	237
4. 9. 13. Nefsinden Emin Olma	238
4. 9. 14. Kusursuzluk Arama	239
4. 9. 15. Özü Kirlenenlerle İnsanî İlişkileri Sürdürme	239
4. 9. 16. Yılgınlık, Yeis	240
4. 9. 17. Zamanın Dışında Kalma	241
4. 10. İLÂHÎ OLANA YABANCI KALIŞIN ELEŞTİRİSİ	242
4. 10. 1. Asilik	242
4. 10. 2. İlâhî Olanı Gereği Gibi Bilmeme	243
4. 10. 3. Ölümün Kavranılmaması	247
4. 10. 4. Eşyanın Dilini Bilmeme	248
4. 10. 5. Kaza ve Kaderi Bilmeme	250
4. 10. 6. Takdiri Göz Ardı Etme	250
4. 10. 7. Gaflet ve Nisyân	252
4. 10. 8. Nasipsizlik	254
4. 10. 9. Vahdet-i Vücûd'a Yabancı Kalma	255
4. 10. 10. Gümrâh	256
4. 10. 11. Nefsin İsteklerine Göre Yaşama	257
4. 11. KİŞİLERİN MİZAÇ VE DAVRANIŞLARININ ELEŞTİRİSİ	259
4. 11. 1. Sinsilik, Münafıklık ve Gammazlık	260
4. 11. 2. Hafife Alma ve Küçümseme	262

4. 11. 3. Kıskançlık	263
4. 11. 4. Öz Eleştiri Yapamama	266
4. 11. 5. Ulvî Düşünememe	267
4. 11. 6. Aşırılık	268
4. 11. 7. Hamlık, Çiğlik	268
4. 11. 8. Kişiliğin Oturmaması	271
4. 11. 9. Sabırsızlık ve Acelecilik	271
4. 11. 10. Vefâsızlık, Sadâkatsizlik	273
4. 11. 11. Hoşgörüsüzlük	276
4. 11. 12. Aşağılık Hissi	277
4. 11. 13. Sadece Konuşarak İşleri Halletme Düşüncesi	278
4. 11. 14. Yalancılık ve Hilekârlık	278
4. 11. 15. Bencillik	280
4. 11. 16. Gururlu Olmama	282
4. 11. 17. Kindarlık	282
4. 11. 18. Kötü Alışkanlıklar	283
4. 11. 19. Samimiyetsizlik	284
4. 11. 20. Yüzeysellik	289
4. 11. 21. İçten Pazarlık	291
4. 11. 22. Memnuniyetsizlik	292
4. 11. 23. Sıkıntılara Katlanamama ve Fedakârlığa Gelememe	293
4. 11. 24. Boyutsuzluk	294
4. 11. 25. İdealist ve Fedakâr Olmama	297
4. 11. 26. Merhametsizlik	298
4. 11. 27. Sorunsuz Bir Hayatı Kovalama ve Olgunlaşmama	301
4. 11. 28. Cimrilik (Hasislik, Pintilik)	304
4. 11. 29. Riyakârlık	307
4. 11. 30. Muhteris Olma	308
4. 11. 31. İnatçılık	312
4. 11. 32. Mükemmelliyetçilik	313
4. 11. 33. Şekilcilik	313
4. 11. 34. Doyumsuzluk	315
4. 11. 35. Kanaatkâr Olmama	318
4. 11. 36. İradesizlik, Zaaf ve Arsızlık	320
4. 11. 37. Nankörlük	322
4. 11. 38. Sözünden Dönme ve Güvensizlik	325
4. 11. 39. Bilinçsiz Olma	325
4. 11. 40. Oportünizm	326
4. 11. 41. Taklitçilik ve Yeteneksizlik	327
4. 11. 42. Fırsatçılık	329
4. 11. 43. Kendini Tanımama	329
4. 11. 44. Otokontrolü Yitirme	330
4. 11. 45. Tecessüs	332
4. 11. 46. Gamsızlık	333
4. 11. 47. Övünme ve Kibir	334
4. 11. 48. Önyargı	340
4. 11. 49. Tecrübesizlik ve Zayıflık	341
4. 11. 50. Gerçeklerden Kaçma	342
4. 11. 51. Tembellik ve Erteleme	342
4. 11. 52. Kınanma Korkusu	343
4. 11. 53. Özdeki Eksiklikleri Kapatma Gayreti	345
4. 11. 54. Tutarlılık	346
4. 11. 55. Gönül ve Anlayış Yoksulluğu	347
4. 11. 56. Ukalâlık ve Haddini Bilmezlik	349
4. 11. 57. Görgüsüzlük	351
4. 12. YANSITMA	352
4. 13. MAKAM, MEVKİ VE MESLEK SAHİPLERİNİN ELEŞTİRİSİ	353
4. 13. 1. Vâiz, İmam ve Şeyhülislam Eleştirisi	353
4. 13. 1. 1. Akılsızlık (Bîhod)	354

4. 13. 1. 2. Cimri	354
4. 13. 1. 3. Israrcı ve Sıkıcı	355
4. 13. 1. 4. Menfaatçı ve Faydacı	355
4. 13. 1. 5. Sözü, Sohbetini Bilmemesi	355
4. 13. 1. 6. Uzlette Yaşayıp Hayatı Bilmemesi	356
4. 13. 1. 7. Çok ve Boş Konuşması	356
4. 13. 1. 8. Kabalığı	356
4. 13. 1. 9. Kavgacı, Aksı	357
4. 13. 1. 10. Özünün Sözüyle Çelişmesi	357
4. 13. 1. 11. Samimiyetsizliği ve Riyakârlığı	357
4. 13. 1. 12. Şarap İçmesi ve Güzellere Karşı Zaaf Göstermesi	359
4. 13. 1. 13. Üfürükçülüğü	359
4. 13. 1. 14. Cahil (Nâdan)	360
4. 13. 1. 15. İnkârcı, Kâfir	360
4. 13. 1. 16. Katılığı	360
4. 13. 1. 17. Şekilcilik	361
4. 13. 1. 18. Sürekli Cenneti Methedip Cehennemle Korkutması	361
4. 13. 1. 19. İnsânî Hasletlerindeki Zayıflığı	361
4. 13. 1. 20. Soğuk, Sıkıcı	362
4. 13. 1. 21. Ukalılığı	363
4. 13. 2. Pâdişâh Eleştirisi	363
4. 13. 3. Vali, Âyân Eleştirisi	365
4. 13. 4. Sadrâzam ve Vezir Eleştirisi	366
4. 13. 5. Şâ'irler Eleştirisi	369
4. 13. 6. Kâtipler Eleştirisi	375
4. 13. 7. Kadı, Hâkim, Kazasker, Müderrris ve Müftü Eleştirisi	376
4. 14. TİPLERİN ELEŞTİRİSİ	378
4. 14. 1. MADDİYATÇI TİP	379
4. 14. 1. 1. Makam, Mansıp Ad Tutkunluğu	380
4. 14. 1. 2. Maddî Olana Rağbet	383
4. 14. 1. 3. Mânâ, Şekil Tezâdı	385
4. 14. 1. 4. Menfaatçilik ve İkbâl Kaygısı	388
4. 14. 2. SÜFÎ ve ZÂHİD TİPİ	390
4. 14. 2. 1. Aceleciliği	397
4. 14. 2. 2. Açgözlülüğü	397
4. 14. 2. 3. Akılsızlığı (Bî-hod)	397
4. 14. 2. 4. Âşığa Nasihat Etmesi ve Âşığı Eleştirmesi	398
4. 14. 2. 5. Boş Fiil ve Düşünceleri	399
4. 14. 2. 6. Boyutsuzluğu	400
4. 14. 2. 7. Cahil (Nâdan)	402
4. 14. 2. 8. Kendini Cennet Ehlinden Sayması	405
4. 14. 2. 9. Sürekli Cenneti Methedip Cehennemi Anması	406
4. 14. 2. 10. Cimri	407
4. 14. 2. 11. Çalışıp Çabalayarak Olgunlaşabileceği Düşüncesi	408
4. 14. 2. 12. Çok Yemesi ve Konuşması	408
4. 14. 2. 13. Doğal ve Cesur Olamaması	408
4. 14. 2. 14. Dünya ve Dünyalıklara Karşı Muhteris Tutumu	409
4. 14. 2. 15. Ekşi Yüzlü ve Acı Sözlü Oluşu	410
4. 14. 2. 16. Fitne ve Nifâk Saçar	410
4. 14. 2. 17. Gafil, Gümrâh	411
4. 14. 2. 18. Gönlü Saf Değil	412
4. 14. 2. 19. Hafifliği, Hoppalığı	413
4. 14. 2. 20. Hâmlığı	414
4. 14. 2. 21. Her Şeye Pragmatik Yaklaşması	414
4. 14. 2. 22. Hodbin, Hodperest	415
4. 14. 2. 23. Hoşgörüsüzlüğü	416
4. 14. 2. 24. İçten Pazarlılığı	417
4. 14. 2. 25. İnkârcı, Kâfir	417
4. 14. 2. 26. İnsanlıktan Nasibini Alamamış	418

4. 14. 2. 27. Israrcılığı ve Sıkıcılığı.....	418
4. 14. 2. 28. İstikrarsızlığı ve Dengesizliği	418
4. 14. 2. 29. İşleri Güçleştirmesi	419
4. 14. 2. 30. Kabalığı.....	419
4. 14. 2. 31. Kalleşliği.....	420
4. 14. 2. 32. Katı, Taş Yürekli ve Şerli Oluşu	420
4. 14. 2. 33. Kavgacı ve Aksi.....	421
4. 14. 2. 34. Kibirli.....	421
4. 14. 2. 35. Kindarlığı	422
4. 14. 2. 36. Kıskançlığı	423
4. 14. 2. 37. Körlüğü	423
4. 14. 2. 38. Maddiyatçılığı	423
4. 14. 2. 39. Muhelif, Eleştirici ve Önyargılı	424
4. 14. 2. 40. Münâfıklığı	424
4. 14. 2. 41. Olaylara Hep Eğri ve Olumsuz Bakması	425
4. 14. 2. 42. Övünmesi	425
4. 14. 2. 43. Özü İle Sözünün Çelişmesi	426
4. 14. 2. 44. Perhiz ve Riyâzet Etmesi	426
4. 14. 2. 45. Raks ve Sema Etmesi.....	428
4. 14. 2. 46. Sabit Fikirliliği	428
4. 14. 2. 47. Sadakatsizliği ve Sahtekârlığı	428
4. 14. 2. 48. Sadece İbadetleriyle Cennete Ulaşacağını Düşünmesi	429
4. 14. 2. 49. Samimiyyetsizliği, Riyakârlığı.....	429
4. 14. 2. 50. Sıkıntı ve Fedakârlığa Gelemeyişi	435
4. 14. 2. 51. Sır Tutmaması.....	436
4. 14. 2. 52. Soğuk, Huşk, Kabih	436
4. 14. 2. 53. Sözünü Sohbetini Bilmezliği	438
4. 14. 2. 54. Şarap İçmesi ve Güzellere Zaaf Göstermesi	440
4. 14. 2. 55. Şekilciliği	441
4. 14. 2. 56. Tecessüs	444
4. 14. 2. 57. Ukalılığı, Nasihatçiliği	445
4. 14. 2. 58. Uzlette Yaşayıp Eğlenmesini Bilmemesi	445
4. 14. 2. 59. Zamanı ve Fırsatları Değerlendirememesi	447
4. 14. 2. 60. Zevksizliği ve Ortam Görmemişliği.....	447
4. 14. 3. Zâhid ve Sûfî Tipinin Benzetildiği Unsurlar	448
4. 14. 3. 1. Eşek.....	449
4. 14. 3. 2. Domuz.....	449
4. 14. 3. 3. Öküz.....	449
4. 14. 3. 4. Tilki.....	450
4. 14. 3. 5. Yarasa	450
4. 14. 3. 6. Şeytan.....	450
4. 14. 4. RAKİB TİPİ.....	450
4. 14. 4. 1. Bencil	453
4. 14. 4. 2. Cimri ve Alçak.....	454
4. 14. 4. 3. Çirkin Surathı.....	454
4. 14. 4. 4. Doğru Değil	455
4. 14. 4. 5. Ekşi Yüzlü, Acı Sözlü, Soğuk, Kuru.....	455
4. 14. 4. 6. Fitneci, Eğri Sözlü	456
4. 14. 4. 7. Kâfir, Dinsiz.....	457
4. 14. 4. 8. Kara Yüzlü	460
4. 14. 4. 9. Menfaatçi, Karaktersiz	462
4. 14. 4. 10. Nâdân, Kör.....	463
4. 14. 4. 11. Nâmert	464
4. 14. 4. 12. Taş Yürekli.....	464
4. 14. 5. Rakîbin Benzetildiği Unsurlar	465
4. 14. 5. 1. Hayvan	465
4. 14. 5. 2. Köpek.....	465
4. 14. 5. 3. Yılan, Akrep.....	468
4. 14. 5. 4. Domuz.....	469

4. 14. 5. 5. Eşek.....	470
4. 14. 5. 6. Karga.....	471
4. 14. 5. 7. Tilki.....	472
4. 14. 5. 8. Şeytan.....	472
4. 14. 5. 9. Deccal	475
4. 15. DİN İSTİSMARCILARININ ELEŞTİRİSİ.....	476
4. 16. ZAMÂNEDEN ŞİKÂYET	483
SONUÇ	489
KAYNAKLAR	492
ÖZ GEÇMİŞ	500

ÖN SÖZ

*“Kabrimi kimse ziyaret etmesin Allah için
Gelmesin reddeyleyim billahi öz kardeşimi
Gözlerim ebnâ-yı âdemden o kadar yıld ki
İstemem ben Fatiha tek çalmasıyla taşıyı”*
Şair Eşref

Belli kalıp ve mazmûnlarla yazılan Dîvân şiirinde kimi zaman şairler, içinde bulundukları ruh hallerinin etkisiyle veya karşılaştıkları kimi haksızlık ve çirkinliklere kayıtsız kalmayarak bu durumları eleştirmekten geri durmamışlar, hayâl iklimlerinden gerçek dünyaya da seyr ü sefer etmişlerdir.

Sanat ve kültür eserleri, salt kendi kuralları içinde, ait oldukları toplumdan bağımsız düşünülemezler. Çünkü o ürünleri meydana getirenler, toplumun bir ferdi olmakla kalmazlar, toplumsal yaşayışın işleyişini düzenleyen bir etken olarak da faaliyete katılırlar. Hiç değilse gerçekliğin ayırımıdadırlar ve salt estetik amaca da yönelseler, içinde yaşadıkları toplumun, gerek yapısal ve gerekse bu yapıya bağlı olarak düşünsel örgüsünün izlerini yansıtırlar.

Ulusumuzun Batılılaşma çabası boyunca, nice tarihçilerimiz ve bilginlerimiz, siyaset ve düşünce adamlarımız, eğitimcilerimiz ve edebiyatçılarımız, sık sık Osmanlı medeniyetinin değerlerini ve başarılarını hor görmüş, kötülemiş, küçümsemiştir. Bu arada, en fazla iftiraya uğrayan sanat dalı, Dîvân şiiri olmuştur, denebilir.

Yaşadığımız çağda Dîvân şiirinin diline, hatta çağdaşı sayılabileceğimiz şair ve yazarların dillerine dahi yabancı kalışımız, dilimizi gereği gibi işleme-yişimiz, birbirimizle anlaşılabilmemizi güçleştirmiş, bazı eserleri okuyup anlama yeteneğinden uzaklaşıp sadece kulaktan dolma kalıp sözlerle, önyargılı konuşmamıza sebep olmuştur. Dîvân şiirinin toplum dert ve sıkıntılarına kayıtsız kaldığı fikri de sadece okuyup anlamadan, kulağıma nereden, nasıl değip de zihnimizde yer ettiğini bilmeden, dilimize doladığımız tabansız ve mesnetsiz bir önyargıdan başka bir şey değildir. “Dîvân şairleri halktan kopmuştur, toplum meselelerine bütünüyle ilgisiz kalıp haksızlıklara ve kötü yönetime müdahale etmemiştir.” gibi toptan ve perakende eleştirilerin ne kadar yanlış olduğunu, Dîvân şiirini bütün yönleriyle okuyup değerlendirenler iyi bilirler. Eski şairlerimizin en az başka Batılı ve Doğulu şairler kadar toplum sorunlarıyla ilgilendikleri; ahlâk ve iyi yönetim ilkeleri üzerinde durdukları; inançlarını ve tenkitlerini, işten atılmak, hapse sokulmak, sürgüne gönderilmek hatta

canlarını kaybetmek pahasına, mertçe açıkladıkları tarihî bir gerçektir. İşte Nesimî, işte Nef'î, işte Osman-zâde Tâib, işte İzzet Molla....

Çalışmamızı yaparken, mümkün olduğu kadar çok metinden hareket ederek incelemeye çalıştık. Hicviyyât, hezliyyât ve lâtife mecmûalarının belirleyebildiğimiz ve ulaşabildiklerimizi, şiir mecmûalarından birçoğunu inceleyerek derlediğimiz malzemeye; tezkireler ile çevriyazı olarak yayınlanmış dîvânlardaki eleştirileri de ekleyince elde ettiğimiz metinlerin çok fazla olması sebebiyle birbirine benzer örnekler arasında bir seçme ve eleme yapmak zorunda kaldık. Elbette ki göremediğimiz eleştiri örnekleri vardır. Eleştirilerin müstakil hiciv mecmûaları dışında genellikle çeşitli mecmûaların ve dîvânların sayfa kenarlarına yazıldığı dikkate alınrsa, “*bütün eleştirileri inceledim*” şeklinde bir iddiamız yok. Başlangıçta tanınmış bazı şairlerin onyedisinin Dîvânlarından hareketle derlemeye çalıştığımız sosyal eleştiri konularını, gördüğümüz lüzum üzere ve sosyal eleştiri konularını daha net görebilmek düşüncesiyle yirmiyedi Dîvâna çıkardık. Yalnız ulaşabildiğimiz ve görebildiğimiz kadarıyla Dîvân şiirinde sosyal hayatın da hayâl dünyası kadar canlı olduğunu söyleyebiliriz.

Edebiyatın aşkları, sevinçleri, güzellikleri, iyilikleri anlatması ne kadar tabîî ise öfkeleri, nefretleri, çirkinlik ve kötülükleri gözler önüne sermesi de o derece tabîîdir. Mademki Dîvân şiirimizde sosyal eleştiri vardır, incelenmeli ve edebiyatın genel çerçevesi içerisindeki yerine oturtulmalıdır. Çünkü bir edebiyatın tarihini yazmak isteyenler, edebiyatın teorisini ortaya koymaya çalışanlar, o edebiyatı her yönüyle incelemelidirler.

Hiç kimse “Dîvân şairlerimiz halktan, toplum dertlerinden, hak ve adaletten kopmuştur.” demesin. Bugünün Türkiye’indeki ham softalar, riyakârlar, ahlâk yoksulu politikacılar, kötü yöneticiler, iman tellâlları... ne ise, o zamanlarda da durum pek farklı değilmiş ve her birinin damarı günümüze kadar hiçbir değişime uğramadan uzanmıştır. Dîvân şiirimiz içerisinde bu kadar canlı ve açık duran sosyal eleştirileri göremeyip kayıtsız kalmak, Dîvân edebiyatımızı eksik anlamak demektir.

Bu çalışmamızda yardımlarını esirgemeyen ve bana ışık tutan değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Zülfi GÜLER’ e ve sosyal eleştiri hakkındaki kaynak ve dokümanları temin ederek bana ulaştıran Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ’ye teşekkür ediyorum.

Zülcüf KILIÇ

Elazığ - 2008

KISALTMALAR

A.Ü.:	Ankara Üniversitesi
a.e. :	aynı eser
a.g.e. :	adigeçen eser
a.g.m. :	adigeçen makale
Ank.:	Ankara
Ans.:	Ansiklopedi
Bkz.:	Bakınız
Blm.:	Bölüm
Bsm.:	Basım
C:	Cilt
Çev.:	Çeviren
Der.:	Derleyen
DTCF:	Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi
Edb.:	Edebiyat
Fak.:	Fakülte
haz.:	(Yayına) Hazırlayan
İ.A.:	İslam Ansiklopedisi
İst.:	İstanbul
K.:	Köprülü Kütüphânesi
Ktp. :	Kütüphane
KB :	Kültür Bakanlığı Yayınları
M.:	Millet Kütüphanesi
MEB:	Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları
Mec:	Mecmûa
Mil.:	Ankara Millî Kütüphânesi
T.Ans.:	Türk Ansiklopedisi
TDK :	Türk Dil Kurumu Yayınları
TYDK:	Türkçe Yazma Dîvânlar Katalogu
Ü:	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
Üniv:	Üniversite
TY.:	Türkçe yazma
Yay. :	Yayınları

Dîvânı İncelenen Şairler

A. : Ahmedî
 AD. : Ahmed-i Dâ'î
 Ah. : Âhî
 An. : Andelîbî
 AP. : Ahmet Paşa
 B. : Bâkî
 F. : Fuzûlî
 FK. : Fehîm-i Kadîm
 H. : Hayâlî
 Hy. : Hayretî
 Ml. : Me'âlî
 M. : Mesîhî
 Nb. : Nâbî
 Nc. : Necâtî
 Nd. : Nedîm
 Nf. : Nef'î
 Nl. : Nâ'ilî
 Ns. : Nesimî
 OT. : Osmân-zâde Taib
 R. : Rûhî-i Bağdâdî
 S. : Sabit (Bosnalı Alaaddin)
 Sd. : Sâ'dî
 Ş. : Şeyhî
 ŞG. : Şeyh Gâlib
 ŞY. : Şeyhülislam Yahya
 Y. : Yûnus
 YB. : Yahya Bey

Manzume Adlar

G. : Gazel
 İlh. : İlâhî
 K. : Kaside
 Kt. : Kıt'a
 Mf. : Müfred
 Mm. : Musammat
 Mum. : Mu'amma
 Ms. : Mesnevi
 Msd. : Müseddes
 Mt. : Matla
 Mu. : Murabba
 My. : Mersiye
 Mz. : Müstezad
 N. : Na't
 R. : Rubai
 Tb. : Terkib-bent
 Tc. : Terci-bent
 Th. : Tahmis
 Tr. : Tarih
 Tvh. : Tevhîd
 Ty. : Tuyuğ

Açıklama:

----Metne alınan beyitlerin hemen altında, önce şair adı, sonra manzume adı, sonra da manzumenin Dîvânda belirtilen sıra numarası yazılmıştır. Yûnus Dîvânı'nda manzume adı olmadığı için yazılmamıştır.

----Manzume numarasından sonra gelen sayı beyit numarasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1. GİRİŞ

Dîvân şiirinde aşkın mutluluğu veya hüznü, tabiatın ölgünlüğü veya dirilişi ne kadar yoğunlukta işlenmişse de Dîvân şairleri, ara ara bu dar kalıpların dışına taşmış ve insân olmaları hasebiyle her normal insân gibi olumsuzlukları da kendi konum ve psikolojik yapılarına göre eleştirmekten, yermekten geri durmamışlardır.

Dîvân şairlerimizin öfkelenmek, tepki göstermek gibi gölgede kalan bu yönlerine bir ayna tutmak; Dîvân şiirimizin salt aşk, şarap,... temi üzerine kurulu olmadığını göstermek için yapmış olduğumuz bu çalışma ile Dîvân şiirinin hayattan kopuk ve salt hayâllerden örülü tezlerine karşı, “ sosyal eleştiri” gibi bir yönünün varlığını ortaya koyarak gerçek hayatla olan organik bağıntısını göstermeye çalışacağız.

Dîvân edebiyatının, çoğu araştırmacı ve yorumcular tarafından ihmal edilen güçlü yanlarından birisi de onun sosyal konular ve günlük hayatla olan ilişkisidir. Altı asır kesintisiz devam etmiş bu edebiyatın yaşandığı devri, muhiti ve cemiyeti nasıl kuvvetle aksettirdiğini görmek yerine, nedense hemen daima hayal dünyasına dikkat edilmiş; realiteyle münasebeti çok zaman gözden kaçırılmıştır. Oysa bu şiire alışılmışın dışında bir açıdan bakıldığında, büyük bir devlet ve medeniyetin kültür tarihini ve sosyal hayatını öğrenmek için başvuracağımız önemli kaynaklardan biri olduğu görülecektir. Unutulmamalıdır ki Dîvân şiirinin etkilediği ve etkilendiği devir ve çevre bugünkünden oldukça farklıydı. Duygulara, onların dile getirilişinde, düşüncede, dünya görüşünde ve özellikle hayat biçiminde bunu açıkça görmek mümkündür. O halde metinleri okurken zihinlerdeki birtakım ön yargılar kenara itilmeli, her şeyi ile o devir teneffüs edilmelidir. Edebiyat, cemiyetin aynası olduğuna göre burada, Osmanlı sosyal hayatını ve kültür tarihini iyi bilmek gerektiğini söylemek yanlış olmaz. Böyle bir görüş dâhilinde yapılacak araştırmalar, Dîvân şiirinin devrini tenkidini, gözlemciliğini, daima bir realiteye dayanan tasavvurlarını, hâsılı onun bütün bir kimliğini ve portresini gözler önüne serecektir.

Dîvân şiirinin teşbih ve hayal dünyasını kalıplaşmış ve donmuş olarak niteleyenler alışlagelmiş eleştiri ve ithamları aşamamışlardır. Oysa ne kadar geniş ve zengin olursa olsun sadece hayal dünyasına dayanmış, toplumdan kopmuş bir edebiyatın bu derece güçlü olması ve bu kadar uzun yaşayabilmesi düşünülemez. Dîvân şiirinin topluma

yönelik cephesi ortaya konulduğunda, onun, bünyesinde somut ve soyut dünyaları büyük bir ustalıklarla bir araya getirdiği görülecektir ¹.

Dîvân edebiyatı hakkındaki eleştirilerin merkezi “gerçek yaşamı” ne kadar yansıttığına dairdir. Dîvân edebiyatı gerçek yaşamı ne kadar yansıtır? Bu konuda ilk önce altının çizilmesi gereken yaklaşım “gerçek yaşamın” ne olduğudur. Sosyal ve gündelik yaşam Osmanlı ve Cumhuriyet rejimlerinde birbirlerinden farklı seyirler gösteren olgulardır. Osmanlı sosyal yaşamı ile Cumhuriyet rejiminin kriterlerini karşılaştırdığımız zaman görülecektir ki bu farklılık devlet idaresinden sokak yaşantısına kadar birçok noktalarda çeşitlilikler göstermektedir. Bu farklılıkları göremeden Dîvân şiirini günümüzün kriterleri içerisinde değerlendirmeye tabi tutanlar, bu noktada yanılgıya düşmeye başlıyorlar. Osmanlı sosyal yaşamının bilinmesi gerekliliği vardır. Fuad Köprülü’nün “Hayat ve Edebiyat” adlı makalesinde dediği gibi İslamiyet öncesi edebiyatın sosyal yaşamdan beslendiği ve bu sayede hamasi öğeler taşıdığı herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. *Bizim daha İslamiyet dairesine girmeden evvelki edebiyatımız, musikimiz, iptidâî olmakla beraber cemiyetin sinesinden kopan ve ondan dolayı işitildiği zaman göğüsleri heyecanla kabartabilen bir dağ edebiyatı, bir dağ havasıdır* ².

Hilmi Yavuz “Dîvân Şiiri Simgeci Bir Şiir mi?” adlı makalesinde Dîvân şiirinin sosyal yaşamla kopukluğunu iddia edenlere şöyle bir cevap vermektedir: ... *Örneğin Agâh Sırrı Levend bile, “Mazmun ve mefhum edebiyatı” dediği bu yazının, her yazın gibi, “kendi devrinin hususiyetlerini, zevklerini, sanat telâkkilerini, hurafelerini, itikatlarını, hakiki ve batıl bütün bilgilerini” taşıdığını söylüyor; “hayatla alâkası ne kadar az” olsa bile... Anlaşılır gibi değil: hem yaşamla ilişkisi az olacak hem de kendi döneminin bütün özelliklerini taşıyacak! Edebiyatın yaşamın kendisi olmadığı, olamayacağı şöyle dursun (edebiyat ürünleri kurmacadır çünkü), bir yazın çağına tanıklık ediyorsa, onun yaşamla ilişkili olmadığı nasıl söylenebilir?*³ Selçuk Aylar’ın “Dîvân Şiirinde Sosyal Hayatın İzlerine Dair Birkaç Örnek” adlı makalesi incelendiğinde karşımıza bu konuda verilmiş birçok örnek çıkmaktadır. Aylar, makalesi içerisinde, her şeyden önce Dîvân edebiyatını değerlendirme kriterlerinin

¹ S. AYLAR, “Dîvân Şiirinde Sosyal Hayatın İzlerine Dair Birkaç Örnek”, **Dergâh**, 65, İstanbul, 1995, s. 10

² F. KÖPRÜLÜ, “Hayat ve Edebiyat”, **Yeni Mecmua**, S.14, İstanbul, 1917, s. 266

³ H. YAVUZ, “Dîvân Şiiri Simgeci Bir Şiir mi?”, **Bağlam Yayınları**, İstanbul, 1987, s. 84

değiştirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Böyle bir çalışmada yapılması gereken ilk iş edebî metinleri devri içinde değerlendirme alışkanlığının kazanılmasıdır. Bu konuda en büyük yardımcı, yazılı kaynakların yanı sıra o devre ait her türlü eşya ve malzeme olacaktır.

Bugün için düştüğümüz en büyük yanılgı, Dîvân şiirinin günümüz kriterlerince değerlendirilmeye çalışılmasıdır. Dîvân şiirinin doğduğu ve geliştiği çevre, etkilendiği ve etkilediği olaylar bugünden oldukça farklıydı. Bu hava teneffüs edilmediği sürece, yaşam o zamanki haliyle kabul görmediği müddetçe Dîvân şiiri doğal olarak bir hayaller âlemi habercisi, süslü saltanat şiir ve taklit olarak kalacaktır.

Eleştiride, alaya almak, sataşmak, çekiştirmek, kötölemek vardır. Bütün bunlar duyguların bir şekilde açığa vurulmasıdır. Duygular kimi zaman hareketle (taklit, öykünme), kimi zaman çizgiyle (resim, karikatür), kimi zaman da sözle ifade edilir ki, sözlü ifadelendirme edebiyatın konusudur.

Eleştiri, kaynak ve amaç bakımından benzerlik göstermesine rağmen her milletin kültürel yapısı ve dolayısıyla edebî gelenekleri onu belirli formlara sokar. Edebî geleneğin değişmesiyle eleştiri türünün formlarında da değişiklikler meydana gelir. İslâm Kültürü'nün etkisinde gelişen ve bu sebeple İslâmî Türk Edebiyatı olarak da adlandırdığımız Eski Türk Edebiyatı'nda eleştiri; şekil, tema ve motiflerini ortak İslâm kültüründen almıştır. İslâmî edebiyatlardaki eleştiri, Eski Arap şiirinden kaynaklandığı için genellikle manzumdur. Eleştiri, Arap edebiyatındaki ismiyle hicâ, Câhiliye dönemi Arap şiirinin temel türlerinden biridir. Eski Arap Şiiri, İslâmiyet'ten sonra, bu dini benimseyen milletlerin de katkılarıyla gelişerek İslâmî bir şiir tipi haline gelmiştir. Bu şiir tipini İran edebiyatındaki şekliyle benimseyen ve kendisine örnek alan Türk şiirinde, Arap ve İran eleştirilerine benzer bir eleştiri tarzı gelişti⁴.

Eski Türk Edebiyatında; şâirlerin, manzûmelerinin bir bölümünde, birkaç beyitle kıymetinin anlaşılmadığı, sanatının takdir edilmediği yolundaki ferdî şikâyetleri ve rakiplerine üstünlük sağlamak için birbirleri aleyhinde söz söylemeleri şeklinde başlayan eleştiri, XIII-XV. yüzyıllardan itibaren müstakil bir tür hâlinde ilk örneklerini verir. XV. yüzyıl sonlarında ve XVI. yüzyılda saray, konak ve köşklerdeki sohbetlerde şâirlerin birbiriyle şakalaşmaları şeklinde, daha çok şahıslara yönelik eleştiriler yapılmıştır. Bu dönemde, kendine saray çevresinde iyi bir yer edinme gayretleri ve daha iyi mevkie ulaşmış olanlara karşı duyulan kıskançlık, eleştiri yapmanın en önemli

⁴ N. M. ÇETİN, **Eski Arap Şiiri**, İstanbul, 1973, s. 79

sebepleridir. XVII. yüzyılda eleştiri bir söz düellosu halini alır. Bir önceki yüzyılın latifeleri hezle, kaba şakalaşmaları küfre dönuşür. Şahsî eleştiriler yanında sosyal eleştiriler ve devletin önemli mevkilerindeki kişilere yönelik eleştiriler de yapılmaya başlanmıştır. XVIII. yüzyılda -bir nevi nazîrecilik olan- başka şâirlerin şiirlerini hezle çevirmek suretiyle yapılan eleştiriler çoğunluktadır. Kaba şakalaşmalar ve küfür yine revaçtadır. XIX. yüzyılda sosyal konulu eleştiriler çoğalır. Pâdişâhtan başlayarak hemen her kademedeki yöneticiler aleyhinde eleştiriler yapılmıştır. Tanzimatla birlikte Batı etkisiyle eleştiri şekil değıştirmeye başlar. Artık klâsik eleştiri yanında -adapte veya te'lif- komediler ve karikatür de vardır. Ancak yüzyıl sonlarına kadar klâsik eleştiri tarzını benimseyen şâirler de bulunmaktadır.

Eleştiri türüne karşı hemen her dönemde olumsuz bakılmıştır. Tezkirelerde ya eleştiri örnekleri verilmemiş, ya da bu tarz şiirden kaçınmak gerektiğı hususunda fikir beyan edilerek kısa bir örnekle yetinilmiştir. Son yıllardaki araştırmacılar da eleştiri konusunda bir iki cümle söyleyip konuyu kapatmıştır. Mehmed Celâl, Osmanlı Edebiyat Nümûneleri'nde eleştiri örneğı vermekten kaçınarak şöyle der:

“Manzum olduktan sonra aksâm-ı eş'ardan olsalar bile bunlar ile iştiğal -edebiyat nâmına- her şâ'ir için bâ'is-i şân olmasa gerektir. Çünkü ötekiyle berikiyle eğlenmek, yahud lisân-ı nezâket olan şiirden kaba saba tâbirler isti'mâl itmek muvâfık olamaz. İ'tikadımca şi'r-i hâkimâne, şâirâne, 'âşıkâne tasavvurât-ı âliyyeye haşr itmek daha muvâfık olur. Onun için burada misâl îrâdından teeddüb ettik.”⁵ demektedir ki, genel tutum da böyledir.

Bizde, Fuad Köprülü'den başlayarak, eleştiri hakkında söylenenler hemen hemen birbirinin aynıdır.

“Bizde ve İran'da asıl nâdir olan, tesâdüf edilemeyen şey hicivde zerâfet ve nezâfettir. Har-nâme'yi bir tarafa bırakacak olursak hiciv nâmına göstereceğimiz diğerk mahsüller, yine Şeh-nâme sahibinin Mahmud Gaznevî hakkındaki meşhur hicviyyesinden Neff'nin Sihâm-ı Kazâ'sına ve Eşref'in Külliyyâtına kadar baştan başa galiz ve yobaz birtakım söğüntülerden ibarettir”.⁶

Bu bakış tarzı Tanzimat ve Servet-i Fünûn edebiyatçılarının Eski Türk Edebiyatı hakkındaki düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Nâmık Kemâl ve Hamid'e göre Zafernâme ile Şark eleştirisinin çemberinden çıkmıştır.

⁵ M. CELAL, *Osmanlı Edebiyat Numuneleri*, 1312, s. 285

⁶ M. F. KÖPRÜLÜ, “*Harnâme*”, *Yeni Mecmua*, 13, İstanbul, 1917, s. 256

“Şurasını söyleyeyim ki paşa bu üçüzlü hicivde ne kadar zalim olursa olsun eski hicviyelerin müstehcen geleneğinden hemen hemen tamamıyla uzak kalmıştır. Bunu iyice gören Nâmık Kemâl ve Hâmid, Ziyâ Paşa’dan bahsederken “Zafer-nâme”yi bilhassa över ve onun şark hicvinin çenberinden çıktığını söylerler. Hakikatte paşa, bu eseriyle ve öbür hicivleriyle garplı “satyr”i edebiyatımıza getirmiştir.”⁷

Batı eleştirisini daima örnek gösterenler, dolaylı yoldan yapılan, baştanbaşa entrikalarla dolu, karakterlerinin hareketleri ve konuşmalarıyla kendi kendilerini gülünç hale düşürdüğü, ince alay, taklit ve ciddî bir konuyu gülünç hale getirmeye dayanan, söz, hareket ve alegorik muamele (İnsanı hayvan yerine koyma) metotlarını kullanan “Horace tipi” satiri kastetmektedirler. Bu tarzın yanı başındaki, doğrudan doğruya, en basit şekliyle dobra dobra ve tahkir edici bir üslupla, ferde veya olaya, sakıncalı birtakım bazı hakikatleri aniden ve merhametsizce ifşâ etmek suretiyle yöneltilen, eleştirilen kimsenin iyi vasıflarını geçiştirerek kötü yönlerini belirtmek ve vurgulamak yoluyla mübâlağalı bir şekilde yapılan ve “Juvenal tarzı” diye isimlendirilen⁸ bir tarzın varlığını görmezlikten geliyorlar. Unutulmamalıdır ki, eksik, aksak, kusurlu bulduğumuz veya irâdemize karşı gelindiği, hiddetlendiğimiz, düşmanlık beslediğimiz, kıskandığımız için eleştiririz. Şekli ve tarzı ne olursa olsun eleştiri, eleştirenin benliğini taşır. Sübjektif ve şahsîdir. “Tezkirelerde; latife, hezl ve hiciv söyleyen şâirlerin bu konudaki yeteneklerinden önce, yaratılışça, mizaç itibarıyla bu faaliyete yatkın ve hevesli olduklarının belirtilmesi, yani her şâirin değil, mizaç bakımından buna yatkın, hattâ düşkün olan şâirlerin bu işi yaptığının”⁹ söylenmesi eleştirinin her ne kadar sübjektif ve şahsî yönünü gösterse de, toplumun söz konusu olduğu eleştirilerde kişisel öfke ve kıskançlıkların ötesinde ulvî düşünme, buna paralel olarak toplumun yapısında meydana gelen eksiklik ve kusurlara müdahale etme düşüncesi hâsıl olduğundan, sosyal eleştiriler daha objektif ve görülen aksaklıkların giderilip onarılmasına yöneliktir. Bu yüzden toplumsal bakış açısıyla bakıldığında, sosyal eleştirilerin, şahsî olandan uzak; yıkıcı değil, yapıcı bir hüviyete sahip olduğu görülür. Zira eleştiriye konu edilen, falanın kaşı, gözü, burnu... değil, toplumun gidişatına, geleceğine hâlel getirecek kusurlardır. Bu açıdan bakıldığında ve geçmişte eleştirilenlerin günümüzdeki sosyal yakınmalarla

⁷ A. Hamdi TANPINAR, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 4. Baskı, İstanbul, 1976, s. 327

⁸ *Ancyclopedia Americana*, C. XXIV, s. 294-295

⁹ H. TOLASA, *Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16.YY.’da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, İzmir, 1983, s. 347

aynılık gösterdiği gözlemlendiğinde, sosyal eleştirinin toplumların geleceği ve selâmeti için çok elzem olduğu görülecektir.

Sosyal eleştiriler, toplumu ilgilendiren genel konulardaki olumsuzlukları, sivri noktaları ve acâiplikleri sergilemek, ayıplamak, gülünç göstermek şeklinde yapılabildiği gibi bir grup içerisinde bir şahsı seçip onu eleştirmek şeklinde de yapılabilir. Tabii ki şahsın kendine has fizikî ve rûhî yapısına yönelik eleştiriler sosyal eleştiri kabul edilemez. Ancak o şahsın içinde bulunduğu grubun, sâhip olduğu makam ve mevkînin imkânlarını kötüye kullanması ya da beceriksizlik ve liyâkatsizliği sebebiyle makam ve mevkiine yakışmayacak davranışlarda bulunmasının sosyal bir yönü vardır. Bu tip şahıslar mensup oldukları grubun kötü bir temsilcisidir. Şâir böyle bir kişiyi teşhir ederek o şahıs nezdinde toplumun aksayan bir yönüne de dikkati çeker. Rüşvet yiyen bir kadıyı eleştirerek adaletteki, zalim bir valiyi eleştirerek yönetimdeki bozuklukları ve aksaklıkları gözler önüne sermiş olur.

Bu tür eleştirilerden, eleştirilen kişiyle aynı durumda olan kişilerin çıkaracağı hisseler vardır ki, bu hisse alındığında sosyal eleştirinin ders verme, eğitime, düzeltme amacı ortaya çıkmış olur.

1. 2. TÜRK EDEBİYATINDA SOSYAL ELEŞTİRİNİN TARİHİ SEYRİ

Sosyal eleştiri, Dîvân şiirinin meydana getirildiği yüzyıllardan başlanarak görülmeye başlanmışsa da devletin refah durumu, ilerlemesi veya gerilemesi, sosyal eleştirinin şiddetini belirlemiştir. Özellikle devletin zayıflayıp kurumlarının çökmeye yüz tuttuğu çağlarda, duruma paralel olarak bozulmalar da artmış ve bozulmalarla birlikte sosyal eleştirilerin miktarında da artışlar gözlenmiştir.

Yüzyıllara göre sosyal eleştiriye inceleyeceğimiz bu kısa bölüm, “XIII-XV. yüzyıllarda sosyal eleştiri”, “XVI. yüzyılda sosyal eleştiri, XVII. yüzyılda sosyal eleştiri, XVIII. yüzyılda sosyal eleştiri, XIX. ve XX. yüzyıllarda sosyal eleştiri” alt başlıklarıyla ele alınmıştır.

1. 2. 1. XIII-XV. Yüzyıllarda Sosyal Eleştiri

Bu yüzyıllar, Dîvân şiirinin tam anlamıyla oturmadağı, daha çok İran şiirinin etkisinde kalındığı dönemler olmasına rağmen, sosyal eleştiri bakımından hiç de azımsanmayacak malzemeye rastlanabilmektedir.

Anadolu Beyliklerinin Konya, Kütahya, Aydın gibi yörelerde hüküm sürmeleri, ediplerin de belli merkezlerde toplanmasını sağlamıştır. Bir parça müsâit ortam bulunca kendilerini geliştiren, eğitim için gerekirse İran ve Mısır gibi kültür merkezlerine gidebilen ediplerin sayısı çok fazla değildir.

Bu ediplerin ortaya koydukları eserler, İran Edebiyatı’nın etkisinde olan eserlerdir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazılmış olan eserlerin, daha çok dinî, tasavvufî ve ahlâkî mâhiyette eserler olması da bu dönemde sosyal eleştiri diye vasıflandırılacak örneklerin diğer yüzyıllardan daha az olmasının önemli bir sebebidir.

XV. yüzyılda Şeyhî’nin Harnâme’si ile en güzel örneklerinden birini veren eleştiri türü bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul’un alınması ve edebiyatı besleyecek imkân ve ortamların oluşmasıyla gelişmesini sürdürmüş ve diğer türlere paralel olarak örneklerini çoğaltmıştır.

Bu yüzyıllarda yaşamış olan şairlerimizin sosyal konulara nasıl eğildiklerini gösterme babında birkaç örnek beyte bakabiliriz:

Görün begler mürveti binmişler birer atı
Çektiği yohsul eti içtiği kan olısar

Felek aksine dönmüştür meger Âhir Zemân oldu

Kafeste tûti vü kumrî çemenlerde gurâb oynar

Ns.G.403-6

Ol kim vatan var iken ede gurbete heves

Ne türlü kim belâ göre anın sezâsıdır

A.G.200-4

Bir begin hayrın bana vermek revâ görmez dahı

Her yetîmin malı birle      ider kızıl-kuzât

AD.K.12-27

Yetîm mâlını   eyh   helâl bilmekten

Yeg ol ki mu'terif olup mey-i harâm içeler

  . G.61-7

Bağrı ba  lı gözü ya  lı yıldızı al  cak olur

Her kişi düşman olur ger eylese gavgâ garîb

Nc.G.26-3

Mes  h   gökten insan sana yer yok

Y  r   gel var   Arabdan y     Acemden

M.G.177-5

Gurbet oduna yanarım kor gider ise gam beni

Kim bu sınıklı gönlümün bir dahi gam-g  s  r   yok

AP.G.145-4

1. 2. 2. XVI. Yüzyılda Sosyal Eleştiri

XV. yüzyıla kadar İran   iirinin etkisinde gelişmeye   alı  an Türk   iiri devletin büyüyüp güçlenmesine paralel olarak gelişmesini sürdürmüş ve XVI. yüzyıldan itibaren Türk damgasını taşıyan orijinal örnekler vermeye başlamıştır. İstanbul'un alınması ve Anadolu Türk birli  ğinin sağlanmasıyla başta İstanbul olmak üzere Edime, Bursa, Manisa, Kütahya, Konya, Amasya ve Trabzon gibi büyük sancak merkezlerinde ilim sanat ve edebiyat   vreleri oluşmuştur. Bu merkezlerde başta pâdişah olmak üzere   ehz  deler, sadrazamlar, vezirler ve diğer devlet ric  li tarafından him  ye edilen ilim adamları ve şâirler toplanmış ve âdetâ birbirleriyle yarışarak eserlerini ortaya koymaya ba  lamı  lardır.

XVI. yüzyılda saray, köşk ve konaklarda düzenlenen eğlencelere, ilmî ve edebî sohbetlere çağrılabilmek, sefer zamanı pâdişaha veya sadrazama sohbet arkadaşı olabilmek pek de kolay değildi. Kişi ya latîfeci, nüktedan yani sohbetin tadı tuzu denilen cinsten ya da akranları arasında bazı özellikleriyle tebâruz etmiş, sözü sohbeti dinlenen, seçkin biri olmalıydı.

Devlet büyüklerinin iltifatına nâil olmak arzusu şâirler arasında rekâbet, kıskançlık hatta düşmanlıkların doğmasına sebep olmuştur ki, bu duygular eleştirinin bir kaynağı olarak belirse de sosyal eleştiri konuları, daha çok toplumsal normlara aykırı düşmek, mizâç ve karakterlerin eleştirilmesi şeklinde belirmiştir. Bu yüzyılda yazılmış olan tezkireler, şâirlerin birbirleri hakkında söyledikleri hicivler ve bu hicivlerin ne zaman ve niçin söylendiğini gösteren anekdotlarla doludur. Hiciv söyleyenin çoğunlukla hicvine sahip çıkmaması ve divânına almaması, Zâtî'nin Letâyifine benzer başka mecmua veya risalelerin düzenlenmemiş olması sebebiyle bu yüzyıl hicivlerinin en önemli kaynağı şuarâ tezkireleridir. Sosyal eleştirilerde, herhangi bir kimseyle tartışmaya girme, birilerinden çekinme söz konusu olmadığı için sosyal eleştiri konuları Dîvânlarda yeterince yer bulmuş, toplumun aksayan yönleri çok net ifadelerle eleştirilmiştir.

XVI. yüzyılda yapılan sosyal eleştiriler gösteriyor ki bu yüzyılda sosyal eleştiri yapmış şâir sayısı hiç de az değildir. Örnek diye bu şairlerin birkaçının şiirlerini şöyle sıralayabiliriz:

Cerâhat olmasa a^czâda zâhir olmaz kan

Tereşşuh eylemez elbette sınımadan mînâ

F.K(Tvh).1-11

Ehl-i dil gûşe-i bî-tûşe-i mihnette yatar

H^vân-ı ihsânı felek merdüm-i nâ-dâna çeker

B.K.12-12

Yalanı kağıda yazar ki sata hâce hakîm

Vâiz-i şerrin işi sıtmaya satmak kâğıd

H.G.46-4

Eline zer alıp varsan efendi gel buyur derler

Eger destin tehî varsan efendiyi uyur derler.

An.G.72-3

Durulur çün kamu defterleri tomar gibi

Dehr sultânlarının defter ü dîvânına yuf

U.G.57-3

O kad bâlâ vü zülf egri diyâr-ı hüsn pür-âşûb

Memâlik fitne şeh zâlim ‘âlem serkeş sipâh eğri

Ah.G.116-2

Halkın biri birine selâmı kelâmı yok

Her kişi kendi nefsine meşgul olup gider

YB.K.25-20

Mansıbı ednâya verip mansaba etmen bana

Anca devlet-hâneler vîrân yatar bî-dâddan

MI.G.170-3

Dünyâ talebiyle kimisi halkın emekte

Kimi oturup zevkile dünyâyı yemekte

R.(Mm)Tb.1-15-9

Ehl-i ‘îrfâna kuru tahsîndir ihsânları

Bu zamâne beglerinin cümle etvârın s..em

Hy.G.336-4

1. 2. 3. XVII. Yüzyılda Sosyal Eleştiri

Kanûnî Sultan Süleyman devrinden itibâren Osmanlı İmparatorluğunda başlayan siyasî çözümlenin sosyal hayata yansması çok yavaş bir seyir takip etmiştir. XVII. yüzyılın başından itibâren dışarıda uğranılan yenilgiler, içerde başlayan Celâlî isyanları henüz taht merkezini ve önemli sancak merkezlerini etkileyecek boyutta değildir. XVI. yüzyılda birer kültür merkezi haline gelmiş olan bu yerlerde XVII. yüzyılda da ilim adamları ve edipler kendileri için uygun ortamlar bulabilmişlerdir. Bu yüzyılda siyasî gelişimin aksine olarak gelişimini devam ettiren edebiyat; devletin üst kademelerinde yer alan devlet adamlarının çocuk yaşlarda tahta geçen dirâyetsiz pâdişahların kaybettiği iktidârı sahiplenme kavgalarından, çok sık yaşanan tayin, terfî ve azillerden etkilenmeye başlamıştır. Devlette güçlü konumda olan kişiye yakın olma arzusu, akranları arasında sivrilmiş, takdir gören kişileri gözden düşürme gayreti, kıskançlık ve düşmanlıklar, şâirler arasında eskiden beri var olan çekişmelerin bir söz, hatta bir küfür ve hakaret düellosuna dönüşmesine sebep olmuştur. Hiciv türündeki bu gelişme, biraz

da Nef'î gibi sözünü hiç bir zaman sakınmayan, büyük-küçük, dost-düşman demeden herkes hakkındaki düşüncelerini mübâlağalı bir şekilde dile getiren, şiir sanatında gerçekten usta bir şâirin yüzyıl başlarında İstanbul'a gelmiş olmasına da bağlıdır. Sadrazamlardan hatta belki de pâdişah'tan başlayarak vezirleri, devlet erkânını ve zamanının şâirlerini hicveden Nef'î'nin karşısında, Kaf-zâde Fâizi, Nev'î-zâde Atâyî, Gani-zâde Nâdiri, Fırsatî, Riyâzî, Veysî, Vahdetî, Sâmî, Mantıkî gibi şâirler âdetâ bir cephe oluşturmuşlardır. Sırtını IV. Murad'a dayamış olan Nef'î hicivlerini bir mecmûada toplayarak hiciv mecmûaları düzenlenmesi yolunda Küfrî-i Bahayî, Hevâyî (Kubûrî-zâde Rahmî), Ebubekir Kânî, Sürûrî gibi şâirlere örnek olmuştur.

Nef'î'nin hicvi yüzünden öldürülmesi, kısa bir süre için bu türün hız kaybetmesine sebep olmuşsa da yüzyıl ortalarında hemen her sözü küfür olduğu için "Küfrî" lakabı verilen Bahayî ile tekrar hiciv örneklerinin çoğaldığı görülmektedir.

Yüzyılın sonlarında Hevâyî mahlasıyla dîvân düzenleyen Kubûrî-zâde Rahmî ve arkadaşlarının daha çok tehzîl ve tezyîf yoluyla meydana getirdikleri eleştirileri görüyoruz. Bu dönemdeki eleştirilerin birçoğu hiciv dediğimiz kişisel eleştirilerdir. Hiciv ile özdeşleşen Nef'î'de sosyal eleştiri, yok denecek kadar azdır. Nef'î, toplumun aksak yönlerinden ziyade kişilerle uğraşmış ve onları hicvetmiştir.

Yüzyılın sonlarında siyasî ve sosyal olumsuzluklar edebiyatı da etkilemeye başlar. Bunun neticesinde devletin kurumlarına, liyâkatsiz idarecilere ve bunların yaptıkları haksız ve adâletsiz uygulamalara yönelik sosyal eleştiriler çoğalmaya başlamıştır. XVII. yüzyılda özellikle Nâbî ve Bosnalı Alaaddin Sâbit'in, toplumsal konuların hemen hemen her alanına eğildiklerini ve tespit etmiş oldukları aksaklıkları dillendirdiklerini görmekteyiz.

Vermezdi kimse kimseye nân minnet olmasa

Bir maslahat görülmez idi rişvet olmasa

Nb.G.757-1

Fakîre zâd yok ârâste-hân-ı ekâbirden

Hemân çînîsi çok bir meclis-i tasvîrdir gûyâ

S.G.13-5

Çok tecrübe ettim hele tahkîk budur kim

Yeğdir yine ahhâbdan a'dâ-yı zamâne

Nf.K.42-44

Meh-i nevinde eger düşse bir dilim nânı
Mukarrer anı da erbâb-ı mâl ü câh kapar

ŞY.G.90-4

Zâtında olan cevheredir var ise rağbet
Kim der sana ey hâce falân ibn-i filânsın

Nl.G.293-6

Çok temâşâ ettim âdem görmedim zîrâ gözüm
Hiredir gerd-i himâr-ı bî-hisâb-ı Mısır'dan

FK.Kt.3-9

1. 2. 4. XVIII. Yüzyılda Sosyal Eleştiri

Osmanlı İmparatorluğunun gerilemeye başladığı bu yüzyıl; askeri, siyâsî, mâlî ve iktisâdî açıdan büyük sıkıntıların yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Dışarıda çeşitli cephelerde yapılan savaşların bir çoğu yenilgi ve toprak kayıplarıyla sonuçlanmış, bunun neticesinde yaşanan siyâsî ve iktisâdî bunalım, ülke içerisinde bazı karışıklık ve ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur.

Edebiyat bu yüzyılda siyâsî gelişmelerden fazla etkilenmeden XVII. yüzyılın devamı olarak gelişmesini sürdürür. XIII. yüzyılın başlarında Nâbî'nin hikemî tarzı birçok şâir tarafından benimsenmiştir. Hiciv türünde ise Nef'î, Bahâyî ve Hevâyî örnek olarak alınmaktadır.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru kişilere yönelik hicivlerden ziyade sosyal bozukluklara yönelik eleştirilerin daha çok olduğunu görmekteyiz. Sosyal eleştirilerin XVIII. yüzyılda daha da fazlalaşmış olduğu görülür. Bu yüzyılda sosyal eleştirilere konu olacak o kadar çok eksiklik, aksaklık ve yolsuzluklar vardır ki Dîvân şairlerinin sosyal konulara yönelmeleri tabîî bir gelişmedir.

Zâhidâ âlâyiş dâmânın eyle şüst ü şû

Yalnız hâlet bulunmaz hırka-i peşmînede

Nd.G.140-4

Tecâhül bâ'is-i hüsn-i nazardır şeyh-i zerrâka

Ayıp-pûşî-i merdüm hırka-i sâlûstan kalmaz

ŞG.G.125-4

Sudâ‘ îrâs eder nakli sayılmaz mahlâs erbâbı

Kimi Şehrî kimi Mâzenderânî kimi Dehkânî

OT.K.12-43

1. 2. 5. XIX. ve XX. Yüzyılda Sosyal Eleştiri

XVIII. yüzyılda başlayan Batılılaşma çalışmaları bu yüzyılda hız kazanmıştır. Önce askerî alanda görülen yenileşme hareketleri eğitim alanında devam eder. Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra idâri alanda da yeni düzenlemelere gidilir. Tanzimat'ın ilanı ile yönetimde başlayan değişiklikler Meşrûtiyet yönetimini getirir. Ancak Rusya'ya karşı zamansız ve hazırlıksız olarak açılan savaşın yenilgiyle sonuçlanması ve çok ağır şartlar taşıyan bir anlaşmanın imzalanması sonrasında II. Abdülhamid bütün yönetimi eline alır. 1876 yılında açılan Meclîs-i Mebusân 1878 de kapatılır. Otuz yıl süren ve istibdat diye isimlendirilen bir dönem başlar. 1908 yılında ikinci defa meşrûtiyet ilan edilir. 1909 yılında “31 Mart Vak'ası” diye bilinen ayaklanmayla yönetimi ele geçiren İttihatçılar tarafından II. Abdülhamid tahttan indirilir ve yerine V. Mehmet geçirilir.

İttihatçıların beceriksizlikleri ve yanlış politikaları sonucu Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı imparatorluğu bu savaştan bir daha toparlanmasına imkân vermeyecek büyük kayıplarla çıkar ve dağılma sürecine girer.

XVIII. yüzyılda Nedim ve Şeyh Galip gibi iki büyük usta yetiştirmiş olmasına rağmen Dîvân edebiyatının klâsik yapısı, değişmeye başlayan hayat anlayışı ve tarzına uyum gösteremiyordu. Mahallîleşme, halk dili ve ifâdesine yakınlaşma gayretleri de Dîvân şiirini ihtiyaca cevap verecek konuma getirememişti. Bir müddet nazîre yoluyla eski şâirlerin ifâde ve sanat gücünden istifâdeye çalışan şâirler klâsik şiirin ihtiyaca cevap vermediğini görünce onu çağdaşlaştırma gayretlerine girdiler. Bazı şâirler ise Batı edebiyatlarını ve özellikle Fransız edebiyatını örnek alarak yeni bir edebî hareket başlattılar.

Klâsik siir XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren revaçtan düşmeye başlamış; ona, -çağa adapte ederek- yeni bir soluk kazandırmak isteyen Encümen-i şu'arâ topluluğunun olumlu gayretlerine rağmen Tanzimatçıların öncülüğünde başlayan yeni edebî akımın karşısında tutunamamıştır.

Mevcut eleştiri konularında XIX. yüzyılın bütün siyâsî ve edebî kavgalarını görmek mümkündür. Sosyal eleştiri konuları genişlemiş, eski-yeni, alaturka-alafranga,

mutlâkiyyet-meşrûtiyet kavgaları eleştirilerde yer almaya başlamış, yönetim şekli ve yöneticiler hakkındaki düşünceler çok rahat bir şekilde dile getirilmiştir.

XX. yüzyılda Dîvân şiirinin meşhur eserlerini tehzil ve tezyif etmek suretiyle yazılmış eserlerle karşılaşıyoruz. Neyzen Tevfik, Fâzıl Ahmet Aykaç, Halil Nihat Boztepe, İbrahim Alaaddin Gövsa, Yusuf Ziyâ Ortaç, Ercüment Ekrem Talu, Orhan Seyfi Orhon, Kâzım Koroğlu, Hüseyin Rifat gibi şairlerin eleştiri konusunda eserleri bulunmaktadır. Yalnız bu eserler, mizâha yakındır.

1. 3. ELEŞTİRİYE GENEL BİR BAKIŞ

1. 3. 1. TANZ (ELEŞTİREL ŞİİR)

Kelime anlamı alay etme, eğlenme olan tanz (tenz) hiciv ve hezel gibi muhteva olarak şiirin türleri içinde genellikle *eleştirel şiir* (*şi'r-i intikâdî*) veya *mizâhî üslûb* (*sebk-i fukâhî*) adı altında ele alınmış ve içerik olarak ictimâî, ahlâkî ve siyasî yahut beyan tarzı açısından acı (kara), tatlı ve incitici tanz olmak üzere üçe ayrılmıştır. Ayrıca ilgili olduğu alanlar veya ortaya çıktığı kesimler itibariyle tanzı köylü, şehirli, pazar, mahallî, okul, medrese, tekke, ev, sosyal tanz gibi kısımlara ayırmak mümkündür. Batı dillerindeki karşılığı, *satirenin* de Latince, “çeşitli meyvelerle dolu ziraat tanrılarına hediye edilen tabak” anlamına *sature* kelimesinden alınmıştır. Arapça mazisi, *teneze* ve *muzarisi yetnizu tenzen* fiilinden mastardır. Arapçada *teneze* dendiğinde, “onunla istihza ile konuştu”; bir topluluk için *mutennezetun* sıfatı kullanıldığında, “toplulukta hayır yoktur.” demektir. Farsçada bu kelime *kerden* (yapmak), *goften* (demek söylemek), *gerî* (-cilik) ve benzeri kelime ve eklerle birleşerek *tenz-kerden*, *tenz-goften* ve *tenzgerî* gibi terkipler halinde kullanılarak, “kapalı ve kinayeli olarak iğnelemek, istihza etmek, alaya almak, sözle incitmek, nazlanmak, rumuzlu söz söylemek, kusur aramak, serzenişte bulunmak” ve benzeri anlamlara gelmiştir. Edebî ıstılah olarak eski kaynaklarda ele alınmayan bu kavram için çağdaş kaynaklarda birbirinden az farkla verilen tanımlardan bazıları şöyledir: “Tanz, içerisinde aptallığın yahut ahlâkî zaafların, sosyal kusurların yahut beşerî hataların alay üslûbuyla ve çoğunlukla kapalı olarak eleştirildiği şiir ve nesir türü edebiyattır”; “Tanz, toplumu eleştirerek ıslah etmek amacıyla söylenen tenkit içerikli incelikli ve ısırtıcı sözdür”; “Tanz, toplumun eleştirilerek düzeltilmesi amacıyla söylenen tenkit edici ve iğneleyici ince şiir ve nesirdir”. “Tanz, toplumsal hedefler için, küçük düşürmek ve uyarmak amacıyla kusur ve eksikliklerin alaya alınmasıdır ve hicvin gelişmiş şeklidir”. Hicivden en önemli farkı, açık olmayıp kapalı oluşu ve kinayeli şekilde ifade edilişi yahut hicivdeki keskinlik ve sertliğe sahip olmayışıdır. Kapalı olması edibin, eleştirisini remiz ve kinâye dışında ortaya koyma cesaretine sahip olmaması yahut ortamın ciddi ve açık eleştiriden ziyade kapalılık ve şakaya elverişli olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Az farkla birbiriyle hemen hemen aynı olan yukarıdaki tanımlardan çıkan sonuca göre Farsçadaki tanz kavramı, “Tanzimat sonrası Türk edebiyatında mizah kavramının kazandığı anlam ile neredeyse aynı görünmektedir. Bu durum da Farslarla Türklerin birbirine yakın dönemlerde Batı ile

tanışmaları, onları taklit etmeleri ve edebiyatlarından etkilenmeleri sonucu, eskiden genelde, ediplerin husumet ve düşmanlığa dayalı kişisel çıkarlarından kaynaklanıp yine belli kişilere yönelik olan hiciv ve hezelinin, olumsuz bir işlev görmekten kurtularak genel ahlâka ve topluma hizmet edecek şekilde ıslah edildiğini göstermektedir¹⁰.

Genellikle tanz, toplumsal bir boyuta sahiptir ve hedefi çirkinlikleri ve kusurları eleştirerek onları ıslah etmeye çalışır; hicivde ise amaç, neredeyse tamamen kişisel olup toplumsal ülkülerle bir ilgisi yoktur; hezel ise bazen gizli bir nükte veya mesaj içerse de genellikle görünüm itibarıyla eğlence ve sözü türlü türlü söyleme amacını taşır. Bu nedenle eskiden hiciv ve hezel olarak anılan edebiyatın bir kısmı ve özellikle ahlâkî ve sosyal eleştiri içerikli olanı, tanz sayılır.

Mizahçı edibin, tanzla eleştirdiği nesne özel bir şahıs, ya da bir tip, tabaka, millet veya ırk yahut davranış ve âdet, gelenek ve inanç olabilir. Bu nedenle tanzın yüce hedeflere ulaşma uğruna yapılan eleştiriden doğduğu ve yazarlarının, genellikle siyasî ve ictimai baskılar altında bu tür eserlerini oluşturduğu belirtilir. Ayrıca tanzı oluşturan sanatçı, hedef seçtiği şeye gülerek onu alaya alıp karşı çıktığında kapalı olarak o şey hakkındaki ülküsünü de ortaya koyar.

Böylece yüklendiği olumlu fonksiyonu nedeniyle tanzın amacı, şahısları boyutuyla insânları incitmek değil, asıl hedefi, sosyal ve toplumsal kimlikleri boyutlarıyla taşıdıkları kusurlarını ve zararlı alışkanlıklarını deşifre ederek ıslah etmektir. Bu yönüyle tanz, toplumsal bir uyarı ve işaret taşır. Tanzın temel amacı, toplumsal ve siyasal yaşamda ortaya çıkan kusur ve aksaklıkları tespit edip ortadan kaldırmak, hatalı insânları kendi hatalarının farkına vardırıarak ve onları bertaraf etmeye kanalize etmektir. Daha açık bir ifadeyle tanzın amacı, toplumu ıslah etmek ve kötülüklerden arındırmaktır. Yoksa sebepsiz yere yermek, kırmak ve ıstırap vermek değildir.¹¹ Eleştiri, batılıların belles-letters adını verdiği “güzel edebiyat” içinde ele alınamayacak özelliklere sahiptir. Onu mizahın sahası dâhilinde değerlendirmek mümkün müdür; yoksa eleştiriye ayrı bir tür olarak mı kabul etmek gerekir? Bu sorunun cevabını verebilmek, sanıldığından daha zordur ve her şeyden önce mizahın ve hicvin

¹⁰ H. ÇİFTÇİ, **Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 39-41

¹¹ ÇİFTÇİ, **a.e.**, s. 41

dayandığı estetik kategori “komik” ile ulaşılan sonuç olan “gülme” nin ne olduğunun araştırılması gereklidir. Eleştiriye mizah edebiyatı içinde değerlendiren görüşler vardır¹².

Dîvân edebiyatının şiir ağırlıklı oluşu mizahı da şiir kalıbına dökmüştür. Ancak şairler arasındaki rekabet dolayısıyla mizahın şahsî konular etrafındaki hiciv ve hezliyyât ile karışması onun kabalaşmasına ve nezih örneklerin azalmasına yol açmıştır. Manzum mizahî eserlerin bir kısmında daha çok devrin psikolojik, ahlâkî ve sosyal yapısına yönelik aksaklıklar konu edilmiştir. Dîvânlarda yer alan mizahî parçalar ise zarif ifadeleri ve şaşırtıcı ironik kurgularıyla dikkat çeker. Görünüşünden dolayı dostları arasında “gurâb” (karga) lakabıyla anılan Bâkî'nin Tûtî adlı güzel cariyesinden şikâyet etmesi üzerine câriyenin söylediği: “Bağteten olmuş iken tûtî gurâba hem-nişin / Yine şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır” beyti buna örnek verilebilir. Emri ile Bâkî. Taşlıcalı Yahyâ ile Hayâlî, Haşmet ile Koca Râgıb Paşa gibi şairlerin birbirlerine sataşırken daha çok mizahî öğeleri ön plana çıkardıkları, rind ile zâhid ve âşık ile rakib arasındaki çekişmeler üzerine kurulu şiirlerde ise hiciv ve hezl yanında mizahî anlatımlara başvurulduğu görülür:

Hırka vü tâc ile zâhid kerem et sıkleti ko
Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi verir
ŞY.G.107-5

Sûfî olan raks urur bal ile yağ üstüne
°Ârif olan can verir yufka dudağ üstüne
AD.G.163-1

Feyz-i Hak zümre-i erbâb-ı harâbâtdadır
Ehl-i zühdün nesi var zerk u riyâdan gayrı
R.G.1089-3

Doğrudan zekâyâ hitap eden mizah ürünlerinin müstakil kitap, risale, arzuhal, münazara metni ve şerh şeklinde mensur olanları da vardır. Bazen mizah unsuru içeren fetvalara da rastlanır; meselâ Ebüssuûd Efendi'nin, “Zeyd ‘Avratların olduğu cennet bana gerekmez’ dese ne lâzım olur?” sorusuna, “Gerekmezse cehenneme gitsin” cevabını vermesi gibi¹³. Dîvân edebiyatında bilinen ilk müstakil mizahî eserler XV. yüzyıla ait olup bunların en önemlileri sayılan Şeyhî'nin manzum *Harnâme*'si mesnevi, Molla Lutfî'nin mensur *Harnâme*'si münazara türündedir. XV. yüzyılın son yıllarından

¹² A. ÖZKIRIMLI, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.III, 4. Baskı, Cem Yayınları, İstanbul, 1987, s. 857

¹³ O. Ş. GÖKYAY, *Destursuz Bağa Girenler*, İstanbul, 1982, s. 263

itibaren XVI. yüzyılda mizah eserlerinin mizahî takvim (Vahyî'nin meslek erbabını konu alan *Takvim'i*), letâif (Mahremî'nin *Mecmau'l-letâif*i ile *Şütürnâme*'si), muhâdarât (Lâyhî Mustafa Efendi'nin *Muhâdarât*'ı), -müstehtecen de olabilen- hikâye (Gazâlî Deli Birader'in *Dâfiü'l-gumûm* ve *râfiu'l-hümûm'u*), mersiye (Meâlî'nin kedisi için yazdığı mersiye) ve mektup (Sânî ile Sâî Mustafa Çelebi'nin karşılıklı mektupları) gibi çeşitli biçimlerde ve daha geniş bir konu yelpazesinde kaleme alındığı görülür. XVII. yüzyılda mizah, hiciv ve hezlin gölgesinde kalmıştır. Bu türün en seçkin eseri, Nefî'nin *Sihâm-ı Kâzâ* adlı hiciv mecmuasıdır¹⁴.

Necâtî Beğ'e ait, "Mersiye-i Ester (katır)" isimli aşağıdaki mersiye tamamlanmış, ölen bir katırın yerine yenisini koyacak kadar maddî gücün olmayışına ve bazı insânların talihsizliğine; padişahın varlık içinde yaşarken halkının fakirliğini görmeyişine; bazı önemsiz şeylerin üzerinde fazlaca durulup abartılarak anlatılmasına... gibi eleştiriler, mizahî bir üslûpla verilmiştir.

Belâ yükünde fevt olalı katır
Şikeste-hâl olupdur hayli hâtır

Ne katır bir kara dağ idi miskin
Geçen bu günkü gün sağ idi miskin

Ecel çengâline düştü diriğâ
O yâl ü bâl o turuşdu diriğâ

Çü gördü ömr ekinini sarardı
Orak gibi belin bükdü karardı

Kanı ol çâr-tâk-ı kâm-rânı
Kanı ol Ka'be yolu nerdibânı

Şu resme katır idi kara katır
Neye azm etse önündeydi hâzır

¹⁴ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.30, İstanbul, 2005, s. 208

Sabâ tek kimse görmezdi karasın
Gerekse Çin ü Mâçini arasın

Sabâ reftâr u şeb-reng ü seher-hiz
Dil ârâm ü ferah bahş ü terah-riz

Yürüse yerleri göke karardı
Ne yorulur ne kalur ne arardı

Önünden ileri basardı kıçın
Ne denli Rumdan tâ ser-had-i Çin

Geçerdi na'linin mihi semekden
Kulağı râz dinlerdi felekden

Bahâr oldukça kim göke çıkardı
Har-i Îsâya minnetle bakardı

Olupdu kulluğu birle aziz ol
Eşek gibi değildi bî-temiz ol

Kati düşmüş idi halkın diline
Erişmişdi anunçün menziline

Zemîn-peymâ zemân-sür'at felek-nakş
Duruşda gergedan reftârda rahş

Kime kim binmek için 'arz olaydı
Yiğitlik Ka'be gibi arz olaydı

Eger kim çekmese râhib inânı
Geçe bir lâhzada iki cihânı

Ölen ardınca ölmüş yok Necâti
Katır gitti Hudâ saklasın atı

Bir ölmüş katırı nice ögersin
Dönersin kara bahtına sögersin

Daha binler dolu ıstabl-ı Şâhi
Dilersen bozu dilersen siyâhi

Eger Şehden ola zerre inâyet
Necâtî'ye kifâyettir kifâyet

Aceb anşam düşer mi Şehriyâra
K'anun hükmüyle geldik bu diyâra

İrakkıdır gerçi çâker devletinden
Ba'id olmaya Şâhın himmetinden

Ne denli kim gide kara gele ak
Gece ehli ola gündüze müştâk

Bu âc-ı âbenûsı ola tahtın
Kamudan yücele ikbâl ü bahtın

Nc.(Mm).My.1.1-25

1. 3. 2. GÜLME ve KOMİKTEKİ ELEŞTİRİ

Her ne kadar mizah ve alayın temeli şaka ve güldürüye dayalı olsa da gülmenin mutluluk ve neşe ile alakası yoktur. Çünkü mizahın sebep olduğu gülme acı ve ciddi bir şekilde üzüntü verici olması yanında, azarlayıcı, ısırtıcı ve yıpratıcı özelliklere de sahiptir. Mizah ve alaydaki temel amaç, yaşanan toplumun genel yapısında ve siyasal yaşamında vuku bulan eksik ve kusurları bularak, kusurlu insanların kusurlarını

kendilerine göstererek bu davranışlarının düzelmesini sağlamaktır. Başka bir ifadeyle mizahın amacı, toplumdaki kusurları tespit edip toplumun düzelmesine katkıda bulunmaktır. Mizahın amacı, yok yere insanları rencide etmek değildir. Dolayısıyla mizahçılık zarif bir sanattır. Mizah yazan işini yaparken sanki bıçak sırtında yürür; eğer mizahçılığı gereğinden fazla ciddiye alırsa, yapmak istediği şey sövgüye dönüşür; oldukça esnek davranırsa, amacını aşarak kendisi gülünç bir duruma düşer¹⁵. Komik, Aristoteles'ten bu yana Batı'da tartışılan ve ne olduğu konusunda farklı görüşler bulunan bir kavramdır, ama komiğin estetik bir kategori olduğu genellikle kabul edilmiştir. Gülme ise estetik bir kategori değil, psiko-fizyolojik ve sosyal bir eylem türüdür. Yalnız, komik ve gülmenin birbirinden ayrılması güç iki kavram olduğu da unutulmamalıdır. Çünkü her ikisi de birbirini tamamlamaktadır ve gülme yaratmayan komik düşünülemeyeceği gibi, sağlıklı olmaması şartıyla, komik olmayan şeye gülmek de mümkün değildir¹⁶. “Gülme” kavramının Türkçede hangi anlamlarda kullanıldığını öğrenmek için sözlüklere bakıldığında, kelimenin yeterince açıklanamadığı dikkati çeker. Örneğin *Kâmûs-ı Türkî*'de kelime şu şekilde tanımlanır: gülmek: 1. İnsana mahsûs olan bir hiss ile kah kah diyerek sesle veya sessiz ve ekseriya ağzı açarak ve dişleri göstererek bir hareket-i mahsûsada bulunmak... 2. Sevinmek, eğlenmek, cünbiş etmek... 3. İstihza etmek, birbiriyle eğlenmek, birini maskaraya almak... 4. Memnun ve mesrur olmak, teselli bulmak...¹⁷ şeklindedir.

1922'de Mustafa Şekip'in “Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz”¹⁸ adlı çalışması, bizde gülme eyleminin üzerinde duran ilk çalışmalardan biridir. Bakir bir alanda çalışması yüzünden Mustafa Şekip, eserini büyük ölçüde Bergson'un “Le Rire” adlı eserine dayandırmıştır. Fakat her ne olursa olsun, “gülme”nin, basite alınacak kavramlar olmadığını bizde ilk ortaya koyan Mustafa Şekip'tir. Bu alanda Aziz Nesin'in¹⁹, Sevinç Sokullu'nun²⁰ da çalışmaları sıralanabilir. Cumhuriyet sonrası yapılan çeviriler arasında önemli iki teorik çalışma hemen dikkati çekiyor: Bergson'un *Gülme*²¹ ve Freud'un

¹⁵ H. ÇİFTÇİ, “*Klasik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah*” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1998, S.10, s. 147

¹⁶ M. APAYDIN, *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 1

¹⁷ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1902, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, C.II, s. 1213

¹⁸ M. ŞEKİB, *Gülmek Nedir ve Kime Gülüyoruz*, Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, 1337, s. 123

¹⁹ A. NESİN, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, Akbaba Yayınları, İstanbul, 1973, s. 72

²⁰ S. SOKULLU, *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 68

²¹ H. BERGSON, *Gülme*, (Çeviren: M. Şekip Tunç), 2. Baskı, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 27

*Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri*²² adlı eserleri. Öte yandan sanat ve edebiyat estetiği hakkındaki kitapların çevrilmesi sonucunda da, kimi estetikçilerin “komik” hakkındaki düşüncelerini öğreniyoruz²³. Hemen hemen bütün kaynaklar, gülmenin de komiğin de kolay tanımlanabilmekten uzak kavramlar olduğunu vurguluyorlar; ancak yine de tanımlama çabasından vazgeçmiyorlar. Burada sadece kaynaklarda yer alan bulgular derlendi. İnsanın komikten mizahı nasıl meydana getirdiğini anlamak için bu bilgilerden yararlanıldı. “İnsanlık dışında hiçbir şey gülünç değildir”²⁴ diyen Henri Bergson, kuşkusuz, önemli bir gerçeğin altını çizmiştir; çünkü gerçekten de komik ancak insâna özgüdür. Oysa gülme, sadece insânlar için değil, bazı hayvanlar için de söz konusu olabilmektedir²⁵. Fakat insânın yaptığı eylem, bilinçli bir tercihin sonucudur, çoğunlukla da komik olana yönelmiştir; hayvanınki ise değil.

Habbes gülmeyi gülen insânın üstünlük duygusunda arar²⁶. Yani biz kendini gülünç duruma sokan insânlara (örneğin ayağı takılıp düşen birine) onlar gibi dikkatsiz, sakar, olmadığımızdan dolayı duyduğumuz böbürlenme ile güleriz. Freud, kendimizle kıyasladığımızda zihinsel harcamaları az, bedensel harcamaları fazla olan kişilere güldüğümüzü söylemiştir²⁷. Bu da kime güldüğümüzün cevabı olup aynı zamanda neden güldüğümüzü de açıklar. Bedensel harcamaları ile zihinsel harcamaları dengeli insân, kendisinden daha fazla çaba harcayan; ama beyin faaliyetlerini dengeleyemeyen insâna, ondan üstün olduğu için gülmektedir.

“Gülmelerimiz daima bir grupla birlikte olur.”²⁸ diyen Bergson, gülmenin sosyal karakterine de atıfta bulunur. Gülme eylemine işlevsel açıdan yaklaşan düşünürler, onun sosyal iyileştirici yönüne özellikle dikkat çekerler. Gülme, komik kategorisi içindeki kusurlu olanın, uyumsuzun, ideale ters düşenin cezalandırılması için toplu bir eylemdir. Toplu olması, etkili olmasını sağlar; iyileştirici yönü daha kuvvetli hale gelir. Toplum, ideal insânı ister; zeki, uyanık, çevik, yumuşak insâna ulaşmayı amaçlar. Kendi hayat tarzının bozulmasını istemez. Bu ideal olana ket vurulduğunda buna sosyal tepki gelecektir. İdealden sapış, komik kategorisi içinde değerlendirilen kusurları kapsıyorsa, gülme,

²² S. FREUD, *Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri*, (Çeviren: Emre Kapkın), İstanbul, Tarihiz

²³ A. ZİSS, *Estetik*, de Yayınları, İstanbul, 1984; M. KAGAN, *Güzelik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982

²⁴ H. BERGSON, *Gülme*, s. 14

²⁵ M. KAGAN, *Güzelik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat*, (Çeviren: Aziz Çalışlar), İstanbul, 1982 s. 181

²⁶ S. SOKULLU, *Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi*, s. 17

²⁷ S. FREUD, *a.e.*, s. 203-204

²⁸ H. BERGSON, *a.g.e.*, s. 16

toplumun kendi düzenini korumasını, kendini savunmasını sağlar; kusuru, aykırılığı cezalandırır ya da iyileştirme yolunda ipuçları verir.

“Komik kılma” büyük ölçüde hayattaki komiğin sanata aktarılması anlamına gelmektedir. Hayattaki komiğin sadece insanları eğlendiren, gizli veya açık bir intikamı aldırıcı yönü vardır. Sanatta ise ilaveten estetik bir yan ve kaygı da vardır. Bu yönüyle komik kılmanın yöntemleri mevcuttur. Yöntemler arasındaki farklılık, hiciv ile mizah, hiciv ile hezl, hiciv ile parodi gibi türler arasında farkların doğmasına yol açmıştır. Komik kılma amaçları ise, tarzları birbirinden ayırtırmakta bir başka açıklama imkânı vermektedir. Zira komik kılma, her zaman aynı amaca hizmet etmez. Bazen sadece eğlenceye yöneliktir; bazen kusurları açığa çıkarıcı ama iyileştirici bir amaca hizmet eder, bazen de tam anlamıyla yıkıcıdır. Amaçlardaki farklılık, komik kategorilerinin belirlenmesinde bize yol gösterecektir. Freud, insânın başkalarını “gülünç kılması”nda çok zaman düşmanca bir tavır bulur²⁹. Örneğin bir insânı “gülünç duruma koymak”taki amaç “saldırganlık”; “karikatür”, “parodi” ve “taklit”teki ise “alçaltmak”tır. Yalnız, “komik kılma” yöntemlerine, her zaman kişisel düşmanlık ya da saldırganlık yüzünden başvurulduğunu söylemek mümkün değildir. Gülmenin ve komiğin sosyal özlerine daha önce değinilmişti; kuşkusuz komik kılmada da sosyal bir yan vardır.

Komik kılma, komik kavramının oldukça geniş bir şeklidir ve komiğin estetik içinde değerlendirilmesi de ancak bununla mümkündür. Saf bir sakarlığa gülen insândaki üstünlük duygusu, bir şekilde komiğin yeniden üretilmesine de yol açmıştır. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri insânlar, kendi normlarına uymayanları beğenmemiş, onları ortadan kaldırma yollarını aramıştır. İşte komik kılma ya da gülünç hale koyma da bu istekten doğmuştur. Kendi zihinsel faaliyetlerinden daha az zihinsel faaliyette bulunan insânın şaşkınlığına, sakarlığına gülen insân, giderek bu şaşkınlığı, sakarlığı diğer insânlara da göstermek ihtiyacını duymuştur. Hedef seçtiği insânı ya da nesneyi komik duruma sokacak çeşitli tertipler hazırlamıştır. İşte, komik kılmanın işleyiş mantığı budur. Komik duruma sokulanlar ise, ideale aykırı düşenler, sosyal düzeni bozanlar; hayatını bir makine gibi otomatiğe bağlayanlar, insânın tabiatında olmaması gereken bir katılık içinde yaşayanlardır.³⁰

²⁹ S. FREUD, *Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri*, s. 207-212

³⁰ M. APAYDIN, *Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa*, s. 8

İslâm düşünürleri kısaca insânın gülmesini onun şaşkınlığına bağlamışlar. “Kişi şaşırdığından ve taaccub ettiğinden dolayı güler”³¹ demişler. Aristo’ya göre, “üzüntü verici ve yok edici olmayan hata ve kusur, güldürmeye sebep olur”; Hobbes’e göre, “kontROLSÜZ ani bir his gülmeye sebep olur”; Kant’a göre de, “ansızın hiçe dönüşen tahrik ve dürtü gülmeye sebep olur” ve Schopenhaur’e göre ise, “tutarsız her şey gülümsemeyi oluşturur”³² Gülmenin tanımı da şöyle yapılmaktadır: Gülme, insânın hoşuna ya da tuhafına giden olgular karşısında duygusunu açıklaması... Hoşlanmayla ilgili ruhsal bir belirtidir³³

Bu söylenenler bir araya gelince şöyle bir netice çıkar: “Olduğu gibi, olması gerektiği gibi, ya da olması gerektiğini beklediğimiz ve düşündüğümüz şeylerin vaziyeti içerisinde mevcut çelişkileri ansızın kavramamız gülmeye sebep olur ve bu durum karşısında oluşan ruhsal tavrımız da gülme veya gülümsemeyi oluşturur. Hulasa gülme ne olursa olsun hicveden edip, insânları ne kadar çok güldürürse, sanatında o derece başarılı sayıldığı hususunda hemen hemen görüş birliği vardır”³⁴.

1. 3. 3. HİCİV, MEDİH ve HEZEL

Hiciv, Türkçeye Arapçadan geçmiş bir kelimedir. Hicv veya hiciv kelimesi, köpekleri ürkütüp kaçırmak anlamına gelen hec (هج) kelimesinden türemiş olup küfür anlamına gelir ve şiirdeki medhiyenin karşıtıdır.

Türk Edebiyatına hiciv şeklinde girmiş olan hicâ kelimesi Batı dillerindeki satire kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Aristo’nun Poetika’sındaki komedia kelimesini İbnü Sina’nın el-hicâ şeklinde tercüme etmiş olması, Arap dilinde hicâ’nın, homour (mizah) kelimesinin anlamını da içine alan geniş bir kullanım sahasına sahip olduğunu gösterir³⁵.

Edebî bir terim olarak hiciv kelimesinin, ansiklopedilerde, edebiyat tarihlerinde, sözlüklerde birbirine benzer birçok tanımına rastlamak mümkündür.

³¹ H. ÇİFTÇİ, “Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizahın Yöntemleri” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 1999, S.11, s. 174

³² H. ÇİFTÇİ, **a.g.m.**, s. 174

³³ O. HANÇERLİOĞLU, **Felsefe Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, s. 267

³⁴ H. ÇİFTÇİ, **a.g.m.**, s. 175

³⁵ B. FARES, “Hica”, **İslam Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, C.XVI, s. 213

Kavramın Türkçesini bulma çabaları, Eski Anadolu Türkçesinde de bulunan ve “zemmetmek, kötülemek, beğenmemek, hor görmek, çekiştirmek”³⁶ anlamına gelen ve hicvin kavram alanı içinde değerlendirilebilecek anlama sahip bulunan “yermek” fiilinden “yergi” nin türetilmesine yol açmıştır. Ancak hiciv konusunda yazan kimi araştırmacılar, “yergi”nin hiciv kavramını tam olarak karşılamadığı kanısındadır³⁷.

Dilimizde hiciv, eski sözlüklerde “bir âdemi şi’r ile zemm ve şetm eylemek”³⁸ olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, Cumhuriyet sonrası yayınlanan ansiklopedik nitelikteki eserlerde de, aşağı yukarı aynı şekilde yer almıştır. Örneğin İslam Ansiklopedisi’nde “zemm ve kadhi ifâde eden nazım şekli..., bazen mütereddid bazen müstehzîdir ve küfürlü, hatta müstehcen olabilir.”³⁹ şeklinde tanımlanan hiciv Atilla Özkırmırlı’da “Bir kimseyi, bir nesneyi ya da yeri, bir inancı ya da düşünüş biçimini yermek, toplumun ya da düzenin aksayan, kusurlu yanlarını iğneleyici, alaycı bir dille eleştirmek amacı taşıyan manzum ürünlerin adı.”⁴⁰ olarak açıklanmıştır.

Bu tanımlar, Türk edebiyatında hicvin nasıl algılandığını özlü bir biçimde vermektedir. Bunlara göre “hiciv, insânlara yönelik bir saldırı aracı”⁴¹; hedef aldığı nesneyi yererek (zemm) veya küfür yoluyla (şetm) yıkmayı amaçlayan ve şiir şeklinde ifadesini bulan bir sanattır.

Hiciv, sosyal yaşantıya, kurumlara, âdet ve geleneklere, kişilere yöneliktir. Bunların menfî yönlerini teşhir etmek suretiyle aksaklıkların düzeltilmesini sağlamaya çalışır.

Batı kaynakları hicvin ilk örneklerinin, kişisel kusurlar üzerinde yapılan konuşmalar, insânların kötülüğünü isteyen bedduâlar, düşmanlara yönelik küfür ve hakaretler, olduğunu ve bunların zamanla edebî bir çehre kazanarak hiciv türünü ortaya çıkardığını belirtirler. Bu edebî türün en eski örneği olarak 11. yüzyılda yaşamış olan Romalı hiciv yazarı Lucilius’un bir nazmı gösterilir. Lucilius’un halefleri olan Juvenal ve Horace hiciv türünde eserler vermişler, hicivlerinde nazik, yumuşak nükteli olan Horace’nin tarzına Horation, sert, öfekli ve merhametsiz olan Juvenal’in tarzına da Juvenalian adı verilmiştir⁴².

³⁶ C. DİLÇİN, **Yeni Tarama Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 1983, s. 243

³⁷ F. ÖNGÖREN, **Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 138

³⁸ **Kâmûs Tercümesi**, C.III, s. 954

³⁹ **İslam Ansiklopedisi**, C.V/I, s. 453

⁴⁰ A. ÖZKIRIMLI, **Türk Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.III, s. 634

⁴¹ M. APAYDIN, **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, s. 11

⁴² **Ancyclopedia Americana**, C. XXIV, s. 294-295

Arap Edebiyatındaki hiciv türünü “zemmi ve kadhi ifade eder nazım şekli” diye tanımlayan Bichr Fares,

“...hicâ’nın gayesi muhatabını alçaltmaktır; bizzat küfrün şiddeti iledir ki düşman tehzil edilmiş olur ve bu amel ve aksü’l’amel imtizacında, muhakkak sihrî bir şeyler vardır. Velhasıl bu yapılan ve sonra tesir eden bir büyüdür.”⁴³ diyerek hicanın menşeiini sihir ve büyüye bağlamaktadır.

Müstakim-zâde Süleyman Sadettin *İstilahâtü’ş-Şi’riyye* isimli risâlesinde hiciv hakkında şu bilgiyi vermektedir:

“Hicv: Bir kimseyi nazımla zemme derler. Nesr olursa da hiciv denir. Nisbet olunan emrin vukû’ı var ise gıybet; ve eğer gayr-ı vâki’ ise iftirâ’dır. “Asamena’llâhü ve iyyâküm an misli zâlik.” Ühcü’l-müşrikîn hadîsi ziyâdatla mesturdur. Hassan’a hitaben vârid oldu. Mefhûmu bu ki “*Ey Hassân sen ehl-i şirki hicv ü zemm eyle, Rûhu’l-kuds senin mâiyyetindedir.*”⁴⁴

Edebiyat Lügati’nde hicvin edeb dairesinde olması gerektiği söylenir.

“Teşrîh-i rezâil ve teşhîr-i erâzil için yazılan yazılardır. Mamafih bunlarda nezâhat-i beyâna ri’âyet zarûridir. Çünkü tarz-ı ifâde dâire-i edebi tecâvüz ederse âdetâ nazmen sövülmüş ve terzîl yerine rezâlet edilmiş olur.”⁴⁵

Hiciv hem manzum hem de mensur olarak yapılabilir. Fakat daha çok şiir türü olarak gelişmiştir.

“Kusur ve aybın teşrîh ve teşhiri için yazılan şiirler hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bu türlü nesir yazılara da o ad verilir. Birinin kusurunu ve aybını meydana koymak manasına gelen Arapça hecv’den meydana gelmedir.”⁴⁶

“Adı mevzundan alınmıştır. Bunların mevzûu birini, bir devri zemmetmek; onunla alay etmektir ki, hicvin manası da budur.”⁴⁷

Hicivde bazen açık ve kaba, bazen de kapalı ve zarîf bir alay, istihza, aşağılama ve hakaret vardır.

⁴³ B. FARES, “Hica”, *İslam Ansiklopedisi*, s. 473-474

⁴⁴ S. S. Müstakimzâde, *İstilahâtü’ş-Şi’riyye*, (Haz. Harun Tolasa), İstanbul, Ün. Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edb. Dergisi, 1980-86 C.XXIV-XXV, s. 379

⁴⁵ T. OLGUN, (Tahirü’l Mevlevî) *Edebiyat Lugati*, (Haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu), İstanbul, 1973 s. 53

⁴⁶ O. Z PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, C. I, s. 214

⁴⁷ R. NUR, “*Türk Şiiri Hakkında Mütâlâlar VIII*”, *Tanrıdağ Mec.*, S.15, s. 3

“Hiciv ve ondan türemiş olan hicviye terimleri, bir şahsı, bir topluluğu, bir fikri veya bir memleketteki kötü halleri, gülünç durumları, içinde istihza, tezyif ve tahkir bulunan bir eda içinde ortaya koyan edebî tür manasına gelir.”⁴⁸

Hicvi, mizahın bir dalı olarak görenler de bulunmaktadır. Bu düşüncede olanlar, kin ve nefretten kaynaklanan, muhatabını rezil etmek ve ondan intikam almak için söylenmiş olan hicivlerin de bulunduğunu ya dikkate almıyorlar ya da bunları hiciv olarak kabul etmiyorlar.

“Mizahın kolu olan bir edebî türün adı; bir kimseyi, bir fikri, bir âdeti, toplum memleket meselelerini idarede ve devlet işlerini yürütmekte görülen kusur ve beceriksizlikleri, açık veya kapalı bir şekilde, yermek, alaya almak maksadıyla söylenmiş söz ve yazılara edebiyatta verilen ad.”⁴⁹

Bu tanımlarda görüldüğü gibi şahıs, kurum veya olayları konu olarak alan, şaka alay veya hakaret yoluyla bu konuyu teşhir eden bir edebî tür vardır. Bu türe Batı dillerinde *satire* Arapçada *hicâ* veya *hecâ*, Türkçede *hiciv* denilmektedir.

İnsan tabiatındaki düşmanlık, kıskançlık, nefret, hoşnutsuzluk, kırgınlık, kibir, istihza ve mizah duygularından kaynaklanan hiciv, ifade imkânı bulduğu dilin her türlü imkânını kullanarak, diğer edebî türlerle birlikte gelişmiştir.

Hicvin en büyük özelliği iğneleyici, alay edici, aşağılayıcı hatta küfür edici olmasıdır. Kusurları, kötü âdet ve alışkanlıkları ortaya çıkardığı için de tenkîdi bir analiz hüviyetini taşır. Amacı ifşâ yoluyla dile düşürmek ve rezil etmektir. Onun için ders vermek ve bir şeyleri düzeltmek için söylenmesi amacı, hicvin asıl söylenme amacı değil, hicvin teşhirciliği sonucunda musîbetlerden ders alma yoluyla ortaya çıkan bir neticedir. Hicvin amacı insanları güldürmek de değildir. Ancak o, amacına ulaşmak için mizahı çoğu zaman vasıta olarak kullanmıştır.

Klâsik Türk şiirinde şahıslar hakkında yapılmış eleştiriler çoktur. Şahıslar, fizikî yapıları, kılık kıyafetleri, mizaçları ve davranışları yönünden eleştirilmişlerdir. Makam ve meslek sahipleri görevlerini hakkıyla yapmadıkları için; toplum ve zaman ise ahlâkî, siyâsî ve iktisâdî bozulma yönünden eleştirilmiştir.

Bütün milletler ve kavimlerde olduğu gibi İslâm milleti ve topluluklarının geçmişteki kültürel ve edebî birikimlerinde, medih ve diğer bazı edebî türler kadar

⁴⁸ S. K. TURAL, *Zamanın Elinden Tutmak*, İstanbul, 1982, s. 150

⁴⁹ *Türk Ansiklopedisi*, C.XIX, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1971

popüler olmasa da hiciv, hezel ve mizah gibi eleştirel mahiyetteki yazılar önemli bir yer tutmaktadır. Görünüş itibariyle manzum olan kısmı heyecanlı, coşkulu dediğimiz edebiyatın içinde yer alan ve diğer bir kısmı da düz yazı şeklinde oluşturulan hiciv ve mizah niteliğindeki bireysel ve toplumsal eleştiriyile ilgili edebiyat, içerik bakımından medhiyecilikle mukayese edilmeyecek ölçüde, içinde vücut bulduğu ortamın insânlarının bireysel ve toplumsal yapısını, ahlâkî durumlarını ve manevi değerlerini, zaaf ve eksikliklerini, hatta zaman zaman sosyo-ekonomik yapılarını ve siyasal gücü ellerinde bulunduran yönetici ve aristokrat zümrelerin tutum ve anlayışlarını daha realist biçimlerde yansıttığı için, ayrı değerler ifade etmekte ve geçmiş topluluklar hakkında bir hayli sosyolojik bilgiyi günümüze kadar taşımaktadır.

Medih/övgü ile hiciv/yerginin tarihi, iyi ile kötü veya güzel ile çirkin kavranılan anlamlarının insân zihnine yerleştiği tarih kadar eski olduğu söylenebilir.⁵⁰

Daha sonra Osmanlılarda da, başta bu işin ustası Nef'î (ö. 1635) olmak üzere Nâbî (ö. 1712). Nedim (ö. 1730) ve benzeri birçok şair tarafından medhiyeciliğin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Klâsik edebiyatta şairlerin dikkatlerini çeken en eski mevzuların başında medih ve hicvin geldiği görülür. Bunun başlıca nedeni ise, şairlik sanatının ilkin emir ve sultanların ihtişamlı saraylarında ilgi görmüş ve modern dönemlerdeki medya gibi eskiden şiirin iktidarların siyasî propagandası ve güç gösterisi için bir alet şeklinde telakki edilmiş olmasında aramak lazımdır⁵¹. Ayrıca şiiri ve sanatı menfaat aracı yapan şair ve ediplerin aç gözlülük hırsı ve övdükleri kişilerin bol ihsanları bu iki alanı zirvelere kadar taşıdı. Çünkü ortalama bir şair özellikle medhiyeci olanı, caize beklentisiyle şiir söylerdi ve umduğunu bulamayınca da (Araplarda Beşşâr ve Parslarda da Enverî'nin yaptığı gibi) hemen hicve başladılar. Çok defa da birbirine rakip belli çevrelerin şairleri de yekdiğerinin memduhlarını hicvetmede hiçbir sakınca görmezdi. Edebî konjektörde, bir şairin memduhu çok üstün ve iyi ise, rakibi memduhlar da o derece şairin gözünde aşağılık ve kötü olduğu anlaşılmalıydı⁵². Bu tutum bile, açık hicivler yanında beraberinde medhiyeler içinde de hicvin varlığını göstermektedir.

⁵⁰ H. ÇİFTÇİ, “*Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah*” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 1998, S.10, s. 139

⁵¹ H. ÇİFTÇİ, **a.g.m.**, s. 140

⁵² A. S. LEVEND, **Dîvân edebiyatı**, İstanbul, 1980, s. 543

Aldıkları veya bekledikleri ödüller nedeniyle genelde medhiyeci şairler memduhlarının nitelik ve özelliklerini abartılı biçimlerde yücelterek anlatırlar. İyi bir medhiyeci kendi memduhu hakkında yepyeni bir şey söylemeliydi. Öyle ki, övülen sultan, vezir, emir, aristokrat veya kabile reisi, fizikî, ahlâkî ve manevî açıdan mükemmelliğin son uç noktasında yer alacak üstünlükte gösterilmeliydi; memduh küçük biri olsa bile, şair tarafından bütün dünyada cesaret, cömertlik, büyüklük, izzet, ilim, adalet, takva ve güç açısından eşsiz ve benzersiz bir kahraman, din ve devlet adamı olarak gösterilirdi⁵³ Hatta mübalağa hususunda çoğu şairlerin şiirleri dini sınırları bile aştığı, edebiyat tenkitçileri tarafından o dönemlerde bile vurgulanmıştır.

Nitekim sıradan bir medhiyeci şaire göre memduhun adalet eli keklığın yuvasını şahinin pençesi ve kartalın gagası içinde yapardı; onun öfkesinin tesiri, suyu cehennem ateşine çevirirdi; evrendeki gezegenler, memduhun dizginini öperdi; dünyanın liderleri, onun üzengisini tutardı; kocaman bir ülkeyi tek bir süvari ile işgal ederdi; dergâhı küçük ile büyüğün, kısaca herkesin kıblesi idi⁵⁴.

Ediplerin toplumla ilgili söyledikleri mukayese edilince, övgüye dair yazı ve şiirlerin sosyal ve siyasal ortamı ütöpik bir cennet olarak gösterme gayreti içinde oldukları; bireysel ve toplumsal eleştiri nitelikli hiciv, hezel mizah ve alay içerikli edebiyatın ise, geçmiş dönemler ve bu dönemlerde yaşayan insânların siyasal, sosyal ve kültürel yapılarıyla oluşturdukları düzen içerisinde halk ile yöneticilerin ilişkilerini daha farklı belki de övgüye dair şiir ve yazıların tam aksine daha gerçekçi bir biçimde ifade ettiği görülür. Başkalarını övmek kolaydır. Ancak birini yermek ve özellikle bu kişi örneğin sultan veya vezir gibi güçlü bir kimse ise, iş daha da güçleşir ve beraberinde birtakım riskler de getirir. Elbette açık hicivlerde bulunanlar az değildir. Bunların bir kısmı bedelini canlarıyla ödedikleri de bilinmektedir (Araplarda Beşşâr ve Osmanlılarda Nef'î gibi). Can korkusu veya toplumsal değerler, birçok hicivci ve mizahçı edibin takiye yapmasına neden olmuştur. Daha açık bir ifadeyle hâkim güce ve toplum geleneklerine karşı eleştirilerini açık bir şekilde dile getirmekten korkan halk ya da yazar kesimi, genelde çift anlam taşıyan, yeterince açık olmayan, güldürü niteliğini andıran ve bazen de ısırtıcı olan ifadelerle eleştirilerini dışa vurmak zorunda kalırlar.

⁵³ A. S. LEVEND, *Dîvân edebiyatı*, s. 511

⁵⁴ T. OLGUN, (Tahirü'l Mevlevî) *Edebiyat Lugatı*, s. 85-86

Hiçbir zorunluluk olmadan sadece hicvi ve kaba ifadelerle eleştiri yöntemini amaç edinmiş gibi görünen ya da yazılarını bu seviyeye indirgemiş bulunan şair ve ediplerin varlığından da söz edilmektedir⁵⁵.

Hicivci ve hezelci ya da günümüzdeki deyimle mizahçı yazarın izlediği eleştiri yöntemi her zaman olduğu gibi eski dönemlerde özellikle bir nevi diktanın hâkim olduğu zamanlarda çeşitli riskler ve tehlikelerle karşı karşıya idi. Nitekim edebiyat tarihinde övgüleri içerisinde kapalı bir tarzda memduhlarının adalet ve fazilete riayet etmelerini istemeleri neticesinde ağır cezalara maruz kalan şairlerin sayısının az olmadığı açıktır. Bu nedenle alay ve eleştiri silahıyla, halka zulmeden sorumsuz yönetici ve aristokratlarla savaşmak peşinde olan sosyal ve siyasal tenkitçi ediplerin işi bir hayli zor olduğu tahmin edilebilir. Çünkü bu tür yazarlar, devrinin güçlü yöneticileriyle karşı karşıya geldikleri için toplumsal isyana kalkışmak veya düzeni bozmak suçuyla suçlanabilirlerdi. Bu ediplerden bazısının kendini deli göstermesi yahut eserlerinde müstehcen unsurlara yer vermesinin sırrının bir kısmı belki de bunda aranmalıdır.

Ayrıca mizahçı yazarların, diğer şair ve yazarlarda bulunmayan bir önemli özellikleri daha ortaya çıkmaktadır ki bu da kendilerinin realist olmalarıyla ilgilidir. Çünkü öbür meslektaş şair ve yazarlar özellikle medhiyeciler, zorba yöneticilerin hâkim olduğu ortamları ve bu ortamlardaki mazlum ve cahil halkın içler acısı kötü ve karanlık trajedisini ters yüz edip dünyayı güllük ve gülistanlık gösterirken, onların böyle bir kaygısı olmamıştır. Bu nedenle onlar her şeyi realitedeki şekliyle ortaya koymaya çalışarak, sonraki nesillere aktarmayı başaramamışlar. Bütün bunlar da cesaret ve yiğitlik ister⁵⁶.

Sözlük anlamı için “övgünün karşıtı olarak bir insânın veya bir hayvanın ya da nesnenin ayıbını saymak, kendisini kötülemek, yermek, ona sövmek, boş ve anlamsız söz söylemektir. Edebî ıstılah olarak anlamı, bir kimseyi incitmek, üzme, ısırmak, yıpratmak, gülünç duruma düşürmek amacıyla kendisine yönelik; söylenen alay, hakaret, küfür ve yerme içerikli şiir ya da düz yazıdır”. şeklinde yukarıda tarif ettiğimiz hicve karşılık hezel:

“Hezel (hezl)” ise, lügatte, ciddinin karşıtı olan şaka nitelikli yararsız ve saçma, hatta edebe ve ahlâka aykırı müstehcen söz anlamındadır. Edebî ıstılahta ise, neşe verici

⁵⁵ H. ÇİFTÇİ, “Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah”, s. 142

⁵⁶ H. ÇİFTÇİ, **a.g.m.**, s. 144

bir açıklama ve mazmunu içeren şiire veya meşhur deyimle mizahvari ve eğlendirici hikâye ve fıkraya hezel denilir. Ciddi bir esere alayımı ve müstehcen bir nazire yazmak ya da onu gülünç hale sokmaya da hezel ya da tehzil denilmiştir. Bunun kaba olup olmaması fark etmez. Bazen de bu nitelikli sözlerle herhangi birisi yerilerek onun hakkında edeb ve ahlâka uygun düşmeyen sözler söylenir. Bu boyutuyla hezel, hicvin de kapsamına girmiş olur⁵⁷.

Toplumsal eleştiriye dair edebiyat için eski Müslüman şair ve ediplerin birçok kelime ve kavramı kullandıkları tespit edilmiştir. Fakat kişisel, nesnel veya toplumsal eleştiri içerikli edebiyat için özellikle hiciv, hezel ve tanz gibi kavramların daha yaygın olarak kullanıldığı, konuyla ilgili diğer birçok kavramın bunlarla eş anlamlı yahut yakın anlamlar ifade ettiği ve topluca daha çok hiciv ana başlığıyla ifade edildiği görülür.

Bazen aynı bazen de farklı anlamları ifade eden bu üç kavramın sınırlarını belirlemenin bir hayli güç olduğunu başta belirtmek gerekir. Üstelik eski Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bunlar arasında kesin sınırların çizildiği de görülmemiştir. Yine de her birinin kendine has bazı özellikleri olduğu söylenebilir.

Yukarıda anlatılan özellikleri nedeniyle bazı edebiyatçılar hezelin, küfür, yalan, sövgü ve hakaret gibi nitelikler içerdiğini kabul ederek onu, ahlâk dışı ve edebe aykırı saymışlar. Fakat bazılarına göre de, kötü hezelin yanında edebî değer açısından iyisi de olabilir. Nitekim Sâ'dî ve Mevlâna gibi şair ve yazarların söz konusu kavramı bazen şaka, saçma ve boş söz gibi olumsuz anlamlarda, bazen de toplum ve eğitim açısından gerçekleri, marifeti (doğru bilgiyi) ve belli hususları kapalı olarak içermesi nedeniyle olumlu anlamlarda kullandıkları görülür⁵⁸. Bununla birlikte günümüz yazarları hezelin bu son anlamı için çoğunlukla tanz kavramını uygun bulmuşlar ve onun, kendi içinde siyasal ve toplumsal bir gerçeği, mesajı, nüktayı ve eleştiriye barındıran mizah yahut alay olarak telakki etmişler.

Görüldüğü gibi sınırları kesin belli olmayan bu kavramların içeriğine giren edebî yazı ve şiirler, bazen güldürü, bazen de hakaret nitelikli olmaları bakımından hiciv ve komedi kapsamına girmelerine rağmen, yine de her birinin kendine has bazı ayırıcı özelliklerinin olduğu söylenebilir. Hicvin arka planında hâkim olan esas unsur, genelde kişisel çıkar ve kine dayanır. Dolayısıyla özellikle kişisel hiciv belli bir zaman ve mekânla sınırlıdır. Yerilen kişi ortadan kaybolunca ona yapılan hiciv de cazibesini

⁵⁷ ÇİFTÇİ, “*Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah*”, s. 144

⁵⁸ ÇİFTÇİ, , **a.g.m.**, s. 145

yitirir ve artık kimse bu nitelikteki bir eseri okumak bile istemez. Hezel ise, kaba, müstehcen ve saçma sapan sözleri içermesi, içinde kelamın iffetine riayet edilmemesi ve hakaret içerikli olması gibi nitelikleriyle, hicivle aynı ortak yönlelere sahip olmakla birlikte, özellikle güldürü, müstehcen, kaba ve saçma sapan unsurları taşıması, onun en bariz niteliklerdendir. Tanzın veya mizahın en önemli özelliği ise, ondaki alay unsurlarının ağır basması, görünürdeki güldürücü niteliğinin ötesinde toplumsal değişimin ve ıslahın hedeflenmiş olmasıdır⁵⁹.

1. 3. 4. TÜRK EDEBİYATINDA ELEŞTİRİ

1. 3. 4. 1. Türk Edebiyatında Eleştiri Türü

Türk edebiyatının en eski kaynakları incelendiğinde görülecektir ki diğer milletlerde olduğu gibi Türkler de inançlarına, âdet ve geleneklerine, içtimâî kabullerine uymayan her türlü davranış, alışkanlık, zayıflık ve eksikliğin karşısında olmuşlar ve bunu sözle veya yazı ile dile getirmekten uzak kalmamışlardır.

Kişi alası içtin

Yılkı alası taşın⁶⁰

gibi insânın tabiatının sinsiliğini ifade eden sav'da ve Göktürk Kitâbelerindeki:

“Çin milletinin sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözü, yumuşak ipeğiyle kandırıp uzak milleti anca yaklaştırmış. Yakına doğru kondurduktan sonra da fitne bilgisini ortaya yayar imiş. Bir kişi yanılrsa, soyu milleti beşiğine dek koymaz imiş. Bilgisiz kağanlar tahta oturmuş. Buyrukları yine bilgisiz imiş. Kötü imiş...”⁶¹

sözleriyle Çinlilerin fitneciliğini, Türk kağanlarından bazılarının iyi ve bilgili olmadıkları için ülkeyi kötü yönettiklerini dile getiren bölümlerinde bir eleştiri karakteri bulmak mümkündür.

Eleştirinin bir edebî tür olarak tarihî seyri, Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra kendisine yeni bir mecra bulan Türk edebiyatının, dinî bir hüviyet taşıdığı için İslâmî Türk Edebiyatı diye de isimlendirdiğimiz dönemde ve etkisinde kaldığı İran, dolayısıyla Arap edebiyatındaki örneklerini taklitle başlar. XIII.-XIV. hatta XV. yüzyıla kadar şâirlerin bazı şeylerden ve bilhassa kötü talihinden şikâyet etmesi

⁵⁹ H. ÇİFTÇİ, “Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah”, s.146

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmut, *Divânü Lûgati't-Türk*, C.I, s. 91

⁶¹ N. S. BANARLI, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1971, C.I, s. 61-62

şeklinde gelişen ve XV. yüzyıldan itibaren zengin bir terminolojisi olan müstakil bir edebî tür haline gelir.

1. 3. 4. 2. Türk Edebiyatında Eleştiri Terminolojisi

Türk Edebiyatında eleştiri ile ilgili, hiciv, latife, hezl, tehzil, tezyîf, mutâyebe, mülâtafa, zemm, şetm, kadh gibi birbirine yakın anlamlı birçok terim bulunmaktadır. Bu terimlerin anlamlarının sınırlarını çizmek, hangi tür eserler için kullanıldıklarını anlamak çok güçtür. Bu terimlere Farsça gibilik, benzerlik ifade eden gûn, gûne, âmiz. gibi kelimelerle birlikte kullanılan hicv-âmiz, hezl-âmiz, hezl-gûn, hezl-gûne, latîfe-gûn latîfe-gûne ve benzeri, manası kesinlik ifade etmeyen birleşik kelimeleri de eklersek kavram kargaşası iyice içinden çıkılmaz bir hal alır.

Eleştiri, bütün bu terimleri içerisine alan bir anlam genişliğine sahip midir? Hangi eserler eleştiri olarak kabul edilmelidir? Eleştirinin söylenmesi veya yazılması bir sebebe bağlı mıdır? Eleştirinin belli bir amacı var mıdır? Bütün bu sorulara cevap verebilmek için önce eleştiriyle birlikte kullanılan kelimelerin anlamlarını ve bu kelimelerle isimlendirilen örnekleri inceleyelim.

1. 3. 4. 2. 1. Latife, Şaka, Mizah

“Güldürecek tuhaf, güzel söz ve hikâye, şaka, mizah”⁶² anlamlarında kullanılan lâtife, batı dillerinde humour kelimesinin karşılığıdır. Humour kelimesi için La Grande Encyclopedie’de şu açıklama vardır:

“Modern mizah anlayışının tam karşılığı humour kelimesidir. Hector France bu kelimenin ihtivâ ettiği manayı incelerken şöyle diyor: “Bu İngilizce kelime İngilizcede husûsî bir mana ifade eder. Buna şaka isminin haksız olarak verildiğine kaniyim, Letâfet-i hicviye yakut iğneli söz denmeliydi. Bu hususta İngiliz zevkini alâkadâr eden bir cümle pek orijinaldir. İngilizler memleketlerinde icap ettirdiği tarzda pek kederli eğlenirler.”⁶³ Yani eğlence dedikleri mizahta karşı tarafla eğlenip rencide etmek vardır. Bu tanımda görüldüğü gibi mizah’ın içerisinde iğneleyici, alay edici, bir yön bulunmaktadır. Buna bakarak hicvi mizahın bir alt dalı olarak değerlendirenler olmuştur.⁶⁴

⁶² Şemseddin Sâmî., **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, 1902, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, C.II, s. 1240: Şu not düşülmüştür. (Latife ile hezl arasında fark vardır: Latife güzel ve zarif söz olmakla beraber terbiye dahilindedir. Hezl ise açık ve bî-edebâne olur.)

⁶³ H. FRANCE, “Humour”, **La Grande Encyclopedie**, 1902, C.XX, s. 402

⁶⁴ A. KABAKLI, **Türk Edebiyatı**, 9. Baskı, İstanbul, 1973, C.I, s. 161

Hiciv ile mizah arasında kuvvetli bir bağ bulunduğu muhakkaktır. İkisini birbirinden ayırmak güç olduğu için yapılan çalışmalar ve yayınlanan antolojilerde her ikisi birlikte ele alınmıştır.

Ulaşabildiğimiz antolojilerde de aynı durumun mevcut olduğunu gördük. Bu görüşümüz: Türk Mizah Edebiyatı Antolojisi (Zahir Güvemli, İst. 1955) Yeni Mizah Hikâyeleri Antolojisi (Ferit Öngören, İst. 1959), Türk Hiciv Edebiyatı Antolojisi (Hilmi Yücebaş, İst. 1955), Türk Mizahçıları Nüktedanlar ve Şâirler (Hilmi Yücebaş, İst. 1958), Türk Hiciv ve Mizah Antolojisi (Sunullah Ansoy, İst. 1967), Eski Şâirlerimiz Dîvân Edb. Antolojisi (Fuad Köprülü, İst. 1931), Dîvân Şiiri Antoloji (Vasfi Mâhir Kocatürk, Ank, 1963) gibi antolojilere dayanmaktadır.

Türk Edebiyatı ve edebiyatçıları hakkında önemli bir kaynak olan Şuarâ Tezkireleri aslında birer biyografi kitapları olmanın yanında; -özellikle XVI. yüzyılda yazılanları- şâirin eserlerinden örnek verirken şiirin yazılış sebebi, konusu, türü, şekli, edebî değeri gibi konularda bilgi veren bir teori kitabı olma özelliğini de taşır. Yapılan bir çalışmayla tezkirelerin bu yönü ortaya konulmuştur⁶⁵. Tezkirelerden hareket ederek Eski Türk Edebiyatında hiciv, lâtife, hezl kelimeleriyle isimlendirilen türleri tespit etmek mümkündür.

Tezkirelerde lâtife kelimesi hezl ve hicivden biraz farklı olarak kullanılmaktadır. Sehî Tezkiresinde Nihâlî (Câfer Çelebi)'nin şiiri hakkında şu tanıtmaya ve değerlendirme yapılmıştır:

“Ekser eşârı ehl-i hiref hakkında vâki olmuş latîfelerdir. Vilâyet-i Rûmda değil, belki Arabda ve Acemde ve Pehlûy dilde bu üslûba şi'r demiş kimse yok. Bu vadide, letâîf kısmında söz söylemek bu kadar olur... Cümle-i letâîfinden biri bu gazeldir:

Hammâma girdi gördüm o nâzik beden güzel
Şu şöyle diyecek yeri yok cümleden güzel

Soyundu gonca gibi çıkıp sebz câmeden
Bir sûsenî fûtayla o gül-pîrehen güzel

.....⁶⁶

⁶⁵ H. TOLASA, *Sehi, Latifi, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16.yy.'da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983

⁶⁶ SEHÎ, *Tezkire-i Sehî*, İstanbul, 1325, s. 86

Latîfe mecmûalarından mensur olanların hemen hepsi mizâhî hikâyeleri, gülünecek tuhaf olayları anlatır. Letâif-i Zâtî, Letâif-i Kânî gibi manzum mensur veya yalnızca manzum olanlarda ise hem mizah olarak, hem de hezl ve hiciv olarak vasıflandırılabilir örnekler bulunmaktadır. Zâtî'nin şu latîfesine bakalım:

“Lâtîfe: Bir zamânlar Sarmâşık derler bir zarîf harîf yar idi, ziyâde nazik yâr idi, ben fakir ü hakîre üleşir tolaşır idi. Bir gün ayıtdı: *Be Mevlânâ Zâtî, seninle latîfe etmeyip sana tolaşmamağa ihtiyârım yok, bilmeziz hikmet nedir*, dedi. Hemân bu beyti dedim. Beyt:

Bize tolaşdığın bu sarmâşıksın
Ağaçsızdın ağaca dolaşırsın”⁶⁷

Batıda hiciv ve mizahın farkları hususunda bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

“Mizahla hiciv aynı şey değildir. Meselâ Rabelis’in *tatlı ifadesiyle* Cervantes’in *neşeli mizahı*, Swift’in *yakıcı hicvinden* farklıdır. Her nevi hicivde hem hissî hem de zihnî bir taraf vardır. Hissî taraf yazarın fitrî güldürebilme kabiliyetine, zihnî cephe de mevcut hayatla, ideal hayat arasındaki tenâkuzu, görüşüne bağlıdır.”⁶⁸

Bu örnekler ve değerlendirmelerden sonra diyebiliriz ki, her lâtife hiciv olmadığı gibi her hiciv de lâtife değildir. Bunları, çakışan bölümü büyük olan iki daire şeklinde düşünebiliriz. Lâtife bir şahıs, kurum, olay veya davranışa yönelik olarak iğneleyici alay edici bir üslupla yapıldığı sürece hiciv dairesine, hiciv de küfürden, hakaretten uzaklaşıp gücünü nükteden, imâdan aldığı sürece latife dairesine girmiştir.

1. 3. 4. 2. Hezl, Tehzîl, Tezyîf

Hezl kelimesine sözlüklerde eğlence, şaka, alay, lâtife gibi karşılıklar verilmiştir.

“Hezl: Meşhur bir nazmın vezni ve kafiyesi taklid edilmek suretiyle lâtife yollu şiir yazmak demektir. Buna “tehzil”de denir. (bkz. Tehzil) O yoldaki yazılara *hezliye* tabir olunur.”⁶⁹

“Hezl: 1. Şaka, alay, mizah. 2. Ed. Bir şiiri veya bir parçasını şakalı bir anlatıma çevirme.”⁷⁰

⁶⁷ M. ÇAVUŞOĞLU, “Zâtî'nin Letâyîfi” **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XVIII, İstanbul, 1970, s. 14

⁶⁸ S. TAŞKINEL, **George Bernard Shaw ve Hiciv Dramı**, İstanbul Üniversitesi (Yayınlanmamış Bitirme Tezi), Tez No: 1510, s. 9

⁶⁹ T. OLGUN, (Tahirü'l Mevlevî) **Edebiyat Lugati**, s. 53

⁷⁰ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, C.I, s. 639

“Hezl: 1. Eğlence, şaka, alay, lâtife 2. Şaka ve lâtife tarzında yazılan şiirler hakkında kullanılan bir tabirdir. Buna tehzîl de denir. Cem’i hezliyyâtıdır.”⁷¹

“Hezl: 1. Latîfe, şaka, latîfe tarikiyle söylenilen söz, mizah 2. Latîfe tarikiyle söylenen hikâye veya şiir. (Latîfe kapalı ve zarîfâne, hezl ise ekseriya açık ve az çok bî-edebâne olur.)”⁷².

Görüldüğü gibi hezl kelimesine şaka, lâtife gibi karşılıklar verilmektedir. Son tanım da lâtife karşılığı verilirken aralarındaki nüans belirtilerek, hezlin müstehcen ve edeb dışı olduğu vurgulanmıştır.

Tehzîl için yapılan açıklamalar da hemen hemen aynıdır.

“Tehzîl: Hezl kelimesinden türeyen bu kelimeyi, şakaya dönüştürme, alaya alma, hezilleştirme şeklinde tanımlayabiliriz. Edebiyatta bedî’ tabirlerindendir. Ciddi bir esere latîfe tarzında nazîre yazmaktır.”⁷³

“Tehzil: 1. Alaya alma 2. Ed. Ciddi bir esere alay tarzında nazîre yazma, şakalı bir anlatıma çevirme.”⁷⁴

“Tehzîl, ünlü bir şâirin şiirine aynı ölçü ve uyakta şaka ve alay yollu yazılmış naziredir. Buna hezl de denir. Şâir bununla ya bir konuya mizahî bir nitelik verir ya da ciddi şiirleri mizahî bir duruma sokar. Ancak bunun bayağılıktan uzak, zarif olması gerekir.”⁷⁵

Tezyîf kelimesi, tehzîl kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Kalp, sahte ve değersiz olarak gösterme anlamına gelen bu kelime daha çok “başka birinin fikrini, mütalâasını çürütme, onunla eğlenme, maskaraya alma.”⁷⁶ anlamındadır. Ancak tezyîf kelimesinin ciddî bir esere aynı kafiye ve vezinde mizahî nazîre yazma anlamında tehzîl kelimesi yerine kullanıldığını görüyoruz. Tezyîf-i gazel-i Sürûrî li-Nâmıkîhî Refî’-i Kâlâyî (R. Dîvânı: 130) Matla-ı Gazel-i Nâbî, tezyîf-i Hevâyî Pertev (M. 558: 8b) gibi başlıklara genellikle XVIII. yüzyıl sonu ile XIX yüzyılda yazılmış mecmûalarda karşılaştığımızı da belirtelim.

Tezkirelerde ve mecmûalardaki kullanımlarına bakarak hicv ve hezl kelimelerinin birbirleriyle olan ilgisini ortaya koyabiliriz.

⁷¹ O. Z. PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 802

⁷² Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1508

⁷³ T. OLGUN, (Tahirü’l Mevlevî) *Edebiyat Lugati*, s. 154

⁷⁴ *Türkçe Sözlük*, 1988, II: 1439

⁷⁵ C. DİLÇİN, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 273

⁷⁶ Şemseddin Sâmî, *a.e.*, s. 402

Latîfî Tezkiresinde Gazâlî için “Amma hicv ü hezl tab-ı şûhî gâyetde mâyil” (s. 255) Âşık Çelebi Tezkiresinde Peykî için “Hicv ü hezl’de hod Allah saklasın, yanına yöresine uğramalı değildir.” (s. 207), Saatî için “Heccâv-ı âlem hezl’de âlem-i kallâş ü evbâş... (s. 501), Ahdî Tezkiresinde Atâyî için “Evzâ u etvâr-ı acîbe ile zürefâ içre makbûl ve üslûb-ı hicv ü hezl’de bir tarîkla hezzal ü heccâv idi ki...” (s. 503) değerlendirmeleri yapılmıştır. Açıkça görüldüğü gibi hezl ve hicv birbirine çok yakındır.

1. 3. 4. 2. 3. Mülâtafa, Mutâyebe

Her iki kelime de şakalaşma, karşılıklı latîfe söyleme anlamındadır. Karşılıklı latîfe söylemede daima karşıdaki kişiyi iğneleme, onu gülünç duruma düşürme, onunla eğlenme söz konusu olduğu için eleştiri dairesinde düşünmek gerekir. Sürûrî ile Vehbî’nin, Sürûrî ile Refî’ Kâlâyî’nin, Zâtî ile Keşfî’nin mülâtafa ve mutâyebeleri meşhurdur.

1. 3. 4. 2. 4. Zemm, Kadh, Şetm

Zemm, kınama ve ayıplama demektir. Kadh ve şetm ise kötü söz söylemek ve sövmek kelimeleriyle karşılanabilir. Kınama, ayıplama ve sövme eleştirmenin bir yoludur. Gelibolulu Âlî’nin Gazâlî’yi anlatırken kullandığı cümlede bunu görebiliriz.

“Şûh lâ’übâlî evâ’il-i cevânîde bâde-i nâb meclisinin meyyali mahbûb-dostların müşkil-küşâ-yı lâzımü’l-iclâlî zen-perestlerin zemm ü kadhla heccâv u hezzâlî bir zarîf u rind-i şahid-bâz harîf olup...”⁷⁷

1. 3. 4. 2. 5. Ta’riz

Ta’riz: Takılma, sataşma kelimeleriyle karşılanabilir. Ta’rizde bir kelime veya sözle yapılan bir îmâ söz konusudur. Eleştiri yapmanın bir yolu olarak kullanılmıştır.

“Buna arz da denir. Kelime, lugat mânâsı husûsî tasarrufa uğratılarak edebiyat terimi olmuştur. Edebiyatta ifâdeyi zarîf bir tarzda, medlulünden başka bir yöne çevirmeye ta’riz denir.”⁷⁸

⁷⁷ Mustafa İSEN, *Kühû’l Ahbar’ın Tezkire Kısım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 249

⁷⁸ M. K. BİLGEGİL, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Ankara, 1980, s. 178

Osman-zâde Tâib Efendi, hatt-ı hümayunla “reîs-i şâirân” ilan edildikten sonra yazdığı bir kasidede zamanın şairlerinden bahsetmiştir

Belâ bunda biraz atfâl-i endek-sâl vardır kim
Dahi üstâddan görmüş degillerken Gülistânı

Önüne geçmek için dâ‘imâ merdân-ı meydânın
Kemâl-i şevk ile teşmîr ederler sâk ü dâmânı

Sudâ‘ îrâs eder nakli sayılmaz mahlâs erbâbı
Kimi Şehrî kimi Mâzenderânî kimi Dehkânî

OT.K.12.41-43

beyitlerini, kendisine ta‘riz olduğunu düşünen Sâ‘dî bir kasîde yazarak cevap verir. Sâ‘dî’nin kasîdesi Süleymâniye Ktp. Hâlet Efendi bölümünde 763 numara ile kayıtlı mecmûada *Cevâp-nâme-i Sa’dî Berâ-yı Ta’rîz-i Tâ’ib Efendi Der-Sitâyiş-i Hazret-i İbrâhim Paşa* başlığı ile kayıtlıdır. Bu kasidede yukarıdaki beyitlere cevap olan beyitler şunlardır:

Olursa çok degil ş’ir-âşinâ her tıfl-ı ebced- h^vânı
Katı çoktan felek göstermemiştir böyle devrânı

Velîkin bî-mürüvvetlik edip bazı sühân-fehmân
Demişler Sâ‘dî dahi görmedi bilmez Gülistân’ı

Bilir ammâ murâdı imtihân olmak gerek belki
Nice bilmez o kim Mâzenderânî ola yâ Vânî

Sd.K.7.1-3

1. 3. 4. 2. 6. Hevâiyyât

Bulduğumuz örnekler XVIII. yüzyıldan itibaren Hevâyî mahlasıyla birlikte hevâyî söz, hevâyî manzûme veya hevâyî tarz diye isimlendirebileceğimiz bir tür hezliyyâtın ortaya çıktığını göstermektedir.

Hevâyî kelimesinin gereksiz, lüzumsuz ciddî şeylerle ilgisi olmayan söz anlamında kullanıldığı açıktır. Hevâyî meşreb sıfatı da nefsine, şehvetine düşkün, ciddî

şeylerle uğraşmayan, manasız, esassız, gelişi güzel konuşan, hafif mizaçlı kimseler için kullanılmaktadır. Bu kişiler hevâ ve hevesinin peşinde koşan uçarı kimselerdir.

Hevâyî mahlasını kullanan XVI. yüzyılda yaşamış Bursalı bir şâir için Hasan Çelebi, tezkiresinde:

“Acceptir ki mahlası gibi hevâyî olmayıp tarîk-i sivâyı elden komamıştır ve tahsil-i ‘ilm ü kemâle iştigalden gayri hâle kuvâyı sarf kılmamıştır.”⁷⁹ derken mahlasının mizâcına uymadığını vurgular.

Hevâyî mahlasıyla tanınan şâir, Kubûrî-zâde Abudurrahman Rahmî’dir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Rahmî, hezliyyâtını Hevâyî mahlasıyla yazmış, dostları da ona uyunca ortaya Hevâyî Dîvânı diye anılan dîvân çıkmıştır. Hevâyî mahlası bu dönemden sonra Behcetî, Tîrsî, Sürûrî, Refî’-i Kâlâyî, Pertev, Fatî ve Fâzıl tarafından da kullanılmıştır. Bayburtlu Zihnî’nin Hicviyyât’ı sonunda Gazel-i Tarz-ı Hevâyî başlığı ile bir gazelin bulunması ve bu gazelde Hevâyî mahlasının kullanılması gösteriyor ki, başka şâirler de bu tarzda yazdıkları manzumelerde Hevâyî mahlasını kullanmış olabilir. Tokatlı Ebubekir Kânî hezliyyâtını Bâdî ve Dâdî adlı iki ahab çavuş ağzından, bunların birbirlerine nazîre söylemeleri şeklinde düzenlediği için Hevâyî mahlasını kullanmamıştır. Tokatlı Ebubekir Kânî, ancak Bâdî ve Dâdî mahlasıyla Hevâyî’nin takipçisi olduğunu sık sık dile getirmiştir.

Türk edebiyatında eleştirinin hem “zemm” yani yerme, kınama hem de “şetm” yani küfrederek taciz etme yönü üzerinde durulmuştur. Eleştiri şairi, var olan gerçeğin ideale ya da şeraite uymadığını gördüğü anda eleştiriye başvurmuş, çoğunlukla da bireyi hedef almıştır. Bu durumlarda, anlatımda şiddetli tabirler bulunsu bile eleştiri, bir sebebe dayandırılmıştır; dolayısıyla “zemm” söz konusudur. Örneğin Türk edebiyatında ilk kez yaptığı eleştiri yüzünden idam edilen Figânî, İbrahim Paşa’yı put dikmekle (evinin bahçesine heykel diktirmiştir) suçlamıştır. Şeriat bir idealler sistemi sunar; şair bu sistemin yasakladığı eylemleri yaptığı için İbrahim Paşa’yı eleştirir⁸⁰. (bkz. s. 76)

Kişisel eleştirilerin arka plânında aslında toplumun eleştirisi vardır. Zira eleştirilen kişiler, toplumdaki münferit bir şahsiyetten ziyade, toplumun genelinde görülebilecek tiplerdir.

⁷⁹ İbrahim Kutluk, **Tezkiretü’ş-şuarâ** (Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi), s. 763 2. Baskı, II, Ankara, 1989, s. 1069

⁸⁰ M. APAYDIN, **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, s. 12

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1. ELEŞTİRİNİN SOSYAL VE RUHSAL YÖNÜ

Eleştirinin, tüm doğal gereksinimlerimiz gibi gerekli bir öge olduğuna vurgu yapacağımız bu bölümde, insânları eleştiriye sevk eden duyguları, eleştirinin kişiler ve toplum üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz.

2. 1. 1. ELEŞTİRİNİN SEBEPLERİ VE MAHİYETİ

Topluluk içinde yaşamanın sonucu olarak toplumsal normlara aykırı davranışlar sergileyenlerin eleştirilmeleri doğal bir süreçtir. Bu süreç yalnız fert eksenli olmaz. Dejenere olan değerler, insânî ilişkiler, duyarsızlıklar, “ben” merkezli yaşamlar, yabancılaştırmalar, ötekileştirmeler; devlet ve devlet ricalinin bozulması... gibi konular, eleştirilerin dışında tutulmazlar.

“Aydın” diyebileceğimiz şairlerin, aksaklıklara gözlerini kapayamayacaklarını bilmemiz gerekir. Bu yüzden, her şey eleştirinin konusu olabilmıştır. Bazen bir kişinin sakalı, bıyığı, riyakârlığı eleştiriye konu olurken bazen bir idarecinin eksik ve kusurları yüzüne vurulmuş, bazen de yığınların, yaşarlarken dikkatlerinden kaçan ve fark edebilmeleri çok güç olan toplumsal en küçük bozukluklar dahi gözden kaçmayıp dillendirilmiştir. Bu yüzden eleştiri, Dîvân şairlerinin, -öyle sanıldığı gibi- çok uzaklarında değil yanı başlarında, hayatlarının içindedir. Onlar, salt bir güzelin hayaliyle kendi ruh iklimlerinin fildişi kulelerinde topluma kapalı bir hayat sürmemişler, en küçük bir kusuru dahi haykırmaktan çekinmemişlerdir, hayatları pahasına...

Eleştirici için eleştiri yapmanın sebebi, daha doğrusu eleştirel yönü bu kadar çok olduğuna göre bu bölümde; nelerin, niçin eleştirildiğinden ziyâde, eleştirici şairi, hangi duyguları ve hangi amaçları eleştiriye sevk eder sorusuna cevap aramaya çalışacağız.

2. 1. 2. ELEŞTİRİNİN KİŞİSEL BOYUTU

Bilindiği gibi eleştirilerin bir kısmı kişilere yöneliktir ve özellikle şairleri kişisel eleştiriye sürükleyen nedenlerin başında maddî çıkar, kin ve nefretin geldiği rahatlıkla

söylenbilir. Bir kişiye karşı –her ne sebeple ve nasıl başlarsa başlasın- hissedilen düşmanlık duygusu, eleştiri yapmanın ana sebeplerinden biridir.

Fatîn Dâvud Efendi, Sadâret Kalemi Kalfası Şeref Bey-zâde Rauf Bey'i eleştirmesinin sebebi olarak, onun kendisine pervâsızca sitem etmesini gösteriyor. Bu sözlerin hiçbirisine kulak asmamıştır, ama arkadaşları arasında gururu kırıldığı için intikam almak istemiştir:

Neyledim bilmem o har tab'a ki bir cürm ü hatâ
Dünkü gün etti bana bin sitem-i bî-pervâ
Vâkı'a hiç birini etmedim ısga ammâ
N'ola şemşîr-i zebânımla edersem da'vâ
Etti namûsumu akrân arasında meksûr

Şöyle kim tîg-i zebânı edeyim amâde
Vereyim hırmî-i nâmûsunu cümle yâda
Haddini bildireyim hâsılı ol berbâda
Anlasın himmet-i şâ'ir ne imiş dünyâda
O dahî etmesin erbâb-ı kemâli menfûr⁸¹

2. 1. 2. 1. Kin, Nefret ve Düşmanlık

Nitelik ve hedef açısından eleştirilere baktığımız zaman bunların bazen kişisel olduğu, daha açık bir ifadeyle bu nitelikteki yazılarda herhangi bir şahıs hedef alınarak onun fiziki, ahlâkî, makam ve mevkisi yahut soyu ve ırkı eleştirildiği ve bu hususlardaki kusurları -doğru ya da yanlış- ortaya konulduğu görülür.

Sakın hediye-i 'ûd eylemen edeple talep
Zemâne hacılarında ne 'ûd var ne edep

S.Mf.11

Bana âmî diyen bâtil ne herze yer köpek câhil
Edepte ol dahi zu'munca sâhib-tab' u mollâdır

Nf.K.48-63

⁸¹ M: 558 (Seçme Gazeller ve Hicivler Mecmuası), Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî(Manzum) Ty. 558, vr. 16a., İstanbul.

Bir kişiye karşı -her ne sebeple ve nasıl başlarsa başlasın- hissedilen düşmanlık duygusu eleştiri yapmanın ana sebeplerinden biri olur.

Eleştirmenin düşman olarak gördüğü kişiler hakkında söylediği eleştiriler genellikle çok kaba ve çirkin küfürlerle doludur. Düşmanını rezil etmek ve aşağılamak için hiçbir fırsatı kaçırmayan şâir, gerekirse iftirâ eder, yalan söyler. Rakibi muktedirse aynı şekilde cevap verir veya elinde imkân varsa hapseder, sürgüne gönderir, hatta öldürtür.

Emrînin inen avreti hîç evde oturmaz
Ol bilip eder hidmetini kendi eliyle
Oğlancığı yestehliyicek kalkar o miskîn
Kendisi siler bokını saçı sakalıyla

B.Kt.13

Ey bî-bedel ne fâ'ide eş'âr-ı dil-firib
Olmaya çünkü kâtip olanın mahâreti
Kâtip dedikleri yazar eş'ânımı veli
Ben de düğüm gibi değil olan ibâreti
Tahrip etti şi'rimi mahzâ bir iki türk
Görmedi kimse buncılayın nehb ü gâreti
Divânımı yazar sanasın kim kömür alıp
Karardır Ah Şâhum ile bir imareti
Nûn ile cimi bir yere yazmaz şu korkudan
K'ide Necâtî lâfzına nâ-gâh işâreti

Nc.Kt.91

Depinmesin inen minberde vâ'iz
Kiminle ceng eder ona uyar yok

Nc.G.279-3

Edebiyatımızda düşmanlıktan kaynaklanan hicivler çoktur. Yahyâ Bey ile Hayâlî; Nef'î ile Nev'î-zâde Atâyî, Gani-zâde Nâdirî, Riyâzî; Haşmet ile Tatar Rahmî arasındaki muhâcât (hicivleşme) bu türdendir. Yahyâ Bey'in Rüstem Paşa; Nefî'nin Gürcü Mehmet Paşa, Ekmekçi-zâde Ahmet Paşa, Recep Paşa; Haşmet'in Madrûbî-zâde; Fatî'nin, Rauf Bey; Ziyâ Paşa'nın Ali Paşa hakkında söyledikleri hiciviyeler de düşmanlık ve kin duygularının eseridir.

Şâir eleştirisi içerisinde, o kişiye karşı niçin böyle bir düşmanlık duyduğunu genellikle belirtir. Meselâ Nef'î, Gürcü Mehmed Paşa'yı eleştirmesinin sebebini, onun kendini hiç suçu olmadığı halde görevden azletmesi olarak gösterir.

Üçüncü def'adır bu Hak belâsın vere mel'ûnun

Ki yok yere beni 'azl etti olmuşken senâ- h^vânı (Sihâm-ı Kazâ'dan)

Nefî her ne kadar daha önce övgüler söylediği Paşa'nın kendisini suçsuz yere azlettiğini söylüyorsa da büyük-küçük, dost-düşman demeden birçok kişiyi hicvetmesinin bu işte bir rolü olduğu muhakkaktır.

Bu tür hicivlerde şâir düşmanına küfür ve hakaret ederek hem rahatlamış, hem de düşmanını rezil ederek intikam almış olur. Düşmanını mağlup etmekten, kötü duruma düşürmekten başka bir amacı da yoktur.

2. 1. 2. 2. Beklediğini Alamama, Kırılma, Memnuniyetsizlik ve Hayal Kırıklığı

O dönem şairlerinden eleştirmeye eğilimi olanlar özellikle, devrinin yönetici, zengin, arkadaş veya tanıdıklarından bekledikleri ilgi, mal ve parayı elde edemediklerinde ve memduhun ödülünden ümit kestiklerinde o kişileri eleştirmişlerdir.

Olur dâyim belâda halkı o şehrin ki vâlisi

Ne hük-m-i şer^ca kâyildir ne Hakk'ın emrine 'âmil

R.G.741-6

Müdâvâ-yi kulüb-i munkabız bir derttir mühlik

Mükâfât-i mülûk-i tünd-hû bir zehrdır katil

F.K.30-8

Dürülür çün kamu defterleri tomar gibi

Dehr sultânlarının defter ü dîvânına yuf

U.G.57-3

Derd ü mihnet çekme der-gâhında ey Bâkî yürü

^cArz kıl bilmezse hâlin hazret-i Sultân eger

B.K.13-9

Hurşîd-i tâbâna yüzün ger ta'n ederse ne aceb

Âlemde rûşendir bu kim sultân gedâya ta'n eder

Ns.G.82-2

Her insân gibi şâirin de bazı beklentileri vardır. Beklentileri maddî veya manevî olabilir. Özellikle iyi ve sağlam bir geliri olmayan şâirlerin önemli bir gelir kaynağı, zamanın ileri gelenlerine sundukları şiirlerine karşılık onların verdikleri câizelerdir. Câize o anda verilen para veya maddî bir hediye olabildiği gibi, şâire belirli bir gelir kaynağının bağışlanması bir makam verilmesi, şâirin işinde terfî ettirilmesi hatta cezalı ise cezasının kaldırılması şeklinde de olabilir.

Bâkî'nin Süleymaniye Medreseleri'nde yapılmakta olan yeni binaların nezaretçisi olarak başladığı makam serüveni⁸², Kanuni Sultan Süleyman'ın Nahcivan seferinden dönüşünde, Bâkî'nin bir yıldır yürüttüğü nezaretçilik görevinden ve üç yıldır da medrese hücrelerinde yatıp kalktığı için bir terfi isteği ile sultana sunduğu kasidesindeki dilek kısmı şöyledir:

Serverâ devr-i felekten yine şekvâmız var
Tapınâ  arz edelim ruhsat olursa el-ân

Muktedâ-yı  ulemâ Hazret-i Kâdî-zâde
Ma din-i fazl u hüner menbaı-ı  ilm ü  irfân

Ol zamân kim birisin medrese-i  âliyenin
Eyledin ana kemâl-i kereminden ihsân

Bu tarîkın nice yıl künc-i medâriste yatıp
Elemin çekmiş iken her birimiz nice zamân

Şeref-i hidmetine yüz süre geldik gûyâ
Cûylar kim olalar tâlib-i bahr-i  ummân

 Arsa-i bahse girip cevherimiz  arz ettik
Tîg-veş her birimiz şimdi kalıptır  uryân

⁸² KILIÇ, Z., “Bâkî'nin Kasidelerinde Vezin, Kafiye ve Bâkî'nin Psikolojisi”, **e-Journal of New World Sciences Academy**, Elazığ-Türkiye, 2008, C.3, S.2, s. 283

Zillet ü mihnet ile şimdi tamâm üç yıldır
Yatarız zâviye-i hücrede bî-nâm u nişân

Erdiler pâye-i a^clâya ser-â-ser emsâl
Buldular mertebe-i ^câliye cümle akrân

Ne revâdır fuzalâ kala kîbâb altında
Kim görüptür k'ola deryâyı habâb içre nihân

Mihnet-i fakr belâ gayret-i akrân müşkil
Fukarâ bendelerin arada deng ü hayrân

Bir yıl emrinle binâ hidmetine nâzır olup
Gördük ol maslahat-ı hayrî bi-kadri' l-imkân

Bu fakîr anda durup hidmete meşgûl oldum
Etmeyip zerrece sa^cyinde kusûr u noksân

Hâsılı cûd u kerem vakti erişti şimdi
Lutfuna nâzırız ey Pâdişâh-ı ^câli-şân

Sûz-ı dilden bu kadar yanmaz idim hidmetine
Câna kâr eylemese âteş-i dâg-ı hirmân

Merhamet mevsimi ihsân demidir sultânım
Lutf kıl her ne ise devletine lâıyk olan

Bezl ile az ola mı ni^cmet-i cûd u keremin
Yemeden eksile mi h^vân-ı Halîlü'r-Rahmân

Ser-verâ tevsen-i eyyâm katı ser-keştir
Ana lutf eyle inen eyleme irhâ-yı ^cinân

Emr-i    f yine der-gâh-ı mu  all  nındır
Hele biz eyleyelim v  ki  -i ahvâli beyân

B.K.2.40-57

Câize umuduyla medhiyeler dizen, eserler yazan    ir, umdu   gibi bir karşılık bulamayınca, yani câize alamayınca, câize beklediğinden az olunca veya arzuladığı makam ve mevk  ye getirilmeyince methettiği kişiyi eleştirmekten çekinmez. Üstelik bunu bir hak olarak görür.

Müstakim-zâde, *Istilah  t  ’  -  ’riyye’sinde* câize kelimesini açıklarken câize vermenin sünnet olduğunu, vermeyenin ise sünnete uymadığı için ele  tirilece  ini söylüyor:

“Câize:    ’ire med  hası mukabilinde ‘at   olunan ‘atiyyedir. Sebebi tesmiyesi böyle musarrahtır ki,   bn Züheyr’e ‘ata-yı Bürde-i   r  fe buyrulduğu sünnet-i seniyyesine ittib  ’ ile eğer    ’ir-i kasîde-g  y’a bir hediye bah   eylemezse sünnete ri’âyet, eylemediği i  in memd  hu hicvin cevazı iktizâ eylediği sebebi tesmiyedir ki    ’ir demiş:

Hest câiz ber    hecâ g  ften”⁸³.

Arap edebiyatında ve   ran edebiyatında câize alamadıkları ve takdir edilmedikleri i  in memd  hunu hicveden    ir çoktur. Bunlardan biri bizde de birçok yönden benzer bir örneğinin g  r  lmesi bakımından ilginçtir.   eh-nâme şâiri   eh-nâme’sini sunduğu Gazneli Mahmud’dan beklediği ilgiyi göremeyince onu ele  tirmi  tir⁸⁴.

II. Bayezid dönemi şâirlerinden Bursalı Uzun Firdevs  , pâdişâh emriyle   eh-nâme benzeri bir Süleyman-nâme yazmış. Her gece biri okunsun diye 360 cilt (c  z) olarak düzenlediği bu eserini pâdişâha sununca, pâdişâh i  inden 80 cildini se  tirm    kalan kısmı yaktırm   . Bunun   zerine Firdevs   pâdişâh hakkında   ranlı Firdevs  ’nin Gazneli Mahmud hakkında söylediği hicve benzer yakışıksız beyitler söylemiş ve sonra da öldürülmek korkusuyla   ran’a kaçmıştır.

XV. yüzyıl şâirlerinden Bursalı Resmî’nin, sunduğu bir kasideye caize alamayınca, isim vermeden eleştiri yaptığını ve bu suretle b  t  n hasisleri hicvettiğini Gelibolulu Al   naklediyor:

⁸³ S. S. Müstakimzâde, *Istilah  tu’  -  ’riyye*, s.374 (Ona hiciv söylemek caizdir.)

⁸⁴ F. KILIÇ Me   ’ir  ’  -  ’ar   (  şık   elebi Tezkiresi), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 1994, s. 167

“Asrındaki ekâbirin birine ‘arz-ı hâl edip cevâ’iz-i seniyye ricâsın eyleyip bir kuru tahsinle savdıklarında bu gazeli nazm eylemiş. Hâlâ ki ism ü resmi ile beyân etmeyip cümle-i ehassâyâ şümûlünü irâde kılmış.”⁸⁵

Ahmed Paşa, Fatih Sultan Mehmed’in tahta geçişinden sonra, padişahın dikkatini çekmiş, sırasıyla kazasker, padişaha müsâhip ve hoca olmuştur. Tâlihinin yâver gitmesiyle kısa sürede böylesine yükselen Ahmed Paşa’ya sonunda vezâret görevi de verilmiş, böylece vezîr olmuştur. *Şakâik*’teki ve ondan naklen diğer kaynaklardaki bir rivâyete göre padişah, Ahmed Paşa’yı ordunun mâneviyatını yükseltmek üzere orduda bulundurmuştur.

Ahmed Paşa, devrin kimi şairlerini ve bu arada hocası Melihî’yi de padişaha takdim etmiş bir şairdir. Fakat günün birinde talihi ters dönmüş, padişahın gazabına uğramış, padişahın nedimelerinden birine aşırı ilgi duyduğu söylentisi yüzünden tutuklanmıştır⁸⁶. Padişah yanında o kadar itibar sahibiyken birden bire itibarsız kalmanın, hatta canından olmanın eşiğine gelen Ahmed Paşa, tam bir şaşkınlık ve hayal kırıklığı içindedir. Ahmed Paşa’nın yazıp padişaha sunduğu “*kerem*” redifli kasîdesi ruh halini yansıtmaya bakımından olduğu kadar, padişahın büyüklüğünü göstermemesine ve acımasızlığına da sitem yollu ince bir eleştiridir:

Husrevâ pâreledî cevri eli sabrım yakasın
Dest-gîr olsa demidir bana dâmân-ı kerem

Midhatın bülbülünü gam kafesinde koma kim
Hayftır tûtîye zehr ey şekeristân-ı kerem

Ekremü'l-halksın ey vâsita-i ıkd-ı kirâm
Her le’imin sözün işitme budur şân-ı kerem

Kul hatâ kılsa nola afv-i şehensâh kanı
Tutalım iki elim kanda imiş kanı kerem

⁸⁵ M. İSEN, *Kühü’l Ahbar’ın Tezkire Kısım*, s. 119

⁸⁶ *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul, 1985, C.2, s. 193

Umarım cürmümü gark etmeğe rahmet suyuna
Mevc-i ihsânın ile cûş ede ummân-ı kerem

Bir kara toprağım ihyâ-yı memât etmek için
Yağsa cûdun bulutundan nola nisân-ı kerem

AP.K.20.24-29

Kullarız hâlimiz anlatmaya geldik kapıya
İntizârız ki icâzet vere sultân-ı kerem

AP.K.27-23

N'îçin iflâsım ola mûcib-i taklîl-i atâ
N'îçin ihlâsım ola bâ'is-i hirmân-ı kerem

Ne revâdır ki cihân lûtfuna gark olmuş iken
Kapı kapı dolanam bulamayam nân-ı kerem

Nice bir gülmeye bu gonca-i gül-zâr-ı ümid
Bezenirken dem-i lûtfunla gülistân-ı kerem

Su batırmaz utanır kendi mürebbâlarını
Beni n'îçin batıra gussâya ummân-ı kerem

Beni hâr eyleme çün izzeti sen vermiş idin
Lûtfuna olma perişân ki budur şân-ı kerem

Hâric-i merkez ü hadd oldu çü üftâdeligim
Demidir merhamet et var ise imkân-ı kerem

Ne kerem ola ki mağlûp edine anı günâh
Ne günah var ki zebûn eyleyemez anı kerem

Tutmuşuz çünkü hâcâlet yüzüne özr eteğin
Ayb-pûş olsa ba'îd olmaya dâmân-ı kerem

Âmdır lûtfun eger bizde liyâkat yok ise
Layık et lûtfun ile lûtfuna ey kân-ı kerem

Nola ger yâd edesin Ahmed'i bir lûtfun ile
Gerçi lââyık değilim sana budur şân-ı kerem

Ehl-i fazlın bilinir kadri senin kapında
Hazretin alsa eline yine mizân-ı kerem

Şeker-i midhatının tûtîsi çok gerçi şehâ
Görme her tûtîyi bir ey şekeristân-ı kerem

AP.K.27.29-40

Me'âli, eleştirileri yüzünden ilminin ve faziletinin gerektirdiği derecedeki bir kadılığa getirilmemiş. Başka çaresi kalmayınca bir kasaba kadılığına razı olmuş. Bir ara boş bulunan bir medresenin müderrisliğine tâlip olduğunda zamanın kazaskerleri Tâci-zâde Câfer çelebi ile Zeyrekoğlu ona bu görevi vermekte tereddüt edince bir gazelle bu durumu eleştirmiştir.

Kime ağlayam bu zulm-i nâ-hak ü bî-dâddan
Kâzî'askerler degil mahzûz 'adl ü dâddan

Her gâzîye vâki' üzre 'arz olunsa der idim
Hükm-i sultândır siyâset ağlama cellâddan

Mansıbı ednâya verip mansaba etmen bana
Anca devlet-hâneler vîrân yatar bî-dâddan

Sakının mazlûmun âhından kirâm evlâdınız
Kim hezârân cübbe-i gül çâk oluptur bâddan

Medrese verdiklerinizin çoğundan yig idim
Ben dahi bir dogru harf öğrenmedim üstâddan

Tâcî-zâde şefkat etmez Zeyrek oğlu neylesin
Âşinâdan hayr gelmez ne umarsın yaddan

Zulm-i devrândan Me'âlî nice inlersin yine
Kim işidilmeyecek assı ne bu feryâddan

MI.G.170.1-7

2. 1. 2. 3. Eğlenmek ve Latife Yapmak

Duruma, ortama, olayların gelişimine, sohbetin gereğine göre genellikle anında söylenmiş nükteli sözlerle gülmek, güldürmek, eğlenmek ihtiyacından kaynaklanan eleştiriler diyebiliriz.

Gülünç olması bakımından mizah; iğnelemesi, alay etmesi, gülünç duruma düşürerek mahcup etmesi bakımından da eleştiri olarak değerlendirebileceğimiz bu tür manzûmelerin söyleniş sebebi de, amacı da çok çeşitlidir.

Saray, konak, meyhâne gibi yerlerde genellikle bir sohbet sırasında söylendikleri veya okundukları için bu eleştirilerin en büyük özelliği beyit veya kıta şeklinde düzenlenmiş olmalarıdır. Kısallıkları bu beyitlerin meclistekiler tarafından ezberlenmesini kolaylaştırdığından başka zaman ve ortamlarda da tekrar edilerek meşhur olmalarına imkân hazırlamıştır. Latîfe ve hiciv mecmûalarında birçok örneğini gördüğümüz bu tür hicviyelerin “*kut’a-yı nâzmu nâ-ma’lum, lâ, lâ edrî, şâirin biri söylemiştir*, onun için denilmiştir.” gibi takdimlerle kaydedilmiş olması onlardan bazılarının şâirlerinden ziyâde şöhret kazandığının bir göstergesidir. Bezen de bir kıtanın çok ufak değişikliklerle başka başka şâirler adına kaydedildiklerine şahit oluruz. Bu durum, mecmûa sahiplerinin beğenerek mecmûalarına aldıkları eleştiriyi, farklı zamanlarda değişik kimselerden duymuş olmalarının bir neticesidir.

Şaka olarak söylenilen eleştiriler, bunlara karşılık verilmesiyle mülâtafa ve mutâyabelere dönüşmüştür. Şâirin eleştirdiği kişiyle olan yakınlığına, samimiyet derecesine göre eleştirinin dili çok zarif ve ölçülü olabildiği gibi çok kaba ve çirkin de olabilmektedir.

Basîrî ile Revânî; Zâtî ile Mesîhî, Feridî, Keşfi; Hevâyî ile Nâbî; Sürûri ile Sünbül-zâde Vehbî, Aynî, Refî’-i Kâlâyî arasındaki mühâcât meşhurdur. Bu tarz eleştirinin en güzel örneği ise hiç şüphesiz Şeyhülislam Yahyâ ile Nef’î arasındaki şu hicivleşmedir.

Şeyhülislam Yahyâ, Nef'î'yi Câhiliye döneminin meşhur şâiri İmriü'l-Kays'a benzetip kâfirlikle itham etmiştir:

Şimdi hayl-i suhan-verân içre
Nef'î mânendi var mı bir şâ'ir
Sözleri Seb'a-i mu'allakadur
İmri'ü'l-Kays kendidür kâfir

ŞY.Kt.22

Nefî güzel bir nükte ile ithamı sahibine iade eder.

Bize kâfir demiş Müftû Efendi
Tutalım ben ana diyem müselmân
Varıldıkta yarın rûz-ı mahşere
İkimiz de çıkarız anda yalan⁸⁷

Nef'î, bir vesile bulunca, hicivlerinde dost ve düşman ayırmaksızın, yerin dibine batırır çıkarırdı. Fakat onun nükteli, zarif hicivleri de vardır. Bir gün tanıdıklarından Tahir Efendi adında biri mecliste Nef'î'den bahsedilirken:

- Aman anmayın şu kelbi (köpeği), demiş.

Bunu haber alan Nef'î, şu kıt'a ile Tahir Efendi'ye karşılık vermiştir:

Bize Tahir Efendi Kelb demiş
İltifatı bu sözde zahirdir
Mâlikî mezhebim benim zira
İtikadımca kelb, tahirdir⁸⁸

2. 1. 2. 4. İkbal Peşinden Koşturma, Ucb ve Kıskançlık

Şâirler başta pâdişâh olmak üzere devlet ricâline, zamanın ileri gelenlerine yakın olabilmek, onların meclislerine katılabilmek ve dostluklarını kazanabilmek için gayret göstermişlerdir. Bunu başarabilen şâirler imrenilecek rahat bir hayat sürmüşler güzel ve başarılı eserler vermek için uygun bir ortam bulmuşlardır.

Saraya yakın olmak tabii ki büyük ve güzel eserler verebilmenin şartı değildir. Ancak ilgi ve iltifat görmenin, takdir edilmenin şâir için bir teşvik unsuru olduğu da bir gerçektir. En azından şâirlerin gözünde durum böyledir. Edebiyat târihi içerisinde – Fuzûlî'nin istisnâ olduğunu belirterek- diyebiliriz ki, büyük şâir olarak niteleyebileceğimiz şâirlerin hemen hepsi kendi zamanının en kudretli kişisine yakın

⁸⁷ Ü 3004 92a Der kenâr (Sihâm-ı Kazâ ve Hiciv Mecmuası), Ty. 3004, İst. Üniv. Ktp., İstanbul.

⁸⁸ H. YÜCEBAŞ, Hiciv ve mizah Edebiyatı Antolojisi, L&M Yayınları, İstanbul, 2004, s. 163

olabilmiş, onun tarafından himaye edilmiş, iltifatına nâil olmuştur. Bunu söylerken şâirdeki fitrî şâirlik yeteneğinin ona bu ayrıcalıkları kazandırdığını peşin olarak kabul ediyoruz.

Şâirler, zamanın gözde şâirlerine gıpta ile bakmışlar, ona gösterilen ilgi ve iltifatı kıskanmışlar ve buldukları ilk fırsatta onu gözden düşürmeye çalışmışlardır. Şâirin amacı, boşalacak olan o sosyal konuma yükselebilmektir.

Kıskançlık daha çok kendini beğenen, menfaat-perest kişilerde görülür. Kendini beğenen (hod-gam) kişi, kendinden daha aşağıda gördüğü kişinin kendisinin sahip olamadığı şeylere sahip olmasını bir haksızlık olarak değerlendirir. Onu kıskanır ve ona karşı çıkar.

Kıskançlık sebebiyle hakkında en çok hiciv söylenen şâir Hayâlî Bey'dir. Kanunî Sultan Süleyman'a ve Sadrazam İbrâhim Paşa'ya çok yakın olan Hayâlî Bey başta Yahyâ Bey olmak üzere bir çok şâir tarafından kıskanılmıştır. Bu şâirler kendilerini Hayâlî Bey ile kıyaslamışlar, kendilerinin daha üstün şâir olduklarını ileri sürmüşlerdir. "Yahyâ Bey bir kasîdesinde Hayâlî'den hem şâirlik hem de cengâverlik bakımından üstün olduğunu söyler :

Bana olaydı Hayâlî'ye olan hürmetler
Hak bilir sihr-i halâl eyler idim şi'r-i teri

Ne belâdır bu ki sâyem gibi altımda iken
Gün gibi ışığın üstü yanım ola yeri

Ben şecâ'at kılıcıyam ol ışıklar pulucı
Ben savaş günü çeriyem o hemân çerde 'erî

YB.K.7.37-39

Kıskançlık duygusundan kaynaklanan, bir çıkar kavgasına dönüşen ve sonunda şâirler arasında husûmet doğmasına sebep olan bir çok eleştiri vardır. Muhatabın şâirlik kabiliyetine ve şiirine yönelik eleştirilerin çoğu kendini beğenme ve kıskançlık duygularının eseri olsa da büyük oranda, şiir meydanına yeteneksiz girip de at koşturmaya çalışanların bu hadlerini bilmez tavırları da çoğu zaman eleştiri konusu olmuş, bu kişiler eleştiri oklarından kurtulamamışlardır.

Şâ'ir olup kişi söz söylemeğe ey Emrî
 Bizdeki tab^c gerek sencileyin gûl olmaz
 Dâd-ı Hak'tır bu sühan her kişinin Bâkî-vâr
 Tarz-ı eş-^cârı pesendîde vü makbûl olmaz
 Yürü var bulduğun ağaca kaşınma miskîn
 Sen anun'çün götünü yırtar isen ol olmaz

B.Kt.11

Şular ki âdemîdir halk içinde yiyip içip
 Nihâni yerde tekâzâ gelirse def eyler
 Bu şimdi şâ'ir olanlar bir iki üç bed-baht
 Nihâni yerde yiyip halk içinde sıçarlar

Nc.Kt.32

İştilir ki uğrular giricek bir eve dünle
 Ölü toprağını saçıp uyudurlarmış insânı
 Hemânâ yeni şâ'irler geçip eski olanlardan
 Söz alıp iletip mağrûr ederler nice nâ-dânı
 Eğer kim vereler nazma hayâl-i gayr ile sûret
 Kanı ol ma'ni-i hâs ü kanı ol tab cevhlânı
 Ölü toprağı edermiş turalım âdemi bî-hod
 Kanı keyfiyyet-i câm-ı şarâb-ı nâb-ı reyhâni
 Sakın geçmişlerin sözün getirip şî'rine katma
 Satamazsın zarâfet meclisinde zinhâr anı

Nc.Kt.90

Bir düzd-i nâbekâr-ı ma'ânî-tırâş iken
 Yârân sözüyle şâ'ir olur nüktedân olur

Nf.K.29-66

Ammâ ki Hak elinde bu kavmin ki Rûm'da
 Şâ'ir kadar kabul eder yok rezâleti

FK.(Mm)Tb.2-3-7

Suheni mübtezel ü nazmı çep-endâz ü çepel
 Nakd-i güftânı dağel nukre-i endîşesi kem

S.K.17-69

Bu şekil bir hâr iken işte temâşâ bunda
Dahl eder âdeme bir kendiyi bilmez sersem

S.K.17-70

2. 1. 3. ELEŞTİRİNİN SİYASÎ ve TOPLUMSAL BOYUTU

Toplumsal değerlerin değişmesi veya kötüye kullanılması hicivci ve mizahçıların nefretini artırmaya ve bu nefretin eleştiriye dönüşmesine yol açan faktörlerin başında geldiği hemen hemen konuya değinen her edebiyat tarihçisi tarafından ileri sürülmektedir. Yukarıda da geçtiği gibi, kişisel ve toplumsal eleştirinin temelinde nefretin varlığı inkâr edilemez. Bu nefret kişisel olduğu gibi bazen de kişisel olmanın üzerinde, topluma hizmet etmek, toplumun gelişip güçlenmesine yönelik bir hüviyete bürünür. Şair, toplumun ikbalini isteklerinin önüne geçirip perde çekilen olumsuzlukların üzerindeki bulutları dağıtarak tüm halkın görebilmesi için zemin oluşturur.

Dâd-ı in zulm ez ki h'âhem [men] be-der-gâh-ı refî^c

Hazret-i sultân-ı a^czam hüsrev-i ahkâm-ı kâm

AD.K.18-5

(“Bu zulmün adaletini kimden dileyeyim, o yüce makamın eşliğinde; ulu sultan hazretleri, arzu hükümlerinin hükümdarı”)

Bu zu'ma düştü münkirler ki himmet kalmamış aslâ

Cihânda merd-i ma'nâ şîr-i savlet kalmamış aslâ

Gürûh-ı evliyâda zerre kudret kalmamış aslâ

Sanırlar hâşe li'llâh hîç kerâmet kalmamış aslâ

Budur sohbetleri kim Haydariyyet kalmamış aslâ

Geçen pîrânın ervâhında kuvvet kalmamış aslâ

Yetiş ey seyf-i meslûl-i tarîkat şîr-i Yezdânî

Erenler pîşvâsı Hazret-i Sultân-ı Dîvânî

ŞG.(Mm).Tc.3-4

Kanda bir ehl-i kerem varsa yaşatmaz rûzgâr
Yer yüzünde şimdi bir âdem mi var âdem gibi

ŞY.G.407-3

Oğlanlar öğüt almaz yiğitler tevbe kılmaz
Kocalar tâ'at kılmaz sarp rûzigâr olmuştur

Y.76

Akrep oldu âlemin halkı vü mâr
Fitne yayıldı âlâ kavmiş'ş-şerâr
Kanda var bir arı bâtın doğru yâr
Kanı insâf ü mürüvvet kimde var

Ns.Ty.84

Ancak mizahçıyı nefrete ve öfkeye sevk eden sebepler daha çok önemlidir. Bu sebeplerin ise, genelde ahlâkın ve toplumsal değerlerin alt üst edilmesi, toplumun aldatılması, asalet ve iffetin yerine, rezalet, kötülük ve riyakârlığın değer kazanması gibi sosyal olumsuz değişimlere dayandığı görülür. Burada topluma veya kişilere yöneltilen eleştirinin ölçüsü de şair tarafından beğenilmeyen sosyal olayın çapıyla ve kendi ıstırabının ölçüsüyle orantılıdır.

Dünyâyı tokuz dolaşsa âdem bulamaz
Baba-yı şefîk bir selîmü'l-bâli
Ferzend-i nüh âbâ-yı felek olmakla
Ebnâ-yı zemâne heb tokuz babalı

S.(Mm)R.8

Düşmez gürûh-ı meste olmak hicâba beste
Rüsvâyılık tururken nâmûs u 'ârı n' eyler

Nb.G.88-3

Pîre-zâl-i dehre Bâkî kimse muhtâc olmasın
Saklasın Hak kulların nâ-merde muhtâc olmadan

B.G.394-5

Yalanı kağıda yazar ki sata hâce hakîm
Vâiz-i şerrin işi sıtmaya satmak kâğıt

H.G.46-4

Yetîm mâlını Dâ'î helâl bilmekten

Bu yig ki mu'terif olup mey-i harâm içeler

AD.G.231-7

°Aceb mahlûk erişti göz yumuban dürüştü

Helâl harâm karıştı assı-ziyân olısar

Y.60

Birçok hiciv, hezel ve alay yazarı aptallığı alaya almak istediklerini açıkça ifade ederek bu amaçla toplumdan kötülükleri uzaklaştırmaya veya azaltmaya çalışır. Senâî “benim hezlim öğretmektir”. Mevlâna “sen hezeli ciddî olarak bil” ve ‘Ubeyd, “hezeli küçük görme ve hezelcilere hakaret gözüyle bakma” ya da “dilencilerin sövmesinden... şairlerin ve maskaracıların dilinden incinme...”⁸⁹ derken, bu edipler, hicivci veya mizahçıların keskin dilinden ve etkili darbelerinden korkmanın yersiz olduğunu belirtmek istemişler ve üstelik, toplumun, onların ısrarlı isteklerine uymasını beklemişler. Zira onların hedeflerinde basit düşmanlıklar yoktur. Aksine böyle üzücü bazen de incitici dili kullanmaktan amaçları, toplumu fesada götürenleri uyarmak, cahil, habersiz ve aldatılmış insânları gaflet uykusundan uyandırmaktır.

Cihân-ârâ cihân içindedir arayı bilmezler

O mâhiler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

H.G.53-1

Sözde anın bigiyem diyene de kim

Nice bülbül bigi ede nağme gurâb

A.K.8-30

Müdde'î eyler bana taklîd nazm ü nesrde

Lîk nâ-merbût elfâzı mükedder zâtı var

Pehlevanlar bâd-pâlar seğredende her taraf

Tıfl hem cevân eder ammâ ağaçtan atı var

F.Kt.8

Kuş dilini bildinse dahi bî-edep olup

Deme ki anı Dâvud u Süleymân dahi bilmez

A.G.276-8

⁸⁹ H. ÇİFTÇİ, “Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah” s. 157

Mürâyî hamri müselles deyi satıp zâlim
Şarâbın üstüne hürmet biraz da hîle katar

Nd.K.13-21

Eleştiri içeren mevcut eserlerden çoğu, her ne kadar nefret andıran görünümdeyse de, onların arka planında gerçeğe, asalete, iffete, gerçek güzelliğe ve kusursuzluğa beslenen derin ve ince bir aşk ve istek yatar. Bu özellik de, ancak ince bir düşünme ve araştırma ile ortaya çıkabilir.

Görürse ayb u halel setr ü sed eder ârif
Hased durur nola ger ta'n eder ise cühhâl

Ş.K.3-58

Cümle insân bir değildir gel beri ma'naya bak
Gül verir tasdi'ler def'-i sudâ' eyler gül-âb

Nc.K.4-13

Kul olan ʿaşka cihân beğlerine eğmedi baş
Başka sultân-ı cihânız gör e kimin kuluyuz

Hy.G.138-2

İktizâ'-yi nesak-i mülk ü nizam-i millet
Has u amın kimin a'la kimin etmiş ednâ

F.K.20-2

Salâh-ı âlem-i kevn olsa ger fesâdı kadar
Olurdu kâm-revâ ehl-i dil murâdı kadar

Nl.K.37-1

Eleştiri ve alaycılığın oluşmasına sebep olan en önemli bir faktör de, şairin idealist yapısıyla ilgilidir. Çünkü temelde o, hep mükemmelliği arar. Eleştirici ya da alaycı şair, gerçekleri abartarak saçma sapan sözlerle eleştirmesi bakımından idealist ruhla çelişkili gibi görünse bile, temelde bir hedefi amaçladığı kesindir. Zira mevcut sosyal ortamdaki değerler ve ahlâkî yapı, şairi tatmin etmediği için o, sürekli zihninde oluşturduğu yeni bir dünya ve hak-hukuk, adalet ve iyiliğin hâkim olduğu bir ortam arzulayarak onu savunur. Öte taraftan beğlenmediği mevcut düzeni, değerlerini ve onları

doğuran anlayışları da alaya alarak küçümser, hatta idealindeki yapının oluşumuna zemin hazırlamak için, onlarla savaşmayı bile göze alır.

Meh-i nevinde eğer düşse bir dilim nânı

Mukarrer anı da erbâb-ı mâl ü câh kapar

ŞY.G.90-4

Bu meclis-i pür-vahşet-i bîdâdda ancak

Mazlûmlar âhiydi gelen gûşa hafâdan

Nl.K.13-3

Hukûk def'i için ağniyâ-yi eşcâra

Sahâyif-i çemen oldu eyâdî-i fukarâ

F.K(Tvh).1-33

Tâb-ı dilden ahker-i sûzâna döndü gözlerim

Bu meseldir kim yanar huşkûn yanınca ter bile

B.K.10-7

Resmi durur sultânların kullar günâh eyleyicek

Yâ edepler ol kulunu yâ mezâda verir satar

Y.78

Çoğu zaman da şairlerin amacı, toplumsal yapıdaki adaletsizlik ve eşitsizlik, siyasal mekanizmadaki bozukluk, yöneticilerin zulmü ve benzeri olumsuzlukları alaya alarak mizahî bir eda ile eleştirmektir⁹⁰.

Her biri garrâlanıp mâl u menâla dem-be-dem

Hor-nümâ olup sanır kendini şahs-ı muhterem

R.(Mm)Tc.2-5-3

Kimisi kılar nasîhat halka kılıp feth-i fem

Gerçi bilir ma^cnii kendisi tutmaz ey dedem

R.(Mm)Tc.2-5-4

⁹⁰ H. ÇİFTÇİ, “Bir Fabl Olarak Fare ile Kedi Hikâyesinin Arasındaki Mesaj” **Akademik Araştırmalar Dergisi**, İstanbul, 1999, S.1, s.59

İçtiğin duyurdular müftî-i şer^ca rindler

Zâhidâ kaldır tabanı yoksa yersin köteği

R.G.1067-3

Hicvin bir kısmının da siyasî olduğu görülür. “İslâm’da bunun tarihçesi Hz. Ali ile Muaviye’nin hilafet mücalesine kadar uzanır.”⁹¹

Tâ zarâr yetmeye ednalar a^claldan

Eylemiş âleme ferman-i hilafet icrâ

F.K.20-3

Gül-zâr-ı dehri terbiyet etseydi himmetin

Bâd-ı hazândan ermez idi şemme-i elem

AP.(Mm)Tc.1-2-6

Lik insân olana vech-i ma' işet lâzım

Hırka vü lokmaya muhtâctır erbâb-ı Hudâ

R.K.17-14

Tahammül eyle zulmünden ^cadûnun çekme gam ey dil

Ki kalmaz böyle elbette gelir bir hâkim-i ^câdil

R.G.741-1

Râh-ı gamda ben gubârı hâkdan kaldırmayan

Rûzigâr eksikliğidir rûzigâr eksikliği

H.G.561-2

Hicvin bir çeşidi de toplumsal bir nitelik taşır. Bu tür hiciv, geçmişi ihtişamlı bazı toplumalarda sosyal, siyasal, iktisadî ve ahlâkî çöküntünün ve yozlaşmanın meydana geldiği sıralarda en parlak dönemini yaşar. Genelde hedefi toplumdur, zalim ve baskıcı yöneticilerdir, ahlâkî yozlaşmaya neden olan yasa ve kurallardır, adet ve geleneklerdir, kötü ekonomidir, fitne kaynağı kadındır. Kısaca sosyal yaşamda kötü olan her şey ve buna sebep olan herkes ve her anlayış ve düşünce biçimidir⁹².

⁹¹ H. ÇİFTÇİ, “Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizahın Yöntemleri” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum, 1999, S.11, s.173

⁹² H. ÇİFTÇİ, **a.g.m.**, s. 174

Ey dil hele âlemde bir âdem yoğımış
 Var ise de ehl-i dile mahrem yoğımış.
 Gam çekme hakîkate eğer ârif isen
 Farz eyle ki el'ân yine âlem yoğımış

Nf.(Mm)R.4

Tefrîka hasıl tarîk-i mülk-i cem'ıyyet mahûf
 Âh bilmen n'eyleyem yok bir muvâfık reh-nümûn

F.G.232-9

Kanda bir ehl-i kerem varsa yaşatmaz rûzgâr
 Yer yüzünde şimdi bir âdem mi var âdem gibi

ŞY.G.407-3

Kemend-i °acַz ile olmazdı dest ü pâ beste
 Bu bendi geçmese bana zamâne-i muhtâl

B.K.20-32

Halkın emvâlin alıp sonra teselli vermek
 Fûls-i mâhîyi soyup yağda pişirmek gibidir
 Gusfendânın edip kat°-ı tarîk-i nefesin
 Bacağından üfürüp sonra şişirmek gibidir

Nb.Kt.25

°Asrda zındîk-sîmâ şeyhler
 Müstecâbü'd-da°velikle lâf atar
 Gayptan mansıb verip tâliblere
 Aldayıp halkı velâyetler satar

Nb.Kt.39

Felek aksine dönmüştür meğer âhir zemân oldu
 Kafeste tûti vü kumrî çemenlerde gurâb oynar

Ns.G.403-6

Eşkimden özge kimse şeb-i gamda gelmedi
 Bir kâse âb ile dil-i bîmârım üstüne

AP.K.17-7

2. 1. 4. ELEŞTİRİNİN ETKİSİ

En güzelde, en kusursuzda bile olumsuz bir yön araştırmak, bulmak insânoğlu'nun doğasında vardır. Çoğu zaman beğendiğimiz, hakkında olumlu düşündüğümüz bir konuda dahi duygularımızı dile getirirken sıraladığımız bütün övgü dolu sözlerden sonra “ama”, “fakat”, “ancak”, “yalnız” gibi bağlaçlarla başlayan tenkit cümleleri söylemeden edemeyiz. Sözün en çok akılda kalan ve ilgi çeken kısmı da burasıdır. Mimarı olduğu cami'nin minâresinin eğri olduğunu bir çocuğun söylemesi üzerine Mimar Sinan, minâreye urgan bağlatıp, çocuk düzeldi deyinceye kadar çekirmiştir. “*Minâre eğri değil, olsa da urganla çekerek minâre düzelir mi?*” diyerek hareketine bir mana veremeyenlere ise bu davranışıyla minârenin “*eğri minare*” diye anılmasını önlediğini söylemiştir. Bu rivayet gösterir ki gerçekte alâkası olmasa dahi söylenen olumsuz bir söz halk arasında çabucak yayılır, onların bakış açılarını değiştirir.

Eleştiri bir bakıma şahıs veya toplum hakkında dedikodu yapmaktır. Eleştirmen, bir konunun en can alıcı yönlerini bulup dikkatleri oraya çeker. Onun söyledikleri diğer insânların söylediklerine benzemez, çünkü o dedikoduyu, alayı, hakareti, hatta küfrü kendi sanat gücüyle yoğurup, bazı edebî kalıplara döker, paketler ve öyle sunar. Bu sebeple onun sözleri daha etkili ve kalıcıdır.

Eleştirinin önemli bir özelliği teşhirci olmasıdır. Tâbir yerindeyse, eleştirenle, eleştirilen kişi veya toplumun bütün kirli çamaşırları ortaya dökülür. Böylece eleştirilen gülünç duruma düşürülür, aşağılanır veya rezil edilir. Eleştirinin etkili bir silah olarak görülmesi ve ondan korkulması bu fonksiyonu sebebiyledir. Bu yönü, bir fertle sınırlı olsa da toplumsal ve sosyal yönü, eleştiriye konu olabilecek devlet, devlet erkânı, toplumun genel yapısındaki dejenerasyona veya toplumun genelini temsil eden tiplere şamildir.

Eleştirinin etkisini göstermesi bakımından şâir Hasbî ile ilgili olarak anlatılan şu olay ilginçtir: ‘Âşık Çelebi nakline göre Hasbî, bir suç isnâdıyla hapsedilir. Bir süre sonra onun suçsuz olduğuna hükmeden İbrâhim Paşa, serbest bırakmak için onun huzuruna getirilmesini emreder. Hasbî saraya getirilirken bir ağaç dalı gözünü yaralamıştır. İbrâhim Paşa, “*Gözüne ne oldu?*” diye sorunca Hasbî, “*Yerini beğenmedi çıkmak ister sultanım.*” diye cevap verir. Onun bu durumdayken bile latife etmesi ve gözünü vesile ederek kendisinin hapisteki yerini beğenmediğini îmâ etmesi Paşa’yı

kızdırır. “*Senin gözüne görünecek var.*” diyerek, onu tekrar hapse gönderir. Keşfî’nin kardeşi olan Hasbî’yi kurtarmak için zamanın şâirlerinden Basîrî, Zâtî, Keşfî ve Kandî; İbrâhim Paşa’ya ricâcı giderler. Onların ısrarı üzerine yumuşayan Paşa Hasbî’yi serbest bırakacakken bazı kimseler “*Şuarâ sultanımızı hicv ile korkuturlar ola mı?*” diyerek Paşa’nın vazgeçmesine sebep olurlar. Hasbî on yıl süreyle hapiste kalmış, mahlasını da Habsî’ye çevirmiştir. Habsî hapisten ancak Paşa’nın katledildiği gün kurtulur⁹³.

Karaferyeli Mustafa Çelebi ‘Âşık Çelebi’ye göre, ilmiyle zamanının müderrisleri içerisinde seçkin bir yere sahiptir. Ancak hiciv ve hezl söylemede pervasızdır. Müderrislerin hepsini hicivleriyle rahatsız etmiş, onların ırzlarına dil uzatıp hatırlarını yıkmış. Müderrisler toplanıp Merhabâ Efendi’ye gitmişler ve ondan Mustafa Çelebi’yi uyarmasını istemişler. Merhabâ Efendi, *Mustafa Çelebi’nin kendisini dahi hicvettiğini, eğer üzerine giderlerse intikam almaya kalkışabileceğini* söylemiş⁹⁴. ‘Âşık Çelebi’nin uzun uzadıya anlattığı bu hikâye, Mustafa Çelebi’nin dilinden herkesin çekindiğini göstermektedir.

Hakkında yapılan eleştiriler sebebiyle gözden düşen, rezil olan, halk içine çıkamayacak duruma gelen, görevinden azledilen kişiler vardır. Sûzî Çelebi, rüşvet yiyen bir kadı hakkında yaptığı bir eleştiri ile onun durumunu Yavuz Sultan Selim’e duyurarak kadılıktan azledilmesini sağlamıştır. Sûzî Çelebi’nin eleştirisi şöyledir:

Mahşer ‘arasatında ki dîvân olacaktır
Ey kâdî sana da’vici Yezdân olacaktır
Haşr içre sicillât-ı ‘amel çün ola imzâ
Rüşvet rakamı nâmene ‘ünvân olacaktır
Devrinde yetimin ki gözü yaşı revandır
Bir gün seni gark etmeğe tûfân olacaktır
Bu sâzı ki sen perdeler altında çalarsın
Sanma ki anın nağmesi pinhân olacaktır⁹⁵.

Kanunî döneminde yapılan Irak seferinde defterdar olan İskender Çelebi, ordunun ihtiyaçlarını karşılayamamış ve ordu sefer sırasında çok sıkıntı çekmiştir, Taşlıcalı Yahya:

⁹³ F. KILIÇ *Meşâ’irü’ş-Şu’arâ (Âşık Çelebi Tezkiresi)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 304

⁹⁴ F. KILIÇ, *a.e.*, s. 495-496

⁹⁵ Mustafa İSEN, *Kühü’l Ahbar’ın Tezkire Kısım*, s. 179

Bir matbaha erişti yolum eyledim nazar
 Ni'met yerine halkı sefer gussasını yer
 matla'lı kasîdesindeki,
 Ey Yûsuf-ı zamân bize kıdlıkta kıl meded
 Mâhî gibi cihan biri birin yemek umar
 YB.K.25-8

Açlık çerisi tîr ü kemân ile yürüdi
 Bir bazlamac olaydı ederdim ana siper
 YB.K.25-10

Buğda yerine gönlümü ben neyle eğleyem
 Dâne pirinçtir turalım karlı tağlar
 YB.K.25-12

Güc ile çıkdı subha ilenc aldı var ise
 Hırsından etmeğini yalnız yedi kamer
 YB.K.25-14

Kor giresi boğazı için çalışır müdâm
 Döndü deve kuşuna bu cem'iyyet-i beşer
 YB.K.25-18

beytlerinde görüldüğü gibi orijinal teşbihlerle ordunun halini ve çekilen sıkıntıları dile getirmiştir. Yahya Bey'e göre orduyu bu sıkıntılardan kurtarması gereken kişi İskender Çelebi'dir. Çünkü bu zulmet diyarında *âb-ı hayat'ı* bulmak, defterdar ve *zamânın İskenderi* olarak ona düşer:

İskender-i zemâne vü makbûl-i pâdişâh
 Ser-defter-i mevâlî-i sultân-ı bahr u ber

Erdik diyâr-ı zulmete nâz u na'im ile
 'Ab-ı hayâtdan biz ana soralım haber

YB.K.25.26-27

Yahyâ Bey'in bu kasîdesinin bir etkisi olmuş mudur bilemiyoruz; ancak İskender Çelebi, İbrâhim Paşa'nın telkiniyle Kanunî tarafından Bağdat'ta astırlmak suretiyle idam ettirilmiştir.

Ziyâ Paşa'nın da Zafer-nâme, Zafer-nâme Tahmisi ve Zafer-nâme Şerhi ile Ali Paşa'yı epey üzüp hırpaladığı, hatta vereme yakalanıp ölmesine sebep olduğu söylenir⁹⁶.

2. 1. 5. KİŞİSEL ELEŞTİRİLERE GÖSTERİLEN TEPKİLER

Eleştirilere maruz kalan kişilerin, yapılan eleştirilere bir tepki vermeleri doğaldır. Tepkilerin boyutu, yapılan eleştirilerin şiddetiyle orantılıdır. Bezen görmezden, duyulmazdan gelinmiş bezen de en yüksek perdeden karşılığını bulmuştur eleştiriler. Tepkiler farklı farklı aksetse de, genellikle şu biçimlerde olmuştur: Eleştiren kişiyi muhatap almamak, söylediklerine aldırmmamak ve buğz etmek şeklinde gösterilebileceği gibi; eleştiriye eleştiriyle karşılık vermek, azletmek, sürgüne göndermek, öldürtmek şeklinde de gösterilebilir.

2. 1. 5. 1. Eleştiren Kişiyi Dikkate Almamak

Eleştiren kişiye verilecek en güzel ceza belki de onun eleştirisine rağbet etmemek ve onu adam yerine koymamaktır. Ortada görünen bir tepki olmadığı için, bu çeşit tepkiyi örneklendirmek mümkün değildir; ancak eleştirilmiş olan bazı şâirlerin karşılık olarak söylenmiş eleştirilerinin bulunmaması, eleştiriye ve eleştiren kişiyi önemsemediklerinin delili sayılabilir.

2. 1. 5. 2. Eleştiriye Karşılık Vermek

Yapılan bir eleştiriye uç bir tepki verip fevri davranmaktansa, aynıyla karşılık vermek, en doğru olanıdır. Bu şekildeki tepkiler, genellikle şâirlerin gösterdikleri bir tepki şeklidir. Daha çok karşılıklı şakalaşma ve birbirlerine üstünlük sağlama yarışı şeklinde başlayan eleştiriler zaman zaman çok ağır hakaretlere ve küfürleşmeye kadar varmıştır.

Nef'î, şâirlerin kendisini haksız yere eleştirdiğini söylüyorsa da onun eleştirilerinden bîzâr olan şâirlerin, ona karşı güçlerini birleştirdikleri ve onun saldırılarına bu şekilde karşı durmaya çalıştıkları bir gerçektir. Nef'î'nin eleştirilerine karşılık yapılan eleştirilerin etkisiz kaldığı anlaşılmaktadır. Şâirler bir karşı cephe oluşturmalarına rağmen âciz kalmışlardır.

⁹⁶ A. Ş. HİSAR, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1958, s. 104-105

2. 1. 5. 3. Eleştiriyi Yapan Kişinin Görevine Son Vermek veya Verdirmek

Makam sahibi kişileri hicveden bir şâirin karşılaşılabileceği en hafif cezâlardan biri görevinden azledilmesidir. Doğrudan doğruya eleştirdi diye azledilmese dahi başka bir bahane ile görevinden azledilmiş şâir çoktur. Eleştirilen kişi görevden azledecek yetkili bir mevkide değilse o mevkide bulunan kişiye şikâyetle bulunarak şâirin azledilmesini veya başka bir şekilde cezalandırılmasını sağlayabilir.

‘Âşık Çelebi Galata’da kâtiplik ve kadı vekilliği yapmış olan Mahremî’nin azledilmesini şöyle anlatır:

“Sahn müderrislerinden Pîrî Paşa-zâde Mehmed Çelebi vü Aşçı-zâde Hasan Çelebi kâfirün Kızıl Yumurta Bayramı günü tebdîl-i suret edip Galata’ya bir sûretle kilisaya girdiklerinde Mahremî de düşüp:

Galataya sanem seyrine gelmiş

Stanbuldan bir iki dîn ulûsu

kıt’asın dedikte Paşa-zâde kadıya haber gönderip ‘azl ettirdi’”⁹⁷.

2. 1. 5. 4. Eleştireni Sürmek

Eleştirileri yüzünden sürgüne gönderilen şairlerin başında Haşmet’i zikretmek gerekir. Haşmet, eleştirileri sebebiyle sürgüne gönderilen ve onbeş yıla yakın bir zaman Bursa, İzmir ve Rodos’ta ikâmete mecbur edilen bir şâirdir. Sürgünde iken vefât etmiştir. Onun sürgüne gönderilişi hakkında bilgi veren kaynaklar hemen hemen aynı şeyi söylerler.

“Tab’ı hezl ü mütâyebeye meyyal olduğundan bir aralık zebân-dırazlık töhmetiyle.....”⁹⁸

Haşmet’in sürgüne gönderilişi ile ilgili geniş bilgi veren Şemdânîzâde Süleyman Efendi, onun eleştirileri sebebiyle Dürri-zâde’nin düşmanlığını kazandığını ve Dürri-zâde’nin pâdişâha durumu anlatması üzerine sürgüne gönderildiğini söyler:

“Şeyhü’l-islamıktan ma’zul Dürri-zâde Mustafa Efendi, Karabekir –zâde Ahmet Efendi azl olunduktan sonra ikinci defa şeyhü’l-islamığa getirilmiştir. Dürri-zâde ma’zul bulunduğu sırada bazı şâirlerin kendilerine iyi davranmayan, câize vermeyen devlet büyüklerini kasîdelerle zemmettiklerini ve bu yolla onları teşhir ettiklerini tespit etmiş ve bundan da büyük rahatsızlık duymuştur. Belki Dürri-zâde de bu teşhir edilen

⁹⁷ F. KILIÇ Meşâ’irü’ş-Şu’arâ (Âşık Çelebi Tezkiresi), s. 407

⁹⁸ Bursalı Mehmed TÂHİR, Osmanlı Müellifleri, İstanbul, 1333, s. 141

kişiler arasındadır. Tekrar eline fırsat geçip Şeyhü'l-islam olunca gücünü kullanarak bu tip şairlerden Nevres Abdürrezzak Efendi'yi Bursa'ya sürmüştür. Dürrî-zâde, bazı hareketlerinden ve hicivlerinden dolayı müderrisinden Abbas Efendi-zâde Haşmet Efendi'ye de dış biliyor, fakat Haşmet'in Koca Râgıb Paşa'nın enisi ve musâhibi olması sebebiyle ona pek dış geçiremiyordu. Haşmet ise mahlasının da tesiriyle bazı devlet büyüklerine hicviyeler söylüyor, mesela “*onların kürklerinin yakası avratların yakasından vâsi*” şeklinde sözler sarf ediyordu. Hatta Dürrî-zâde'ye göre kabahati gizlemek gerekirken Haşmet bunu yapmıyor; yaptıkları ahlâksızlıkları, eğlencelerini övünerek anlatıyor, kendi ayıplarını zarâfet sayıyor, kendisine hürmette kusur edenleri şâirane zemmde mübâlağa ediyordu. Dürrî-zâde, Haşmet hakkındaki bütün söylentileri bire bin katarak pâdişâha anlatmış, bu arada dostluklarından dolayı Râgıb Paşa'nın Haşmet'e şefaatiçi olabileceğini de pâdişâhın kulağına sokmuştur. Pâdişâh bütün bu dinlediklerinden sonra Haşmet'i Bursa'ya sürgüne göndermiştir. Râgıb Paşa ise bunun üzerine pâdişâha, Haşmet'in kendi meclisinden olduğunu, affedilmesini niyaz etmiş. Pâdişâh ise Paşa'ya “*Kişi yakınlarından sorulur, onlardan sorumludur, devletimi idare edenlerin böyle müfsid musâhibi olması ayıptır.*” diyerek Paşa'yı azarlamıştır. Râgıb Paşa bundan böyle bu konuda pâdişâha Haşmet'in affı için aracılık etmemiş ve Haşmet, ölene kadar hayatını sürgünlerde geçirmiştir.”⁹⁹

Haşmet eleştirileri sebebiyle sürgüne gönderilmeyi hak etmiş midir, konusunda hüküm vermek bize düşmez. Ancak tespit edebildiğimiz eleştirilerine bakarak onun çok ağır küfürleri rahat bir şekilde sarf ettiğini, lafını esirgemediğini, ve “zeban-dıraz” vasfını hak ettiğini söyleyebiliriz.

Haşmet tarafından hicvedilmiş olan Tatar Rahmî, Haşmet hakkında söylediği ondört bendlik bir terki-i bendde, onun sürgüne gönderilişinin herkesi memnun ettiğini belirtir

Keçeci-zâde İzzet Molla da söylediği bir beyit ve sadrazam aleyhindeki bazı sözleri sebebiyle sürgüne gönderilmiştir. Molla'nın hâmisî olan Hâlet Efendi öldürülünce ondan gördüğü iyilikleri unutmayan İzzet Molla, Hâlet Efendi'nin düşmanlarını eleştirmiş ve

Hâlet'in canın Hâk aldı mâlını mîri

Kaldı ehl-i hasede hâyeleriyle kîri¹⁰⁰

⁹⁹ M. AKTEPE, *Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi Tarihi*, İstanbul, 1978, C.II, s. 47-48

¹⁰⁰ İ. BÜLBÜL, *Keçeci-zâde İzzet Molla*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 11

beytini söylemiş. Bu eleştirisine sadrazam aleyhinde söylenmiş sözleri de eklenip dedikodular pâdişâh kulağına varınca Keşan’a sürgüne gönderilmiştir. İzzet Molla, ismi Mihnet-keşan veya Mihnet-i Keşan şeklinde okunmaya müsâit eserini bir yıla yakın bir süre kaldığı Keşan’da yazmıştır. Eser, bu sürgünün hikâyesidir.

2. 1. 5. 5. Eleştirenin Hayatına Son Vermek

Eleştiri yapan bir şâirin ölüm dahil her türlü cezâyı göze alması gerekir. Eleştirilen kişinin makam ve mevkisi yükseldikçe eleştiriye gösterilen tepki sertleşmiştir. Pâdişâh ve sadrazamı eleştiren bir şâirin ölüm cezasına çarptırılması muhakkak gibidir. Şeyhülislamlık, kazaskerlik gibi yüksek makamlarda bulunan kişiler eleştirildiğinde ise bu kişilerin pâdişâha ve sadrazama yakınlıkları ve etkileri, eleştirisi için şâire ağır bir ceza verilmesine sebep olabileceği gibi, şâirin güçlü dostlarının ve hâmisinin bulunması da şâire verilecek cezanın yumuşamasını sağlayabilir.

Eleştiri sebebiyle ölüm cezasına çarptırılan şâirlerden biri Hayatî’dir. Sehi Bey’in verdiği bilgiye göre tabiatı eleştirmeye yatkın olan bu şâir, Fatih’in sadrazamı Mahmud Paşa’yla görüşmüştü. Mahmud Paşa’nın bu şâirden, bazı kimseler hakkında latife kasdıyla beyitler söylemesini istediği de olurmuş. Tevârîh-i Âl-i Osman yazarı Yazıcı Dursun hakkında söylediği

Kuşunun kılıdır Yazıcı Tursun

Gerek tursun gerek ise otursun

beytinden doğan düşmanlık onun katledilmesine sebep olmuş¹⁰¹.

XVI. yüzyıl tezkirelerinin “*Genç yaşta öldürülmeseydi büyük şâir olurdu*” diye övdükleri Figânî, İbrâhim Paşa hakkında söylenmiş Farsça bir beyit yüzünden idam edilmiştir. Söz konusu beyit, İbrâhim Paşa’nın Macaristan’ın Osmanlı topraklarına katıldığı sefer sırasında ele geçen bazı tunç heykelleri İstanbul’a getirtip At Meydanı’na diktirmesi üzerine söylenmiştir. Hasan Çelebî olayı biraz farklı anlatır:

“İttifak ol esnâda erbâb-ı sanayi’ ü hırfetden biri tılsım deyü tuncdan manend-i ‘avuc bir şekil düzüp getirdikte vezîr-i mezbûr, şekl-i mesfûr-ı fi’l-hakîka tılsım zann idüp Atmeydanı’nda kapısı karşusunda diktirmişdi. Vezîr-i mezbûrun a’dâsı *İbrâhim Paşa dahi müslmân olmayıp büt-perestlikten ferâgat etmemiş* deyü mesâvî vü gıybet

¹⁰¹ SEHÎ, *Tezkire-i Sehî*, s. 70

ettiklerinde nâ-gehânî a'dâ-yi Figânî, fırsat zamanıdır deyü vezîr-i mezbûra “*seni bu beytle hicv etti*” deyip gamz ederler.”¹⁰²

Latîfî ise Figânî'nin şâirlik kabiliyetiyle gurura kapıldığını ve ileri gelenler hakkında söz söylemeye başladığını belirtip İbrahim Paşa hakkında söylenen “*Bu dünyâya iki İbrâhim geldi; biri put kırdı, diğeri put dikti*” manasındaki Farsça beytin (bkz. Hevâiyyât; s. 47) dilden dile dolaşmaya başlamasıyla “*insânın belası dili yüzündendir*” sözü gereği hicvi yüzünden asıldığını söyler¹⁰³.

XVII. yüzyılın meşhur heccavı Nef'î de bir hicvi sebebiyle öldürülmüştür. Hiciv söylediği için Gürcü Mehmet Paşa tarafından üç defâ görevinden azledilen Nef'î hiciv söylemekten hiçbir zaman vazgeçmemiş; hatta kendisini azlettiği için Mehmet Paşa'dan intikamını yine hiciv yoluyla almıştır.

IV. Murad, Beşiktaş'ta I. Ahmed köşkünde Nef'î'nin Sihâm-ı Kazâ'sını okurken yanı başına yıldırım düşünce mecmuayı yırtıp atmış ve Nef'î'yi görevinden uzaklaştırmış, ayrıca bir daha hicivle uğraşmayacağına dair ondan söz almıştır. Bir müddet sonra affedilen Nef'î Edirne Murâdiye mütevelliliğine ta'yin olunmuştur¹⁰⁴. Edirne'den gönderdiği bir kasîdedeki

Bu günden ‘ahtım olsun kimseyi hicv etmeyim illâ
Vereydin ger icâzet hicv ederdim baht-ı nâ-sâzı

Beni dâr etti zîrâ dergeh-i devlet-penâhından
Nice hicv etmeyim bir böyle gaddâr ü çeb-endâzı

Nf.K.22.24-25

beyitlerinde, artık hiç kimseyi eleştirmeyeceğini, ancak izin verilmiş olsa kendisini pâdişâh kapısından uzaklaştırdığı için gaddar ve sahtekâr olan uygunsuz tâlihini eleştireceğini söyleyen Nef'î'nin, söz vermesine rağmen bu sözünde durmayıp daha sonra da hicv söylemeye devam ettiğini görüyoruz.

Nef'î'nin ölümü hakkındaki rivayetler çeşitlidir. Yaygın olanı, Bayram Paşa'yı hicveden Nef'î'nin bu hicvini pâdişâhın isteği üzerine huzurda okuduğu ve hicivden

¹⁰² İbrahim Kutluk, **Tezkiretü's-şuarâ** (Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi), s. 763

¹⁰³ LATÎFÎ, **Tezkire-i Latîfî**, İkdâm Matbaası, 1314, 267

¹⁰⁴ F. T. OCAK, “*Nef'î ve Edebiyatımızdaki Yeri*”, Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nef'î, **Atatürk Kültür Merkezi Yayını**, Ankara, 1987, s. 9

haberdar olan Bayram Paşa'nın ısrarı neticesinde pâdişâhtan alınan izinle boğdurulup denize atıldığıdır.

Pâdişâhın özel meclisinde şâiri zorlayarak Bayram Paşa'yı hicvettirdiği, bunu haber alan Bayram Paşa'nın halk arasında itibarının kalmadığını belirterek pâdişâhtan Nef'î'nin katline izin istediği şeklindeki rivayeti Nâimâ *“hicv-i vüzerâyâ rızâ vermek mülûka şâyeste ma'nâ değildir”* diye reddeder.

Ali Cânip'in bildirdiğine göre yukarıdaki rivâyeti yazan şârih-i Mennar-zâde,

“Müverrih Nâ'imâ resmî bir vak'a-nüvis olduğu için “Hicv - i vüzerâyâ rızâ vermek mülûka şâyeste ma'nâ değildir.” mütâlâsını yürüterek bunu ilzam etmektedir. Halbuki müstebid bir hükümdar için -bâhusûs IV. Murad gibi binlerce adam katlettiren bir hûn-rîz nazarında- bir Nef'î'yi hevesine kurban edivermek çekinilecek bir mes'ele değildir”

şeklinde bir yorumla rivâyetin gerçek olabileceğini savunmaktadır¹⁰⁵.

Nef'î'ye aidiyeti şüpheli bir kıt'a şöyledir:

Yençer ağası ahz u 'atâsı
Bir hoş du'âsı anlar da bunda
Kızlar ağası yüzler karası
Cenk belâsı anlar da bunda
Nâkî Efendi fetvâ menendi
Göt derdmendi anlar da bunda
Sâhib- hilâfet oldu dü âfet
Kuzgun kıyâfet anlar da bunda
Nef'î vü kâdir şi'riyle nâdir
Ol puşt kâfir anlar da bunda

Bu kıt'anın ifâde bozuklukları sebebiyle Nef'î'ye ait olması ihtimâlinin zayıf olduğunu belirten Prof. Dr. F. Tulga Ocak, daha önce Prof. Fuad Köprülü'nün¹⁰⁶ ve

¹⁰⁵ A. C. YÖNTEM, **Nef'î'nin Gazelleri**, (Haz. A. Sevgi ve M. Özcan), Prof. Ali Cânip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, İstanbul, 1996, s. 83

¹⁰⁶ M. F. KÖPRÜLÜ, **Eski Şairlerimiz Dîvân Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul, 1934, s. 392

Prof. Dr. A. Karahan'ın¹⁰⁷ bahsettiği Nef'î'ye ait olduğu söylenen IV. Murad aleyhinde yazılmış başka kıt'ayı bir kaynaktan ele geçirdiğini, bu kıt'anın ifâde ve üslûp bakımından Nef'î'nin hicivlerine çok benzediğini söylemektedir¹⁰⁸. Yer aldığı mecmua veya mecmûalar hakkında bilgi verilmediği için göremediğimiz bu kıt'âyı inceleyen her üç araştırmacı da Nef'î'nin Bayram Paşa'yı hicvettiği için öldürüldüğü rivâyetinin zayıf olduğu, Nef'î'ye ait olan veya düşmanları tarafından ona isnad edilen söz konusu kıt'a yüzünden öldürülmüş olmasının daha kuvvetli bir ihtimal olduğu kanaatindedirler. Zaten Nef'î'nin Bayram Paşa hakkındaki hicvine de rastlanmamıştır.

Nef'î'nin öldürülmesi görevini üstlenen Bayram Paşa, Çavuşbaşı Boynu Eğri Mehmet Ağa vasıtasıyla onu sarayın odunluğunda boğdurtup cesedini denize artırmıştır.

“Katline oldu sebep hicvi hele Nef'î'nin”

tarihi onun hicvi sebebiyle 1044/1635 yılında öldürüldüğünü gösterir¹⁰⁹.

Osman-zâde Tâib de eleştirileri yüzünden zehirletilmek suretiyle öldürülmüştür. Önceleri “Hamdî” mahlasını kullanan Tâib çevresindeki birçok kişiyi hicvettiği için, zaman zaman azledilmiş veya müderrislikte terfi etmesi engellenmiş hatta tenzil edilmiştir. Eleştirilerinden çok çektiği için hiciv söylemekten vazgeçip “Tâib” mahlasını almıştır.

Râmiz Adâb-ı Zürefâ'sında, Tâib'in vefatı hakkında şu bilgiyi vermektedir:

“Menkûldür ki Kâhire-i Mısra teşriflerinde vâlî-i Mısır istifsar ve Kayseriyyeli olduğunu ihbâr ettiklerinde limürettibihi:

Ayâ emîr midir 'acebâ Ermeni midir

me'âlinde buyurdıkları kelâmları vesîle-i bürûdet ve ol vezir-i bî-mürüvvat öyle bir şâ'ir-i mâhir-i huçeste hasletin i'dâmına teşmîr-i sâk-ı hıyânet-himmet edip mesmûmen rihlet etmişlerdir.”¹¹⁰

Râmiz'in bu ifâdesinden, Osman-zâde Tâib'in, vâli hakkında bir hiciv söylediği ve aralarına bu sebeple bir soğukluk girdiği için vâli tarafından zehirletildiği anlaşıyor. Tâib'in vâli hakkında söylediği nakledilen söz, “*emir midir acabâ Ermeni midir.*” me'âlindeki sözdür.

¹⁰⁷ A. KARAHAN, “Nef'î”, *İslam Ansiklopedisi*, 4. Baskı, 1993, IX, s. 177

¹⁰⁸ F. T. OCAK, “Nef'î ve Edebiyatımızdaki Yeri”, *Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nef'î* s. 13

¹⁰⁹ F. T. OCAK, *a.e.*, s. 14

¹¹⁰ Sadık Ertem, *Âdâb-ı Zürefâ*, Râmiz ve Âdâb-ı Zürefâsı, Ankara, 1994, s. 51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ELEŞTİRİLERİN KALEME ALINDIĞI NAZIM ŞEKİLLERİ

Eleştiriler dîvân şiirinin bütün nazım şekilleriyle yazılmıştır. Ancak nazım şekillerinden bazılarının diğerlerine göre daha çok kullanıldığını görüyoruz. Çok kullanılma sırasına göre bu nazım şekillerini ve bu nazım şekilleriyle söylenmiş bazı örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz.

3. 1. GAZEL

Eleştirilerin gazel nazım şekliyle yapılması, her yüzyılda da olmuştur. Dîvân şiirini emekleme devresinden kurtararak XVI. yüzyılda ayakları üzerinde durabilecek konuma getirinceye kadar uğraşan ilk dönem şairlerinde gazellerle eleştiri yaygındır. XV. ve XVI. yüzyıllarda da bu gelenek pek bozulmamıştır. XVII. yüzyılda Nâbî ile birlikte bu nazım şekliyle eleştiri yapma daha da yaygınlaşmıştır. Gazellerde konu bütünlüğü olmadığı için eleştiriler, bir gazelin bütününden ziyade, gazelin bir veya birkaç beytinde olmuştur.

Gülsitân-ı dehre geldik reng yok bû kalmamış

Sâye-endâz-ı kerem bir nahl-i dil-cû kalmamış

Nb.G.353-1

Hırka vü tâc ile zâhid kerem et sıkleti ko

Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi verir

ŞY.G.107-5

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge

Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayrı

F.G.273-5

Baş egmeziz edânîye dünyâ-yı dîn için

Allâh'adır tevekkülümüz i'timâdımız

B.G.192-2

Sor dil-i miskînimin derdin perişân zülfüne

Hâlini bilmez perişânın perişân olmayan

AP.G.227-2

Fakîre zâd yok ârâste-hân-ı ekâbirden
 Hemân çînîsi çok bir meclis-i tasvîrdir gûyâ
 S.G.13-5

Sanma ey h'âce senden zer ü sîm isterler
 "Yevme lâ-yenfa^u"da kalb-i selîm isterler
 R.G.417-1

Bağrı başlı gözü yaşlı yıldızı alçak olur
 Her kişi düşman olur ger eylese gavgâ garîb
 Nc.G.26-3

Ey şeh-i ^uadil senin teg ^uârifin devrinde uş
 Bülbüle hem-sohbet olmak hayf olur her zâğ ile
 AD.G.290-1

Cihân-ârâ cihân içindedir arayı bilmezler
 O mâhiler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler
 H.G.53-1

Bu cihân beglerinin ehl-i kemâle dâyim
 Kuru tahsînine vü ettiği ihsânına yuf
 U.G.57-6

3. 2. KASİDE

Kasîde nazım şekliyle yapılmış olan eleştirilerde kişisel birtakım beklenti ve isteklerin yerine getirilmemesinden kaynaklanan eleştirilerde şairler, bu beklentilerini gizleyip toplum adına konuşmuşlardır. Toplumsal eleştirilerin dışında fertleri konu edinen hicivler, muhatabının fizikî ve Rûhî bütün yönlerine saldıran, onu her şeyiyle yerin dibine geçirmeyi amaçlayan hicivler de kaside nazım şekliyle yazılmıştır. Yalnız eleştirinin kişisel boyutu konumuz dışında olduğu için vereceğimiz örnekler sosyal içerikli eleştiriler olacaktır.

Başlı başına kişileri hicvetmek için yazılan kasideler de vardır. Hiciv kasîdeleri, bütün bölümleri bulunan kasîdeden ziyade, doğrudan doğruya hicve başlayan, genellikle taç beyti bulunmayan ve bedduâ ile biten kasîdelerdir. Medhin yerini hiciv alınca, duanın yerini beddua alır. Medhiyede memdûha yakıştırılan bütün vasıflar, hicivde

tersine çevrilmiş, cesâretin yerini korkaklık, cömertliğin yerini pintilik, güzelliğin yerini çirkinlik almıştır. Tümü hiciv olmayan kasidelerde hiciv ifade eden beyitler daha çok kasidenin dilek ve nesîb bölümünde yer almıştır.

Yılanın zehrine değin ne kim var kudretin eydür
Ne resm-ile ki der tiryâk deme kim yalan söyler

A.K.35-29

Bir begin hayrın bana vermek revâ görmez dahı
Her yetîmin malı birle      ider kızıl-kuzât

AD.K.12-27

Ekseri k  d  l  r  n rüşvet tarîkin tutmada
Hürmet-i     -i Resûl-ı müctebâ eksilmede

R.K.32-20

Bu k  hne mezra'adan neydi d  ne-   n olmak
M  f  z olaydı zamân-ı direv has  d   kadar

NI.K.37-2

Zamâne eylemez hürmet am  n vermez dem-i fırsat
Gerek dervîş-i dil-r     ol gerek     h-ı cihân-b  n ol

B.K.11-4

Râhat olmaz s  zeni mak'  dda da ma'z  l-i cah
Gonca-ı nak    ı batar end  m  na enser gibi

S.K.43-80

Hazef-ve   olmadayam pâymâl-i bed-g  her  n
Dir     bilmediler kim ne gence genc  ram

FK.K.14-6

Necef'te ba  lamayam Hak hidmetine kemer
Gidip Firenk diyârına ba  layam zünnâr

F.K.6-38

Riyazetinde riyası olan ki     bir za    
  u kim g  d   ile ten-perver ola bir hammâl

YB.K.20-14

Görürse ayb u hâlel setr    sed eder   rif
H  sed durur nola ger ta'n eder ise c  hh  l

  .K.3-58

Lik insân olana vech-i ma' iŧet lâzım
Hırka vü lokmaya muhtâcdır erbâb-ı Hudâ

R.K.17-14

Nâme-veŧ olma iki yüzlü gül ol defteri dür
Resm edinme iki dilliliĝi mânend-i kalem

H.K.24-9

'Anâsırda berâberken bu mahlûk
Kimi ednâ kimi a'lâ nedendir

Hy.K.17-16

Ettiĝim cürmü havâle edemem iblîs'e
Nefsim iblîs'i iken müdde^c-i-i istibdâd

Nb.K.2-132

Hâl-i dilden bâ-haber kâmil bulunmaz degmede
Câhil artup merd-i dâna mücmelâ eksilmede

R.K.32-23

Başını kes dilini dil ŧu kiŧinin kim ola
Zâhiri doĝru kalem gibi içi eğri çü nâl

Nc.K.16-34

Kaside nazım ŧeklinin türleri olan tevhid ve na'tlarda da sosyal bozukluklar, aksaklıklar dillendirilmiŧ, toplumun kanayan yaralarına dikkat çekilmiŧtir.

Nedir bu güm-rehî-i vâdî-i tama'-kârî
Nedir bu daĝdaĝa-i pîç ü tâb-ı nâ-âsûd

S.K(N).2-3

İzzet bulan bu meŧgaleden bî-niyâzdır
Nefs-i azîzi su-yi taleb bed-sigâl eder

Nl.K(N).1-39

Cerâhat olmasa a^czâda zâhir olmaz kan
Tereŧŧuh eylemez elbette sınmadan mînâ

F.K(Tvh).1-11

R.Kt.16

Taş atdı çâr-tâk-ı hammârı yıktı vâ'iz
 Dahl etti nerdübâna bir hayli çıktı vâ'iz
 Mecliste el öperken zâlim zarâfet etti
 Dest-i latîf-i yâri bir pâre sıktı vâ'iz

S.Kt.17

Her kimin var ise zâtında şerâret küfrü
 Istılâhât-i ulûm ile müselmân olmaz

Ger kara taşı kızıl kan ile rengîn etsen
 Tab^ca tagyîr verip lâ^cl-i Bedahşân olmaz

Eylesen tûtiye ta^clim-i eda-yi kelîmat
 Nutku insân olur ammâ özü insân olmaz

Her uzun boylu şecâ'at edebilmez da^cvî
 Her ağaç kim boy atar serv-i hırâmân olmaz

F.Kt.13

Ey hâce vâki oldısa kat'-ı ta'allukât
 Gam yemeniz hünerle ferid-i zamânesiz

Bir iki gonca üzme ile dest-i hâdisât
 Lâzım değil ki bâğ-ı cihândan usanasız

Anlar ferâgat uyhusuna vardı siz nice
 Bezm-i belâda şem misâline yanasız

Ayb etmek olmaz âh ü enin ettiğimize
 Çün mihr ü şefkat ile bugün ata anasız

Olman melûl bildiğimiz rûzigâr ise
 Anca oğullar ohşaya anca kıvanasız

Nc.Kt.48

Sana bir söz diyeyin anla ki bin cândan yig
Söz ki cândan yig ola nesne mi var andan yig

Hâsıl et künc-i ferâgatde kanâ'at gencin
Kim ola saltanatın mülk-i Süleymândan yig
AP.Kt.19

Neng ü ârı büt edinmekten ise bin kerre
Ehl-i irfân arasında usanıp sınımak yeg

Yaşlı kerkesler ile konuşup uçmaktan ise
Yavru şâhinler içinde kana boyanmak yeg

Kefen olmaktan ise hâce mü'ezzin destâr
Hûblar şevkine meclisde oda yanmak yeg
H.Kt.17

Bahîl kılmasa cem^c ettiği direm sarfın
Nihâl-i maksadı ser-sebz olup semer vermez

Elindeki güheri bezl kılmasa mümsik
Şeb-i gamına emel müjde-i seher vermez
F.Kt.14

Kimi herze nifâk u hercâyî
San'atı gıybet ü melâhîdir

Nf.Kt.1-23

Sosyal eleştirilerin konu edildiği kıt'a örneklerini incelediğimizde, beyit sayısı ikiden fazla olan kıt'a (kıt'a-yı kebîre) sayısının daha çok olduğunu görüyoruz. Bu tür kıt'aların beyit sayısı, çeşitli mecmûalarda farklı sayılarda olabilmektedir. Bu durum beğenilen bir kıt'aya zamanla benzer kıt'aların ilave edilmesinden dolayı meydana gelebileceği gibi, bazı beyitlerin unutulmuş olmasından dolayı da meydana gelebilir. Aşağıdaki kıt'anın beyit sayısının farklı mecmûalarda farklı beyit sayılarının olabileceğini söyleyenler de var¹¹¹.

¹¹¹ Ahmet Talat Onay'ın nakline göre, Maarif Vekâleti yazma mecmûalarının birinde bu kıt'a, 18 beyit ve kime ait olduğu belli değil.

Sekbân-ı sefer-dîde-i pejmürde-kıyâfet
Kâdîların ardındaki oğlânına benzer

Hânendelerin sahte-i nâmûs-ı vekârı
Çingânelerin şüpheli imânına benzer

Bahrî ki binâ eylediği çeşme-i bî-âb
Pinti Hamîd'in ettiği ihsânına benzer

Şehr oğlanının yolda sefihâne edâsı
Serhûşların âdâb ile erkânına benzer

Görmek dileyen mâh-ı hilâl-i Ramazânı
Devletlilerin sofradaki nânına benzer

Küttâbların mahfazası ekseri şimdi
Kassâbların yağlıca cüzdânına benzer

Hemşehrilerin tâ o kadar kesreti var kim
Nâbî'nin evi şimdi katır hânına benzer

OT.Kt.9

3. 3. 1. Tarih

Bir nazım şekli değil de türü olan tarihler, genellikle kıt'a nazım biçimiyle yazılırlar. Belli bir tarihi belirtmek üzere yazılan tarihlerle ara ara sosyal içerikli eleştiriler de yapılmıştır. Tarih nazım türüyle eleştirmek çok yaygın olmamasına rağmen, tarih nazım türüyle yapılan eleştirileri burada zikretmemizin sebebi, tarihlerin genellikle kıt'a nazım biçimiyle yazılmış olmalarıdır.

Mezra'-ı 'isyâna ekmişti gelip tohm-ı fesâd
Biçti mahsûl-ı nedâmet herçi kârî bidrevî

S.Tr.21-13

Şihne-i hıfzı eğer eylese bâtında zuhûr
Mekr-i Şeytândan olur reste kulûb-ı zühhâd
ŞG.Tr.72-27

3. 4. TERKİB BENT

Bu nazım şekliyle yapılan eleştiriler, belki de Rûh-i Bağdâdî'nin meşhur “Terkib bend”inden dolayı çok sanılmış olabilir, fakat incelemiş olduğumuz Dîvânlar içerisinde, bu sayının çok olmadığı görülmüştür.

Bu  âlem-i fânîde ne m r   ne ged yız
A l lara a l lanınız pest ile pestiz

R.(Mm)Tb.1-1-6

Sûfî ki safâda geçinir mâlik-i dînâr
Bir dirhemini alsan olur hâtırî derhem

R.(Mm)Tb.1-3-5

Her münkir-i keyfiyyet-i erbâb-ı harâbât
 Öz ʿaklı ile Hakkı diler bulmağa heyhât
 R.(Mm)Tb.1-3-8

Gör zâhidi kim sâhib-i irşâd olayın der
Dün mektebe vardı bugün üstâd olayın der
R.(Mm)Tb.1-4-1

Hep maglâtadır laklaka-i bâtın u zâhir
 Bir nokta imiş asl-ı suhan evvel ü âhir
 R.(Mm)Tb.1-5-8

Çarhın ki ne sa^c dinde ne mahsinde bekâ var
Dehrin ki ne hâsında ne ^câmında ^catâ var

Aldanma anın sa^cdine nahsinden alınma
Nahsinde deme mihnet ü sa^cdinde safâ var

Meyl etme bunun hâsına ^câmından üşenme
^cAmında deme hisset ü hâsında ^catâ var
R.(Mm)Tb.1-7.1-3

Bin girye edersin seni ahır ayırırlar
Ferzend ü zen ü tantana-i sîm ü zerinden

R.(Mm)Tb.1-8-1

Vardım seherî tâ^c at için mescide nâgâh
Gördüm oturur halka olup bir nice gümrâh

Girmiş kimisi vahdete almış ele tesbîh
Her birsinin vird-i zebânı çil ü pencâh

Dedim ne satarsız ne alırsız ne verirsiz
K'aslâ dilinizde ne nebî var ne hod Allah

Dedi biri kim şehrimizin hâkim-i vakti
Hayr etmek için halka gelir mescide her gâh

İhsânı ya pencâh ya çildir fukarâya
Sabr eyle ki demdir gele ol mîr-i felek-câh

Geldiklerini mescide bildim ne içindir
Yüz döndürüp andan dedim ey kavm olun agâh

Sizden kim ırağ oldu ise Hakkâ yakındır
Zîrâ ki dalâlet yoludur gittiğiniz râh

Tahkîk bu kim hep işiniz zerk u riyâdır
Takiâdesiz tâ^catiniz cümle hebâdır

R.(Mm)Tb.1-9.1-8

Dünyada denîlerden edersin tama^c-ı hâm
Ey hâm-ı tama^c niceye dek bu tama^c-ı hâm

Bir âdemi ger cübbe vü destâr ile görsen
Eylersin anın cübbe vü destârına ikrâm

Nakşın çıkarıp eylemedin zâtını ma'îlûm
Başlarsın ana eylemege fakrını i'âlâm

Cerrâr deyi vermez olur Tanrı selâmın
Şerminden eder etse sana hâbbece in'âm

Sen er olasın hırkada nâmın ola derviş
Mülhid deyi yandırmağa eyler seni ikdâm

Yazık sana kim eyleyesin hırs u tama'îdan
Bir cübbe için kendini 'âlemlere bed-nâm

Yok sende kanâ'at gözün aç olduğu oldur
Rızkın erişir sana eger subh eger şâm

Et lokması lâzım mı toyurmaz mı seni nân
Zehr olsun o lokma k'ola pes-mânde-i dînân

R.(Mm)Tb.1-10.1-8

Ebnâ-yı zamânın talebi nâm u nişândur
Her biri tasavvurda fulân ibn-i fulândır

Güftâra gelip söyleseler cehl-i mürekkeb
Zu'c mınca velî her biri bir kutb-ı zamândır

Erbâb-ı hired zerre kadar mu' tekid olmaz
Ol mürşide kim mu' tekid-i bî-haberândır

Taklîd ile seccâde-nişîn olmuş oturmuş
Tahkîkde amma hâr-ı bî-küsiste 'înândır

R.(Mm)Tb.1-11.1-4

Sûfî bizi sen cism gözüyle göremezsın
Aç cân gözünü eyle nazar gör ki ne rûhuz

R.(Mm)Tb.1-12-6

Sûfî ki riyâ ile eder kendiyi mevsûf

Evkât-ı şerîfî ola taklîd ile masrûf

R.(Mm)Tb.1-13-9

Minberde hâtîb ola vü mahfelde mu^carrif

^cÂr eylemeğe olduğuna cehlile ma^crûf

R.(Mm)Tb.1-14-1

^cAlemde ki kâmil çeke gam zevk ide câhil

Yerden göge dek yûf bana ger demeyem yûf

R.(Mm)Tb.1-14-6

Zî-kıymet olunca nedelim câh u celâli

Yûf anı satan dûna harîdârına hem yûf

R.(Mm)Tb.1-15-3

^cArif ki ola müdbir ü nâdân ola mukbil

İkbâline yuf ^câlemin idbârına hem yuf

R.(Mm)Tb.1-15-6

Dünyâ talebiyle kimisi halkın emekde

Kimi oturup zevkile dünyâyı yemekde

R.(Mm)Tb.1-15-9

A^cyân-ı cihândan kerem umma anı sanma

Asâr-ı ^cata ola ne pâşâda ne begde

R.(Mm)Tb.1-16-2

Mutbahlarına ac varan âdem degenek yer

Derbânları var göz kapıda el degenekde

Bir devrde geldik bu fena ^câleme biz kim

Asâr-ı kerem yok ne beşerde ne melekde

Ağyâr vefâdan dem urur yâr cefâdan

Âdemde vefâ olmaya vü ola köpekde

Evc-i felege basdı kadem câhile câhil

Erbâb-ı kemâlin yeri yok zîr-i felekde

R.(Mm)Tb.1-16.2-6

3. 5. TERCİ BENT

Bu nazım şekliyle yapılmış olan eleştiriler de terkeb bentten çok farklı değildir. Terkeb bent veya terci bendin tamamı eleştiri olabildiği gibi bir veya birkaç bendi eleştiriye ayrılmış olabilir. Bu bentlerin de tamamı değil, içlerinden birkaç beyti eleştiri olabiliyor.

Gittin vefâ-yı ʿahdi sığın bizi terk edip

Bildik zamâne dostluğuna yoğ imiş bekâ

AD.(Mm)Tc.1-3-2

Heb kahbenin mümessek idi cümle yaldızı

Ta'tîr ederdi gül gibi cânın dimağını

S.(Mm)Tc.1-5-3

Mansıb sakız gülü dil-i pür-nağme 'andelîb

Rağbet edip de çam sakız olmak değil garîb

S.(Mm)Tc.1-7-1

Cerr-i kelâm eder deyi ihsânımı gören

Geçdi mukayyed olmadı redd-i selâm ile

S.(Mm)Tc.1-8-2

Dinle ey erbâb-ı ma'îna halk-ı ʿâlem hâlını

Cem' ederse doymaya küllî cihânın mâlını

R.(Mm)Tc.2-1-1

Hîle vü tezvîre düzdi cümlesi ef'âlını

Birisi kılmaz mutâbık fi'line akvâlını

R.(Mm)Tc.2-1-4

Şevket-i dünyâ-yı dîna düştüler leyl ü nehâr

Kıldılar bir kâse bal için belâyı ihtiyâr

R.(Mm)Tc.2-2-3

Tâc u hırkayla müzeyyen oluben her subh u şâm

İ'tikâd etsin deyi bana cemî'-i hâs u ʿâm

R.(Mm)Tc.2-3-2

ʿÂr ederler vermeğe dervîş-i ʿuryâna selâm

ʿArif olan bunlar ile nîk ü bed etmez kelâm

R.(Mm)Tc.2-3-4

Kâdı vü müftî müderris der isen ey nîk-nâm
Meyl edip mâl u menâla râh-ı Hak urmaz kadem

Cübbe vü destâr ile her biri bir  âli- âlem
Dûn-himmettir kamusu zerrece yokdur kerem

Her biri garrâlanıp mâl u menâla dem-be-dem
Hor-nümâ olup sanır kendiyi şahs-ı muhterem

Kimisi kılar nasîhat halka kılıp feth-i fem
Gerçi bilir ma nii kendisi tutmaz ey dedem

R.(Mm)Tc.2-5.1-4

Ger sorarsan hâlini ehl-i tarîkin ey cevân
Adı kalmıştır anın dahi cihân içre hemân

Toldu erkân-ı tarîkat şimdi küllî câhilân
Anda dahi kalmadı bir ehl-i  irfâna mekân

Sözleri sâhib-kemâlin lehv ü lefv oldu hemân
Tuttu câhil  âlemi cehlile pîr oldu cihân

Künc-i  uzlet tuttu ehl-i Hak olup halkdan nihân
 Arif isen ihtilâtı sen de batı et b -gümân

R.(Mm)Tc.2-6.1-4

Mahbûb olmayana mahabbet ne fa'ide
Ger hüsn olmasa kuru ziynet ne fa'ide

R.(Mm)Tc.3-3-2

Dürler dökerse yoluna bigâneden sakın
Cehd eyle dâma düşmeyesin dâneden sakın

R.(Mm)Tc.3-3-5

Dîdâra ermek ise safâ ile niyyetin
Alçak gönüllü ol yürü âb-ı revân gibi

Bârân-ı mihnet evvel anın başına yağar
Şol kimse kim büyüklene kûh-ı girân gibi

YB.(Mm).Tc.4-3.4-5

Bu zu'ma düştü münkirler ki himmet kalmamış aslâ
Cihânda merd-i ma'nâ şîr-i savlet kalmamış aslâ
Gürûh-ı evliyâda zerre kudret kalmamış aslâ
Sanırlar hâşe li'llâh hîç kerâmet kalmamış aslâ
Budur sohbetleri kim Haydariyyet kalmamış aslâ
Geçen pîrânın ervâhında kuvvet kalmamış aslâ

Yetiş ey seyf-i meslûl-i tarîkat şîr-i Yezdânî
Erenler pîşvâsı Hazret-i Sultân-ı Dîvânî

ŞG.(Mm).Tc.3-4

Maksadın bey' u şîrâ ribh u hasâret değıle
Keremin beste-i ser-rîşte-i illet değıle
Bî-garaz lutfun ümîd etme kabâhat değıle

Müsta'id kıt yoğısa lutfuna isti'dâdım
Sana güçlük mü var ey şâh-ı kerem-mu'tâdım

ŞG.(Mm).Tc.14-10

3. 6. BEYİT

Dîvânlarda bir beyitten meydana gelen eleştiriler çoktur. Eleştiri beyitleri müfred (kâfiyesiz beyit) veya matla (kâfiyeli beyit) şeklinde olabilir. Matla şeklinde olanlar daha çoktur. Yalnız şunu unutmamalıyız ki, kâfiyeli olan beyitlere de “müfred” denildiği olmaktadır.

Mecmûalarda çoğunlukla sayfa kenarlarına yazılmış olan beyitler, gerçekte başka bir manzûmenin beyti olabilir. Hoşa giden beyitlerin uygun zaman ve zeminlerde tekrarlanması, onlara bir müddet sonra müstakil beyit hüviyeti kazandırabilmektedir.

Sakın hediye-i 'ûd eylemen edeble talep
Zamâne hacılarında ne 'ûd var ne edep

S.Mf.11

Muglime hâl-i dil ile katı çok pend etti

Söyleye söyleye ağzında götün tüy bitti

S.Mf.158

Ben ayrılalı tapından habibim oldu sarıh

Sahih imiş bu haber ki el-harîsu mahrûm

AP.Mf.24

Ne gam  azl-i ebed nefy-i beled oldunsa ey Bâkî

Cihânın mansıb u câhı değildir kimseye bâkî

B.Mt.23

Bu zühd ü riyâ başına halkın ne belâdır

Mahrûm eder erbâbını zevk-i dü-cihândan

Nb.Mf.42

Sözü bu vâ izin mahbûb sevme bâde nûş etme

İki âlemde âgâh olmayan nâ-dânı gûş etme

ŞY.Mf.44

3. 7. MÜSEDDES VE TESD S

Müseddes nazım şekliyle yapılmış eleştiriler daha çok XVI. yüzyılın sonunda olmak üzere XVII. yüzyıl ve sonrasında daha da yaygınlaşarak devam etmiştir. Müseddesler çoğunlukla beşinci ve altıncı mısraları her bendin sonunda tekrarlanan mütekerrir müseddes şeklindedir. Çok çarpıcı olan ve bendler arasındaki mana birliğini sağlayan bu beyit yalnız başına ele alındığında beyt-i berceste denilebilecek özelliklere sahiptir. Bilinen güzel bir beytin üzerine 4 mısra eklemek suretiyle meydana getirilen müseddesler (tesdis) de vardır.

Yok bizde feyz âlem-i ma'nâyı bilmeğe

Bir himmet olsa hâlet-i ukbâyı bilmeğe

Cehd eylesek ne fâ'ide Mevlâyı bilmeğe

Âdem gerek hakîkat-i eşyâyı bilmeğe

Her şahsa aşikâr değil âlem-i şühûd

Ey âşin y-ı mes'ele-i vahdet-i vücûd

Nl.(Mm)Msđ.3-6

Erbâb-ı zühdü merd-i Hudâ anladın gönül
 Bedmesti câm-ı feyze sezâ anladın gönül
 Dünyâyı müsta'idd-i bekâ anladın gönül
 Sehv eyledin savâbı hâta anladın gönül
 Âlemde âdem olmadığın bilmedin dahi
 Âlem bu âlem olmadığın bilmedin dahi

Nl.(Mm)Msd.3-8

Ey râh-ı aşka sâlik olan ârif-i güzîn
 Dâm-ı reh-i dalâldan olma sakın emîn
 Câ'iz ki almağa yolun ey âşık-ı hazîn
 Sayyâd-ı fitne eyleye bir gûşede kemîn
 Tut dâmen-i rızâyı sakın hiffet eyleme
 Çoktur bu yolda cây-ı hatar gaflet eyleme

Nl.(Mm)Msd.3-10

Sanman bizi kim beste-dil-i nefis-i gavîyiz
 Hâk-i kadem-i Al-i Abâ Mustafavîyiz
 Ne havf-ı emîrân biliriz ne bedevîyiz
 Râzî-şüde-i hükm-i kazâ Murtazavîyiz

İkrârımıza ser veririz ahde kavîyiz
 Biz şâh-ı velâyet kuluyuz hem Alevîyiz

ŞG.(Mm)Msd.3-1

Tedbîrini terk eyle takdîr Hudânındır
 Sen yoksun o benlikler hep vehm ü gümânındır
 Birden bire bul aşkı bu tuhfe bulanındır
 Devrân olalı devrân erbâb-ı safânındır

Aşıkdâ keder n'eyler gam halk-ı cihânındır
 Koyma kadehi elden söz pîr-i mugânındır

ŞG.(Mm)Msd.5-1

Sirişk-rîz gül-endamlar hevâsiyle
 Şikeste-hâl siyeh zülfler belâsiyle
 Zamâne içre gam-i aşk mâ-cerâsiyle

Hemîşe maslahatım özgeler rızâsiyle
 Ne devr-i gerdiş-i gerdun benim murâdım ile
 Ne gâyet-i emelim hüsn-i i'tikadım ile

F.(Mm)Msđ.2-4

Hasûd sûret-i ahvâlîme nazer kılmaz
 Cefâ kılar men-i bî-çâreye hazer kılmaz
 Sanır ki nâle vü zârım ana eser kılmaz
 Anı mürûr ile âlemde der-be-der kılmaz
 Zamâne içre mücerrebdır intikâm-i zamân
 Hemîşe yahşıya yahşı verir yamana yaman

F.(Mm)Msđ.2-5

3. 8. MUHAMMES VE TAHMÎS

Muhammes nazım şeklinde yapılmış eleştirilerle daha çok XVII. yüzyıldan sonra karşılaşırız. Daha önceki yüzyıllarda yazılmış olan muhammeslerde eleştiri olarak vasıflandırılabilir bendler elbette ki bulunabilir. Bizim kastettiğimiz, sosyal konularda yazılmış olan muhammeslerdir.

Muhammes şeklinde yazılmış eleştiriler, beşinci mısraı her beytin sonunda tekrar edilen mütekerrir muhammes veya her bendin beşinci mısraı ilk bend ile kafiye olan müzdevic muhammes şeklindedir.

Tahmisin sözlük anlamı “beşleme, beşli duruma getirme”dir. Bir gazelin beyitlerinin üstüne aynı ölçü ve uyakta üçer dize ekleyerek yazılmış muhammese denir.

İncelemiş olduğumuz eserlerde geçen muhammesler, musammat genel başlığı altında ve yine musammat diye geçtikleri için, biz de Dîvânlarda adlandırıldığı şekilde muhammesleri musammat diye zikrediyoruz.

Bakma nü’um ile görünen kâr-hâneye
 Aldanma murg-ı hâne gibi dâm u dâneye
 Her lahza târ-i himmet irişmez nişâneye
 Ta’n etme şeyh-i şehre imâm-ı yegâneye
 Gördün zemâne uymadı sen uy zemâneye

YB.Mm.19-1

Nice gelirse öyle gider mâl ile menâl
 Cum'a namazına derilen âdemî-misâl
 Câh u celâlin eyler ise tan mî intikâl
 Lâm etme kaddini gam ile olma paymâl
 Gördün zemaneyi uymadı sen uy zamaneye

YB.Mm.19-5

Câme-i sıhhat Hudâdan halka bir hıl^cat gibi
 Bir libâs-ı fâhir olmaz cisme ol kisvet gibi
 Var iken baht u sa^câdet kuvvet ü kudret gibi
 Halk içinde mu^cteber bir nesne yok devlet gibi
 Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi

B.Mm.4-1

Ehl-i vahdet kâ'inâtın ^câkil ü dânâsıdır
 Merd-i fârig ^câlemin mümtâz ü müstesnâsıdır
 Gör ne der ol kim sözü gûyâ Mesîh enfâsıdır
 Saltanat dedikleri ancak cihân gavgâsıdır
 Olmaya baht u sa^câdet dünyada vahdet gibi

B.Mm.4-2

Tâ^cat-i Hak mûnis-i bezm-i bekâdır ^câkıbet
 Sıhhat-i cân u beden senden cüdâdur ^câkıbet
 Bâd-ı sarsardır fenâ ^câlem hebâdır ^câkıbet
 Ko bu ^cayş u ^cişreti çünkim fenâdır ^câkıbet
 Yâr-i bâkî ister isen olmaya tâ^cat gibi

B.Mm.4-3

^cÂlemi gözden geçürseñ eyleseñ biñ yıl rasad
 Devr içinde turmasañ görseñ hezârân nîk ü bed
 Her taraftan aksa dünyâ mâlî gelse lâ-yu^cad
 Olsa kumlar sağışınca ^cömrüne hadd ü ^caded
 Gelmeye bu şîşe-i çarh içre bir sâ^cat gibi

B.Mm.4-4

Menzil-i âsâyiş-i  ukbâya istersen vüsûl
 Hubb-i dünyâdan ferâgat gibi olmaz doğru yol
 Şâd-mân erbâb-ı  uzlettir hemân Bâkî melûl
 Ger huzûr etmek dilersen ey Muhibbî fârig ol
 Olmaya vahdet makâmı gûşe-i  uzlet gibi

B.Mm.4-5

3. 9. MURABBA VE TERBÎ

XV. ve XVI. yüzyıllarda murabbayla eleştiri nispeten görülse de sonraki yüzyıllarda murabba ve terbiyle eleştiri yapmanın pek tercih edilmediğini gördük.

Bir gazelin beyitleri üzerine iki dize ilavesine terbi denir.

Kimseye etmez vefâ bilirsin eyyâm-ı dü-reng
 Bî-vefâ dünyâ için lutf eyle kardaş etme ceng
 Her ağaç dibinde saldı sâyeler nat'i-peleng
 Bağa gel kim taraf-ı gülşen hûbdur mergûbdur

Nc.(Mm)Mu.1-4

3. 10. TUYUĞ

İncelemiş olduğumuz Dîvânlar içerisinde Nesimî dışında tuyuğ yazan şaire rastlamadık.

Akreb oldu âlemin halkı vü mâr
 Fitne yayıldı âlâ kavmış'ş-şerâr
 Kanda var bir arı bâtın doğru yâr
 Kanı insâf ü mürüvvet kimde var

Ns.Ty.84

Aşk imiş Sîmurg u âşık küh-ı Kâf
 Aşka sığmaz lâf u aşk olmaz güzâf
 Kim ki ister Kâ'beyi etmek tavâf
 Hem içi safî gerek hem dışı sâf

Ns.Ty.135

Ey özünden bî-haber gâfil uyan
 Hakka gel kim Hak değil bâtil uyan
 Olma fânî âleme mâ'il uyan
 Ma'rifetten nesne kıl hâsıl uyan

Ns.Ty.254

Kandadır yâr et gönül yâr isteme
 Yâr anın adı durur var isteme
 Bî-vefâ dünyâda dîdâr isteme
 Çün vefâ yoktur vefâ-dâr isteme

Ns.Ty.280

3. 11. MÜSTEZAD

Müstezad nazım şekliyle yapılmış eleştiri çok azdır. İncelemiş olduğumuz Dîvânlar içerisinde sosyal eleştirinin konu edildiği örneklerle, Ahmed-i Dâ'î ve Şeyh Gâlib Dîvânlarında rastladık.

Ger hıızr gibi zinde kalayım desen ey cân
 gel âb-ı hayât iç
 Zîrâ ne bilir lezzet-i âb-ı hayevânı
 her câhil-i °âmî

AD.Mz.2-3

Sâkî kadehi vâ°ize sun içe hatîbe
 tâ germ ola meclis
 Ger mest edesin kâziyile şeyh-i zamânı
 reşk ede imâmı

AD.Mz.2-7

İhlâsı koyup zerk eden ol sûfi-yi zerrâk
 kim bâl ü peri yok
 Tâvûs ola ger komayalar uçmağa anı
 heyhât revâ mı

AD.Mz.2-8

Yâ Hak dedi Mansûr hemîn menzilin aldı
başın göğsü saldı
Da'vî-i Ene'l-Hak'ta kemânlar yasanıptır
gavgâ uzanıptır
ŞG.G(Mz).74-8

3. 12. MESNEVÎ

Mesnevî nazım şekliyle yapılan eleştiriler, söyleme kolaylığı sebebiyle, sosyal eleştirilerde tercih edilen nazım şekillerindendir. Şehrengiz, târifât-nâme, hûbân-nâme, hamam-nâme, bah-nâme, zenân-nâme, hırre-nâme, har-nâme, berber-nâme, pend-nâme, narh-nâme, nigar-nâme, vasiyyet-nâme gibi isimlerle anılan eserler ve Mihnet-keşân, Hayriyye, Lutfiyye, gibi özel isimlerle anılan eserler içerisinde sosyal eleştiri olarak niteleyebileceğimiz beyitler veya bölümler bulunmaktadır. Yalnız yapmış olduğumuz bu çalışmada müstakil mesnevîleri incelemediğimiz için örneklerimiz, Dîvânlar içerisinde yer alan mesnevî nazım şekli kullanılarak yazılan manzûmelerden ibarettir.

Bilen ol hâleti dîvânelerdir
Edenler güft-ü-gû bî-gânelerdir
ŞG.(Mm)Ms.4-46
Çü olmuş dostluk düşmenlik olmaz
Bu er meydânıdır har-zenlik olmaz
ŞG.(Mm)Ms.10-47

3. 13. MU'AMMA

İsme delâlet eden bilmece anlamına gelen mu'amma örneğine sadece Nâbî Dîvânı'nda rastladık.

Gerçi pâ-mâl-ı ʿitâb olur gönülsüz iş gören
Merdüm-i ʿârifdir anı gördüğünde dil veren
Nb.Mum.37

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ELEŞTİRİNİN MUHTEVÂ YÖNÜ

Dîvân şiirinin sosyal bir çevrede oluşması hasebiyle sosyolojik bir yönünün var olacağını göremeyen, yine bu bağlamda toplumun olumsuzluklarına kayıtsız kalacağını düşünenlere Prof. Dr. Ahmet Atillâ Şentürk'ün makalesi¹¹² ışığında cevap verelim: “Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu klasik şiirimizde objelerin öncelikle beş duyuya hitap eden gerçek durumlarının esas alındığı görüşü üzerinde durarak metinleri yorumlamaya bu yönde ağırlık vermiştir. *Dîvanlar Arasında* adlı kitabında yer alan bir yazısında bu görüşünü şöylece ifade eder: “Bizim *klasik şiirimizde, bilhassa onaltıncı yüzyılda en büyük* özellik, varlıkların ve olayların *beş* duyumuza hitab eden *keyfiyetlerine* şairlerin mutlu bir doğrulukla bağlı oluşlarıdır.” Gerçekten de bu devir metinlerinde bütün realitesiyle âdet ve gelenekler, gündelik hayatta kullanılan âlet ve edevat, inançlar, insânların sahip oldukları batıl itikatlar, tabiat yahut günlük hayattan manzaralar, müsbet bilimler, türlü ruh halleri v.b. pek çok tezahür; edebiyatın içinde en objektif bir biçimde işlenmekte ve edebiyat adeta o devri yaşamaktadır.

Dolayısıyla klasik şiir metnini gerçekten anlayabilmek için metni her yönüyle yazıldığı devrin atmosferinde değerlendirmek gerekmektedir.

Çünkü eski edebiyatımızın en önemli özelliklerinden birisi de bazı iddiaların aksine hayat ile iç içe ve realiteye sıkı sıkıya bağlı bir edebiyat olmasıdır.

Dîvân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar adıyla eski edebiyatın ana hatlarını ele alan ve bugün de sahasında kaynak olarak kabul edilen eserin müellifi Agâh Sırrı Levent, kitabının sonuna eklediği “Dîvân edebiyatı nasıl bir edebiyat değildir?” sorusuna cevap teşkil eden “Netice” bölümünde¹¹³ tamamının aksi iddia edilebilecek 14 maddelik bir hükümler zinciri oluşturmuştur ki bunların özetle ifadesi; eski edebiyatımızın gerçek hayatla ilişkisi olmayan, tabiat güzelliklerine ve hayatın realitelerine kapalı, ilhamını kitap bilgilerinden alan mücerred ve hayalci bir zihniyete sahip olduğu şeklindedir.

¹¹² A. Atillâ ŞENTÜRK, “Osmanlı Şairlerinin Gözlemciliği ve Klasik Edebiyatımızda Realiteye Dair”, *Dergâh*, 41, Temmuz 1993, s. 8-10

¹¹³ A. S. LEVEND, *Dîvân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 638-639

Aynı yıllarda Abdalbaki Gölpınarlı da *Dîvân Edebiyatı Beyanındadır* adlı kitabıyla¹¹⁴ bu görüşleri teyid ederek eski edebiyatın bir yüksek zümre edebiyatı olup halkla bir ilişkisinin bulunmadığı, şairlerin İran taklit ve tercümecisi olup o ülkeyi hayal ederek şiir yazdıkları v.b. iddiaları bunlara ilave etmiştir.

Cumhuriyet tarihimizle birlikte Dîvân edebiyatı hakkındaki yorumların çoğu, A. S. Levend ve A. Gölpınarlı'nın yukarıda zikrettiğimiz eserlerine ve adı geçen eserlerinde Dîvân edebiyatının sosyal hayattan kopuk olduğu şeklindeki düşüncelerine dayanmaktadır.

Eski şiirimize gerçek hayatla ilişkisi bulunmadığı yönünde peşin hükümler yönelten iki edebiyatçımızın aksine aslında bir iktisat tarihçisi olan Prof. Dr. Sabri Ülgener ise, bir milletin iktisadî zihniyet tarihiyle sanat ve edebiyat tarihini aynı çatı altında değerlendirmek gerektiğini tespit ederek *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*¹¹⁵ adlı eserinde “sosyokültürel kişiliğimizin söz ve yazı halinde kendini dışa vurması” olarak değerlendirdiği edebiyatı adeta eserine temel kaynak olarak seçmiş ve ustalıkla kullanmıştır. Eski edebiyatımızdaki remiz ve sembollerin ardında yatan realite ve canlı hayat izlerini bir iktisat tarihçisinin dahi yeri geldiğinde kaynak olarak kullanabileceğini ispat eden bu eser eski edebiyat araştırmaları için son derece ilginç bir yapı arz etmekte ve yukarıda söz konusu edilen tenkitlere de çok manidar bir cevap teşkil etmektedir. Müellif eserinin “Giriş” bölümünde bu konudaki görüşlerini şöyle ifade eder:

“Çağın insânını yeni baştan kurma ve şekillendirmede araştırıcı sanat tarihinin başka dalları ile” beraber edebiyat tarihini de (Halk edebiyatı, Dîvân edebiyatı v.s.) yanı başında bulacaktır. Günün acılı acısız vukuatını sade samimi havası içinde aktarmada halk edebiyatının ve ozanlarının yardımı büyük olabilir. Biz, ne var ki, tek ve somut vaka’larla değil, çağın ve çevrenin umumî havası ile ilgileneceğimiz için başvuracağımız kaynaklar halk ve destan edebiyatından çok klasik edebiyata -özellikle Dîvân edebiyatına- ait eserler olacaktır. Uzun zaman toplumun gündelik yasayışı üstünde, basmakalıp sûfiyane rumuz ve ibareleri veya İran edebiyatının alışılmış imajlarını gözü kapalı tekrarlamaktan öteye gitmediği ısrarla ileri sürülen Dîvân edebiyatını araştırmalarımız boyu apayrı bir çehre ile yanımızda bulacağız. Gerçek ve baha biçilmez bir belge hazine ve kaynağı olarak! Vesikaları dikkat ve ihtiyatla

¹¹⁴ A. GÖLPINARLI, *Dîvân Edebiyatı Beyanındadır*, Marmara Kitabevi, İstanbul, 1945, s. 167

¹¹⁵ S. ÜLGNER, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul, 1981

taramaya alışıık bir gözüün, ezbere ve basmakalıp sembolleri bir kenara ittikten sonra, Dîvân edebiyatının sahifeleri arasında öğreneceğı çok şeyler vardır. Güniün türlü iktisâdî derterleri (para ayarı, hayat pahalılığı...), bütün bir şark ticaretinin adım adım gerileyişi Dîvânların, mesnevilerin kenarına köşesine sığınıp saklı kalmış işaret ve imalar, bazen de açık ve dosdoğru ibareler halinde gözlerimizin önüne sıralanmış olacaklardır.”¹¹⁶

Burada dikkati çeken diğerk bir husus müellifin o çağın ve çevrenin umumî havasını tespit için halk edebiyatını değil klasik edebiyatı tercih etmesidir. Gerçekten de yüksek zümre şairi olduğı iddia edilen nice şairin *dîvânında* halkın, esnaf ve sanatkârın bir âlet yahut âdetiyle işlendiğı görülür.

Çarşı-pazar, mescit, medrese, tekke, kahve ve hamam eski hayatın canlı birer köşesi olarak edebî metinlerde sessiz hayatlarını sürdürürler. Derken bunlardan bazen bir tellalin müşteri kızıştıran sesi işitilir, bazen gözü kazanma hırsıyla parlayan bir tüccarın (hâce) çehresi karşımızda beliriverir. İnsanımızın tarih içinde yaşadığı sevinç, üzüntü, korku, ümit gibi bütün hislerini; eski hayatın hemen bütün safhalarında yaşamış karakterleri günümüze yansıtan en canlı eserler eski edebî metinlerimizdir.

Toplumun örf ve âdetlerine veya genel ahlâk kurallarına uymayan bir davranış biçiminin, hoşâ gitmeyen bir oluşumun, bazı meslek erbâbının, bir şehrin veya ahâlisinin nasıl eleştirildiğini göreceğimiz bu bölümde, şahit olacağımız eleştiri biçimlerinden hareketle geçmiş ile günümüz arasındaki farklılıkların hiç de sanıldığı gibi büyük olmadığını göreceğiz. Konusu bakımından sosyal eleştirileri on altı ana başlık altında inceliyoruz:

4. 1. YABANCILAŞMA, YALNIZLIK ve FERDİYETÇİLİK

Yabancılaşma bir insânın hayatını, insânın özüne aykırı bir hayat tarzına veya insân doğasına uygun düşmeyen bir yaşam şekline büründürmesi, insânın yaşamın öznesi olmaktan çıkıp yaşamın nesnesi olması olarak ifade edilebilir.

Yabancılaşma, insânın kendini, özünü gerçekleştirmeye çalışan insân (özne) ile yaşamın denklemleri ve karmaşası içinde kaybolan insân (nesne), yani başkaları tarafından etkilenip yönlendirilen insân olarak ikiye ayrılmasıdır.

Toplumdaki normların işlevini yitirmesi sonucu meydana gelen bunalım ve dengesizlik durumu, kişileri yabancılaşmaya iten faktörler arsındadır. Bu durum, anomi

¹¹⁶ S. ÜLGNER, *İktisâdî Çözölmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, s. 17-18

kavramıyla da açıklanabilir. Anomi, şu anda yaşanan belirsiz, karmaşık ve değerlerinden uzaklaşmış toplum yapısıdır.

Çağımızda yabancılaşma özellikle makineleşmiş insân tipiyle ortaya çıkmaktadır. Bizler makinelerin düşünmesinden gurur duyan, insânların düşünmesinden kuşku duyan bireyler haline geldik. Aslında yabancılaşma sadece makine-insân etkileşimi değil, aynı zamanda çok daha derinde insân ile doğa arasındaki ilişkidir¹¹⁷.

Yabancılaşma yaşamımızda kişinin ürettiğine yabancılaşması, çalıştığı ortama yabancılaşması veya düşmanca bir ilişki içinde bulunması olarak da karşımıza çıkmaktadır. Kendi yarattığı ürünün bağımsız ve gittikçe düşmanca bir hale geldiğini gören insânoğlu ürünü zenginleştikçe, kendisi yoksullaşır ve kendine yabancılaşmış olarak sonunda kendi ürettiğinin esiri olur. Yabancılaşma işte bu noktada insânın artık daha fazla kendisine ait olmayan ayrı ve bağımsız bir güç olarak duran varlıkların, ürünlerin bir parçası haline gelmesidir.

Yabancılaşma bir bakıma toplumsal ilişkilerin karmaşık bir hale gelmesi ve büyümesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu kavram, doğrudan doğruya insânın özgün etkinliğinden doğar ama sonuçlanması için toplumun kesin etkinliğine ihtiyaç duyar. Bu gelişim birey-toplum arasında şekillenen diyalektik etkinin insânı etkilemesine neden olur.

Toplumun bireyi yalnızlığa itmesi -ferdiyetçiliğin uzantısı olarak “ben”in gelişmesi, bencillik gibi duyguların yoğunluk kazanması- ve kişiyi kaderiyle baş başa bırakması, arayıp sormaması yabancılaşma olgusunu doğuran başka bir nedendir. Sosyal hayatla organik bağı, yalnızlaştırılarak koparılan kişi, bir müddet sonra yabancılaşır. Bireyin kendisinden ziyade, toplumun etkisiyle yabancılaşma sürecine girmesi eleştiri konusuna malzeme olmuştur.

Sosyal bir varlık olan insânın, sosyal etkileşimden anladığının kuru bir selam olması, insânların yabancılaşıp içe kapanmalarına zemin hazırlayacak, yabancılaşmayı başlatacak bireysel ve dolayısıyla bireyin etkilenmesiyle etkilenecek toplumsal bir sorun olarak algılanması eleştirilmeye sebep olur:

Rüsûm-ı lutf u kerem halk içinde mensîdir

Fakat alıp verilir bir selâm kalmıştır

Nb.G.142-2

¹¹⁷ E. KIR, “Yabancılaşma”, ÇYDD Erenköy Şubesi’nin 6. Gençlik Kurultayı, (18-19 Mayıs 2002 Samsun)

Zamane insânları arasında güvenilebilecek bir dostun bile olmaması, insânların, birbirlerinin arasına mesafe koyarak dostluk, arkadaşlık gibi ilişkilere set çekmeleri ve insânların birbirlerine karşı ilgisiz kalışları, insânların yalnızlaşıp yabancılaşmalarına neden olur:

Düşmedi çengime nice yandımsa ûd-veş

Bir hem-nefes çü ney ki deminde hanîn ola

Ş. G.157-6

Yaşımdan ayrı âhıma hem-dem bulunmadı

Sâyemden özge sırrıma mahrem bulunmadı

Ş. G.179-1

Def-i melâl kılmağa âlemde bir nefes

Çok istedim bulunmadı hem-dem dedikleri

Ş. G.181-2

Vâ-hasretâ ki dünyada bir yâr bulmadım

Hergiz beni unutmaya dil-dâr bulmadım

AD.(Mm).Tc.1-4-11

Hicrân içinde yaktı beni işbu gam kanı

Bir mürğ-ı nevha-ger kim ede hoş-negam kanı

AD.(Mm)Tc.2-1-1

Kanı sâdıkların râzına mahrem

Kanı âşıkların rencine tîmâr

Ns.G.110-8

Gel râzını fâş etme kâmu halka Nesîmî

Çün dünyada bir mahrem-i esrâr bulunmaz

Ns.G.178-13

İnsanların birbirlerine karşı ilgisizleşip ferdî yaşamanın bir sonucu olarak kişilerin bir dost eline, bir dağ başı karanlığındaki bir mum ışığına hasret kalır gibi, hasret kalmaları, yabancılaşmaya neden olan bir faktördür:

Sundu elin amâmeme sandım ki dest-i dost

Bir deste tâze gül kodu destârım üstüne

AP.K.17-2

Toplumdaki tüm insânların birbirlerine karşı mesafeli durup her birinin kalabalıklar içinde yalnız kalmaları, birbirlerinin sorunlarına kayıtsız kalıp birbirlerinin

dertlerine ortak olmamaları, bencilliğin, ferdiyetçiliğin neden olduğu bir hastalık olsa da, topluma en büyük zararı, insânların birbirlerinden, toplumdan kopmalarına neden olan yabancılaşmaya sebebiyet vermesi noktasındadır.

Eşkimden özge kimse şeb-i gamda gelmedi

Bir kâse âb ile dil-i bîmârım üstüne

AP.K.17-7

Etti zamâne cânımı benden cüdâ dirîg

Bir derde uğradım ki bulunmaz devâ dirîg

AP.K.44-1

İnsanların bireysel bir yaşamı seçmelerine ve kimsenin kimseye güvenmediği bir dünya meydana getirip -bencillik ve enaniyetten- birbirlerine ihtiyaçları yokmuş gibi davranmalarına ve bunun doğal sonucu olarak toplum içerisinde insânların yalnızlaştırılmalarına, kişilerin güvenebilecekleri bir dosta hasret bırakılmalarına kızılır:

Gurbet oduna yanarım kor gider ise gam beni

Kim bu sınıklı gönlümün bir dahi gam-güsârı yok

AP.G.145-4

Neye derlerdi kim olmaz yalnız taş dîvâr

Fitne Ye'cûcuna ey sedd-i Skender hâtem

Nc.K.19-3

Pâre pâre eyler ise bağrımı peykân-ı dôt

Dîdeden her pâresi çıkıp diye kim kani dôt

Nc.G.30-1

Derd ile öldüm gider bir kimsenin âgâhı yok

Râh-ı aşkın mevt gibi ah kim hem-râhı yok

Nc.Mt.51

Ne bir refîk ki hem-derd olam men-i miskîn

Ne bir tabîb ki derd-i dil eyleyem izhâr

F.K.6-14

Bağrı bütünler bana ta^cn ederler müdâm

Hâlimi şerh etmeğe bir ciğeri pâre yoh

F.G.60-2

Toplumun kişileri ferdî yaşamaya mecbur etmesine, dostluk-arkadaşlık gibi mefhumları tırpanlayıp kişileri yalnızlaştırmasına; bazı sıkıntıları çekmeden, o

sıkıntılardan mustarip olanların halini anlamaya çalışanlara, toplumda her işi aksi gidenlerin, bir de dertlerini paylaşabilecekleri yakın bir dostla hasret kalmalarına, gönül koyup bu sebeplerden dolayı insânlara seslenen Fuzûlî, yalnızlığına yanar ve bu derde bir deva bulamamanın yükü altında, hiçbir şey yapamamanın aciziyle ezilir:

Dost bî-pervâ felek bî-rahm devrân bî-sükûn
Derd çok hem-derd yok düşmen kavî tali zebûn

Sâye-i ümmîd zâ'îl âf-tâb-i şevk germ
Rütbe-i idbâr âlî pâye-i tedbîr dîn

°Akl dîn-himmet sadâ-yi ta°ne yer yerden bülend
Baht kem-şefkat belâ-yı °aşk gün günden füzûn

Ben garîb ü râh-i mülk-i vasl pür teşvîş ü mekr
Ben harîf-i sâde-levh ü dehr pür nakş-ı füsûn

F.G.232.1-4

Yelde berg-i lâle tek temkîn-i dâniş bî-sebât
Suda °aks-i serv tek te'sîr-i devlet vâj-gûn

Ser-had-i matlûb pür-mihnet tarîk-i imtihân
Menzîl-i maksûd pür-âsib râh-i azmûn

F.G.232.6-7

Tefrîka hasıl tarîk-i mülk-i cem'îyyet mahûf
Âh bilmen n'eyleyem yok bir muvâfık reh-nümûn

F.G.232-9

Gam günü hem-demlerim gark oldular göz yaşıma
Silmeğe göz yaşımı bir gam-güsârım kalmadı

F.G.260-4

Ey Fuzûlî il kamu ağyârım oldu yâr için
Sûz-i dilden gayrı bir dil-sûz yârım kalmadı

F.G.260-7

Kalabalıklar içinde yalnız, yığınlar içinde tek kalıp toplum tarafından yalnızlaştırılıp yabancılaştırılma, toplumun ferdîyetçi bir zihniyeti benimsemesinden

kaynaklanan bir kusur olarak algılanır ve eleştirilir:

Yetti bî-kesliğim ol gâyete kim çevremde
Kimse yok çizgine gird-âb-i belâdan gayrı

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayrı

F.G.273.4-5

Halkın biri birine selâmı kelâmı yok
Her kişi kendi nefsine meşgul olup gider

YB.K.25-20

Kays çekmiş derd-i ʿaşkı ana da erişmedim
Kime takrîr edeyin hâl-i dili hem-derd yok

ŞY.G.181-2

Bu dil-i pür-derdile hem-hâl olur ʿâşık kanı
Hâl gâyet müşkül oldu derd çok hem-derd yok

ŞY.G.187-2

Ey dil hele âlemde bir âdem yoğımış
Var ise de ehl-i dile mahrem yoğımış
Gam çekme hakîkatte eğer ârif isen
Farz eyle ki el'ân yine âlem yoğımış

Nf.(Mm)R.4

4. 2. ÖTEKİLEŞTİRME

Kademe kademe öteki olma, ötekine benzeme, ötekine benzerlikler gösterme; kişinin yavaş yavaş kendisini dünyanın merkezi olarak değil de üçüncü bir tekil şahıs olarak algılamaya başlaması şeklinde açıklanan ötekileşmenin başka bir boyutu olan marjinalleştirme üzerinde duracağız biz.

Marjinalleştirme, genel geçer normlarla şekillendirilen toplumlarda, farklı olanın meydana getirdiği tedirginliği bertaraf etmek amacıyla yapılan sosyal dışlama faaliyeti, ötekileştirmenin, ayrımcılığın bir başka boyutudur.

Toplumun dışına itilmek istenen kişilerin, bu durumları, toplumun yerleşik insân sevgisi prensiplerine aykırılığı nispetinde eleştirilere konu olmuş ve tespit edilen bu eksikliğin izalesi için toplum uyarılmıştır.

Nâbî, yarın, yani Ahret kaygısı taşıyanların dünyada yalnız ve garip bırakılmalarını eleştirir:

Nice mümkün kala ferdâda dahi ferd u garîb

Nabiyâ kim ki bu  âlemde bu gün yarın arar

Nb.G.158-5

İnsanlara en yakınları dışında dost kalmamış olması, kişilerin kendilerini öteki gibi algılamalarına sebep olduğundan bu durum, Şeyhî'yi  zer:

Kim yok bu diyar içinde deyyâr

Var iste ki yârdır ne kim var

Ş. Mm.3.1-10

Olgun insânları, bir kişiyle bile sohbet edemeyecek kadar yalnızlaştırmaya mahkûm eden insânların çokluğu, Ahmed Dâ'î'nin dikkatleri  ektiğı bir noktadır:

Ey şeh-i  adil senin teg  ârifin devrinde uş

Bülbüle hem-sohbet olmak hayf olur her zâğ ile

AD.G.290-1

Necâtî, toplumda birilerinin yalnızlaştırılıp insânların onlardan uzaklaşarak onu yalnızlığa itmelerine tepkisini şöyle gösterir:

Beni ağılan beni kim üstüme gelmez  l cek

Bir avuç toprağ atar b d-ı sabâdan gayrı

Nc.G.599-2

Fuzûlî, güzel ve özel olanların kıymetini bilmeden onlara hor davranıp kendilerini yok saymalarına ve yalnızlaştırmalarına toplumun bazı insânları tecrîd etmesine karşı çıkar ve kıymet verilmesi gerekenlerin, bu şekildeki muamelelere maruz bırakılmalarına tepkisini gösterir:

Haz n içinde kalan g l budağıyım ki hevâ

Bana şikest verip kalmışım b rehne v  h r

F.K.6-15

Demezem vahşiyim tab  at ile

Talib-i zevk-i sohbetim ammâ

F.K.21-13

Bir diyar i reyim ki halkından

Eylemez hiç kim bana pervâ

F.K.21-14

Kimse yok derdim eylesem izhar

Eyleyem andan iltimas-i devâ

F.K.21-15

Yetenekli insânların toplumdan tecrit edilip kıymetlerinin bilinmemesi, toplumun kıskançlık neticesinde vermiş olduğu tepkilerden biridir:

Ey Fuzûlî muttasıl devrân muhaliftir sana

Gâliba erbâb-i isti^cdâdı devrân istemez

F.G.115-7

İnsanların hallerini anlamadan veya düşmüş, güçsüzleşmiş kişileri görünce onlara bir yardımlarının dokunmaması adına, o insânlardan kaçıp selâmı sabahı keserek onları ayıplamak gibi kolay bir yol tutan ve böylece onları kendi kaderleriyle ayıplanmış, horlanmış olarak bırakıp toplumun dışına iten, onları ötekileştirmek kaydıyla kolay yolu tutanlar, Fuzûlî'nin ince gözlemlerinden ve yerinde tespitlerinden kurtulamazlar:

Kesti ben şiftenen ehl-i selâmet yolunu

Bes ki etrâfıma cem^c oldu melâmet taşı

F.G.275-6

Bir toplum içinde beraber yaşıyorken, birilerinin, birilerini toplumda yalnız bırakıp tecrîd etmek adına kendi aralarında gruplaşmalarına, böyle bir eylemdeki niyetlerine Hayâlî, kendinden emin, kendine güvenen tok bir eda ile tepki verir:

Ne zillet vermeğe râgıb ne devlet hânımız vardır

Ko gayrı gayra yâr olsun bizim Allahımız vardır

H.G.98-1

Toplumdan kaçarak yalnızlığı seçen ve bir dost ışığına hasret kalıp kendilerini halktan soyutlayanların, yalnızlığı seçmelerindeki duygularını anlamadan, halkın da o insânları öteki gibi algılama temayülleri eleştirilir:

Mecnûn gözüyle Leylî hayâline cilvegâh

Sahrâ-nişîn olanın olur hânesi siyâh

H.G.509-1

4. 3. TOPLUMSAL NORMLARA AYKIRILIĞIN ELEŞTİRİSİ

Her toplumun varlığını sürdürdüğü çevrede, bürünmüş olduğu bir karakteri, kendince geliştirdiği güzellik ve çirkinlikleri vardır. Bu, daha çok kültür kavramıyla karşılanabilir. İnsan yiyen bir kabile kültüründeki bu davranış, normal karşılanırken,

aynı davranışın farklı coğrafya ve kültürlerde iptidâi, yamyamlık... şeklinde algılanması, ancak kültürel farklılıklarla açıklanabilir.

Toplum, ferdiyi bağrında barındırırken, koymuş olduğu kural ve yasaklara uyma zorunluluğu getirir kendisine. Kuralların dışına çıkanı da tecrîd etmesini bilir. Bu yüzden bir topluluk içinde yaşayan ferdi toplumsal normları görmezden gelerek kafasına göre yaşayabilme lüksü yoktur. Bir insân ya mensubu bulunduğu milletin veya yaşamını sürdürdüğü toplumun kurallarına uyar ya da aksi davranmakla toplumda hoş karşılanmayacağını bilmelidir. Toplumsal normları bir kişinin değiştirme gücü yoktur. Bu yüzden o kurallar gereğince yaşamak zorundadır.

Toplumsal normları, tarihten canlı bir şekilde süzülüp gelen gelenek ve görenekler, dinî inanışlar, yaşam tarzları.. gibi faktörler belirler. Bunların dışına çıkmak, ferdi olduğu gibi belli bir tip veya zümre de olabilmektedir.

Hak ve adaletin, yoksulları gözetmenin, devlet malına zarar vermemenin... yüksek değer olarak kabul edildiği bir toplumda aksi davranışlar, toplumsal normların dışına çıkmak şeklinde telakki edilmiştir.

Sosyal hayat insâna birtakım vazîfeler ve sorumluluklar yükler. Bunların en basiti ferdi içinde yaşadığı topluluğun düzenine uymasındır. En küçük sosyal kurum olan aileden başlayarak dinî, millî veya siyasî her türlü sosyal kurum, varlığını devam ettirebilmek için bazı kurallar, kâideler tesis eder. Bu kurallar adet ve geleneklere bağlı yani örfî olabildiği gibi dinî ahlakî veya kanunî olabilir. Fertten beklenen, içinde bulunduğu topluluğun kural ve kâidelerine uymasındır.

4. 3. 1. Adaletsizlik, Haksızlık ve Çifte standart

Haksızlık ve adaletsizliğin temelinde, müdahale edebilme konumunda olanların müdahalelerinin olmaması, hatta adaletsizlik ve haksızlığa bizzat kendilerinin de dahil olması yatar. Bu da, devlet ve bozulan sistemidir. Öyle ki, bazı haksızlıkları önlemesi gereken devletin, haksız insânları bir şekilde ödüllendirip hakkı yenilenleri tecziyelere maruz bırakması, adalet mekanizmasında görülen çatlakların resmi, yıkılmanın da ayak sesleridir. Adaletsizlik ve haksızlığı “Toplumsal Normlara Aykırılığın Eleştirisi” başlığında işlememizin sebebi, toplumda örfî kanunların da mevcudiyetidir. Devlet yapısı ve kurumlarının bozulmaya yüz tuttuğu dönemlerde, gelenek ve göreneklerden sapışın payı inkâr edilemez. Bu sapmaya paralel olarak bozulma diğer kademelerde de tedrici olarak kendini hissettirmeye başlar.

Bu olumsuzlukları gören şairler, yani aydınlar, bu duruma seyirci kalmamışlar, eksikleri ortaya koyup dikkatleri bu noktalara çekmekten geri durmamışlardır.

Zamane insânlarının adaletten uzaklaşmalarına ve adaleti bilmezliklerine vurgu yapan Nâbî, adalet mekanizmasının başındakilerinin de bozulmuş olmalarına işaret etmiştir:

Pâ-bend kalır niyyet eden bî-dâdı
Tîz zâ'il olur âba uran bünyâdı
Halkın harekâtı cezb-i zulm etmededir
Yok hâkim-i ʿadle ʿasrın istiʿdâdı

Nb.(Mm).R.209

Adalet ve doğruluktan uzaklaştığını, bu kavramlara yabancı kalındığını Rûhî şöyle dile getirmiştir:

Halk-ı ʿâlem âh kim olmâkda bir yüzden dahi
ʿAdl ü sıdk-ı fırka-i mîr ü livâ eksilmede

R.K.32-12

Birilerinin çalışıp da emek sarf ederlerken, birilerinin de sadece yiyici olmaları, hazıra zahmetsiz konması, günümüzde olduğu gibi geçmişte de isyan edilen durumlardandır.

Aşık erdi ıyd-ı vasla zâhid eyler dahi şek
Kimine yemek nasib olur kimisine emek

Nc.G.316-1

Dünyâ talebiyle kimisi halkın emekde
Kimi oturup zevkile dünyâyı yemekde

R.(Mm)Tb.1-15-9

Gücü ellerinde bulunduranların, güçsüz kimselerin kusurlarını abartarak büyötmeleri ve buna karşılık aynı muameleleri herkese uygulamamaları, haksızlık, adaletsizlik ve çifte standarttır.

Gerçi her mennaʿ-ı hayr ol hayrı benden menʿ eder
Bu ʿacab sırdır ki niçin yer anı her türk [ü] tât

AD.K.12-26

Resmi durur sultânların kullar günâh eyleyicek
Yâ edebler ol kulunu yâ mezâda verir satar

Y.78

Haksızlığa uğramış olanların, haklarını kendilerine geri verecek, bu haksızlıklara seyirci kalmayacak güçlü kimseleri yanlarında bulamamaları da haksızlıktır.

Dâd-ı îñ zulm ez ki h^vâhem [men] be-der-gâh-ı refî^c

Hazret-i sultân-ı a^czam hüsrev-i ahkâm-ı kâm

AD.K.18-5

(“Bu zulmün adaletini kimden dileyeyim, o yüce makamın eşğinde; ulu sultan hazretleri, arzu hükümlerinin hükümdarı”)

Birilerinin suçunu, günahını suçsuzların çekmesi, büyük haksızlık ve o suça maruz kalanlara karşı büyük adaletsizliktir.

Dutuldu ay u gün ağladı yer gök

Musîbet zühre vü keyvâna geldi

AD. (Mm)Tc.3-1-5

Adaletsizliklere genel bir başkaldırı olduğu gibi adalet duyguları körelmiş insânların bozulan bu yönlerinden dolayı da yakınılmıştır.

Hudâyâ her nefes bîn âh u feryâd

Bana bu zulm elinden dâd ver dâd

AD. (Mm)Tc.3-2-1

Ki çarhın cevri hadden geçti gâyet

Ne zâlim rahmı yok bu çarh-ı bî-dâd

AD. (Mm)Tc.3-2-2

Büyük insânlarda olması gereken ve hep kendilerinden umulan büyüklük göstermeleri, hataları, kusurları affetmeleri beklenirken, büyük insanların bu istekleri boşa çıkarmaları, kusurlu addedilenleri hak etmedikleri bir yaşama mecbur edip yaşayabilecekleri en kötü şartlarda yaşamaya mecbur bırakmaları, bu insânların feryatlarına kulak tıkamaları, haksızlığa uğradığını düşünen insânlarca adilane olmayan davranışlar diye telakki edilmiştir.

Midhatın bülbülünü gam kafesinde koma kim

Hayfıdır tûtîye zehr ey şekeristân-ı kerem

AP.K.20-25

N'için iflâsım ola mûcib-i taklîl-i atâ
N'için ihlâsım ola bâ'is-i hirmân-ı kerem

AP.K.27-29

Haksızlığa uğramış, ezilmiş ve güçsüz bırakılmış kimselerin, seslerini üstlerine iletemiyor oluşları; bu insanlara çare olması beklenenlerin ise ilgisizlikleri ve bu zayıf insanları kaderleriyle baş başa bırakmaları, adaletsizliğin başka bir boyutudur.

Suçsuzlar öldürüp beni suçsuz görür gözü
Şâhâ şikeste kul kime kılsın şikâyeti

AP.G.318-3

Hayatın ağır yükünün yoksul insânların sırtına vurulması, ezilen insânları daha çok ezmektir.

Ben fakîr olduğum için yakdı yandı beni
Âh kim germiyyet-i hûrşîd dâ'im pestedir

Nc.G.82-4

Toplumdaki hatalı insânların ayıklanıp cezalandırılmaları yerine, bu cezalandırmalardan suçsuz, günahsız insanların da etkileniyor oluşları haksız bir muameledir.

Tâb-ı dilden ahker-i sûzâna döndü gözlerim
Bu meseldir kim yanar huşkûn yanınca ter bile

B.K.10-7

Zayıf insânlara karşı hak-hukukun gözetilmediği bir iklimde, zayıfları büyük haksızlıklara uğratan nüfûz sahibi insânlara, bu insânların adalet ve doğruluktan ayrılımlarına karşı çıkmıştır.

Hukûk def'i için ağniyâ-yi eşcâra
Sahâyif-i çemen oldu eyâdî-i fukarâ

F.K(Tvh).1-33

Hâkim oldur ki muvafık ola hükmüne kader
Hâkim oldur ki mutabık ola emrine kaza

F.K.20-7

Zalimlere lütuflarda bulunup da zulme uğrayanlardan merhamet elini esirgeyenlere de sitem edilmiştir.

Kıla mazlumlari merhametinden mahrûm

Vere zalimlere öz nef'î için istîlâ

F.K.20-14

Gerçek suçlulardan değil de günahsız olanlardan hesap sorulmasına; suçluların günahlarını başkalarının çekmesine göz yumulmamış, şairler bu duruma suskun kalmamışlardır.

Eyleyip meclis çemende sen harâmisin deyu

Kazîler bî-had surâhînin günâhın sordular

H.G.54-4

Mazlumların ahlarına kulak tıkayan ve adaletsizliği iş edinmiş olan kimi yetkililerin bu duyarsızlıkları, görmezden gelinmemiş, yarın kaygısıyla gerçeklerin haykırılmasından imtina edilmemiştir.

Bu meclis-i pür-vahşet-i bîdâdda ancak

Mazlûmlar âhiydi gelen gûşa hafâdan

Nl.K.13-3

Toplumda ihtiyaç sahibi olmayanların, ihtiyacı olanların, ihtiyaçlarına ulaşmasını engelleyip onları saf dışı bırakmalarına ve onların haklarını da gasp edip kendilerini mağdur etmeleri de hicvedilmiştir.

Meh-i nevünde eger düşse bir dilim nânı

Mukarrer anı da erbâb-ı mâl ü câh kapar

ŞY.G.90-4

4. 3. 2. Zulüm ve Eziyet Etme

Güçlerin eşit olmadığı durumlarda güçlü olanın güçsüz olana baskısı şeklinde tezahür eden zulüm ve eziyet, ne bir inancın frenlemesine ne de toplumsal bir normun yasağına tabidir. Zulmü durdurup zulme son verebilecek tek güç, karşı güç oluşturmaktır.

Bazı konularda isteği olmayanlara, bazı işleri zorla da olsa yaptırabileceklerini düşünenler, bu baskılarıyla, o insânları istemedikleri bir konuda zorlamak şeklinde bir baskı uygulamış olurlar.

Harf-ı vâhid yetişir tıfl-ı gayûra Nâbî

Herkese çûp-ı debistân ile te'dib olmaz

Nb.G.257-7

İnsanlara zulmederek ah alanların ve bunların zulmüne sessiz kalanların, zulümle abad olacakları düşüncelerine karşı çıkan şairler, ahların bir gün zalimleri, zulümleriyle yok edeceği noktasında birleşirler ve zalimleri zulmetmemeleri yönünde uyararak toplumsal düzen ve huzuru sağlamaya çalışırlar.

Tûb-ı âh-ı inkisâra pâydâr olmaz yine
Kişver-i câhın nice sengîn-hisârın görmüşüz

Bir hurûşiyle eder bin hâne-i ikbâli pest
Ehl-i derdin seyl-i eşk-i inkisârın görmüşüz

Bir hadeng-i cân-güdâz-ı âhdır sermâyesi
Biz bu meydânın nice çâpük-süvârın görmüşüz

Nb.G.319.3-5

Çok görmüşüz zevâlini gaddâr olanların
Hengâm-ı fırsatında dil-âzâr olanların

Nb.G.427-1

Nice bir ey lâle-ruh benzim za’afân eylemek
‘Âşık-ı bî-çârenin göynüklü ahı yok mudur

Nc.G.59-3

Ey güzellik bûrcuna hûrşîd olan yakma beni
Yerde kalmaz çün bilirsin dûd-ı âhı kimsenin

Nc.G.300-6

Gök yüzün gözetme gurur-ı cemâl ile
Kalmaz bilirsin ey yüzü hûrşîd yerde âh

Nc.G.537-4

Bâkî-i haste-hâtırı inletme dôtum
Makbûl olur du’âsı sakın mübtelâların

B.G.262-6

Rahm et ey şeh dil-i derviş çeken âhlara
Ki gedâ âhı eser eyler ulu şâhlara

F.G.243-1

Zulm dârü'l-cehline revnak veren bî-dilerin
Ser-nigûn eyler livâ-yı devletin Hâkân-ı şer

H.G.236-3

Kûh olursan da sakın bir berg-i kâha etme cevır
Ger Süleymânsan nola havf eyle âh-ı mûrdan

H.G.421-2

Halkın sevgi ve yumuşak muamelelerden mahrum edilmesi de halka hak etmediği
bir muameleyi reva görmek bakımından bir eziyettir.

Âb-ı rahmet gökden inmez yer yüzü gülmez iken
Halka güya şefkat-i arz u semâ eksilmede

R.K.32-18

Zulmedip zalim konumuna düşülmemesi için, Rûhî'nin tavsiye niteliğindeki
uyarılarında, kişilerin sonlarını düşünmeleri, cahil de olsalar, insânlara müsamahalı
davranmaları gerektiği vurgusu vardır.

Ehl-i vefâ mülâzemetin eyle ihtiyâr
Öz ihtiyârın ile cefâ eyleme zinhâr

R.(Mm)Tc.3-4-1

Etme gurûr câhile hâkim-i vakt isen nola
Rûzı cezâyı yâd kıl ol günü ol gülzârı an
Dest-i cefâyile sakın başına urma herkesin
Aç gözünü ko gafleti sille-i rûzgârı an

R.Kt.8

Yaşanılan zamandaki zulüm ve fitnenin çokluğu karşısında yılan Şeyhî,
direnebilecek kudretini yitirince artık “amân” demiştir.

Yâ Rab bu zulm ü fitne zamânından el-amân
Âmin eden bu virde belâdan emîn ola

Ş. G.157-3

Sıkıntılı zamanlarda yol göstermeleri, kılavuzluk yapmaları, konuşmaları
gerekenlerin susturulmalarına karşı çıkmıştır Necâtî.

Döndü ol devr ki bu çarh-ı denî-perverden
Her fasihin dili sûsen gibi olmuş idi lâl

Nc.K.16-37

İnsanların eziyet etme hastalığına tutulup da zalimleşmeleri, bir müddet sonra

öyle bir hal alır ki bu, yaşam biçimleri olur ve âdet haline gelir o kişilerce.

Cevre mâyl olmasın yârı İlâhi kimsenin
Zulmü âdet eylesin pâdişâhı kimsenin

Nc.G.300-1

Fuzûlî, insânların malını zorbalıkla gasp edip bu paralarla, tamamen kişinin özgürlüğünü, rahatlığını elinden almaya ve onu -parayı lütfederek- ezmeye mebni niyetlerle o insânlara ihsanda bulunan içten pazarlıklı, tabiatı bozukları zâlim diye niteler.

Zulm ile akçeler alıp zâlim
Eyler in^câm halka minnet ile
Bilmez anı ki ettiği zulme
Görecektir cezâ mezellet ile

F.Kt.35

4. 3. 3. Dejenerasyon

Dejenerasyon, sosyal bozulmanın bir sebebi değil, sonucudur. Siyâsî otoritesi zayıflayıp ekonomisi dibe vuran topluluklarda ahlâkî çöküntü daha hızlı gerçekleşir ve toplumda o ana kadar görülmeeyen özellik ve huylar hâsıl olur.

Toplum öyle bir noktaya gelir ki, “ayıp”, “günah” gibi kavramlar ikinci plânda görülmeye başlanır ve bazı toplumsal normların dışına çıkmak, yadırganmaz olur, doğal karşılanır. İnsanların safiyetten uzaklaşarak hayatın kirlerine bulaşmış olmaları ve kirlenmeleri, bir ümitsizlik yeli estirmiş, hayata karamsar bakma yolunda bu insanlara yardımcı olmuştur.

Ebnâ-yı zamânda Nâbiyâ yok dil-i sâf
Çirk-âbe-sirişt-i ^cözü-cûy-ı insâf
Hep çıkdı mazanne-i vefâdır dediğim
Dâmen be-miyân reh-rev-i vâdî-i hilâf

Nb.(Mm).R.105

Toplumdaki konumları ve halkın kendilerine bakış açısından dolayı güvenilmesi, inanılması gereken imamların da bu genel bozulmaya ayak uydurduklarını gören şairler, bozulan imamlara uymanın, kendilerini imam (reis) kabul etmenin, doğal olarak halka güç geldiğini söylemişlerdir.

Meded güşayış-i bâb-ı selâm ide yohsa
İmâm-ı bed-nefese iktidâ ne müşkül imiş

Nb.G.347-6

Toplumda yerleşik olan ve toplumun kişiliğine sinen iyilik yapmak gibi güzel hasletlerin terki, bozulmanın bir başka boyutu olarak şairlerin dikkatini çekmiştir.

Ceyş-i gamdan kanda etsin ilticâ ehl-i niyâz
Kal^ca-i himmetde Nâbî burc u bârû kalmamış

Nb.G.353-5

Bir devrde geldik bu fena ^câleme biz kim
Asâr-ı kerem yok ne beşerde ne melekde

R.(Mm)Tb.1-16-4

Bu zu'ma düşdü münkirler ki himmet kalmamış aslâ
Cihânda merd-i ma'nâ şîr-i savlet kalmamış aslâ
Gürûh-ı evliyâda zerre kudret kalmamış aslâ
Sanırlar hâşe li'llâh hîç kerâmet kalmamış aslâ
Budur sohbetleri kim Haydariyyet kalmamış aslâ
Geçen pîrânın ervâhında kuvvet kalmamış aslâ

Yetiş ey seyf-i meslûl-i tarîkat şîr-i Yezdânî
Erenler pîşvâsı Hazret-i Sultân-ı Dîvânî

ŞG.(Mm).Tc.3-4

Samimiyet ve güzelliklerden uzaklaşan toplumun, bu yeni yüzüyle karşılaşılınca ister istemez geçmişle bir kıyasa tabi tutulmakta, geçmişe bir özlem duyulmaktadır.

Bir meclise geldik nemek-i sohbeti gitmiş
Hamyâzelemiş neş'esi germiyyeti gitmiş

Nb.G.359-1

Toplumun genel yapısındaki bozulmasına, insânların güzel amel, kat'i söz, doğruluk gibi hasletleri unutmuş olmalarına değinilen aşağıdaki beyitlerde bir ümitsizlik portresini de görebiliyoruz. Bozulmanın boyutları arttıkça insanlarda ümitsizliğin artmış olması, doğal bir sonuç gibi algılanır. Bu yüzden de insanlar, artık belli bir noktadan sonra büyük düşünmeyi bir yana bırakıp ferdî isteklerinin peşinden koşuşturmaya ve küçük düşünmeye başlarlar.

Dinle ey erbâb-ı ma^cnâ halk-ı ^câlem hâlını

Cem^c ederse doymaya küllî cihânın mâlını

R.(Mm)Tc.2-1-1

Hîle vü tezvîre düzdi cümlesi ef^câlını

Birisi kılmaz mutâbık fi^cline akvâlını

R.(Mm)Tc.2-1-4

İnsanların mal ve mülk hevesine düşerek insânlıklarını yitirmelerine ve akıllı insânların sıkıntılar içinde kalışlarına; güzel insânların bile nefislerinin esiri olarak bozulmuş olmalarına, gıybet gibi konularda hassasiyet göstermemelerine dikkat çekilmektedir.

Görülen aldandılar nakş-ı cihânın âlını

Eyledi tûl-ı emel hep cümlesi a^cmâlını

Birisi fikr eylemez âhırda cism ü dâlımı

Hem biri yâd eylemez dâr-ı bekâ îsâlını

R.(Mm)Tc.2-1.2-3

Hâk-i pâ oldu ser iken şimdi her ^câlî-neseb

Mâl ile erbâb-ı devlet oldu cümle bed-neseb

Merdüm-i dâ^{nâ} olan her dem çeker dürlü ta^cab

^cÂlemin âhır harâb olmasına budur sebeb

Gitdi hayfâ kalmadı ehl-i kemâlin rağbeti

R.Th.1-2

Şeyh-i sâdık denilenler hubb-ı dünyâ oldular

Bakmadılar râh-ı Hak âhırda a^cmâ oldular

Mâ il-i dünyâ olup tarîk-i ^cukba oldular

Gaybet-ı cürm ü riyâyı ehl-i takva oldular

Gitdi hayfâ kalmadı ehl-i kemâlin rağbeti

R.Th.1-3

Akreb oldu âlemin halkı vü mâr

Fitne yayıldı âlâ kavmış'ş-şerâr

Kanda var bir arı bâtın doğru yâr

Kanı insâf ü mürüvvet kimde var

Ns.Ty.84

Bir toplumda bozulma başladı mı bu, hayatın tüm kademelerinde kendini hissettirir. İffetsiz kadınlara meyledilmesi, namussuz, alçak, haysiyetsiz, kire bulaşmış adamların çoğalması, o dönem için dikkatlerin çekildiği ayrı bir husustur.

Pak isen alûde-dâmenlerle kılma ihtilât
Sâf-dilsen eyle dâyim sâf-dil yârâna meyl

R.G.739-2

Maddî olanın rağbet bulup mananın raflara kaldırıldığı demlerde, insânı insân kılan insânî hareketlerin terk edilmesi; insânların iyilik, vefâ gibi insânlığa dair güzelliklerden uzaklaşmış olmaları, kaçınılmaz bir sonuçtur.

Ger müstefîd-isen hayvânlığı terk et
Tâ nefsine melek sıfatı ola müstefâd

A.K.18-8

Acabâ bu devr içinde neyiçin safâ belirmez
Sitem ü cefâ çoğundan kerem ü vefâ belirmez

Ş. G.83-1

Bozulmanın diğer bir yönü de toplumda yerleşik olan gelenek ve göreneklerin terki şeklindedir. Eş, dost, akrabadan ilgiyi hemen kesenlerin bu katı tutumlarını Şeyhî, şu şekilde eleştirmiştir:

Gurûr kılma ki seyf-i sühan değil kâtı'
Çü etmeye kişi kat'-ı alâyık u eşgâl

Ş. K.3-59

İnsanların bozulan ve artık güvensizlik veren, hem-cinslerini rahatsız edip şüphelendirmekten öteye geçmeyen yapılarına dikkat çekilmiştir. Bahsedilen bozulmalar, sadece dışardan değil kişinin kendisinden de kaynaklanmıştır.

Nâs ile enîs olma ki vesvâs durur ekser
İnsân isen olma ezeli ünsün ünâsı

Ş. K.6-23

Birbirlerine en değerli varlıklarını emanet etmekten çekinmeyen insânlarda artık o eski hasletlerin ve birbirlerine duydukları güven kalelerinin yıkıldığını görüyoruz. Dünyada kendinde bin türlü sırrın gizleneceği güvenilecek biri yoktur artık.

Kanı dünyâda yâ Rab şol emîn kim
Kî anda gizlene bîn türlü esrâr

Ns.G.110-5

Bozulma, belli kişi veya gruplarda değil, herkeste belli oranlarda mevcuttur. Toplum bozulduğunda, insânlar, toplumun dışında kalamazlar. Zira toplumu meydana getiren de bireylerdir.

Âdemlik insân olmadır mi'râc-ı rûhu bulmadır

Îsâ vücûda gelmedir nefh ile Meryemden garaz

H.G.231-4

Nâkıs mihek oldu hamının kalbi zegaldır

Bir darbı düriüst arıca dînâr ele girmez

Ns.G.177-2

Mest olduğumuz yâd-ı lebinden güneş ise

Bu devrde bes kim buluna bî-güneş ey dost

AP.G.21-4

Ben mu'allimden dahi doğru elif öğrenmedim

Serv-i kaddin vafını ezber okurdum su gibi

Nc.G.560-4

Ebnâ-yı zamân ile müdârâ nice mümkün

Tâ olmayıcak bende har-ender-har-ı âlem

Nf.K.24-36

Toplumda alışlagelen bazı güzel alışkanlıkları terk eden güç sahiplerinin bu davranış şekilleri de güzelliğlerin terki bağlamında şairlerce hoş karşılanmaz, hicvedilir.

Ehl-i fazlın bilinir kadri senin kapında

Hazretin alsa eline yine mizân-ı kerem

AP.K.27-39

Hiçbir inanç, toplumdan soyut düşünülemez. Geleneğini, göreneğini, yaşantısını bozan ferdin, inançlarını da dejenere edeceği muhakkaktır. İslâm davasını güdenlerin Müslüman olmayanlardan tek farklarının haç ve zünnarlarının olmadığını söyleyen Nesimî, inancın içinin boşaltıldığını, kişilerin ruhlarını kaybederek, yaşantılarında başka insânları taklit ettiklerini, samimiyetlerini kaybettiklerini söylemiş, haç ve zünnar örneğiyle inanç boyutunda sadece şeklin kaldığını vurgulamak istemiştir.

Âdet bu durur kim dili dil-dâra verirler

Dil gitti elimizden ü dil-dâr bulunmaz

Ns.G.178-3

Ança kişiler da'vî-i İslâm eder ammâ
Tek arada bir haç ile zünnâr bulunmaz

Ns.G.178-4

Çok yüksekleri isteyenlerin, özlerinde meydana gelecek değişiklik ve bozukluklar da bir kirlenme, dejenerasyondur.

Dedi kadd-i bülendimde anunçin eğridir zülfüm
Ki meyl ettikçe bâlâyâ olur dûd-ı siyâh eğri

AP.G.332-5

Üzerlerine vazife olan işleri, kendilerinden yapmaları beklenenleri yapmayan, sorumluluklarının gereğinden kaçan sorumsuzların bu aymazlıkları karşısında müteessir olan Yûnus, geçmişin özlemini sindirdiği dizelerinde insânların küçükten büyüğe değişime uğradığını söylüyor.

Oğlanlar öğüt almaz yiğitler tevbe kılmaz
Kocalar tâ'at kılmaz sarp rûzigâr olmuştur

Y.76

Özünü temizleyip de zenginleştiremeyen, kendilerini değişimlere, bozulmalara karşı korumasız bırakıp çoraklaştıranlara nasihatvari bir üslûpla seslenen Bâkî, her yönüyle güzel olan insânların özlemindedir.

Leb-i la'lin hayâl et gûşe-i ʿuzlette pinhân ol
Dilâ hem kân-ı gevher kıl özün hem gevher-i kân ol

B.K.11-1

Toplumdaki insânların çoğunun, insânlıklarının dejenere olması, kişiye gerçek anlamda dost olabilecek, içini rahatlatabilecek insânların bulunamaz, görülemez olması, kişilerin kalabalıklar içinde yalnız, yığınlar içinde tek kalmasına sebep olmaktadır.

Yok dehrde bir muvafık-ı tab^c harîf
Kim sohbeti dil-güşa ola tab^cı zarîf
Feryâd ki nâ-cins müsahibler ile
Bî-fâ'ide zâyî^c oldu evkât-ı şerif

F.(Mm)R.49

Kibrin katılaştırdığı ve katılaşmayla paralel gelişen iş görmezlik, başkalarının sorunlarına eğilmek gibi güzel hasletlerin zamane insânlarında yok olması, bozulmanın, değişimin ayrı bir örneğidir.

Kimden eylersin ricâ kime edersin ilticâ
 Kanı bir ehl-i mürüvvet kimsede himmet mi var

ŞY.G.108-2

Görüntüsünden ziyade, özü, sözü ve her yönüyle adam olabilmış kimselerin toplumda yok denecek kadar azalmış olması, ümitlerin tükendiği, ışıkların söndüğü, yarınların, geleceğin karanlıklara gömülmeye başladığı anlardır.

Kanda bir ehl-i kerem varsa yaşatmaz rûzgâr
 Yer yüzünde şimdi bir âdem mi var âdem gibi

ŞY.G.407-3

Çok temâşâ ettim âdem görmedim zîrâ gözüm
 Hiredir gerd-i himâr-ı bî-hisâb-ı Mısır'dan

FK.Kt.3-9

İnsanlar toplumda dostluk, akrabalık gibi birleştirici öğelerin ortadan kalkmasına, gerçek anlamda dostların kalmamasına üzülmekte, fakat bir şey yapamamaktadırlar.

Çok tecrübe ettim hele tahkîk budur kim
 Yeğdir yine ahabbdan a'dâ-yı zamâne

Nf.K.42-44

Yaşanan çağın, arif, bilgili, mert insânları öğütüp yok etmesine ve güzelliklerden yana kısırlaştırmasına da, sadece çaresiz, ylgın nazarlarla uzaktan bakılabilmekte, güzellikleri öğüten zamanın, değirmen taşlarına müdahale edebilecek kudret bulunamamaktadır.

Baştan başa dünyâyı dolaşsan bulamazsın
 Bir ârif-i hoş-sohbet ü bâbâ-yı zamâne

Nf.K.42-47

Dünyanın kirine tamamıyla bulaşmış olanların bu kirlerden kurtulmayı düşünmeleri yerine, bu durumdan hoşnut olmaları çirkinliklere aşına olmaları, insanların ne kadar zayıf bir karaktere büründüklerini göstermektedir.

Hôş gelir ehline âlâyîş-i çirk-i dünyâ
 Câme âlûdeliği zînetidir bakkalın

S.G.221-4

Topluma büyük bir rahatlık vermesi gereken ve bir toplumu taşıyan temel direklerden olan güven olayının zamane insânlarında kalmamış olması, bozulmanın diğer bir boyutudur.

Aldanma uyup her girîve-i rûbâha
 Sâbit sığın ol kerîm olan Allâh'a
 Gör vâkı'a-ı Yusuf ü gürk-i çarhı
 İhvân-ı zemân ipile inme çâha

S.(Mm)R.1

4. 3. 4. Falcılık ve Muskacılık

İnsanların zaaf ve hassasiyetlerini bilen ve bu durumu lehlerinde kazanca çevirmesini çok mahirce yapan kişiler, dejenere olan inançların sırtından rant elde etme yoluna gitmiş, insânların bu zaafılarını kullanmışlardır. Geçmişin o günlerini çağımızla kıyasladığımızda fazla bir değişimin olmadığını, geçmiş zamanın, günümüzde de yansımaları bulduğunu söyleyebiliriz. Bu durum, toplumların sosyolojilerinin uzun yıllar değişmeden sonraki asırlara aynen taşındığının vesikasıdır.

Yıldızlardan, burçlardan hüküm çıkaran, fal bakarak insânları yanılgılara sevk eden ve bunu meslek edinen şarlatanlar Nâbî tarafından uğursuz diye eleştirilmiştir.

Sâzende dahı rütbe-i zilletdedir ammâ
 Remmâl ü müneccim gibi menhûs değildir

Nb.G.167-10

Yıldızların hareketlerinden veya başka tarzlarda fal bakıp bunlarla hüküm veren, gelecekte haber verip bunlara göre yönlerini tayin edenlerin akılsızlıklarına dikkat çeken Fuzûlî, toplumun dikkatini bu sahtekârlıklara çekmekle kalmaz, bu bilgilendirmeye kılavuzluk gibi bir misyonu da yüklenir.

Nokta-i eşkâl-i reml ü seyr-i ecrâm ü nücûm
 Kime reh-ber olsa feyz-i akl bühtândır ana

F.Kt.1

İnsanların din duygularını kullanarak rant elde edenlere, bunu, meslek edinenlere sert çıkan Hayâlî, günümüze kadar hiç değişmeden gelen bu sosyal bozukluğa XVI. yüzyılda dikkatlerimizi çekmiştir.

Yalanı kağıda yazar ki sata hâce hakîm
 Vâiz-i şerrin işi sıtmaya satmak kâğıd

H.G.46-4

Arz etme bana ukde-i eşkâl-i nücûmu
Ben nûkte-i şinâsem beni remmâl mi sandın

H.G.268-2

4. 3. 5. İhtiyaç Sahiplerine Karşı Duyarsızlık

Ellerindeki imkânları bencilce kullanan, paylaşmasını bilmeyen, insânların toplumda görülmeye başlanması çok da alışılâgelen bir davranış olmaması bakımından yadırganmış, toplumun genel karakterine ters düşmüştür.

Güçlü olanların ihtiyaç sahiplerinden uzaklaşıp onları görmemeleri, sorunlarına çare olmamaları, bencilce yaşamaları bir eleştiri sebebidir.

Za'f ile görünmez oldum kimden umayın visâl
Görmeyicek hastayı kime 'ilâc eyler tabîb

Nc.G.25-7

Boyandı kanlu yaşım silmedin elim ale
Ayakda kaldım eyâ ma'îdin-i kerem elim al

B.K.20-37

İhtiyacı olanın ihtiyacını güçlü olana arz etmek zorunda kalmadan, güçlü olanların ihtiyaç sahiplerini fark edebilecek incelikten yoksun oluşları, bir sitem ve küskünlük sebebidir.

Kulundur meh kapında aç eğer tok
Ne lâzım söylemek kul eksik artık

Nc.G.279-1

Sorunları çözebilme konumunda olanların, sorunları olanların sorunlarına duyarsız kalmaları, bazı konularda ihtiyacı olanlara, ihtiyaç duyduklarının verilmemesi, duyarsızlıktır.

Aşk işi müşkil belâdır pâdişâhım tapına
Müşkilini kulların âsândır âsân eylemek

Nc.G.296-5

Cû' u zillet derdidir etfâli giryân eyleyen
Ağlamazdı tıfl-ı dil olsa elinde nân eğer

B.K.13-6

Haksızlıklara müdahale edebilme konumundakilerin, haksızlıklara kayıtsız kalmaları, başlarını kendi asude dünyalarına gömüp dertlilerin dertlerine ortak

olmamaları, duyarsızlığın başka bir yönüdür.

Ya'ni er gelmiş erden elini çekmiş şerden
Deccâl kopısar yerden âhir zamân olısar

Y.60

Şular ki bîhaber-i germ ü serd-i âlemdir
Nedir cefâ-yı şitâ lutf-ı sayf bilmezler

Nl.G.52-3

4. 3. 6. Sahte Şeyhlik

İnsan psikolojisini çok iyi tahlil eden uyanık ve bozuk yaratılışlı kişiler, insânlarda fark ettikleri inanç zaaflarını her fırsatta kullanmaktan geri durmamışlardır. Tabî ki bunu yapanların inançla bir ilgileri olmamış, inançlı insânları küçük ve ucuz hesapları için kullanmışlardır sadece.

Şairler tarafından çok ağır eleştirilere tabi tutulan bu tiplerin neler yaptıkları, insânları nasıl kandırdıkları; insânlara cennetten makamlar dağıtacak, dünyada velilik verecek kadar yüzüstleştiklerini topluma duyurmak için, sahte şeyhlere “zındîk” diyerek haykırılmış, dikkatlerin bu şekilde sahte şeyhlere çekilmesi amaçlanmıştır.

°Asrda zındîk-sîmâ şeyhler
Müstecâbü'd-da°velikle lâf atar
Gaybden mansıb verip tâliblere
Aldayıp halkı velâyetler satar

Nb.Kt.39

Benlik duyguları had safhada olan, kendileri dışındaki insânları görmeyen şeyhlerin, söyledikleri veya kendilerini topluma pazarladıkları gibi olmadıklarını göstermek, ikiyüzlülüklerini gözler önüne sermek, halkın yapamayacağı bir iş olduğu için hicivleriyle, bu işi şairler yapmışlardır.

Ol şeyh-i muhakkık ki bilir on iki °ilmi
Hakka yüzünü görse gerek varın unuda

AD.G.108-8

Sevâd-ı sübha-i sad-dâne şeyh-i sâlûsun
Hakîkate nazar olunsu yüzü karasıdır

B.G.94-3

Dervîşlik  ab  v  kab  ile vermez el
Sen var eger  ab da gerekse kab da ol

R.G.722-6

4. 3. 7. Boşanma

Ailenin kutsallığı günümüze, geçmişten taşınan bir mirastır. Gerek dinen gerekse devlet nazarında bir suç teşkil etmeyen boşanma, ailenin kutsallığına bir saldırı gibi algılandığından, resmî olmasa da, toplum kuralları bu durumu hoş karşılamamış, görünmez bir baskı oluşturmuştur boşanan çiftler üzerinde.

Toplumdaki boşanmalara işaret eden ve bu boşanmaların neticesinde en çok etkilenecek olan çocukların mağduriyetini görmezden gelen boşanan eşlere seslenmek isteyen Nâbî, durumu şu şekilde tahlil etmiştir:

 ctim  eylemese merd ile zen   lemd 
Edemez s ret-i mevl d kab l-ı peyv nd
 ftir k eyler ise birbirisinden amma
Hem peder ferd kalır zayı  olur hem ferzend

Nb.Kt.22

4. 3. 8.  okeşlilik

 okeşlilik olgusu, Türk tarihinde pek yoktur zaten. Günümüzde toplumun yadırgamış olduğu bu duruma geçmişimiz de sıcak bakmamıştır.

Nâbî, sadece nefislerinin bitip tükenmeyen isteklerine yetişmeye çalışan ve bu yüzden tek bir eşle yetinmeyip birden çok eş alanları şöyle eleştirmiştir:

Dünyâya bu tel ş nedir ey esîr-i nefis
Râhat bulur mu  avret alan  avret üstüne

Nb.G.713-5

4. 3. 9. Yolsuzluk ve Rüşvet

Rüşvetle iş görme ve gördürme her dönemde şikâyet edilen bir sosyal bozukluktur. Fuzûlî meşhur şikâyet-nâme'sinde “*Selam verdim rüşvet deg ld r dey  almadılar*” derken rüşvet almadan hiçbir iş yapmayan devlet memurlarından şikâyetçidir. Andel b  de rüşvet vermeden iş yapacak kişiyle görüşmenin dahi mümkün olmadığını söyler:

Eline zer alıp varsan efendi gel buyur derler
Eger destin tehî varsan efendiye uyur derler.

An.G.72-3

Me'âlî de rüşvet yemenin ve yedirmenin zamanın gereği olduğunu belirtiyor:

Zemanın şimdi budur muktezâsı
Yiyessin rüşveti hem yediresin

Olasın eğrilikde halka gibi
Verip adını doğru dediresin

MI.G.314.1-2

Kadılık, müderrislik gibi kurumların XVI. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladığını göstermesi bakımından, Koca Keşiş lakabıyla anılan bir kâdînın Defterdâr İskender Çelebi'ye yüz flori rüşvet verip Kırk Kilise kadısı olması üzerine Tûtî-i Latîf'in yaptığı eleştiri önemlidir.

Vermese yüz papası Koca Keşiş
Mansıba kimse râzı olmaz idi
Olmasa idi papası el-hâsıl
Kırk Kilîseye kâdî olmaz idi¹¹⁸

İskender Çelebi hakkındaki rüşvet iddiaları yaygınlaşınca azledilmiştir. Onun azli üzerine musâhiplerinden Emâni bir tarih kıt'ası ile eleştirir.

İrtişâ kasrını yaptıkda Sikender Çelebi
Tahtasın sîmden ettirdi vü zerden mîhin

Der ü dîvârını nakş eyleyicek ol dâna
Kati açık boyadı çoğ ediben zirnîhin

Müntesîr olıcak efvâha peyâm-ı 'azli
Hâtîf-i gayb dedi rüşvet ile târihin¹¹⁹

¹¹⁸ F. KILIÇ **Meşâ'irü's-Şu'arâ (Âşık Çelebi Tezkiresi)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 1994 s. 376

¹¹⁹ M. İSEN, **Kühü'l Ahbar'ın Tezkire Kısım**, s. 198 (Gelibolulu Âlî, Emânî'nin, velinimetini olan İskender Çelebi için böyle bir eleştiri yapmasını nankörlük olarak görür.)

Nâbî, rüşvet verilmeyince işlerin görülmediğini ve kendisinin isteklerinin de rüşvet teklif edecek bir kethüdası olmadığı için gerçekleşmediğini şu iki beyitte dile getirir:

Gelmez husûle maslahat-ı vasl Nâbiyâ

Teklif-i rüşvet eyliyecek kethüdâsı yok

Nb.G.382-9

Vermezdi kimse kimseye nân minnet olmasa

Bir maslahat görülmez idi rüşvet olmasa

Nb.G.757-1

Bağdatlı Rûhî, dikkatleri adalet mekanizmasına çeker ve kadıların bile bu toplumsal hastalığa bulaştıklarını söyler.

Ekseri kâdîların rüşvet tarîkin tutmada

Hürmet-i şer^c-i Resûl-ı müctebâ eksilmede

R.K.32-20

Rüşvet yemenin Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselme döneminde de var olduğunu Dâ'î haber verir.

Şükr kim rüşvet yimezven yâ degül mâl-ı yetîm

Pâdişâh hayrından ol bir sadkadır yâhod zekât

AD.K.12-29

Fuzûlî, rüşvetle iş gördürmenin varmış olduğu boyutu göstermek babında, maddî olanaklara dayanarak dünyadaki her işini, gerek rüşvet vererek gerekse başka türlü halletme yoluna gidenlerin, bu alışkanlıkla ahiret âleminin nimetlerini de bu imkânlarıyla elde edebilecekleri fikrine kapılmalarına vurgu yapar.

Müdde^câsı bu kim rızâ-yi ilâh

Ana hâsıl olur bu âdet ile

Cenneti almak olmaz akçe ile

Girmek olmaz behište rüşvet ile

F.Kt.35

Fuzûlî, başka bir kıt'asında da kişilerin içinden gelmeden, o kişileri paranın gücüyle bir alana ve amaca kanalize edenlerin, elde edecekleri verimlerin uzun süreceği beklentisine girmelerine; ruhsuz, isteksiz, rüşvet ile elde ettiklerinin çok kolay elden çıkıp yok olacağını bilmemelerine dikkatleri çeker.

Pâd-şâh-i mülk dinâr ü direm rüşvet verip
Feth-i kişver kılmağa eyler müheyyâ leşkeri

Yüz fesâd ü fitne tahrîkiyle bir kişver alır
O1 dahi âsâr-i emn ü istikâmetden berî

Gösteren sâ'atte devrân-ı felek bir inkilâb
Hem özü fânî olur hem leşkeri hem kişveri

F.Kt.42

Rızklarına kani olup da kanaatkâr olamayan rüşvet yiyicilere, Bosnalı Sabit, bir anlam veremez ve bunu sorgular:

Âb-ı ruh-ı kanâ'ati ni'met bilen niçin
Mahcûb-ı dâğ-ı nasiyye-i irtikâb olur

S.K.13-51

Şeriat kanunlarının uygulanmasına bile rüşvetin bulaşmış olması manidardır:

Zehr-i ef'î ile âlûde şeker şerbetidir
Şer'in âmîhte-i rüşvet olan ahkâmı

S.G.350-7

Rüşvet yeme ve yedirme XIX. yüzyıl sonlarında o kadar yaygınlaşmış ki, devlet, rüşveti önlemek için önce hâkimlere sonra da bütün memurlara rüşvet almayacağına dâir yemin ettirme kararı almış. Bu olayı şair Eşref şu kıt'alarla eleştiriyor:

Pâdişâhım her irâden 'ayn-i hikmettir senin
Bir kerâmettir hele tahlîf-i hükkâm-ı kirâm

Bu usûlü cümle me'mûrine ta'mîm eyle kim
Çatlasınlar hepsi kurtulsun şu millet vesselâm¹²⁰

Eşref'in yemin usûlünün bütün memurlara tatbik edilmesi, fakat eski halin yine değişmemesi üzerine söylediği kıt'a:

Mansıb erbâbı yemîninde sebât eylemiyor
Böyle hâinlere bilmem ki daha n'ettirelim

¹²⁰ H. YÜCEBAŞ, **Şâir Eşref, Hayatı-Hatıraları-Şiirleri**, İstanbul, 1958, s. 132

Rüşvet i'tâsını men etmeğe me'mûrîne
Bâri efrâd-ı ahâliye yemîn ettirelim¹²¹

Rüşvet yemininden valilerin muaf tutulması üzerine de şu kıt'ayı söylemiştir:

Resm-i tahlîfin şümûlü olmalı vâlîlere
Çok yemiş de anların karnı yemîne tok mudur

Anlaşılmaz sehve mebnî mi bu istisnâ 'aceb
Yoksa vâlîlerde ümmîd-i sadâkat yok mudur¹²²

4. 3. 10. Karşılıksız İş Görmeme

Toplumsal bozulmanın temelinde fertlerin bozulup değişmesi yatar. İçten pazarlıkların yapılmadan karşılıksız iş görme beklentisinin ve buna benzer güzelliklerin erdem sayıldığı ve fertlerine bu yönde sosyal öğretileri olan toplumların yapılarında, sonradan meydana gelen değişimler ve bozulmalar yadırganmıştır.

Bir şeyler almadan, bir karşılık görmeden iş görmeyenlerin bu durumları, var olan güzelliklerin sonradan değişime uğradığının göstergesidir.

Vâ-bestedir umûrî mükâfât-ı gayrete
Bedkâr ü bî-mürüvvet ü mekkâr olanların

Nb.G.427-4

Cimrileşen halkın, yapmış oldukları iyilik ve lutufları bile içlerinden geldiği için değil de şanlarını yüceltmek, adlarından söz ettirmek, kendilerini farklı ve iyi göstermek için yapmaları, hazindir.

Kendi vücûduna bile kıymazdı mâlî halk
Kasd-ı nümâyîş ü şeref ü şevket olmasa

Nb.G.757-3

İnsanların birbirlerine yaklaşımlarında, hep içten bir pazarlık içinde oluşları ve menfaatleri dışında iş görmeyişleri, hep bazı çıkarlar için iş görüyor oluşları; ibadetlerini bile, sevgi, samimiyet temeline oturtamadan sadece cennete vasıl olmak için yapıyor oluşları, zamâne insânının değiştiğini gösterir.

¹²¹ H. YÜCEBAŞ, *Şâir Eşref, Hayatı-Hatıraları-Şiirleri*, s. 132

¹²² H. YÜCEBAŞ, *a.e.*, s. 132

Yok bî-garaz mu^câmele ehl-i zamânede

Kimse ^cibâdet etmez idi cennet olmasa

Nb.G.757-4

Yapılan iyiliklerin bile iyilik olsun diye değil de şöhrete, yükselmeye bir vasıta olmasından dolayı yapılıyor oluşu, Nâbî'yi üzen başka bir husustur.

Etmez zuhûr ^casrda bir kimseden kerem

Zımnında kasdi dâ^ciye-i şöhret olmasa

Nb.G.757-6

Fakire yardımı, içlerinden geldiği için değil de gösteriş için yapanlar şöyle eleştirilmiştir:

Cerrâr deyi vermez olur Tanrı selâmın

Şerminden eder etse sana hâbbece in'âm

R.(Mm)Tb.1-10-4

Bâkî, güzel ve ulvî duygularda bile içten pazarlığı, kâr-zarar hesabını, karşılıksız iş görmeme düşüncelerinden sıyrılamayan küçük insânları, düzelmeleri, kendilerine gelmeleri yönünde uyarır.

Tâlib-i dîdâr isen mir'ât-ı kalbin sâf tut

Hâtıra endîşe-i cennet cehennem gelmesin

B.G.355-3

4. 3. 11. Torpil ve Kayırmacılık

Dünyaya karşı muhteris olup bunun rüzgârıyla kapasitelerinin fevkindeki yerlere gelebilme hevesine düşenler veya emeksiz, zahmetsiz makam-mansıp kovalayanlar, toplumun hoş görmediği torpile başvurmushlardır. Bu, gerek rüşvet gerekse tanıdıklar aracılığıyla gerçekleşmiştir.

Kendinde olandan ziyâde başkalarının ve dışarıdan olanların etkisiyle sivrilmeye çalışanlara ve bunlarla uzun süreli tutunabileceğini düşünenlere Nâ'îlî, şu şekilde seslenmiştir:

Zâtında olan cevheredir var ise râğbet

Kim der sana ey hâce falân ibn-i filânsın

Nl.G.293-6

4. 3. 12. Duyarsızlaşma

“Ben” merkezli bir hayat felsefesini benimseyen toplumlarda, ulvî ve yüce duygular, düşünceler, kişisel çıkar ve menfaatlerle yer değiştirir. Kişinin yalnızca kendini düşünür olması, nefsi dışındaki olay ve kişilere duyarsızlaşması sonucunu doğurur.

Düşkün, perişan olan bir insân, derdini haykırma gereği duymadan, halinin sorulmasını, dertleriyle hem-dert olunmasını bekler.

Bu sebebdan Ahmed'in sormaz sınık gönlünü kim
Zülfünün her bir kılında bin dil-i miskîni var

AP.G.52-7

Ben sana hâlim ağladığım zahmet olmasın
Bir hasta kim tabîbe gele derdini döker

Nc.G.58-3

Nice gece ola kim yaş yerine encüm döküp
Derd-mendin hâline gerdûn-ı gerdân ağlamaz

Nc.G.240-5

Gerek mîr-i vilâyet ol gerek dünyâyâ sultân ol
Saâdet bulmak istersen muhibb-i derdmendân ol

H.G.305-1

Kimsesiz, zayıf insânların yardımına kimselerin gitmeyişine, bu insanların kendi işlerini hep kendilerinin yapmak zorunda bırakılışlarına itiraz edilmiştir.

Kendiyi tarif edermiş müşg-i ter
Oksüz oğlan göbeğin kendi keser

Nc.G.164-1

Nâle kıl kim alasın nâ-merd dünyâda murâd
Ana süd vermez Necâti tâ kim oğlan ağlamaz

Nc.G.240-7

Güldürmez âdemi dehr akıtmayınca göz yaş
Oğlana süt verilmez ağlamayınca kardaş

H.G.229-1

Acı ve sıkıntının herkeste aynı durumu oluşturduğunu düşünmeyen, kendilerindeki acılara duyarlı olup aynı sıkıntıları başkaları yaşadığında, o yaşananlara

ilgisiz davrananları Necâtî, şeker ve tuz benzetmesiyle eleştirmiştir.

Cevre katlanır diye yaşımı seyl-âb eyleme
Suya döymekde şekerle bir değil midir nemek

Nc.G.323-4

Fuzûlî, toplumdaki yoksul insânların, boyunlarına asılı duran fakirlik zincirlerini kıramadan asude bir hayata kavuşamayacaklarını bilen bir edayla, bu yoksul insanları görmesi gerekenlerin, kendilerini görmek istemeyişlerine sitem ederek, kendi halini arz ederek o insanları sitem yollu eleştirir.

Bu fakr ilen ki benim rahâtım durur müşkil
Bu hâl ilen ki benim dirliğim durur düşvâr

F.K.6-17

Bulmayan devlet ü tevîk ü inayet Hak'tan
Ne reva kim kıla icra-yi hükûmet da'vâ

F.K.20-10

Fuzûlî, toplumdaki yoksul ve kimsesiz insânların kaderlerine terk edilmesine de yine kendi fakirliğini ortaya koyup sitemkâr bir üslûpla çare buldurmaya çalışır.

Ben kimim bir bî-kes ü bî-çâre vü bî-hân-u-mân
Tâli'im âşüfte ikbâlîm nigûn bahtım yaman

F.(Mm)Tc.1-1-1

4. 3. 13. Gasp

Başkasına ait olan bir şeye cebren el koymak olan gasp, siyasî otorite boşluğundan kaynaklandığı kadar toplumun bu durumlara seyirci kalıp bir müdahale gereği duymamasından dolayı da meydana gelir.

İnsanları bile bile, bilinçli bir şekilde mağdur edip de sonra da alay edercesine teselliye çalışanların samimiyetsizliklerine Nâbî şöyle isyan etmiştir:

Halkın emvâlin alıp sonra teselli vermek
Fûls-i mâhîyi soyup yağda pişirmek gibidir
Gusfendânın edip kat^c-ı tarîk-i nefesin
Bacağından üfürüp sonra şişirmek gibidir

Nb.Kt.25

Toplumda, içenlerin alışlageldiği üzere potansiyel günahkârlar olarak görülmelerine karşılık, güçsüz, zayıf ve yetimlerin mallarını gasp edenlerin ise

günahkâr olarak addedilmemelerine; yetim malı yiyenlerin, kendilerini değil de içenleri günahkâr görmelerine Şeyhî, yetim malı yemenin, içki içmekten daha büyük günah olduğunu şu beyitle belirtir:

Yetîm mâlını Şeyhî helâl bilmekten

Yeg ol ki mu'terif olup mey-i harâm içeler

Ş. G.61-7

4. 3. 14. Haram Yeme

Haram yemenin dinî bir yönü olsa da toplumsal yönünü de görmek gerekir. İnanca göre yaşamının geri plânlarda kaldığı toplumlarda bile, başkasına ait bir şeyi almak hoş karşılanmamıştır.

Yûnus Emre, insânların helal-haram ayrımını yapacak duyarlılıktan uzaklaşmalarına değinirken insânlığın acayip, tanınmaz bir kisveye büründüğüne de vurgu yapar.

°Aceb mahlûk erişti göz yumuban düğüştü

Helâl harâm karışdı assı-ziyân olısar

Y.60

Şarabı “Haramdır.” diyerek içmeyenlerin, yetim malını yemelerinde bir sakınca görmemelerine şaşıran A. Dâ’î, bu şaşkınlığını Şöyle ifade eder:

Yetîm mâlını dâ’î helâl bilmekten

Bu yig ki mu'terif olup mey-i harâm içeler

AD.G.231-7

4. 3. 15. Sosyolojik Farkları Anlamama

Her toplum, var olduğu coğrafi yapısının, tarihinin,... etkisinde gelişir ve bunlara göre bir kimlik kazanır. Değerler de buna uygun şekillenip belirir. Bir toplumda hoş karşılanan diğer toplumda nâhoş olur. Bir toplumda az görülen diğer toplumda çok algılanır.

Klasik Dîvân şairlerinin klasik benzetmelerine ve halkın kafasındaki yanlış imgelere; toplumların sosyolojik yapısını yeteri kadar bilmeden, verilmiş olan sıfatları kendi toplumlarındaki sıfatların anlamlarıyla eş tutanlara çıkışan Nedim, bir toplumda abartılarak anlatılan birtakım iyilik ve cömertliklerin, kendi toplumlarında abartılı

anlatılmasına karşıdır. Zira, bir Arap toplumunda abartılarak anlatılan bir bardak süt ikramının, Türk toplumunda da aynı şekilde algılanmasını beklemek, kendi toplumuna yabancı olmak şeklinde telakki edilmiştir.

Cihanda Hâtem-i Tay kıssası tahkîki budur kim
Heman şâ'irlerin beyrinde çıkmış bir hikâyedir

Hakîkatde bu Hâtem çölde bir beğdir ki ol yerler
Kemâl-i kaht ile ma'rûfdur bî-nân u ni'metdir

Pes ol yerlerde bir beğ lûtf ederse âç 'urbandan
Birine bir çanak kısarak südü vermek semâhatdır

Nd.K.15.37-39

4. 3. 16. Vatan Kıymetini Bilmeme

Her milletin kendince kutsalları vardır ve bu durum her millette farklı farklıdır. Vatan kavramı, hemen hemen her toplumda da kutsaldır.

Ahmedî'nin Dîvânında gurbetin, sıkıntıların ve vatan özleminin yakıcılığından bahseden manzûmeler vardır. Şair, öğrenim için memleketinden ayrılıp gurbette bulunduğu zaman bu beyitleri söylemiş olsa gerektir¹²³.

Kimdir ki ede rızâ-y-ıla yâr u diyârı terk
Lîkîn ne çâre çünkü Hakun ol kazâsıdır

Yanlış hayâl-ıla vatanın terk iden kişi
Ne dürlü kim cefâ görür-ise cezâsıdır

Ol kim vatan var-iken ede gurbete heves
Ne dürlü kim belâ göre anın sezâsıdır

Gurbetde zehr olur kişiye âb-ı Hayât lîk
Hâk-i vatan bulunsa gözün tûtiyâsıdır

A.G.200.2-5

¹²³ Z. GÜLER, *Dîvân Şiirinde Âb-ı Hayat*, Elazığ, 2007, s. 68

Gurbet oduna sabrı nice olsun ki kişinin
Cisminde cân ki var vatanının hevâsıdır

A.G.200-8

Necâti, vatan kavramını tam anlamayanlara, gurbete çıkmaları halinde garip kalıp anlayabileceklerini söyler.

Egerçi ağır olur taş koptuğu yerde
Sitâre var ki 'akîki eder yemende garîb

Nc.G.24-3

Her insânın, doğup büyüdüğü yerlere farklı bir gözle bakacağını, bu mekânların diğer mekânlara oranla farklı bir yerinin olacağını, bu durumun hoş karşılanması gerektiğini söyleyen Fuzûlî, bu durumu hoş görmeyenlere karşı çıkar.

Her garibe nazenin şehir ü vilâyatı vatan
Her mizâca mu'tedil âb ü hevâsı sâz-kâr

F.K.11-15

4. 3. 17. Engel Tanımazlık

Her emeğin, çalışmanın bir karşılığının olması doğaldır ve çalışıp da semeresini beklemek de doğal bir sonuçtur. Fakat toplumun genel yapısında meydana gelen bozulma ve değişimler, kişilerin bu doğal beklentileri önünde bir settir.

Nâbî, arzularına ağlayıp inleyerek vasıl olacaklarını düşünenlere ve her istediklerinin olabileceği fikrine kapılanlara, toplumun değişen çehresine dayanarak, arzuladıklarının, istedik yönde gerçekleşemeyebileceği uyarısında bulunur.

Âh ile nâ'il-i vuslat olamazsın ey dil
Öyle kâlâyı sana bâd-ı hevâ vermezler
Sen hemân dest-dırâz ol çemen-i ümmîde
Yâ verirler gül-i maksûdunu yâ vermezler

Nb.Kt.26

4. 3. 18. Şeyh ve Hocaların Eteğine Yapışma

İnancın ön plana çıktığı toplumlarda, insânlar doğal olarak din büyüklerine farklı bir değer biçip daha özel yaklaşmışlardır. Toplumun değişen, bozulan yüzüne ayak uyduran bazı şeyh ve hocaların maskeleri altındaki gerçek yüzleriyle yüzleşmek

istemeyenler ve ısrarla şeyh ve hocaları iyi görme eğiliminde olan kimseler, eleştirilerin odağında kalmışlardır.

Bosnalı Sabit, şeyh veya vaizlerin içyüzlerini bilmeden, kurtuluş için, onların peşlerine takılan halkın cahilliklerine kızmıştır.

Çirk-i dünyâyı alıp dest-i hevesden Sâbit

Halkı kurtarmağa ya şeyh gerek ya vâ'iz

S.G.186-6

4. 3. 19. Mertlik-Yiğitlikten Uzaklaşma ve İş Görmezlik

Türk toplumunda çıplak gücün ön plana çıktığı, güzelliklere dair birçok şeyin harc edilip yoğrulduğu bir “alp tipi” vardır. Bu tip hep övülmüş ve ulaşılması gereken en önemli kişiliklerden sayılmıştır. Bu tipin toplumda silinmeye yüz tutması, toplumun yerleşik normlarının dışına çıkmak gibi algılanmıştır.

Toplumda yiğit, cesur insânların yerlerini kadın mizaçlı insânların almış olmasına üzülen Nâbî, üzüntüsünü şöyle yansıtmıştır:

Kalmış ser-i meydân-ı mahabbet tek ü tenhâ

Zen-tab^clar almış yeri merdân unutulmuş

Nb.G.345-4

Toplumdaki namert tipinin, iş görmezliğine, başa kakıcılığına kızan Bâkî, bu tiplere muhtaç olmaktansa ölmeyi yeğlemiştir.

Çarha baş eğme gönül hergiz dahı ac olmadan

Yiğdir ölmek merd olan nâ-merde muhtâc olmadan

B.G.394-1

Pîre-zâl-i dehre Bâkî kimse muhtâc olmasın

Saklasın Hak kulların nâ-merde muhtâc olmadan

B.G.394-5

4. 3. 20. Yerleşik Değerleri Görmeme Eğilimi

Bir topluluk içinde yaşayanların toplum kurallarını hiçe sayıp kafalarına göre yaşama istekleri, yine aynı toplumca hoş karşılanmaz. Kişi ya bulunduğu toplumun kurallarına göre yaşar ya da tasvip etmediği toplumdan uzaklaşır. Yaşamış oldukları toplumun normlarını hiçe sayanlar, eleştirilere malzeme olmaktan kurtulamamışlardır.

Sözden, güzellikten, doğruya yönelten çağrılardan etkilenmeyen, toplum normlarını hiçe sayıp kafasına göre yaşamak isteyen, kendine çekidüzen vermeyenleri şair şu beyitle tanımlamıştır:

İnsân odur ki bir söz ola ana bend-i pâ
Hayvân odur ki bağlayalar rîsmân ile

Nb.G.676-5

Necâti, toplumu hiçe sayıp toplumsal normlara uymayanları sert ikazlarıyla uyarmıştır.

Cedvelden inen çıkma ki pergâra çekerler
Doğru yoluna gitmeyeni dâra çekerler

Nc.G.95-1

Toplumda insânlar arasında karışıklık çıkarıp toplumu yıpratanların, arkalarından sadece fesat tohumu bırakıp gitmelerine sitem edilmiştir.

Fesâd ehli cihâna bıraktılar feterât
Kıyâmet oldu ne yatmak mecâlidir uru dur

F.K(Tvh).2-23

Toplumun belirlemiş olduğu edep kurallarından uzaklaşıp edepten yoksun kalanların güzellik ve mutluluktan yana beklenti içine girmelerine Fuzûlî şaşırır.

Hâh seyyid hâh âmî kâm bulmaz bî-edeb
Fi'li müstahsen olan müstevcib-i ihsân olur

F.K.7-9

Bazı kavramları özümseyip de ona göre davranmayan, bazı işlerin ruhuna aykırı hareket edenler, adap erkân bilmemeleri yönüyle eleştirilmiştir.

Çü olmuş dostluk düşmenlik olmaz
Bu er meydânıdır har-zenlik olmaz

ŞG.(Mm)Ms.10-47

4. 3. 21. Namus ve Utanma Kavramlarına Yaklaşımdaki Değişim

Bazı değerlerin, kazanımların bir müddet sonra terk edilmesi, toplum normlarının yaptırım gücünün azaldığının, fertlerin bu yeni duruma uyum sağladıklarının göstergesidir. Tabî ki bu yeni yaklaşım, toplumun genel kuralları çerçevesinde değerlendirildiği zaman, eleştiri konusu olacak bir malzemedir.

Toplumda namus ve utanma duygusu zayıflamış olanların, yeni tercihleri olan rüsvâlîğe eğilimli olmaları yerilmiştir.

Düşmez gürûh-ı meste olmak hicâba beste

Rüsvâyılık tururken nâmûs u 'ârı n' eyler

Nb.G.88-3

Ebeveynlerin şefkatsizliğine ve namus kavramının toplumda zayıflamış olmasına değinen Sabit, ahlâksızlığa ve neslin bozulmasına da çatar.

Dünyâyı tokuz dolaşsa âdem bulamaz

Baba-yı şefîk bir selîmü'l-bâli

Ferzend-i nüh âbâ-yı felek olmakla

Ebnâ-yı zemâne heb tokuz babalı

S.(Mm)R.8

4. 3. 22. Zayıfı Ezme

Hiçbir toplumda da zayıfı ezme, onlara zulmetme düşüncesi yoktur, fakat duygusallığı fazla, mana yönü maddî yönün önünde yürüyen toplumlarda bu hassasiyet daha da belirgindir. Türk toplumu da bu hassasiyetlerin yoğun yaşandığı toplumlardandır ve zayıfı ezme temayülleri görüldüğünde toplumun görünmez, yazısız kural ve kaideleri devreye girer, bu yönde kişiyi baskı altına alır, dilediği gibi davranması önünde aşılmaz duvarlarını örür.

Memleketinden uzaklaşıp farklı diyarlarda “garip” konumuna düşen zayıf ve güçsüz kimselerin ezikliğini şair şöyle dile getirir:

Bağrı başlı gözü yaşlı yıldızı alçak olur

Her kişi düşman olur ger eylese gavgâ garîb

Nc.G.26-3

Fizikî ve maddî olarak çok güçlü olsalar bile, garip olanların desteksiz, zayıf bırakılışları, onları yine zayıf ve korumasız kılar.

Dürlü nüktesin çekerem ben rakîbin döstüm

Mûrdan olur zebûn olursa ejderhâ garîb

Nc.G.26-4

Toplumdaki güçlü insânların zayıf olanları ezmelerine, haklarını yemelerine en net çıkışı Yûnus Emre yapar.

Görün begler mürveti binmişler birer atı
Çekdüğü yohsul eti içdüğü kan olısar

Y.60

4. 3. 23. Eşitsizlik

Eşitsizlik kavramı daha çok güçlü ve zayıfın karşılıklı münasebetlerinde ortaya çıkan bir olgudur. Bu kavramın gündeme gelmesi, genellikle bir başkaldırı, isyan durumunda olur.

İnsanlar arasındaki eşitsizliğin boyutunun ileri oluşunu ve bu durumun anlaşılmasının zorluğunu çözemeyen Hayreti, bu durumun sebebini sorgular.

Kamu bir âdem oğlu iken insân
Kimi bende kimi mevlâ nedendir

'Anâsırda berâberken bu mahlûk
Kimi ednâ kimi a'lâ nedendir

Kimisi eylemiş dûzahda mesken
Kimine Cennetü'l-Me'vâ nedendir

Hy.K.17.15-16

Maddî gücü oransız olanları veya farklı niteliklerdeki şahısları insânlık ortak paydasında buluşturamama noktasında beliren eşitsizlik kavramına, isyan eden Ahmed Paşa, bir ümitsizlik ve çaresizliğin portresini çizer.

Olma ey dil müşterî yârin metâ'-ı vaslına
Kim senin fakrın kavî anın gınâsı ber-kemâl

AP.G.183-8

4. 4. TOPLUMDAKİ YANLIŞ DÜŞÜNCE, DUYGU ve FİİLLERİN ELEŞTİRİSİ

Her toplumun tarihinden, dilinden, gelenek ve göreneklerinden süzülen özü, kültür hazinesinde toplanır. Kültür aynasından yansıyan değerlerinin, kıymetlerinin resmine farklılığın en küçük damlası düştüğünde, bu resmin netliği gider ve yine toplumun kendince koyduğu kriterler uyarınca, bu lekelerin silinmesi, eski yaşamlarının parlak yansımalarını yakalamak için uğraşılır.

Kimi toplumlarda faydacı yaklaşım ön plandayken kimilerinde duygusallık önde gelir. Bir toplumun yerleşik değerlerini terk edip başka bir topluma benzemek adına, onların değer yargılarını benimsemeleri ve kendi değerlerine yabancı kalmaları sonucunda, bu tutumlarından dolayı eleştirilirler.

4. 4. 1. İlme ve Âlimlere İtibar Edilmemesi

Devlet görevlerinin rüşvetle alınıp satılması ve liyâkatin gözetilmemesi sonucunda bazı şikâyet ve sızlanmaların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu şikâyet ve sızlanmalarda cehâlete pirim verilerek, ilim ve hüner sâhiplerinin adeta cezâlandırıldığı, sık sık dile getirilmiştir.

Toplumda çok ilim yapılarak değil de mal yığarak, maddî güçle yükselinilmesine, ilmin değersiz kılınışına ve ilim tahsil edip de ilmin gerektirdiği şekilde değil, cahillerden farksız olmayan bir tavırla mal mülk sevdasına düşülmesine karşı çıkılmıştır.

Tahsîl-i  ilmin üstüne tercîh eder mi n s

Tahsîl-i mal v s ta-i rif at olmasa

Nb.G.757-5

Bilgili insânların alçaklara mecbur edilmesi, alçak ve cahiller yanında zayıf düşürülmesi; maddî yönden mağdur edilişleri, insanların üzülmesi gereken ayrı bir noktadır.

Eger  lse zilletle ehl-i ma  rif

Ed niden etmez recâ-yı mev cib

Eline kemâl ehlinin habbe girmez

Felek a sa yüz yerde dest-i mev hib

R.K.29.11-12

Akıllı insânların bir köşeye itilmelerine ve dünyanın cahillerle dolup taşmasına, ayrıca bu cahil, akılsızların akıllı geçinmelerine, kemâl ehlinin itibarsız bırakılmasına isyan edilir.

 ektirir ehl-i kemâle mihnet-i gerd n-ı d n

Ol sebebden merd-i ma  n  oldu gâyetde zeb n

Tuttu câhil âlemi cehlile oldu z -f n n

°Âkil ü dâna geçinir şimdi bîhûş-ı cünûn
Gitti hayfâ kalmadı ehl-i kemâlin rağbeti

R.Th.1-5

Kanda bir sâhib-kemâl peydâ ola ey nev-cevân
Çektirir derd ü belâ vü mihneti devr-i zamân
Nik eger bed şimdi söz câhillerindir bî-gümân
°Âkil olan bu cihânda Rûhiyâ kılmaz mekân
Gitti hayfâ kalmadı ehl-i kemâlin rağbeti

R.Th.1-7

Kâmil olduğunu iddia edip de inatçılık gibi huylarından sıyrılamayanların bu
çelişkili davranışları anlaşılır gibi değildir.

Ehl-i kemâla karşı komak mahz-ı cehldir
Hakkâ budur ki °ârif olan eylemez °inâd

R.G.117-2

İnsanların maddî olana eğilimli olup ilim ve ehline itibar etmeyerek bunlara değer
vermemeleri, ümitsizliğin filizlenmeye başladığı noktadır.

Zamâne halkı şimdi mâla eyler Rûhiyâ rağbet
Vilâyet sâhibi olsa kemâl ehline rağbet yok

R.G.595-5

Çün çarh-ı felek câhil ü nâdân sever oldu
Bes lâcerem uş ilme harîdâr bulunmaz

Ns.G.178-7

İrfan ehline, işlerini takdir etmenin dışında, hiçbir ihsanda, iyilikte
bulunulmamasına, bu büyük insânların hak ettikleri değeri görmemesine, gönül koyan
Hayretî, ihsanlarda bulunabilecek makamları işgal edenlere küfrederken Usûlî, bu
insânları yuhlar sadece.

Ehl-i °irfâna kuru tahsîndir ihsânları
Bu zamâne beglerinin cümle etvârın s..em

Hy.G.336-4

Bu cihân beglerinin ehl-i kemâle dâyim
Kuru tahsînine vü ettiği ihsânına yuf

U.G.57-6

Cahil insânların, cahilliklerine rağmen toplumda itibar sahibi olup da bu imkânla hiç de hak etmedikleri konumlarda olmalarına karşılık, bilgili, görgülü marifet ehlinin toplumda itibarsız oluşlarına, horlanarak itilip kakılmalarına, Fuzûlî, daha farklı bir üslûpla karşı gelir.

Muttasıl ma^crifet ehlini ayaklara salıp
Felek-i sifle kılar mihnet ü gam pâ-mâli
Ol ki câhildir edip cümle murâdın hâsıl
İ^ctibâr ile kılar mesned ü kadrin âlî

F.Kt.36

4. 4. 2. Akli Rehber Edinme

İnsanları diğer varlıklardan üstün kılan bu en büyük nimete bir itirazları olmayan şairlerin itirazı ve eleştirisi, akli duyguların önüne çıkarma noktasındadır. Zira bazı duyguların anlaşılabilmesi akılla olmaz. Akıl, bazı duyguların anlaşılabilmesinde kifâyetsiz kalır ve tutulur. Çünkü, aklın sınırları çizilmiştir ve katı kuralları vardır, bu kuralların dışına çıkabilmesi olanaksızdır. Oysa duygular, akla göre daha özgür ve cesur oldukları için, katı kural ve kaidelerin dar kalıplarına hapsedmez kendini. Bu noktalarda çatışan akıl ve duygu, pek geçinemeler. Aklın ukala, gergin ve yapmacık yönüne karşılık, duygular doğal ve rahattır.

Aklın mahdut gücüne güvenip akli ön plana alarak duygulara itibar etmeyenler, her konuda aklın rehberliğine baş vurarak kendilerini gerip kısanlar, doğal olamamaları yönüyle eleştirilirler.

Pây-ı yâre bezl iken maksûd-ı nakd-i râhatı
Vaz^c-ı şûhı ettirir insâna insâniyeti
^cAkl ile olmazdı sencîde umur-ı kâ'inât
Etmese mîzân-ı ^cakl isbât-ı mizâniyeti

Nb.Kt.110

Her münkir-i keyfiyyet-i erbâb-ı harâbât
Öz ^caklı ile Hakkı diler bulmağa heyhât

R.(Mm)Tb.1-3-8

Çün ^cakldır âfet-i ten ü cân
Bir dem kişi nîşe ola hüşyâr

A.G.274-12

Tevfîk refîk olmayacak fâ'ide yokdur
Her kim burada akla uyarsa zarar eyler

Aklın hüneri vâdî-i hikmetdedir ancak
Tahkîk ile hikmet nice bir dilde yer eyler

Hikmet ger o ilm ise ki ahkâm-ı felekden
Endîşe-i akl-ı beşeri bâ-haber eyler

Nf.K.11.7-9

Aşkın, gerek fedakârlık noktasında gerekse engelleri tanımaması yönündeki gözü karalığında sergilemiş olduğu asil duruşa karşılık, çok zayıf ve içten pazarlıklı, hesap kitaba gömülü korkak ve pısrık bir portre çizen akıl, aşkla bu noktada sürekli bir cidal ve çatışma içindedir.

°Aklın ne cârı var ki ura pençe °ışk-ıla
Arslan önünde nice urıbile Dimne dem

A.G.466-5

Ey Fuzûlî aşk men'in kılma nâsihten kabûl
Akl tedbîridir ol sanma ki bir bünyâdı var

F.G.75-7

°Aşka yâr ol °akl ile germ-ihtilât olma gönül
Âşinâ bigâne vü bigâne olmaz âşinâ

FK.G.11-4

Mahrem-i râz eyleme Cibrîl olursa ger Fehîm
Rind-i °aşka °âkıl u ferzâne olmaz âşinâ

FK.G.11-5

Her türlü sorunun çaresi olarak akli adres gösterip akılla her dertlerine devâ bulabileceklerini düşünenler, Şeyhülislam Yahya tarafından da farklı bir şekilde eleştirilmişlerdir.

Çün geçmededir °ayş u safâ hengâmı
°Âkil geçirir mi gam ile eyyâmı
Sâkî ki bu dem cârı leb-â-leb suna gör
Anma gelecek gâmı geçen âlâmı

ŞY.(Mm).R.3

Gönül ehli olup dünya ve dünyalıkların ağırlığından sıyrılanları anlamayan akıl ehlinin bu anlayışsızlıklarına ve akıllı olup da hayatı çok önemseyip altında ezilenlerin yersiz yüklerin altında eziliyor oluşlarını fark etmiyor oluşlarına, şaşırın Fehîm-i Kadîm, kendinden emin bir üslûpla bu durumu eleştirir.

Dîvâne-yiz ammâ feleke hande-zenânız

Müstehzi-i sâhib-hîred-i bîhüde-pendiz

FK.G.123-2

4. 4. 3. Hayatı Tek Boyutlu Yaşama

Hayatında hiçbir renklilik olmayan, farklı ortamlara girip de o havayı teneffüs etmeyenler, hayata küçük pencerelerden baktıkları ve gözlerine yetersiz ışık geldiği için, dünya görüşleri de o dar pencereden ibaret olur ve farklılıkları, zenginlikleri, ne anlama gereği duyar ne de engin gönüllülerin yüreklerinden çarpan dalgalara karşı koyabilirler. Hayata karşı hem cahil hem de zayıf kalan insânların bu içekapanık tavırları hoş karşılanmamıştır.

Yaşayıp görmeyen, adap-erkân bilmeyen ve bu yüzden de toplumda nasıl davranacağını kestiremeyenlerle eğlencelere, güzelliklere dair ne varsa uzak duranlar hep eleştirilmiştir.

Cân nisâr etmektir evvel şart bezm-i ʿaşkına

Mahrem olmaz bilmeyen âdâb-ı sohbet neydüğün

B.G.348-3

Görmeyen müddet-i ömründe safâ-yı hâtır

Bezm-i ayş olsa da başdan başa âlem ne desin

NI.G.274-3

Kanı eflâtun anun şerh ide ol hâsiyetin

Rûh-ı sâîdir anı câhil u ahmak mı içer

AD.G.174-3

Rinde câm içdüğü-çün ʿayb edene eyt ki hey

Kimse hakkın mı yer ol ya varıp aylak mı içer

AD.G.174-5

Müdam ayş ü safa ile hoş geçir ömrü

Ki ten otağına nefis-i azizdir mihmân

AP.K.39-22

4. 4. 4. İşin Gereğini Yapmama

“İşin hakkını vermek” şeklinde dilimizde anlamını bulan bu kavram, bir yola girip de doğru yürünmesi, bir işi de sonuç alınabilecek biçimde sonuçlandırılması gerektiğini öğütler. Bu beklentilere cevap vermeyip beklentileri boşa çıkaranlar eleştirilmiştir.

Bir yola girip de sıkıntılara katlanıp dayanamayanlara çıkışan Bâkî, işlerin gereğinin yapılmasını ister.

Tokunsa tîr-i mihnet ger mübâhât ile gögsün ger
Soyundun ʿarsa-i rindâne girdin merd-i meydân ol

B.K.11-2

Fuzûlî de doğruları herkesten daha iyi bilip gereğini yapmayanlara çatar:

Kamu kemâl ile müstedʿî-i tarik-i necât
Veli kamusuna bâtl delil-i istidʿâ

F.K(Tvh).1-40

Menfaat ve ikbalin gölgesinde kalmadan gereken yerde, gerektiği zamanda, gerekenlerin gereğini yapmayanlar eleştirilmiştir.

Şemʿden görse ki pervaneye bir zulm yeter
Kese başın demeye zâyiʿ olur nefʿ-i ziyâ

F.K.20-9

Hayâlî, bir yola girip de sonuç elde etmeye çalışanların gerekli tedbirleri almadan böyle beklentiler içine girmelerini kınar.

Dağlarla dâne dâne yaşım etti aşkı sayd
Dâma konmaz murg içinde olmayınca çînesi

H.G.559-7

Nâʿilî de bir yola girip de gereken samimiyeti göstermeyenlerin beklediklerini alamayacaklarını söyler.

Nâʿilî hûn-ı ciğer zâd-ı tarîk-i gamdır
Merd-i râh olmayana zâd-ı sefer vermezler

Nl.G.126-6

4. 4. 5. Özden Uzaklaşıp Ayrıntılarda Yoğunlaşma

Bir şeyin görülmesi gereken noktalarından ziyade daha az önem arz eden, hatta ana konuya göre mevzubahis dahi edilmemesi gereken yönler üzerinde yoğunlaşılması eleştiri konusu olmuştur.

Merkezle âşinâ ol etme muhîte rağbet

Müstağırık-ı hakîkat meyl-i kenârı n'eyler

Nb.G.88-8

Olsalar reng ile bu kasr-ı havâsa mihmân

Birisi kûşe sorar biri hevâdârın arar

Nb.G.158-3

Ta^caffünâtını yâd eyle beyza vü ferhün

Piliç lezîzdir amma çepel bozundısıdır

Nb.G.159-7

Cihâna gelmeden maksûd ancak

Vücûdu eylemektir rûha makrûn

ŞG.Tr.38-4

İrfanı, bilgiyi, görgüyü, samimiyeti görebilecek basiretleri ve kapasiteleri olmayanların, özden uzaklaşıp görüntü ve dışa takılmaları, kılık-kıyafetle dindar olunacağı kanaatleri eleştirilir.

Ne hadd-i fazlı bilirler ne kadr-i irfanı

Zamane halkının ikbâli pârsâlîğadır

Nb.G.196-3

Necâtî, dışa ait aksesuarlarla özdeki eksikliği gidermeye çalışanların görülmesini ister.

Yüzük urunmag ile her kişi hem-ser olamaz

Takınır ger çü Süleyman Peygamber hâtem

Nc.K.19-37

4. 4. 6. Safiyetten Uzaklaşıp Kirlenme

Kişilerin safiyetten uzaklaşıp kirlere bulaşmaları, çıkarların ön planda tutulup yalnızca çıkar hesaplarına göre hareket etmenin bir sonucudur. Kişilerde görülen bu

değişimler dar anlamda kişisel gibi görünse de genel anlamda tüm toplumu ilgilendiren toplumsal bir sorundur.

Sanma ey h'âce senden zer ü sîm isterler
"Yevme lâ-yenfa^cu"da kalb-i selîm isterler

R.G.417-1

Sanmanız meyl ederiz câha ne câh u ne celâl
°Arif oldur ki °alâyıkdan ola âzâde

R.G.946-2

Çün gide ortadan hicâb ayna mübeddel ola ilm
Biline anda kim kimin kalb-i selîm içindedir

Ns.G.167-4

Aşk imiş Sîmurg u âşık küh-ı Kâf
Aşka sığmaz lâf u aşk olmaz güzâf
Kim ki ister Kâ'beyi etmek tavâf
Hem içi safî gerek hem dışı sâf

Ns.Ty.135

Mukallid oldu hep âlem cihân birbirine düştü
Olur olmaz safâsızda safî mı kaldı âlemde

H.G.545-4

Vifâkı oldu mübeddel nifaka yârânın
Zamânede kime dersin bu dost bu düşman

Nl.G.271-2

4. 4. 7. Sızlanmaları, İsyanları Anlamama

Hiçbir ağlama, sızlanma sebepsiz değildir. Sorunu olanların sorunlarını görmezden gelip bu sorunlara kulaklarını, gözlerini kapayıp kayıtsız kalma, mevcut sorunları ortadan kaldırmadığı gibi, sorunu olanların, çözümünü umdukları mercilere küsmesine sebep olur.

Türk toplumuna yabancı olan bencil ve duyarsız tavırların görülmeye başlanması, eleştirilerin ayrı bir konusu olmuştur.

Sıkıntılarını, acılarını haykıranları anlamaktan uzak bir tavır sergileyip sıkıntı çekenlerin iniltilerini kendilerince samimi, doğru bulmayan anlayış yoksulu insânlara çıkışan Fuzûlî, sızlanmaların duyulmasını ister.

Cerâhat olmasa a^czâda zâhir olmaz kan
Tereşşuh eylemez elbette sınımdan mînâ

F.K(Tvh).1-11

4. 4. 8. Vakitsiz, Gereksiz, Faydasız İş Görme

Bir şeylere ihtiyaç duyulurken, ihtiyaç duyulanların, ihtiyacın meydana geldiği zamanlarda değil de sonrasında ortaya çıkması, kişilerde hayal kırıklığının sebep olduğu bir isyan duygusunun belirmesine zemin hazırlar.

Derd ü mihnetle helak oldu Usûlî çün kim
Şimdiden sonra tabîbin dahi dermanına yuf

U.G.57-7

Seni  arifler ilzâm itmesin ey sâkî-i kahve
Ko bahs-i câm u fincânı bilirsın hod idâren yok

ŞY.G.183-2

Bir şeylere ihtiyaç duyulurken, o şeyden mahrum bırakılanlara, ihtiyaç hali ortadan kalktıktan sonra o şeyin verilmesinin gereksizliği ve yersizliğini bilmeyen anlayış yoksullarına Şeyh , şöyle çıkışır:

Olsa kara diken güle hem-dem ne menfa'at
Bulsa kuru ağaç suya kurbet ne fâyide

Ş. G.151-3

Şeyhülislam Yahya, hangi çağda ne yapacağını bilmeyen ve bazı şeylere, o şeylerin anlamını yitirmesinden, zamanının geçmesinden sonra kavuşanların şansızlıklarına hayıflanır.

Sevdi p r ne-ser ol lâle- iz arı Yahyâ
Kış gününde ne kadar hazz oluna gülşende

ŞY.G.383-5

4. 4. 9. Yığın Psikolojisi

Pl nsız, programsız, bilinçdışı, kişinin tamamen dışında meydana gelen yığın psikolojisinde kişinin ihtiyarı elinden çıktığı ve kendini, aklını kalabalıkların seline kaptırdığı i in otokontrolünü tamamen yitirir ve kalabalık nasıl buyurursa öyle davranır.

Akıl gibi bir sermayeyi, sonu görünmeyen, ne yaptığını bilmeyen yığınlara teslim edenlerin bu durumları n -hoş karşılanmıştır.

Bu dâr-ı cihân içre tecemmülden edip ad
Mansûru fenâ ehli ser ü pâya çekerler

H.G.55-4

4. 4. 10. Eldeki Güç, İmkân ve Olanakların Değişmeyeceği Fikri

Güç, kuvvet ve diğer bazı imkânların, güzelliklerin sahibi olmak, onlarla yaşamaya alışmak, kimi zaman insânların gafil davranmalarına ve dünyanın sürekli döndüğü ve her yeni günün farklı olduğu realitesinden uzaklaşıp nisyana sebep olmuştur. Güzel olan hep güzel, zengin olan hep zengin olacağını, makam sahibi kişi, hep konumunu koruyabileceğini düşünmüştür.

Kimi insânların imkân ve olanak sarhoşluklarının farkında olan şairler, kişileri dalıp gittikleri pembe dünyalarından uyandırıp kendilerine döndürmeyi amaçlamışlardır.

Nâ-müşbi^c ü bî-devâm iken ni^cmet-i çerh
Bilmem ki nice hazm olunur minnet-i çerh
Elbette bülendi pest eder pesti bülend
Bilsem ki gerdişde nedir niyyet-i çerh

Nb.(Mm)R.9

Olma ey tab^c-ı harîş enbân-güşâ-yı ıztırâb
Kâr u bârî âsiyâb-ı âlemin nevbetledir

Nb.G.180-2

Mücevher tâc-ı devlet kimseye sûd etmez ey Nâbî
Nice şâh-ı cihânın çeşmi ol efserde kalmıştır

Nb.G.240-5

İtibar ve mevkilerinin gururuna kapılıp da sonlarını düşünmek dahi istemeyenler, tok ve kendinden emin bir üslûpla kendilerine döndürülmeye çalışılmıştır.

Bir gün eyler dest-beste pâygâh câygâh
Bî-^caded mağrur-ı sadr-ı i^ctibârın görmüşüz

Kâse-i deryûzeyeye tebdîl olur câm-ı murâd
Biz bu bezmin Nâbiyâ çok bâde-h^vârın görmüşüz

Nb.G.319.6-7

Doküldü pâyna  uş ak o ser-ke in Nâbî

Bah r var mı ki d m nına haz n düşmez

Nb.G.327-5

Çok görmüş n   nl  n endek zamânede

Zum nca c h   rütbeler ihr z idenlerin

Nb.G.426-3

Arzu edilen, peşinden koşulan konumları elde ettikten sonra, oralarda hep kalacaklarını, bir gün düşüp de zelil olabileceklerini akıllarına dahi getirmek istemeyenleri şair uyarır:

Tohm olmayınca h k-ni  n bulmaz irtif  

Olmaz cihânda kimse  az z olmadan zelîl

Nb.G.483-3

 nsano lunun doğal yapısında olan rehavete kapılma hastalı, çoğu zaman, insânların çoğu tarafından fark edilememiş ve fark edilemediği için de bir çözüm geliştirme yoluna gidilmemiştir. Zira dimağın uyuşması şeklinde tarif edilen sarhoşluk hali, sadece içmekle değil, gerek hüznün verdiği yorgunlukla ve gerekse olanakların sunduğu aşırı mutlulukla da sarhoş olunabilir.

Tayanıp  ablu a eyleme   lemd  gurûr

Ne  eb b ey dil-i   r de kalır bunda ne  eyb

R.G.58-5

  mr ba ın sebze görüp tekye etmegil ana

Ne vefâ bulasın andan ki ana lâzımdır vefât

A.K.12-13

 ry n  ol emîr oldu ki atlastan eder fahr

Sultân bu ged dır ki pal s etti libâsı

 . K.6-15

  n h bl  n met  na  hir kes d erer

Aldanmag l bu hüsn   melâhat rev cına

AD.G.8-5

D ny  gider   mr d kenir hüsn hem geçer

Boynunda koma mazlemeyi k l ed  hak 

AD.G.63-4

İnende hüsnüne mağrur olup cefâ kılma
Ki degme pâdişehin bir zaman imiş bildik

AD.G.205-6

Visâlin âhiri Dâ'î firâk imiş gördük
Bahârın ol sonu fasl-ı hazân imiş bildik

AD.G.205-8

Bu hûbluğun çağını gel bugün ganîmet tut
Cihân kimesneye kalmaz geçer zamâne begim

AD.G.279-3

Kanı bahâr demi kim bu dehr-i pîr-i kühen
Bezerdi kendiyi san kim nigâr-ı tâze cuvân

AP.K.39-8

Nedelim devr sunarsa sana şerbet bana zehr
Bu cihân böyle olur gâh bana gâh sana

Nc.G.2-3

Az kaldı kim visâline vâsıl ola gönül
Çok vakt olur gedâlara sultân olur harif

Nc.G.271-2

Bu cihândır güzelim hüsnüne mağrur olma
Bir zemân ola ki karınca Süleymanlığ ede

Nc.G.518-2

Başa çıkmayınca sâki bir nice dolu ayağ
Ey nice başlar ayağ olup ayak baş olmadı

Nc.G.608-5

Düşer bir °ukdeye gâhî küdüret kesb eder tâli°
Gerekse mâh-ı tâbân ol gerek mihr-i dırâşân ol

B.K.11-4

°Unfuvân-ı sıhhate ey Bâkî magrûr olma kim
Lâ-cerem her hayy-i dâna irtihâl üstüdedir

B.G.168-6

Sıkıntılı insânların mevcut sıkıntı ve sorunlarının bir gün kendilerini de bulabileceğini düşünemeyecek kadar dünyalarına dalıp gidenlere, bu ihtimali de hatırlarına getirmeleri öğütlenir.

Derd ile sen de bencileyin kanlar ağla kim

Bugün banaysa yarın efendi sana imiş

Nc.(Mm).My.3-1-7

Harc kim bî-dahl ola mevcûd olan nâ-bûd olur

Olsa mâlın fi' l-mesel mahsûl-i bahr u kân eger

B.K.13-7

Metâ'-ı devlete aldanma kim bu kişverde

Hezâr hâce garibü'd-diyâr u dâr kalır

Nl.K.2-10

°Adû gurûru kosun rûzgârdır Yahyâ

Der-i sa°âdeti gâhî açarsa gâh kapar

ŞY.G.90-5

Kederlenmeye istendik bir dahli olamayan kişilerin, mutluluklarını, olanaklarını kontrol edebilme ihtiyarları olabilir. Şairlerin eleştirisi işte bu noktada devreye girer. Çünkü ellerindeki imkânların zenginliğinden, içinde bulunduğu rüyâyı uzattıkça uzatmak hevesinde olan ve bu konumlarını bir ayrıcalık gibi algılayıp kibre kapılanların bu halleri, eleştirel bir üslûpla kendilerine “imkân ve olanakların denizinde yüzenlerin bir gün yokluk ve yoksulluk kıyılarına vurabilecekleri” ihtimali şeklinde hatırlatılmıştır.

Ne gam °azl-i ebed nefy-i beled oldunsa ey Bâkî

Cihânın mansıb u câhı degildir kimseye bâkî

B.Mt.23

Bina-yi hâne-i rahat mürûr ile ola vîrân

Tılısm-i nazm-i cem°iyyet ola tedric ile bâtl

F.K.30-6

Ey Fuzûlî bu cihânda i°tibârın kalmamış

Düzetir yüz bin °imâret âhırî virân olur

F.G.95-6

Egerçi bir nice gün iktizâ'-yi âlem-i dîn

Cihânda eyledi ikbâl râyetini nigûn

F.(Mm)Ms.2-8

Hatt-ı vücûd üzre konar âkıbet gubâr
Sen sanma kim bu devr-i felek pâyidâr ola

H.G.23-5

Şâdlık mı geldi dil mülküne kim gam gelmedi
Rûz-ı rûşen var mı kim sonu şeb-i târ olmadı

H.G.633-2

Misâl-i mugbeçe vü pîr-i mey bu meclisde
Zamân olur ne cevân u ne ihtiyâr kalır

Nl.K.2-3

Safâ gider keder-âlûd olur bu meclis-i üns
Ne cur'asında ne sâfında keyf ü kâr kalır

Nl.K.2-5

Nâ'ilî, dünyaya ait zenginlikleri sonsuz ve yanlarında götüreceklerini sananlara, dünyalıkların, hayâlî olduğuna, gerçek olmadığına vurgu için bunların, kişilerin yanında eğreti duracaklarını söyler.

Olursa her biri sâhib-defîne-i Kârûn
Yine meta'ı bu mahzende müste'ar kalır

Nl.K.2-11

Bu gülsitânedede bir gün eser semûm-ı adem
Gider bu neşv-ü nemâlar ne gül ne hâr kalır

Nl.K.2-17

Dünyanın görünen ve bizlere yansıyan yüzüne değil de derûnuna inilmesi gerektiğini ve oradaki gerçek yansımaların fark edilmesini isteyen Nâ'ilî, her şeyin zıddıyla yansıyan yüzüne dikkat nazarlarıyla bakılmasını ister.

Cihân-ı vâjgûn-na'l-i mahabbet özge âlemdir
Gedâdır şâhlar cümle gedâlar pâdişâhdır hep

Nl.G.18-3

Güzelliklere, mutluluklara ait neyin varsa, bunların bir gün solacağını, hiçbirinin de sonsuza uzamayacağını unutmamak gerekir.

Mahv eder revnak-ı ruhsârını zülf-i siyehin
Kangı gündür ki anın âhiri ahşâm olmaz

ŞY.G.137-3

Safâ-yı rûz-ı ruhun mahv eder hat-ı şeb-reng

Karanu gece ulaşur nehârın ardınca

ŞY.G.370-4

Ey hâce böyle devlet ü câha dayanma kim

Bu devletin sonu let ü bu câh çâh olur

U.G.17-7

Bir şarapla dahi yerlerini, konumlarını şaşırانların, hiç değişmeyeceğini düşündükleri makam ve mansıplarının değişebileceği gerçeğini görmelerini ister Fuzûlî:

Gedâ-yi  âlemi sultân ü sultânı gedâ eyler

Şarâb-i aşk-i dil-berde Fuzûlî özge hâlet var

F.G.66-6

Sabit, bulundukları makamları çok önemseyip de bir gün oralardan ayrılacaklarını unutanları uyarır:

Râhet olmaz s zeni mak'âdda da ma'z l-i cah

Gonca-ı nakşı batar end mına enser gibi

S.K.43-80

4. 4. 11. İşlerin Tecziye- d l Eksenli Yürümesi

Herhangi bir işte kişilerden en yüksek verimi alabilmek için ödüllendirme ne kadar elzemse, kişilerin gevşeyip lakaytlaşmamaları için de tecziye o kadar gereklidir. Yalnız işlerin bu şekilde yürür hale gelmesi, insânların doğal davranmaları önünde bir engel teşkil etmesi ve yine insânların fayda-zarar döngüsünde gidip gelmeleri, eleştiriye zemin hazırlamıştır.

Dünyadaki tüm işlerin fayda ve zarar eksenini üzerinde dönüyor oluşuna ve insânların yola getirilmesinin, bu tür menfaat eksenini üzerine bina edilmesine karşı çıkan Fuzûlî, i  hesapların yapılmadığı bir insânlık  zlemindedir.

Bu sebebdan bil b m kim bu cihân avrettir

Avretin böyledir evl dı ile ef  li

Ulu evl dı keser s dden   te'd b verir

S d verip lutf ile bağlar beşiğe etf li

F.Kt.36

4. 4. 12. Özel Hayata Müdahale

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de kimseler, özeline müdahale edilmesini istememiştir. Kişilerin açıklanmasını istemedikleri her şeyleri, mahremiyetleri sayıldığından, bunlara müdahalenin yapıldığı durumlarda, eleştiri mekanizması devreye girmiştir.

Şeyhî, toplumda birilerinin yapıp ettiklerine, yaşantısına, kısaca kişilerin özeline müdahaleyi yetki sınırlarında gören münasebetsizlere “kime ne” redifli gazeliyle karşı çıkar:

Yaralı bağrımı ger derd ile yaram kime ne
Yâre yâr olmak için cânâ kıyaram kime ne

Aşk yolunda cihân varlığı çün yokluktur
Varımı yoğumu ger verem ü varam kime ne

Kâr u bârım kamusu câm-ı dil-ârâm iledir
Bâri hulkuyla geri bî-ser ü kârem kime ne

Kime ne söyler isem sen dahi kimsin derler
Ben dahi hasret ile zâr ü nizârem kime ne

Eliyile özünü derde koyar derler imiş
Görür iken girerim oda yanaram kime ne

Zühd ü dîn fikri nolur câdû gözünü görelî
Geceler mest ü seher deng ü humâram kime ne

Şeyhî`yim kim komuşum cânımı dilber yoluna
Bende kimin nesi var bende-i yârem kime ne

Ş. G.164.1-7

Ahmed Dâ`î de başkalarının alakadar olmamaları gereken konulara eğilmelerine; özel hayata müdahaleye farklı bir pencereden karşı çıkar.

Ben eger yârim ile sevgili yâram kime ne

Yâ anın mihriyle ʿâşık-ı zaram kime ne

AD.G.85-1

Kimsenin hâlini hak sormayısar kimseneden

Ben eger zâhid ü ger mest ü humâram kime ne

AD.G.85-3

Ahmed-i Dâʿi eger zühd ü ʿibâdet kıla ger

Câm-ı mey nûş edem işimde severem kime ne

AD.G.85-5

4. 4. 13. Samimi Olana Mukavamet Etme

Her şey zıddıyla vardır ve hayat da iyi ve kötünün mücadelesine sahne olan bir meydandır. Bu meydanda tutunmak için sürekli bir mücadelenin varlığını da kabul etmek gerekir.

Yapı itibariyle bozulanlar, kendini muhafaza edip bozulmaktan korunanlara karşı gizli veya açık bir düşmanlık içine girer, güzelliklere dair ne varsa perdelemek isterler. Samimi ve içten bir duruş da bozulmamanın nişânelerinden olduğu için, tabiatı bozulanlar, böyle duruşlar sergileyenlere mukavemet ederler.

Bir işte samimi olup da yüreklerini ortaya koyabilenlerin samimiyetlerinin gücü karşısında durulabileceğini düşünenleri Hayâlî, çalı çırpı benzetmesiyle yerer.

Müdde'îler gözümün yaşına hâ'il olamaz

Har u haslar yolunu bağlayamaz Ceyhûnun

H.G.270-3

Sabit de, güzelliklere dair ne varsa kulaklarını tıkayıp aynıyla mukabeleden kaçınanları, kötülüklerinde direnmek şeklinde algılar.

Cerr-i kelâm eder deyi ihsânımı gören

Geçdi mukayyed olmadı redd-i selâm ile

S.(Mm)Tc.1-8-2

4. 4. 14. Ulvî Hedeflere Basit Şeylerle Ulaşma Fikri

Ulvî olan, ulvî düşünende neşv ü nemâ bulur ancak. Bakış açısı sıradanlıkların fevkinde olan birinin, büyük düşüncelerinin yanında küçük araçları barındırmayacağı muhakkaktır. Burada eleştirilen, ulvî düşünceden yoksun olanların, kendilerini

yeterince tanımamanın verdiği eksiklikle, yanlış sanılara kapılmaları ve akabinde, küçük kafaları ve dünyalarıyla büyük olanlara talip olmalarından kaynaklanmaktadır.

Gösterişe ve dış görünüşe çokça hevesli olup da ulvî duyguları yaşamak isteyenlerin bu halleri, hedefleri ve yaşantılarıyla bir tezat teşkil eder.

Nâbî o ki mâye-gîr-i a^cmâl olamaz
 Hengâm-ı hisâb fâriğü'l-bâl olamaz
 Tâ etmeyicek tecerrüd âlâyîşden
 Gavvâs-ı yem-i hakîkatü'l-hâl olamaz

Nb.(Mm).R.99

Bazı insânların, gönül zenginliği, istidat gibi eksikliklere rağmen sadece çalışıp çabalayarak ulvî olanlara vasıl olabileceklerini düşünmelerine Bâkî, itiraz eder:

Bulmadı sa^cy ile ser-menzil-i maksûda vüsûl
 Himmet-i merd-i Hudâ sâlike yâr olmayıcak

B.G.232-4

Nefse ait güzelliklerden uzaklaşmadan isim yapabileceklerini, büyüyeceklerini düşünenlerin yanıldıklarını bilmeleri gerekir.

Sâkiyâ toldur kadeh kim nâm u nengi terk idem
 Nâm u nengi komayınca nâ mudâr olmaz kişi

AD.G.127-3

Yârin huzûr-ı halvetine yol bulam deme
 Tâ dünyadan mücerred u âzâde gitmedin

AD.G.284-4

4. 4. 15. Ulvî Olandan uzaklaşma

Toplumun bozulmaya başlayıp kişisel menfaat ve çıkarların ön planda tutulmaya başladığı durumlarda, insânların basit ve küçük şeyler için tüm enerjilerini sarf etmelerinin bir sonucu olarak, büyük düşünebilmeye ne enerjileri kalır ne de büyük düşünebilecek kadar asaletleri... Bu durum, toplumun dinamiklerini sarsan unsurların temelini teşkil ettiğinden eleştiri konusu olmuştur.

Makamlarıyla insânları ezmeye çalışanlar ve insân olandan insânlığı esirgeyenler; insânlık yolundaki yükselmeleri, şan ve şöhret gibi çürük şeylerle yapmaya çalışanlar, ulvî düşüncelerden, düşünmekten uzaklaşmış olurlar.

Ne  arz-ı c h ne  zh r-ı himmet etmektir

Kişiye c h-ı b l nd  dem yyet etmektir

Nb.G.235-1

L f eyleme zeb n-ı tef h r-fe  n ile

B l -y  b ma çıkma çürük nerd b n ile

Nb.G.676-1

Ol hab bullah Ahmed sâhib-i sun -ı vak r

  tik du'l-c h le buyurdu "ez-z bed 'l-hum r"

"El - av m ke'l-hev m" bunlara didi   ik r

  zzetine bunların   rifler etmez   tib r

Şevket-i dünyâ-y  d na düştüler leyl   nehâr

Kıldılar bir k se bal i in bel y  ihtiya r

 htil t etmez bularla ehl-i Hak her kande var

 err     r ile bularun tohdur dar u diyâr

R.(Mm)Tc.2-2.1-4

Maddî olanaksızlıklardan eksiklik duyup da fazilet noksanlığını eksiklik saymayanların basitleşen bu dünya görüşleri, ulvî olanların önüne dikilen bir engeldir.

 deme müşkül deg l m l u menâl eksikliği

M  k l oldur ki ola fazl u kemâl eksikliği

R.G.1032-5

Gerçek zenginliklerin farkında olmadan, ellerindeki kıymetini bilmeden küçük olanlara meyledenler, büyük d   nememelerinden dolayı eleştirilirler.

S lik-i r h-ı Haka matlab-ı dünyâ-y  denî

Evc-i a  da iken al a a inmek gibidir

Mesned-i   zleti vermek feleğin mansıbına

Attan inip meselâ e ege binmek gibidir

R.Kt.15

D ny y  kesb edem deyi zevkini terk eden

Bir k rdur ki h b  koyup meyli z  tedir

A.G.186-6

Hayatı, fiziksel birtakım ihtiyaç ve isteklerin giderilmesinden ibaret bilip ulvî olanlara rağbet etmeyip kulluk vazifesinden kaçanlar, Fuzûlî'nin eleştirisi oklarına şöyle maruz kalırlar:

Nice bir nefis temennâsiyle
Yemek ü içmek ola dil-hâhın
Eyleyip zühd ü verâ^cdan nefret
Tâ^cat-i Hak'dan ola ikrâhın
Ma^cbedin matbah ola şâm ü seher
Müsterâh ola ziyâret-gâhın
Bunun için mi olupsan mahlûk
Bu mudur emri sana Allah'ın

F.Kt.21

Usûlî, dünyalık imkânlar uğruna dininden vazgeçenlere şu soruyu tevdi eder:

Usûlî dîni dünyâyâ sakın satma ki hîç âkil
Verir mi râyegân canın genc-i şâyegân için

U.G.103-5

Dünyadan geçtiği gibi Ahiret nimetlerinden de geçemeyenlerin, kendilerini ârif sanıp da ârif olmaktan çok uzak olmaları da eleştirisi konusu olur.

Vasf-ı hüsnü pâk ü müstesnâ bilen ârif değil
Kadd-i yârı cümleden bâlâ bilen ârif değil
Öz vücûdun âlem-i kübrâ bilen ârif değil

Hikmet-i dünyâ ve mâ-fî-hâ bilen ârif değil
Ârif oldur bilmeye dünyâ vü mâ-fî-hâ nedir

ŞG.(Mm)Th.10-4

4. 4. 16. Ulvî Olanlar İçin Küçük Şeylerden Geçememe

Hedefler, fedakârlıkların boyutuna göre uzaklaşır ya da yakınlaşır. Ulvî hedefler için dünyanın küçük menfaatleri ve hesaplarından geçemeyenlerin, gayelerine vasıl olamayacakları kanısı yaygındır.

İnsanların büyük düşünüp büyük amaçlar için çalışıp çabalamamaları, gündelik işler, basit hesaplar için uğraşmaları ve ötesiyle ilgilenmemeleri, eleştirilerin kaynağı olmuştur.

Dilâ can ise maksûdun var ol gonca-dehenden geç
 Yâ hod lâ'l-i lebi ise muradın mey diyenden geç
 Levend oldunsa baş egme Necâtî vaz-ı destâra
 Özün meydân-ı aşk içre şehid eyle kefenden geç

Nc.Kt.14

Kendilerini düzeltip de çekidüzen vermeden, kendilerinde ulvî hasletler görme beklentisine girenlerin yersiz beklediklerini bilmeleri gerekir.

Gönül ki cilve-gehidir cemâl-i ma'sûkun
 Gayûrdur kona mı gayriyi götürmeyecek
 Egerçi sırça-sarây olsa kalbin ey ârif
 Şeh ana girmez oturamaz silip süpürmeyecek

Nc.Kt.53

Hedefleri büyük olup da yüreklerini, tüm cesaretlerini ortaya koyup fedakârlık yapmadan sonuç umanların yersiz beklentileri yine eleştirilir:

Ey bana sen ağlamakla başa çıkmazsın diyen
 Gözü yenmeyen kişi 'ummâna olmaz âşinâ

Nc.G.17-4

°Akil oldur ede varın dermiyân
 °Ârif oldur tuta dünyâdan kenâr

Hy.Kt.3-6

Devlet-i dünyâ hayâl-i h^vâba benzer nesnedir
 Baht-ı bî-dâr isteyenler terk-i h^vâb etmek gerek

B.G.256-3

Şahsî isteklerinden ve nefsin doyumsuzluğundan sıyrılardan, insânlık yolundaki yüksek mertebelere ulaşmayı dileyenlerin nasıl davranmaları gerektiğini de bilmeleri gerekir:

Başın gerekse göklere ersin güneş gibi
 Dervîşlik dilersen eger zerreden kem ol

B.G.289-5

Safâ-yı neş'e-i idrâki Nâ'ilî'den sor
 Ki münkirân-ı mezâyâ-yı keyf bilmezler

Nl.G.52-5

Âdem ganî-dil olsa gedâ-meşreb olmasa
Rind olsa bî-hakîkat u bî-mezheb olmasa

Nl.G.314-1

Tecerrüdse murâdın kûy-ı cânânda fedâ kıl cân
Çıkılmaz câme-i ihrâmdan sa'y etme kurbânsız

ŞG.G.119-3

Sıkıntılı bir hayata katlanmadan virane gönlünü mamur edeceğini,
olgunlaşacağını düşünenlerin yanlış düşündüklerini bilmeleri gerekir:

Cismini belâ taşıyile yıkmaz olursan
Yapmağa gönül mülkünü mi^cmâr olamazsın

U.G.110-4

Özünde büyük olan insânoğlunun, hep küçük ve önemsiz işlerin peşinden koşup
kendine yazık ettiğinin farkında olmayışı, hazin bir tablodur.

Maksadın bey' u şîrâ ribh u hasâret değıle
Keremin beste-i ser-rîşte-i illet değıle
Bî-garaz lutfun ümîd etme kabâhat değıle

Müsta'id kıt yoğisa lutfuna isti'dâdım
Sana güçlük mü var ey şâh-ı kerem-mu'tâdım

ŞG.(Mm).Tc.14-10

“Ben Hakk'ım” diyen Mansur'u anlamayan cahil halkın, inandıkları uğruna canın
dahi fedâ edilebileceğindeki ruh zenginliğini okuyamamış olması eleştirilir.

Yâ Hak dedi Mansûr hemîn menzilin aldı
Başın göğe saldı
Da'vî-i Ene'l-Hakda kemânlar yasanıptır
Gavgâ uzanıptır

ŞG.G(Mz).74-8

4. 4. 17. Yanlış Sanılar

Sanılar, herhangi bir konuda gerekli olan bilgiden mahrum olmanın bir sonucudur. Doğru bilgiye ulaşamayan kişiyi merak dürtüsü, o konu hakkında fikir yürütmeye sevk eder. İnsanların bilmedikleri hususlarda fikir yürütmeleri, gayet

doğaldır ve eleştiriye konu olacak bir yanı da yoktur bunun. Fakat, gerek bilinçli gerekse cehaletle sanıları kat'i bilgiler gibi algılayıp bunların, körü körüne savunucusu olmak noktasında yanlışlara kapı aralamaya sebep olmak, eleştiri konusu olmuştur.

Şeyh Gâlib, bazı insânları tanıyıp anlamadan, onların iç yüzlerini bilmeden yanlış hükümler vererek, o insânların yanlış anlaşılmasına sebep olan önyargılı, muhakeme edemeyen cahil insân tiplerine karşı kendini anlatmak, kafalardaki yanlış sanıları silmek için, gerekli bilgilendirmelerle mevcut sanıları silme yoluna baş vurur.

Sanman bizi kim beste-dil-i nefis-i gavîyiz
Hâk-i kadem-i Al-i Abâ Mustafavîyiz
Ne havf-ı emîrân biliriz ne bedevîyiz
Râzî-şüde-i hükm-i kazâ Murtazavîyiz

İkrârımıza ser veririz ahde kavîyiz
Biz şâh-ı velâyet kuluyuz hem Alevîyiz

ŞG.(Mm)Msđ.3-1

Çok büyük ve değerli sanılan bazı şeylerin aslında böyle olmadıklarının geç anlaşılmasına hayıflanana Dâ'î, bunu tecrübe ettikten sonra öğrenmiş olmanın nedâmetini yaşar:

Salınma nâz ile karşı ki kâmetin talabır
Yimişi yok kuru serv-i revân imiş bildik

AD.G.205-4

Nesimî, dervişliği sultanlıktan aşağı sanıp sultanlığı yüceltenleri eleştirir:

Ey ki sultân olmak istersen fakîr ol kim yakîn
Kim ki sultân oldu derviş olmadı sultân değil

Ns.G.230-12

Açıklanabilir, açıklanamaz mevzular olabilir. Her şeyin bir açıklamasının olabileceğini düşünenler için Necâtî, şöyle der:

İştîyâkın şerhine vâkıf değil çünkim ukûl
Pes nice şerh eyleye mektûb anı yâ hod resûl

Nc.Mf.55

Fuzûlî de zühd ehlinin, cimri insânların hayat ve ölüm; cennet hakkındaki yanlış sanılarına değinir:

Cennete zâhid bilir can vermeden yetmez velî

Câna kıymaz öz temennâsındadır miskîn bahîl

F.G.177-4

4. 4. 18. Emeksiz, Bedelsiz Güzel Sonuç Umma

En güzel ve rahatı elde edebilmek insânın doğasında vardır. Fakat her işin de gerekleri, hedefe götüren yolları ve yöntemleri vardır. Doğal yollardan hedeflenenleri elde edebilme yolunu zahmetli ve meşakkatli bulanlar, kendilerini hiçbir şekilde riske etmeden, yorup yıpratmadan, amaçlarına ulaşmak istediklerinde, haliyle işin hilesine başvurmakta, toplumun hoş göremeyeceği davranışlar içine girmektedirler. Bu durumları da eleştirilecek malzeme olmaktadır.

Hedeflenen amaçlar uğruna can u gönülden çalışıp emek sarf etmeden, o işlerin sıkıntısını duymadan onları elde edeceklerini düşünenler, yanıldıklarını bilmelidirler:

Bî-habs-ı nefes bâ'is-i tervîc olamaz

Bî-mengene mey mâye-i tefrîh olamaz

Olsun hacir ü şecer yâ dür yâ mercân

Tâ bağı delinmeyince tesbîh olamaz

Nb.(Mm)R.74

Tekâtur eylemedikçe sirişk-i dîde-i tâk

Olur mu bağ-ı temannâda hûşe-i engûr

Nb.K.7-26

Hazâna olmayacak pay-mâl sahn-ı çemen

Eder mi tâze bahâr-ı hayât-bahş zuhûr

Nb.K.7-28

Dane ekmezsens etme dahla tama^c

^cAmel etmezsens umma hîç sevâb

A.K.8-26

Tavuk mesellü şu zahid gör ol sakâlet ile

Ümîdin uçmaga tutmuş umar sevâb içmez

AD.G.89-3

Yâr cevri çekmeyince yâra yâr olmaz kişi

Şâha kulluk kılmayınca şeh-süvâr olmaz kişi

AD.G.127-1

Gam çekmeyince kıymeti artar mı âşıkın
Kan yudmayınca buldu mu hiç i'tibâr lâ'l

AP.K.12-6

Cân ü tenden geçmeyen aşkın libâsın giymesin
Giymeye hâcî olan ihrâmı esvâb üstüne

AP.K.16-16

Nola kılsam leb-i dildâr için âh
Kanı âlemde bir bî-dûd helvâ

H.G.3-2

Ayağa düş dilersen başa çıkmak
Bununla başa çıkdı câm-ı sahbâ

H.G.3-3

Ne gam ger vasl-ı yâr için çekem renc
Kişi kim renc çekmez bula mı genc

H.G.39-1

Hidâyet menziline yettiler sa'y ile akrânın
Dalâlet içre sen kaldın sana ol âr yetmez mi

F.G.289-5

Fuzûlî, sıkıntıların cenderesinde olgunlaşmadan sonuç alabileceklerini, verim elde edebileceklerini düşünenlerin yanılgılarını, danenin toprağa düşme serüveniyle anlatmak ister:

Dâne toprak içre şiddet çektiği için nice gün
Baş çekip hırmenlenir ârâyiş-i bustân olur

F.K.7-3

Şeyhî, çalışıp çabalamadan ilim sahibi olabileceklerini düşünenleri, ikiyüzlü vera ehline benzetmekte ve uğraşlarının kuru bir yorgunluk olduğunu söylemekte...

İlm ü amelde hâsıl olan sa'ydır abes
Zühd ü riyâda fâyide yok cüz kuru ta'ab

Ş. G.4-4

Bir yola girip de hedefe ulaşmayı dileyenlerin, en sevdiklerinden feragate yanaşmadan bu hedefleri elde edebileceklerini düşünmeleri, aynı yolda emek sarf edeceklerin haklarını gasp etme gizli düşüncelerine dayanmaktadır.

Olamazsın harem-i vaslına mahrem dervîş
Sende mâdâm ki taksîr ü tevânî görünür

B.G.74-6

Ser-fürû kıl zât-ı Hak fikrinde kim gavvâsı gör
Olmayınca ser-nigûn deryâya olmaz âşinâ

H.G.20-4

Destesinden sıçrayıp oldu sipihre mâh-ı nev
Bîsütûna merd isen Ferhâd gibi tîşe çek

H.G.295-4

Çâk çâk eyler ise sîneni yâr incinme
Pâre pâre olucak kâbil olur kara sadef

ŞY.G.171-3

Tedbîrini terk eyle takdîr Hudânındır
Sen yoksun o benlikler hep vehm ü gümânındır
Birden bire bul aşkı bu tuhfe bulanındır
Devrân olalı devrân erbâb-ı safânındır

Aşıkda keder n'eyler gam halk-ı cihânındır
Koyma kadehi elden söz pîr-i mugânındır

ŞG.(Mm)Msđ.5-1

“Bal isteyip de zehirli iğneye, yani bazı güzellikleri isteyip de sıkıntılarına katlanamayanlar, ya isteklerinden vazgeçmeli ya da isteklerine götürecek yolda gereken emeği verip sıkıntılarına katlanmalıdır.” diyor Nesimî:

Eger nûş ister isen nîşe katlan
Ki nûşu nîşsiz vermez bu zenbûr

Ns.G.71-10

4. 4. 19. İnsan Psikolojisini Bilmeme-İnsana Değer Vermeme

İnsan psikolojisine yabancı durmak, cehaletin nişanesidir. Sosyal bir varlık olan insânın, hemcinsleriyle sosyal bir çevrede yaşaması ve aynı havayı soluması itibariyle, insân psikolojisine yabancı durmak gibi bir lüksü olamaz. İnsanların hangi ruh halleriyle neyi, niçin söylemiş olabileceklerini; neden, nasıl davrandıklarını bilme gereği duymamak, insâna değer vermemektir. Kişilerin bu davranışları, toplumun

sosyal yapısında duyarsızlık şeklinde algılandığından eleştirilmiştir.

Bizlere en yakın olanların bizlere karşı daha alingan ve sitemkâr oluşlarının kaynağında yakınlığın, sevginin olduğunu bilmeyenler, insânı, psikolojisini bilmiyorlardır demektir.

Hayâlinden gelir gam hâtıra cânâneden gelmez

Sitem hep âşinâlardan gelir bigâneden gelmez

Nb.G.279-1

Ne lâzım gayrı tahrîk ile ʿuşşâka cefâ etmek

Cefâ bigâneden gelmez gelen hep âşinâdandır

R.G.339-4

İnsanı tanıyan, bilen herkesin bir şekilde sorunlarının olabileceğini de bilmesi gerekir.

Bir reg mi var bedende k'ola pîç ü tâbsız

Bir dil mi var bu dâ'irede ıztırâbsız

Nb.G.299-1

Hiç âlemde bulunmaz eser-i râhat-i dil

Olurum muztaribü'l-hâl ne san'at tutsam

F.Kt.29

İnsanî yönü ağır basanların, değerli olanların, kıymetlerinin bilinmemesi, insân psikolojisine yabancı olmanın dolaylı bir tezahürüdür.

Bu erlikler ki ol sâhib-şecâ'atden zuhur etti

Yeri eflâk olurdu i'cibârı olsa merdânın

R.K.3-3

Evc-i felege basdı kadem câhile câhil

Erbâb-ı kemâlin yeri yok zîr-i felekde

R.(Mm)Tb.1-16-6

İşleri iyilikle halletme taraftarı olmayanlar, insânı tanımıyor demektir.

Hulk eyle tâ ki lutfuna âzâde kul ola

Zîrâ kişiyi lutf ile ihsân esîr eder

AD.G.178-6

Aşağıdaki beyitte, insân psikolojisini bilmeden, bazı konulara takılıp kalan; bir kabahat işlenmişse bile, karşıdakinin nedâmetini görüp de kusurları örtüp setreden olmayanların, insân ruhunu tanımaz, bilmez halleri eleştirilmiştir. Bu genel ifade

yanında Ahmed Paşa'nın psikolojisini anlamak istemeyen padişah'tan yana dertli olduğunun sesi de değer kulaklara:

Tutmuşuz çünkü hâcâlet yüzüne özl eteğin
Ayb-pûş olsa ba'îd olmaya dâmân-ı kerem

AP.K.27-36

Her insânın aynı zaman ve zeminde farklı duygular içinde farklı şeyler yaşayabileceğini anlamayanlar; herkesin aynı halet-i ruhiye içinde olmasını bekleyenler, insânı çözemeyenlerdir.

Âşık u ma'sûka benzer âsumân ile zemîn
Kim biri ağladığınca birisi handân olur

AP.G.92-5

Dostluk kavramını tam özümseyememek, insâna ve dolayısıyla topluma yabancı olmaktır.

Kismet-i bezm-i ezeldir ey Necâtî bilmiş ol
Âşinâ bîgâne vü bîgâne olmaz âşinâ

Nc.G.17-4

İnsanı, buhranlarını anlamaktan uzak yaşamak duyarsızlık ve toplumsal bir sorundur.

Sabr hadden geçti nola lâ'line dış bilesem
Acıdığından kıyar her kişi tatlı cânına

Nc.G.485-4

Güzellere karşı olan zaafı ve bu türden doğallıkları, insân olmanın doğasına vermeyip anlayışsız, hoşgörüsüz bir tutumla insân psikolojisine mugayyer davrananları Bâkî eleştirir.

Sakın Mecnûnu sanman ehl-i 'aşkın ihtiyârdır
Güzel sevmekde zîrâ kimseye hiç ihtiyâr olmaz

B.G.195-2

Gerçek olmayanlarda gerçeklik vehmedip gerçekleri yaşıyormuşçasına davrananların yanılgılarının farkında olmamaları, insânı tanımamaları temeline dayanır.

Bu 'âlâmetlerden âgâh olmayandır bî-haber
Bî-haberdir ol ki 'ayş eyler bu mevsim ihtiyâr

F.K.28-10

İnsan psikolojisinin sabit kalacağını, her anının farklı farklı olamayacağını düşünenlerin insân psikolojisini anlamaktan uzak oldukları aşikârdır.

Gönlümü gör dîdeden geh kan döker geh kan içer

Medd ü cezrini temâşâ kıl bu deryânın müdâm

F.K.14-7

4. 4. 20. Kerhen İş Görme

Bir işte gönüllü veya gönülsüz davranmak, kişinin kendisini etkilemezse de, münasebette bulunduğu kişileri ve dolayısıyla toplumu etkiler. İnsanlar, gönül rızasıyla, içten gelerek, samimiyetle yapılan işlerden hoşnut olurlarken, aksi durumlarda memnuniyetsizliklerini, hoşnutsuzluklarını gösterirler. Bu da bireyin hayata somurtmasına neden olurken, toplumun da olumsuz etkilenmesine zemin oluşturur.

Gerçi pâ-mâl-ı ʿitâb olur gönülsüz iş gören

Merdüm-i ʿârifdir anı gördüğünde dil veren

Nb.Mum.37

4. 4. 21. Özgürlüğünü, İnsanlığını Satma

İnsanların ihtiraslarının bir sonucu olarak ortaya çıkan menfaatleri uğruna özünden, insânlığından inhiraf etme, toplumun hoş karşılamadığı, tasvip etmediği bir durumdur. Kısır hesaplar uğruna ödenen büyük bedellerin farkında olamama, büyük bir gaflet halidir.

Hep menfaatini gözetip daha çok kazanmak, daha da yükselmek hevesiyle başkalarına minnet eden, kendi özgürlüğü ve rahatlığı önünde bir yük, bir ağırlık meydana getirip rahat yaşayabilme kabiliyetini kısıtlayanlar, ödedikleri bedelin farkında olmayan kişiler olarak nitelendirilir Hayretî tarafından.

Ni^cmetiyçin minnetin çekmek ne lâzım kimsenin

Merd isen bar-vâr inen yüklenme harvâr ey gönül

Hy.G.245-3

Hayretî'nin başka bir beytinde de yine, dünyayı önemsemeyenlerin cesareti övülür.

Vermedinse zînetine zâl-i dünyânın gönül

ʿIşk meydânında Rüstem'den dahi merdânesin

Hy.G.379-2

Sadece maddî olana talip olup ten doyumuna razı olanların, insânî olandan nasipsiz oluşları ve insânî olana ilgisizlikleri kınanır.

Boynu bağlı kul olan mülk-i gınâ beglerine
Gam-ı tenden elem-i zâddan âzâd ancak

H.G.261-4

Bazı istekleri elde etmek adına, satın alınmaz, geri kazanılmaz, insânlık gibi asîl ve insânî duygulardan ödün verip bunları, fedâ etmek, insân şanına hâlel getiren davranışlar olarak görülmüştür.

Neng ü ârı büt edinmekten ise bin kerre
Ehl-i irfân arasında usanıp sınmak yeg
Yaşlı kerkesler ile konuşup uçmaktan ise
Yavru şâhinler içinde kana boyanmak yeg
Kefen olmaktan ise hâce mü'ezzin destâr
Hûblar şevkine mecliste oda yanmak yeg

H.Kt.17

4. 4. 22. Sanatkârlara Kıymet Verilmemesi

Sanatkârlarını büyük değerler olarak addetmeyenler, medeniyetin aydınlık yarınlarına vasıl olamadan, karanlıkların dipsiz kuyularına yuvarlanmışlardır. Her şeyin bozulmaya yüz tuttuğu bir iklimde, sanatçılar da hak ettikleri değerlerden yoksun kalmışlar ve bu durum da eleştirilmiştir.

Bir zamanlar iyilik ve ihsanlara boğdurulan şairlerin, ellerinin artık boş kalıyor oluşu, kendilerine yapılan lütuf ve ihsanların kesilmesi, sanatkârın, dolayısıyla sanat ve medeniyetin zayıf, cılız, korumasız bırakılması demektir.

Lâyık mı zamânında kala böyle tehî-dest
Bir bencileyin şâ'ir-i vahy-âver-i âlem

Nf.K.24-22

Ammâ kesâdı var katı nazmın denilmez kıymeti
Nazm ehlinin yok râğbeti budur belâ budur ta'ab

Nf.K.62-22

Mizâhî bir üslûpla devlet ricalinin yapmış oldukları ihsanları başa kakıyor oluşlarını eleştiren Fehîm, muhsinlerin karakterlerinin bozulmasına işaret eder:

Özge kerîmdir bu yerin ehl-i devleti
Kim imtinân eder sana ettikçe râğbeti

FK.(Mm)Tb.2-3-1

Sanat erbabına yeteri kadar değer vermeyip en küçük bir seslenişi bile lütuf sayanların aşırı kibirli duruşlarına ve şairlerin bu durumlara düşmesine sebep olan devlet ricaline sitem edilmektedir.

Ya^cnî hitâb ettiğimiz sana lutf bes
Şâ^cirlerin bu mertebe lâzım ri^câyeti

FK.(Mm)Tb.2-3-2

4. 4. 23. Yaşayıp Hissetmeden Bilebilme Düşüncesi

Bazı duyguları yaşayıp hissetmeden, salt gözlemlere dayanarak bilmeye, anlamaya çalışmaktaki samimiyet ne kadar çok olsa da, hep bir eksikliğin olacağı muhakkaktır. İnsanların tüm duyguları yaşayıp tecrübe etmesinin ne olanağı ne de gereği vardır zaten, fakat kişiden istenen ve beklenen bilmediği, yaşayıp hissetmediği hususlarda sükût etmesidir. Kişinin yabancı kaldığı konularda, ahkâm kesmesi, herkesten çok hissettiğini ima etmesi veya belli duygularda hassasiyeti olanları anlayamamaktaki katılığı merkezinde eleştiri başlar.

Bir sıkıntıyı görüp yaşamadan, o sıkıntıyı anlayabildiği iddiasında olanlara; damdan düşmeden damdan düşenin ahvalini bilmeye çalışanlara, dertli olanların dertlerine doğal olarak yabancı kalanlara, yaşayıp hissetmeden bilebilme iddialarına karşı çıkılır:

Sor dil-i miskînimin derdin perişân zülfüne
Hâlini bilmez perişânın perişân olmayan

AP.G.227-2

Dil derdini gamınla dil-efgâr olan bilir
Bimâr hâlini yine bîmâr olan bilir

B.G.83-1

Ey Fuzûlî kime sûz-i dilimi şerh edeyim
Yok benim kimi yanan âteş-i hicrân içre

F.G.254-7

Âlim veya bilginlerin her şeyi bilebilecekleri, hissedebilecekleri yanlış kanısına

karşı çıkılır.

Sevdâ alâyimi sebebin âşık anlaya
Allâme-i cihân ne bilir ol alâmeti

Ş. G.170-3

Bazı duyguları yaşamadan önyargılı ve yüksek perdeden konuşanlara, Dâ'î, meydan okur.

°İşkın salâsı var veli yokdur tekellüfi
Gelsin kimin ki °ışk ile vardır irâdeti

AD.G.21-4

Halden anlamayan, dertlilerin dertleriyle hemhal olmayanların sıkıntılardan uzak tavırlarıyla dertlileri anlama çabaları yüzeysel bir çaba olarak kalır.

Her bî-haber ki gâfil ola derd-i dilden ol
Bâd-ı hevâ sanır bu kamu vecd ü hâleti

AD.G.209-6

Aşk ile meydân muhkem er gerektir kim gire
Her hünersiz himmeti süstün yeri meydân degil

Ns.G.230-11

Ey beni şekl ü şemâ'ille giriftâr kılan
Düşmedin ne bilesin sen bu giriftârlığı

AP.K.28-8

Harîm-i aşk edebin Ahmed ummâ nâ-dândan
Ne bile şeh haremi hürmetini her güstâh

AP.G.27-17

Rahat içinde yaşayanların, sıkıntıda olanların durumunu anlayamamaları, bazı duyguları, acıları yaşamadan uzaktan bakarak anlayabileceklerini düşünmeleri; incelikleri, yaşayabilme ve hissedebilme istidadından yoksun olmaları ve bu yüzden bu duygulara uzak olmaları, eleştiri konusu olmuştur.

Bister-i nesrinde yatan gül ne bilsin hâlini
Bülbül-i şûridenin kim hârdan bâlini var

AP.G.52-6

Çekmeyen hecr elemin vasl safâsın ne bilir
Düşmeyen derde gamın dâr-ı şifâsın ne bilir

AP.G.59-1

Fakih-i medrese ma^czûrdur inkâr-i aşk etse

Yok özge ilmîne inkârımız bu ilme câhildir

F.G.100-6

Ne bilsin kûh-ı mihnette ne çektiğin onun Husrev

Sorarsan hâl-i Ferhâdı var ol şîrîn-suhandan sor

H.G.71-4

Yürü bir hastaya arz eyle Hayâlî sözünü

Sağ olanlar ne bilir çektiğini sayrının

H.G.290-5

Mest-i aşk olanlara arz eyleme peymâneyi

Bahr içinde murg-ı âbîler ne bilsin dâneysi

H.G.544-1

Şeyhülislam Yahya, halden anlamayan, dertlilerin dertleriyle hem-dert olmayanların, bazı duyguları yaşayıp bazı sıkıntıları bilmeden, gönülden hissetmeden, o sıkıntıları yaşayanların durumlarını anlayabileceği iddiasında bulunanlara şu gazeliyle karşı çıkar:

Bâde-i aşk ile medhûş olmayan bilmez beni

Bezm-i mihnetden kadeh-nûş olmayan bilmez beni

Hâlim anlar var ise Mecnûn ile Ferhâd'dır

Hâsılı bî-akl u bî-hûş olmayan bilmez beni

Ben ol abdâlim ki oldum mahrem-i esrâr-ı aşk

Tekye-i gamda abâ-pûş olmayan bilmez beni

Ber-karâr olmadığım ayb etme kim deryâ gibi

Geh hamûş u gâh pür-cûş olmayan bilmez beni

Şimdi ey Yahyâ benim bahr-i le'âl-i ma^crîfet

Sözlerim gûşında mengûş olmayan bilmez beni

ŞY.G.446.1-5

4. 4. 24. Hayatî Olanların Gerekliliğini Unutma

Her toplumun kıymet verdiği birtakım unsurlar, bu unsurların önem derecelerine göre, toplumun biçtiği bir ağırlığı vardır. Çok veya az olsa da, maddî olana biçilen değer, hemen hemen her toplumda da mevcuttur. Savaşların başlamasına, kanların akmasına da çoğu zaman bu yön sebep olmuştur.

İnsanlar her ne kadar hayatî olanların pek farkında olmasalar da, bir ekmek, su, havanın yokluğu, en değerli sanılan cevherlerin kıymetini bile hükümsüz kılar. Gerçek anlamda değerli olması gerekenlerin, yitirilmesi halinde hayatın durmasına sebep olabileceklerin farkında olmayış, eleştirinin temelini oluşturmuştur.

Küresel ısınmayla baş gösteren ve nispeten görülmeye başlanan hayatî konulara, geçmişte de dikkatler çekilmeye çalışılmış ve canlılar için asıl önemli olanın ne olduğu noktasında durup düşünülmesi gerektiği belirtilmiştir.

Dünyanın süsüne, cevherine kapılıp da insân hayatında hayatî olan asıl öğelerin farkında olmayan, bunlara şükretmesini bilmeyenlerin bu gafil hallerine kızan Nâbî, vermiş olduğu örnekte, canlılar için asıl önemli olanın ne olması gerektiğine dikkatleri çeker.

Bir iki yâr ile ettim bu gün arâste seyrin
Donatmışlardı bâzârın yüzün sahn-ı çemenden yeg
Görürem bir gögercincik zer ü ziverlere batmış
Dedim tâvûs-ı kudsiden cemâl ü cilvede sen yeg
Dedi kim bir kuru taşdır hemânâ yenmez içilmez
Bu lâ'l ü bu cevâhirden bana bir dâne erzen yeg

Nc.Kt.54

4. 4. 25. İnsanlığın Zararı İçin İlim Tahsil Etme

Sadece belli bir toplumu değil de dünyayı ilgilendiren, ilmi insânlığın zararı için kullanma, günümüzde olduğu gibi geçmişte de toplumu ve tüm insânlığı ilgilendiren bir sorundur. Belli bir toplumu, hatta insânlığı tehdit eden bu gibi sorunlara kayıtsız kalmayan şairler, sevgiliden, aşktan, aşkın verdiği hüzünden, kederden bahsettikleri kadar, toplumsal, hatta toplum sınırlarının ötesine taşan bu gibi sorunlara da değinmişlerdir.

Fuzûlî, aşağıdaki kıt'asında, bilmeyi, öğrenmeyi; ilim tahsilini insânlığın faydası için değil de kötülüklerine malzeme yapmak için talep edenlere karşı çıkar:

Ey mu^çallim âlet-i tezvîrdir eşrâre ilm
 Kılma ehl-i mekre ta^çlîm-i ma^çârif zinhâr
 Hile için ilm ta^çlimin eden müfsîdlere
 Katl-i âm için verir cellâda tiğ-i âb-dâr
 Her ne tezvîr etse ehl-i cehl ana olmaz sebât
 Mekk-i ehl-i ilmdir asl-i fesâd-i rüzgar

F.Kt.7

4. 4. 26. Kıymet Bilmezlik

Değerli olanların, hak ettikleri değeri bulmamaları, kişilerin nankör bir tavır takınmaları, liyakat ve yeteneklerin göz ardı edilip haksızlığın yaygınlaşması eleştiriye sebep olmuştur.

Gerçek büyük ve uluların unutulmalarına ve yerlerine kendilerinde hiçbir özellik ve kapasite bulunmayan küçük insânların geçmelerine; küçük insânların büyük postlarda yer işgal etmelerine sebep olan topluma karşı çıkan Nâbî, toplumun geçirdiği değişime dikkat çeker:

Bir devrde geldik ki ^çazîzân unuduluş
 Tutmuş yerini hurd ü büzürgân unutulmuş

Nb.G.345-1

İnsanların ölçüsüzleşip cahilleşmeleri ve kadir-kıymet bilebilecek yeteneklerden mahrum kalmış olmaları eleştirilere malzeme olur.

Kadrin anlar yok bilir yok merdüm-i sencîdenin
 Çâr-sûy-ı kâbiliyyetde terâzû kalmamış

Nb.G.353-4

Ger hızr gibi zinde kalayım desen ey cân
 gel âb-ı hayât iç

Zîrâ ne bilir lezzet-i âb-ı hayevânı

her câhil-i ^çâmî

AD.Mz.2-3

Gârip kimselerin, yaşıyorlarken değerlerinin bilinmemesine sitem eden Necâtî, sonraki sızlanmaların gereksizliğine değinir:

Hasretinle bu Necâtî ölür ise diyesiz

Â garîb ü vâ garîb ü hâ garîb eyvâ garîb

Nc.G.26-5

Kadir-kıymet bilmeyerek kalp kırıp da akabinde gönül almasını beceremeyenlerin, kalp kırmaktaki kolaylığı ve onarılmasındaki zorluğu bilmemeleri Fuzûlî tarafından eleştirilir:

Gonce bağı dehr bî-dâdiyle evvel kan olur

Sonra yüz lutf ile gönlü açılır handân olur

F.K.7-1

4. 4. 27. Özün Bırakılıp Şekil ve Dış Görünüşün Revaç Bulması

Kürke hürmet, samimi duyguları görmeyip samimiyetsiz olanlara itibar etmek, abartılı, yapmacık kılık-kıyafet ve fizikî görüntüyle din tüccarlığı yapmak gibi mevzuların toplumda yaygınlaşıp kendine belli bir zemin oluşturmuş olması eleştirilerin dayandığı temellerdir.

İnsanların şekil ve görüntülerine takılıp da özü temiz insânların şekil ve görüntüden uzak sade yaşantılarına itibar etmeyenlerin tutumlarına karşı çıkan Nâbî, insânların değişen bakış açılarını çözmeye çalışır:

Kayd-ı rüsûmdur hep tesbîh ü tâc ü hırka

Dervîş-i bî-ser ü pâ vaz^c u vekârı n'eyler

Nb.G.88-7

Halkın iyiyi kötünden ayırt edebilecek kapasiteden yoksun oluşuna ve özü, samimiyeti bir yana itip insânlardaki yapmacık dış görünüşe takılıp hüküm verme yönlerine kızıılır:

Kim sorar hatırı hep câme vü destârın arar

Halk âyînelerin şimdi sâfed-kârın arar

Nb.G.158-1

Sıdk ehline ne lâzım seccâde ile tesbîh

İzhâr-ı şeyd u zerka anlar bir âlet ancak

R.G.592-5

Gerçi nefis için degildir halka vermek çün firîb

Girdi her sâlûs şimde hırka-i peşmîneye

R.G.1010-3

Lutf eyle °aşıka vü gönüller ele getir
Hulk u vefâ gerek çü güzellik bekâ degil

AD.G.117-6

Dünyaya çokça bağlanıp dünyalık imkânların da fevkinde bir kibir sergileyenlere ve başlarındaki sarıkları abartılı sarmak koşuluyla şeklen inançlarını ispata çabalayıp ruhlarını çoraklaştıran gösteriş budalası insânlar, komik duruma sokularak eleştirilirler:

Bu devlet-i fâniye bu rağbet çokdur
Bu çihre-i ikbâle bu nahvet çokdur
Başında bu kubbe denli destâr nedir
Vîrân olacak kasra bu zînet çokdur

Nb.(Mm)R.58

4. 4. 28. Yetersizlik

Bir yola girip de gerekli donanımdan mahrum olanların, dar anlamda kendilerine zararları dokunsa da, işin toplumsal bir boyutu da vardır. Zira kişinin işgal ettiği konumda yetkin olduğu varsayılır ve o kişiye ona göre yaklaşılır, beklentiler de ona göre şekillenir.

Topluma karşı bir sorumluluğu olan kişinin, bu sorumluluğu yerine getirmemesi, o alanda insânların eksik kalmasına, faydalanmaları gereken bir hizmetten mahrum kalmalarına sebep olduğu için bu, toplumsal bir sorun olarak görülmüş ve bu nedenden dolayı eleştirilmiştir.

Nâ'îlî, toplumca büyük kabul edilenlerin, alim, bilgili vasıflarını alanların yetersizliklerini eleştirir:

Âlimân cehl-i mürekkeb nâsîhân efsâne-gû
Her birin söyletsek inmez merkeb-i idrâkden

Nl.G.282-7

4. 5. TOPLUMA ZARARI DOKUNAN UNSURLARA KAYITSIZ KALIŞIN ELEŞTİRİSİ

İnsanların, yaşamış oldukları toplumun zararına olacak unsurlara kayıtsız kalmalarının temelinde, yalnızca kendilerini düşünen bir ruh haline sahip olmaları yatar. Kişi hayatı “ben” merkezli yaşamaya başlayınca, ne mensubu olduğu toplumu ne de insânlığı düşünür ve zararı yalnız kendi toplumuna değil tüm insânlığa olur.

Toplumun genel dokusuna zarar veren unsurlar, bazen bir ferдин veya küçük bir grubun eliyle olurken bazen de devlet ve devlet ricalinin etkisiyle olabiliyor. Eleştirilerin çıkış noktasını bu hususlar oluşturuyor.

4. 5. 1. Bilinçsizlik ve Cehalet

Bir konuda bilinçsiz, bilgisiz, cahilane hareket etmenin zararı, hareketi yapandan ziyade topluma dokunur. Emek, zaman, sabır isteyen ilim tahsiline yanaşmayanlar, yontulmamış kaba halleriyle şuursuz, fütursuz hareket ettiklerinde eleştirilere muhatap olmuşlardır.

Bazı şeyleri bilinçsizce, fakat çok iyi yapanların bilinçsizce iş görmelerindeki cahillikleri yerilir:

Anlayan ka'ide-i cengi bile 'âlimdir

Anı câhil ne bilir olsa da farza Rüstem

Nb.K.15-23

Hayattaki güzelliklere dair bir bilgi ve görgüsü olmayanların, güzellikler sunan insânlara ilgisiz, o insânlara ihtiyaçları yokmuş gibi davranmaları, onlara alıcı çıkmamaları eleştirilmiştir:

Cevâhir-i hünerin dürcin açma ey Nâbî

Bu çârsûda harîdâr-ı ma'rifet yokdur

Nb.G.185-5

İçinde bulunulan toplumda bilgisizlik ve cahilliğin revaç bulması, bilgili insânları üzüntüye sevk etmektedir:

Nâdânlık olup mu'teber ebnâ-yı zamânda

Hattı bozulup nüsha-i 'irfân unutulmuş

Nb.G.345-5

Nâbî, vaizlerin bilgisizliğine ve bilgisiz vaizleri dinleyen bilgisiz halka da çatar:

Ashâb-ı fazîlet ana muhtâc değildir

Câhillere nâ-dânlaradır hıdmet-i vâ'iz

Nb.G.369-5

Büyük insânlar karşısındaki davranışlarını bilmeyenler, bu davranışlarından dolayı kınanırlar:

Hiç °arz-ı hâl kaydına düşme merâmını

Tezkîr-i lutf terk-i edeptir ekâbire

Nb.G.701-4

Kendilerini hayata karşı bilgi, görgü bakımından yeterince yetiştirip de sağlamlaştıramayanların tembel, uyuşuk halleri beğenilmez:

Her nâsire kim latife mahzûndur

Elbette anın binâ-yı °ırzı dündür

Olmaz has ü hâşâk gibi lerze-pezîr

Bünyân-ı metîn seylden me'mündür

Nb.(Mm)R.34

Hâl-i dilden bâ-haber kâmil bulunmaz degmede

Câhil artıp merd-i dâna mücmelâ eksilmede

R.K.32-23

İnsanları aydınlatacak, bilgilendirecek konumda olanların bile cahil oluşlarına şaşılır:

Minberde hâtîb ola vü mahfelde mu°arrif

°Âr eylemeğe olduğuna cehlile ma°rûf

R.(Mm)Tb.1-14-1

Toplumun cahilleşmesi ve buna bağlı olarak cahil insânların kıymetlenip revaç bulması, Rûhî'nin dikkat çektiği ayrı bir eleştiridir:

Ger sorarsan hâlini ehl-i tarîkın ey cevân

Adı kalmıştır anın dahi cihân içre hemân

Toldu erkân-ı tarîkat şimdi küllî câhilân

Anda dahi kalmadı bir ehl-i °irfâna mekân

Sözleri sâhib-kemâlin lehv ü lefv oldu hemân

Tuttu câhil °âlemi cehlile pîr oldu cihân

Künc-i °uzlet tuttu ehl-i Hak olup halktan nihân

°Arif isen ihtilâtı sen de bat° et bî-gümân

R.(Mm)Tc.2-6.1-4

Ehl-i  irf an ile k ulhanda geçinmek yegdir

C uhel a ile safça eylemeden g l şende

R.G.1017-3

Ariflerin, başkalarının kusurlarını, ayıplarını  rtt klerini gören cahillerin, bu duruma bozulup insânların hatalarını yüzlerine vurma eğiliminde olmaları, cahilliğin farklı bir yüzü diye sunulur:

Görürse ayb u halel setr   sed eder  rif

Hased durur nola ger ta'n eder ise c uhh l

 .K.3-58

Ahmed D   , bilgisiz insânların ibadetlerini bile, ihlas ve samimiyetten uzaklığını im  ederek eleştirir:

T  at kim ol riyâdır olur ma siyet ne  ek

 hl s olur c u ehl-i yak nin  ib deti

AD.G.21-6

Bazı hususlarda bilgisiz olanların, o konularda yanlış kanaatlerine dayanarak yanlış hüküm vermeleri toplumun yanılıya sevk edilmesi demek olduğundan, eleştirilmişlerdir:

 inde ne z r var ne telbis

 i're ne için yalan diye halk

Yalan ise de tef v t  var

Hiç ola mı bir zin  ile calk

Nc.Kt.50

Necâtî, sanat gibi ince zevklerden yoksun, yontulmamış cahillerle tartışmaya girilmesini istemez:

Hiç a ma Necâtî babı  i'iri

 ol kimseneye kim ola nâdân

Kim beyti eder avâm tab'ı

 i konu u hâne gibi vir n

Nc.Kt.62

Bilgisiz ve cahil oldukları bilinenlerle görüşüp söyleşen irfan sahiplerinin bu davranışları da topluma faydası dokunacak davranışlar olarak algılanmadı ından, hoş karşılanmamıştır:

Ey gönül c̣ârif isen söyleme nâdânlar ile
İhtilât eyleme bir lahza ahıryânlar ile

Hy.G.405-1

Gel beri ehl-i yakîn ol ı̇ı̇kı hak bil Hayretî
 Ârif isen olma şol bâtıl gümânîler gibi

Hy.G.446-5

İnsanların cahil olmalarına ve bu cahil insânların, toplumdaki akıllı insânlara zarar veriyor olmalarına dikkat edilmesi istenir Bâkî tarafından.

Devr-i zamâne cünbişi nâ-dânlık üzredir
Nâ-dân komaz ki merdüm-i dâna huzûr ede

B.G.420-5

Nâ-dânların utanacağını, halden anlayacağını umarak halini onlara arz edenlerin bu safiyane düşünceleri yerilir:

Eyleyip nâ-dâna arz-i fazl-ü izhâr-i hüner
Şerm-sâr etmek atâ ummak nedir zulm-i sarîh.

F.Kt.6

Bilgisizlerin hüner ve marifete müşteri olmamaları bilinen ve beklenen bir durum olsa da çoğu zaman hatırlatma babından yinelenir:

Zâhiren satmak hüner almak atâ bir bey^cdir
Tıfldır nâ-dân buyurmaz şer anın bey^cin sahîh

F.Kt.6

Bilgiye, görgüye, olgunlaşmaya ne isteği ne eğilimi ne de yeteneği olan cahil kimselerin, kemâl ehlinin değerini bilmemesi, yeni öğrenilmiş bir bilgi değil. Bu geçmişte de böyleymiş, şimdilerde de...

Ehl-i kemâle câhil eger kadr kılmasa
Ma^czûr tut melâmetin etmek revâ degil
Câhil tabi^catinde mezâk-i kemâl yok
Her nefse iktidâ-yi tabi^cat hatâ degil
Ülfet hemîşe fer^ci olur âşnâlığın
Câhil fazîlet ehli ile âşnâ degil

F.Kt.28

Ne kadar var ise ehl-i dile var dilde mahal

Yer yok ammâ yine bu vüs[°]at ile nâ-dâna

ŞY.G.331-3

Nedîm, toplumun bilgi bakımından cahilleşip kuraklaşmasına ve ilim için yapılan masrafların boşa giden bir harcama gibi algılanmasına şu beytiyle dikkat çeker:

Âdem bu kaht-ı sâl-i ma'ârifde reşk eder

Tahsîl-i nan-bahâ edene kisb ü kâr ile

Nd.G.138-2

Fehîm-i Kadîm, şu beytiyle gerçek anlamda cahil olanların, cahilliklerinin farkında olmadıklarını söyler:

°Akl-ı evvel cehline bin özr ile °arif olur

Bezm-i hâssü'l-hâsda ol dem ki °irfân gösterir

FK.K.10-29

Usûlî'nin cahillerle sohbet edilmesine dahi tahammülü yoktur:

Ehl-i akla aşk babından su'âl etme gönül

Eyleme dâñâyisen âlemde nâdân ile bahs

U.G.10-4

Seviye ve derinlik olarak farklılıkları olan insânların, aynı ortamlarda muhabbet edebileceklerini düşünmek bir yanılgıdır. Zira böyle bir sohbetin zarardan başka bir şeyi dokunmaz âlime.

Gâlip kalemin eyle siper tîg-ı zebâna

Hâmûş-ı sühan-gûy ile nâdân edemez bahs

ŞG.G.28-7

Halkın doğruları anlayabilecek kabiliyetten yoksun oluşu, onların önyargıları, takıntıları bünyelerinde barındıran cahil yapılarıyla açıklanabilir ancak:

Yâ berdâr olmalı yâ hîştendâr

Ve illâ halka hak söz söylenilmez

ŞG.G.112-2

4. 5. 2. Fırsatları Değerlendirmeme ve Zaman İsrafı

İlk bakışta ferdin kendisini ilgilendiren bir konu gibi görünen, fırsatları iyi kullanamama ve zamanı cömertçe harcama, arkasında toplumu da ilgilendiren bir yönü ihtiva eder içinde. Zira toplumun bir üyesi olan ferdin, elindeki imkânları iyi

değerlendirmesi ve zamanını iyi kullanabilmesi nasıl ki kendisine olduğu kadar toplumuna da fayda sağlar, aksi durumda da toplum menfî etkilenir doğal olarak. Çünkü ferdin yetişmesinde toplumun vermiş olduğu emek inkâr edilemez.

İnsanların, ellerindeki imkânlara nankörlük etmeleri, zamanlarını değerli kılmamaları, topluma zarar verdiğiinden eleştiri konusu olmuştur:

Yâd et zamân-ı hattını ey şûh-ı kem-nigeh
Mestânenin hacâleti huşyârlıkdadır

Nb.G.135-5

Sohbet-i halk-ı belâdır yazık ol evkâta
Ki belâyile olup sârf-ı cefâyile geçe

R.G.957-3

Sefer uzak kısacık ömr ü azık az iş çok
Zamâne fırsatı fevt etmeden kıl isti'cal

Ş. K.3-60

Dünyâ geçer °ömür dükenir mal hem gider
Sen bâri °işi bir nice gün yek dü-bâr kıl

AD.K.6-23

Vaktını hoş dut ölmeden fevt etme kadrin bilmedin
Dün geçdi yarın gelmeden şükr et bugünkü demlere

AD.G.5-6

Dâ°iyâ dün geçdi yarın gelmeyiptir hak bilir
Gün bugündür dime kim *vel-bâkiyâtu's-sâlihât*¹²⁴

AD.K.12-36

Dâ°iyâ °ömrü ganîmet bil sakın fevt etmegil
Bir denî dünyâ için bu derd-i ser gavgâ neden

AD.G.137-8

Geçdi bu °ömr kadrin anın bilmedik dirîğ
°Ömr-i °azîz hayf ola kim râyigân geçer

Fasl-ı bahârı hoş dutalım vaktı gey şerîf
Peyk-i sabâ gelir dahı bâd-ı hazân geçer

AD.G.191.3-4

¹²⁴ *vel-bâkiyâtu's-sâlihât*: 18. sûre el-Kehf “Geri kalan Salih ameller”

Riyakârlık yaparak zamanlarını boş işlerle heba edenler, ellerine geçen fırsatların kıymetini bilmeyerek cömertçe harcayanlar, ömrü sonsuz sanan gafillerdir:

‘İlm ü ‘amelde hasıl olan sa‘ydır ‘abes
Zühd ü riyâda fayide yok çün kuru ta‘ab

AD.G.234-4

Fırsatı fevt eyleme kim degme gez girmez ele
Vasl-ı yâr-ı bî-nazir ü nakd-i ömr-i bî-bedel

Nc.G.342-2

Zamanını güzel ve yerinde kullanamayan, vaktinin kıymetini bilmeyenlere ve birtakım makamlar elde etmek için didişenlere Bâkî’nin nasihati vardır:

Vaktine mâlik olan dervîştir sultân-ı vakt
‘İzz u câh-ı saltanat degmez cihân gavgâsına

B.G.408-5

Nâ’îlî, hayatın hiç durmadan akan bir nehir olduğunun farkında olmadan zamanın ve fırsatların kıymetini bilmeyenlerden, zamanını çok cömertçe harcayanlardan şikâyetçidir.

Neylersen eyle gâfil iken baht-ı kînedâr
Fevt eyleme zamânını eyyâm-ı fırsatın

NI.K.29-9

Zamân-ı fırsatı fevt etme fırsat nehr-i sâ’ildir
Mahall-i feyz-i cûşîş gâh gehdir her zamân sanma

NI.G.319-6

Zamanında ve yerinde yapılması gerekenleri, o an değil de sonraya erteleyerek fırsatları değerlendiremeyenler, Şeyhülislam Yahya tarafından şöyle uyarılırlar:

Vakt-i güldür geliniz fırsatı fevt etmeyelim
Sanmanız kim bize bâkî kala eyyâm-ı bahâr

ŞY.G.52-5

Zamân-ı ‘işreti fevt etmek olmaz fırsat eldeyken
Hemîşe meclis âmâde hemîşe elde câm olmaz

ŞY.G.140-2

4. 5. 3. Toplumsal Ayırışma ve Karışıklık

Toplumsal ayırışmaya neden olan en büyük faktör, insân olma ortak paydasını görmeme eğiliminde olmak yatar. İnsanların gruplara, cemaatlere ayrılıp hizipleşmeleri ve birinin diğerinin yaşama hakkını, hayata dair güzelliklerini ortadan kaldırmak üzere harekete geçmesi ve karşı grubun kendince tedbirler alıp karşı güç oluşturması çatışmalara, karışıklıklara, kargaşaya sebep olmuştur.

Toplumsal bir sorun olan ayırışma ve karışıklık, şairlerin beyitleri arasına serpiştirilerek yerini almıştır. Lâkin bunları görememek veya görüp de mevzubahis etmemek, toplumdan kopuk yaşamak demektir.

Fuzûlî, tefrikanın girdiği toplumda, insânların bir arada yaşama bilincini yitirmelerine ve birbirlerinden ayrı düşmelerine üzüldüğünü şu beyitle gösterir:

Ne seyr kılmaya pergâr tek tenimde tûvân

Ne nokta tek bir arada oturmağa yer var

F.K.6-12

Toplumdaki insânların birlikteliklerine nihayet dediklerinde, kendileri açısından nasıl da faydasız bir iş gördüklerinin farkında olmayışlarına, kendi kendilerine zarar vermeye başladıklarına dikkat çekilir:

Kim ki yek-dil olmayıp verir ikilikten nişân

Ser-zenişler kendi destinden görür hâven gibi

H.G.645-8

Toplumda karışıklık çıkarıp fitne tohumu ekerek halkı birbirine düşürüp kıldırırlara seslenilir:

İstemezsen âteş-i fitneyle sûz-ı âlemi

Çakma halkı birbirine seng ile âhen gibi

H.G.645-10

İnsanlar arasına tefrika koyup kötülük tohumu ekenler, lânetlenir:

O nahl-i bârvere Kerbelâ zemîninde

Su vermeyenler olsun mübtelâ-yı lerziş-i bîd

Nl.K.7-38

Bu fitne âteşin ikâd eden la'înin ola

Edip azâbını Kahhâr lahza lahza medîd

Nl.K.7-39

4. 5. 4. Devlet Ricâlinin Duyarsızlığı

Toplumda iyilik ve güzellik namına hiçbir şeyin kalmadığını, başta idâreciler olmak üzere toplumun her kesiminin bozulduğunu anlatan ve bu bozuklukları teşhir eden eleştiriler XVI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlar. İmparatorluğun gelişme ve güçlenmesinin durması, daha sonra da gelişen Avrupa karşısında gerilemesi, yönetim hakkındaki eleştirilerin giderek çoğalmasına sebep olur. Bu eleştirilerde genellikle pâdişâh eleştirilerin dışında tutularak, düzenin bozulmasından sorumlu olanlar açık veya üstü kapalı olarak pâdişâha şikâyet edilmiştir.

Nâbî meşhur bir gazelinde dünyada iyilik ve güzellik adına hiçbir şeyin kalmadığını söyler:

Gülsitân-ı dehre geldik reng yok bû kalmamış
Sâye-endâz-ı kerem bir nahl-i dil-cû kalmamış

Eylemiş der-beste dükkânın tabîb-i rûzgâr
Hokka-i pîrûze-i gerdûnda dârû kalmamış

Teşnegânın çâk çâk olmuş leb-i h^vâhişgeri
Çeşmesâr-ı merhametde bir içim su kalmamış

Kadrin anlar yok bilir yok merdüm-i sencîdenin
Çâr-sûy-ı kâbiliyyetde terâzû kalmamış

Ceyş-i gamdan kanda itsin ilticâ ehl-i niyâz
Kal^ca-i himmetde Nâbî burc u bârû kalmamış

Nb.G.353.1-5

Nâbî kötü gidişin ve düzensizliğin sebebi olarak liyâkatsiz kişilerin yönetime geçmesini görür. Baltacı Mehmed Paşa ikinci defa sadrâzam olduğunda, ona sunduğu bir tarihinde Baltacı'dan evvel sadrâzam olanların hizmete muvaffak olamadıklarını, çünkü onlarda liyâkat kokusunun dahi bulunmadığını söyler:

Bir iki kimseyi lîk etmiş idi bir nice sâl
Nâ'il-i mertebe-i rif'at-ı sadr-ı 'ulyâ

Lîk olmadı muvaffak biri bir hıdmete kim
Pâdişâha fukarâdan ede tahsîl-i du'â

Birisi saltanata eylemedi gam-h'ârî
Eyledi her birisi kendi murâdın icrâ

Kimden ümmîd-i nizâm etti ise saltanata
Oldular gaflet ile bâdiye-peymâ-yı hatâ

Kimi nasb etti ise sadr-ı mu'allâ-kadre
Bulmadı bûy-ı liyâkat birisinden kat'â

Nb.Tr.127.41-45

Eleştiriler Nâbî'nin yapmış olduğu eleştirilerle mukayyet kalmamış, çeşitli vesilelerle diğer Dîvân şairleri de devlet ve ricâlini eleştirmekten, tespit etmiş oldukları bozulma ve aksaklıkları eleştirmekten geri durmamışlardır.

Maddi olanaksızlığı olanların devletçe görülmemesi, bunların sıkıntılarına çare bulunmaması belirtilir:

Lik insân olana vech-i ma' işet lâzım
Hırka vü lokmaya muhtâcdır erbâb-ı Hudâ

R.K.17-14

Haksızlıklara müdahale etmeyen devlet ricâlinin bu aldırmaz, umursamaz, vatandaşını sorunlarıyla baş başa bırakır tavrı eleştirilir:

Tahammül eyle zulmından 'adûnun çekme gam ey dil
Ki kalmaz böyle elbette gelir bir hâkim-i 'âdil

R.G.741-1

Sorunu olanların sorunlarını, ilgili mercilere iletmekte güçlük çekmeleri, devletin kusurlu diğer bir yanıdır:

Artırdı gerçi Şeyhî feryâdını ceresden
İşitmedi kapında âvâze-i derâyı

Ş. G.198-7

Devletin lütûf ve iyiliklerinin her yere ulaşmaması, bazı yerlerin hizmet görememesi ayrı bir şikâyet konusudur:

Gül-zâr-ı dehri terbiyet etseydi himmetin
Bâd-ı hazândan ermez idi şemme-i elem

AP.(Mm)Tc.1-2-6

Küstürülmüş gönüllerden yardım elini esirgeyen devlet ricâlinin uzayan
duyarsızlığı küskünlüklere neden olur:

Koyup bülend eşiğini gerdûna dönmezem
Himmet kapısın aç ve gönül yıkığını yap

Nc.K.3-34

Hayat şartlarının çok zor olduğunun görülmemesi, gerekli tedbirlerin alınarak
mağduriyetlerin önüne geçilmemesi, insânların karamsar olmasına neden olmaktadır:

Gâfil olma kim bir akçe arslan ağzındadır
Uş misâlin şîr-i gerdûn ile kurs-ı âfitâb

Nc.K.4-20

Necâtî tarafından bazı ürünlerde kıtlığın yaşanmasına, yoksullaşılmasına ve
dolayısıyla hayatın tümünün bundan olumsuz etkilenmesine, çare bulması gerekenlerin
ilgisizliklerine yöneltilen şu eleştiride çözüm için yardım umudu yanında, eleştiri de
vardır:

Kalmadı faka takıcak buğday
İlde olalıdan girân arpa

At arıkladı üt dir isen uçar
Dağları eyledi saman arpa

Nc.K.24.4-5

Şimdi at arpa diye can verir
Evvel ata verirdi can arpa

Kalmadı at ü don u hem harçlık
Eyledi halka çok ziyân arpa

Yükleri yolda kodu atsızlık
Beğleri eyledi yayan arpa

Kalınadı hiç bir at k'arıklamadı
Edeli kendizin nihân arpa

Dânesin akçeye alan ögünür
K'eline girdi râyegân arpa

Nc.K.24.7-11

Toplumdaki alçak insânların, diğer insânları rahatsız etmelerine seyirci kalan devlet ricalinin bu rahatlığı Fuzûlî'ye dokunur.

Tâ zarâr yetmeye ednalar a^claldardan
Eylemiş âleme ferman-i hilafet icrâ

F.K.20-3

Toplumdaki otorite zaafının doğuracağı karışıklılıkların farkında olunmaması, Fuzûlî tarafından eleştirilir.

Hükm eğer olmasa dünyaya salar zulm fesad
Hükm eğer olmasa bulmaz nesak-i mülk bekâ

F.K.20-6

4. 5. 5. Gaflet ve Şaşkınlık

Göreceli bir kavram olan gaflet hali, gafletten neyin anlaşıldığıyla ilgilidir. Bir toplumda gaflet denen şey, başka bir toplumda üzerinde durulmaması gereken, olağan bir olay gibi algılanabilir.

Dinin insân hayatında belirleyici olduğu toplumlarda gafletten anlaşılan daha çok dinî bir kutsiyeti olan olayların algısında ortaya çıkar. Kişinin ilâhî olandan uzaklaşması, nisyan hali daha çok gafil bulunma şeklinde açıklanmış ve gaflet kelimesiyle genel ifadesini bulmuştur.

Peşinden koşulan hedefler uğruna harcandıklarının bilincinde olmayanların durumu bir gaflet halidir.

Bu fenâ saydgehinde ^cacabâ var mı ola
Sayd için kendisi sayd oldığın anlar sayyâd

Nb.K.2-17

Hayatın gerçek yüzüyle yüzleşmeden, kendilerini hayatın arzu rüzgârına kaptıranlar da gafilirdirler:

Bu dîv-i zamâne ki bilirsın hevesinde
Yüz tahtı Süleymânı yele verdi hevâsı

Ş. K.6-9

Dünyadayken çok büyük olanların da bir gün hayatın acı ve gerçek yüzüyle
yüzleşeceklerini unutmaları, onların gafletine verilebilir ancak:

Ol kevn ü mekâna sığmayan şâh
Virâneye kurdu bâr gâhı

Ş. Mm.3.2-6

Doğru olan şeyleri zamanında seçemeyenler, ancak gafillerdir:

İhtiyârın elde iken fırsatı fevt etmegil
İhtiyâr elden gidicek ihtiyâr olmaz kişi

AD.G.127-6

Uyanık olması gerekenlerin uyuyor olması onların gafletidir:

Tarrâr eger ilterse kamu rahtı revâdır
Çün kâfilede bir kişi bîdâr bulunmaz

Ns.G.178-8

Dünyanın sonlu olduğunu unutanlar ve dünyanın küçük, geçici işleriyle oyalanıp
vakit geçirenler, gerçeklerden gafil olduklarını bilmelidirler:

Ey hâce vâkı oldısa kat'-ı ta'allukât
Gam yemeniz hünerle ferid-i zemânesiz
Bir iki gonca üzmele ile dest-i hâdisât
Lâzım değil ki bâğ-ı cihândan usanasız
Anlar ferâgat uyhusuna vardı siz nice
Bezm-i belâda şem misâline yanasız
Ayb etmek olmaz âh ü enin ettiğimize
Çün mihr ü şefkat ile bugün ata anasız
Olman melûl bildiğimiz rûzigâr ise
Anca oğullar ohşaya anca kıvanasız

Nc.Kt.48

Dünyanın daim, kendisinin sonsuza dek yaşayacağı hissine kapılan gafiller,
yanıldıklarının farkında değildirler Yûnus'a göre.

Hergiz ölümün sanmaz ölesi günün anmaz

Bu dünyadan usanmaz gaflet ögin almıştır

Y.76

İnsanların iç yüzlerini ve dünyanın gerçek yüzünü anlayamayanların cehaleti şöyle anlatılıyor:

Erbâb-ı zühdü merd-i Hudâ anladın gönül

Bedmesti câm-ı feyze sezâ anladın gönül

Dünyâyı müsta'idd-i bekâ anladın gönül

Sehv eyledin savâbı hâta anladın gönül

Alemde âdem olmadığın bilmedin dahi

Âlem bu âlem olmadığın bilmedin dahi

Nl.(Mm)Msđ.3-8

Dünyadayken gerçeklere uyanamayanların, bu uyuşuklukları ve gafletleri Nâ'îlî'nin kıt'asında şöyle dile getirilir:

Dahl-i erbâb-ı kemâl ey zâhid-i sûret-perest

Âkıbet muhtâc-ı vakt-ı nefh-i sûr eyler seni

Âlem-i süflide kalmaz ârif-i bi'llah olan

Kim o berzah bârgâh-ı kurba dar eyler seni

Nâ'îlî-veş olma mahrûm-ı temâşâ-yı cemâl

Dikkat-i eşkâl-i dehr ol dem ki kûr eyler seni

Çeşm-i cânı müsta'idd eyle hidâyet nûruna

Körlük âzürde-i zindân-ı gûr eyler seni

Cevher-i ma'nâyı gör âyîne-i tahkîkde

Kim o cevher vâkıf-ı râz-ı nüşûr eyler seni

Nl.Kt.9

Dünyaya karşı hazırlıklı olmayıp boş, habersiz ve gafil davrananlar, Şeyhülislam Yahya tarafından şöyle eleştirilir:

Mâ'il olmaz dil zen-i dünyâyı bir hûb anlayıp

Bâde-i gafletle medhûş olmayan etmez galat

ŞY.G.166-4

Delileri hor görenlere ve çokça gevezelik edenler, bilmelidirler ki halleri gaflet halidir:

Bilen ol hâleti dîvânelerdir
Edenler güft-ü-gû bî-gânelerdir

ŞG.(Mm)Ms.4-46

4. 5. 6. Farklı ve Özel Olanların Fark Edilmeyişi

Farklı ve özel olanların fark edilmeme durumu, daha çok aynı türlerin bir arada olmasından kaynaklanan bir durumdur. Aynı türlerin aynı olduğunu düşünmek, kaliteli-kalitesiz ayırımına girmeden aynı türleri aynı terazide tartıp kefeleri eşit görme eğiliminde olmak, farklı ve başarılı olanların hakkını yemek, onlara hakkını teslim etmemek, kendilerini haksızlığa uğratmak demektir.

Haksızlığa uğradığını düşünmek, taltiflendirilmeyi beklerken fark dahi edilmemek küskünlüklere, küskünlük de kişisel husumetlere sebep olur. Bu da, toplumsal dokuya zarar veren etkenlerdir ve böyle şeylere sebebiyet vermemek adına görülen mevcut sorunlar eleştirilmiştir.

Tabiatları bozuk, kaliteden yoksun birtakım insânların güzelliklere lâayık görülmemelerinin özünde bir özelliklerinin, iyiliğe dair bir farklarının fark edilmeyişi yatar:

Her tîre-meniş kadr-şinâs-ı suhan olmaz
Her sifle harîdâr-ı le'âl-i °Aden olmaz

Nb.G.267-1

Güzel olan her şeyin herkeste aynı şekilde aksedeceğini, güzelliklerin ancak güzelde görülebileceğini bilmeyenlerin bu durumları eleştirilecek bir konudur:

Her tab°dan etmez leme°ân cevher-i ma°nî
Her şûre-zemîn çihre-fürûz-ı çemen olmaz

Nb.G.267-2

Kalplerini güzellikleri hak edecek kıvamda yumuşatamayanlar, güzelliklere lâayık görülmezler:

Her sîneye şâyân değil esrâr-ı mahabbet
Her seng-dil âyîne-i vech-i hasen olmaz

Nb.G.267-4

Güzelliklere kapılarını kapayarak güzelliklerden bî-nasip olanlar, bunu, dış faktörlerin etkisiyle değil, ihtiyaçlarıyla seçerler:

Her fîkr olamaz ma^cnî-i der-besteye reh-yâb

Her bî-meze reh-bürde-i genc-i dehen olmaz

Nb.G.267-5

Aynı ortamlarda bulunup aynı havayı teneffüs edenlerin aynı değerde olabileceklerini düşünmek hatadır:

Sezâ-yı nâm-ı sultânî kulûb-ı pâk-gevherdir

Beyâbânda yatan her seng-i bî-kıymet nigîn olmaz

Nb.G.303-9

Tür olarak aynı olan varlıkların aynı kalitede olabileceğini düşünmek bir hatadır:

Her dil keder-i nifâkdan pâk olmaz

Her sâde-dil âyîne-i idrâk olmaz

Her şahsa dehen-güşây-ı esrâr olma

Her şâh-ı çenâr ü bîd misvâk olmaz

Nb.(Mm)R.96

Nâbî edemez kismet-i Hakkı idrâk

Çâlâk ise de ne denlü akl-ı derrâk

İbrîk ü legen ma^cden-i vahidden iken

Birinde su pâk birisinde nâ-pâk

Nb.(Mm).R.124

Bazı özel şeylerin aynı tür içinde hep bulunabileceği vehmine kapılmak, Dâ'î tarafından eleştirilmiştir:

Devlet ne assı her kime kim kâbil olmaya

Her kân içinde la^cl-i bedahşân olur mu hîç

AD.G.80-6

Şeker-i midhatının tûtîsi çok gerçi şehâ

Görme her tûtîyi bir ey şekeristân-ı kerem

AP.K.27-40

Kimse Ahmed gibi medh etmez mu'anber zülfünü

Tûtî çoktur Hindde ammâ şeker-güftâr yok

AP.G.144-9

Cümle insân bir degildir gel beri ma'naya bak

Gül verir tasdi'ler def'-i sudâ' eyler gül-âb

Nc.K.4-13

Büyük ve ulvî duygulara sahip olamayanların, kendilerinden daha güçlü olanlara karşı mukavemet gösterecek cesarete sahip olmamaların ve ikbal hesabı yapıyor olmaları, o insânların özel olamadıklarının delilidir:

Kul olan ıışka cihân beglerine egmedi baş
Başka sultân-ı cihânız gör e kimin kuluyuz

Hy.G.138-2

Türdeş olup aynı işlerle iştigal edenlerin yapıp ettiklerinin de aynı olabileceğini, farklılıkların olmayacağını, değerli olanların değersizlerle aynı görülüp farklarının fark ettirilmemesi, ortak eleştiri konularıdır:

Her tîğ olamaz âyîne-i sûret-i merdân
Her şahsı Hayâlî gibi kattâl mı sandın

H.G.268-5

Her işin erbabını aynı kefedede tartan, daha iyi olanı ayırt edebilecek yetenekten uzak olup farklılıkları göremeyenler, Nef'î'nin şu örnekleriyle müşahhaslaşır:

Nice sayyâd-ı suhan var ise devrinde n'ola
Bir midir hiç şikâr almada bâz şahbâz

Nf.K.57-9

İnsanlığı görünüşten ibaret sananlar ve her insânın, farklı özelliklerinin olabileceğini unutarak aynı görme temayülü gösterenler şöyle eleştirilir:

Sâbit olamaz sûret ile mertebe-i merd
Mirrîh utârid dahı kevkeb görünür hep

ŞG.G.23-3

4. 5. 7. Bozuk Yaratılışlıların Düzelmemesi

Karakterin çocuk yaşlarda şekillenip yerleştiği insânları, daha sonraları değişmeleri, farklı bir kişiliğe bürünmeleri güçleşmekte, kişilerin hamurları nasıl bir şekle bürünmüşse kişi, o hal üzere kalmaktadır.

Psikolojik bir realite olan, insânların kolaya kolay farklı karakterlere büründürülemeyeceği gerçeğiyle yüzleşmek istemeyenler, doğal, oturmuş yapısında bozukluk olan insânları oldukları gibi değil de görmek istedikleri şekilde görme temayülüne gittiklerinde bunun boş bir uğraşı olduğunu fark etmeyişleri, eleştirinin temelini teşkil etmektedir.

Özünde bozukluk olanların, dış etkenlerle değışeceklerini düşünenlere karşı Nâbî, kesin ve keskin bir netlikte katılmadığını gösterir:

Lutf ile hâsed-i bed-h^vâha nedâmet gelmez

Telh olan mîveye sükkerle halâvet gelmez

Nb.G.278-1

Sâbûn-ı pend etmez eser hubs-ı tab^cına

Aslı denî cibilleti murdâr olanların

Nb.G.427-3

Bir konuda istidadı olmayanların çalışıp çabalamakla merhale kat edebilecekleri düşüncesi yanlıştır:

Ma^crifet olmayacak bir kişide ey Rûhî

Câhilin başı göge irse yine câhildir

R.G.369-9

Şeyhî, kötü insânlarla hemhal olunmasını istemez.

Tâhir nefesin kılma nikâhında mülevves

Kim hergiz arınmadı anın hayz u nifâsı

Ş. K.6-11

İnsanları hüznölendirecek iş görmeye can atan, yaradılışı bozukların bu halleri de ayrıca eleştiri konusudur:

Dilersen olmaga şebbâz-ı âlem-i Melekût

Uçurma kara haber seyr edip gurâb gibi

H.G.556-4

Nankörlük ve hainlik edenlere merhamet gösterilmesine, bunların düzelebilecekleri gibi saf ve olmayacak hayallere kapılınmasına, bu insânların cezalarını hemencecik verilmemesine karşı çıkan Nâ'îlî, durumu şöyle eleştirir:

Evvelâ fırka-i erbâb-ı dile lutf eyle

Eşkîyâ kısmını öldürmede etme te'hîr

Nf.K.40-12

Eşkîyâ lutfunu zîrâ unuttur bir demde

Ehl-i dil böyle eder medhini ammâ tahrîr

Nf.K.40-13

4. 5. 8. Farklılıkları Anlamama

Farklılıkları anlamama, insânların tek tip olmaları beklentisinden kaynaklanır. Oysa “İnsan kısım kısım, yer damar damar...” kanaatinin yaygın olduğu toplumumuzda farklılıkların olabileceği, doğal karşılanması gerektiği yaygın kanısı, geçmişte de pek farklı olmadığından, insânlar arasındaki farklılıkları anlamakta güçlük çekenler, eleştirilerin odağına oturmuş, eleştirilmekten geri durmamışlardır.

Bu sarây-ı dü-reng-i hikmetde
Kimi mahzun kimi mûna^{cc}amdır
Sana cennet bana cehennem olan
Bana cennet sana cehennemdir

Nb.Kt.38

Bir güneş yüz bacada yüz şekl olur
Lîki cümle bir olur iy pâk-dîn

A.G.479-10

Sağlığı ruh ve beden en sağlamlıkta aramayan, kişilerin düşünce, duygu, his dünyalarına yabancı kalanların, her insâna benzer yaklaşımlar sergilemeleri, hastalık gibi bir olayı, beden dışında aramasını bilememe düşüncesi, her hasta olana klasik yaklaşım ve çözümlerle yaklaşılması Şeyhî tarafından eleştirilmiştir:

Cân hastadır bedendeki sıhhat ne fâyide
Şekker lebin buyur ana şerbet ne fâyide

Ş. G.151-1

İnsanlar arasındaki feraset, kapasite farkını anlamayanlar, bu tutumlarıyla ancak yetenekli olan insânlara haksızlık etmiş olurlar:

Dâ^{cc}î ne bilir işbu sözün sırrını her şahs
Bir kuş dilidir bu ki Süleymân dahi bilmez

AD.G.82-7

Şiir vb. sanat dallarından herkesin eşit derecede zevk alacağını düşünmek, zevklerin, renklerin tartışılmaması gerektiği vurgusuyla insânlara hatırlatılır:

Gücdür ne kadar der isen ey dil
Tarz-ı gazeli re'ayet etmek
Her bir kişinin muradı üzre
Her beytde bir zarâfet etmek

Asan degül'a benim efendim

Dünyâyı bütün ziyâfet etmek

Nc.Kt.52

Farklılıkları hoş karşılayıp da insânların hayata dair beklenti ve isteklerinin kişilikleri doğrultusunda farklı farklı olabileceğini anlamakta güçlük çekenler, her insânın farklı zenginliklerinin, farklı beklenti ve değerlerinin olabileceğini düşünemeyenler, Fuzûlî tarafından eleştirilirler:

Mariz-i ârıza-i naksdır nüfûs-i tamâm

Kimine fâ'ide perhîz ider kimine gıdâ

F.K(Tvh).1-69

İktizâ'-yi nesak-i mülk ü nizam-i millet

Has u amın kimin a'la kimin etmiş ednâ

F.K.20-2

Her kimin takdirden maksûdu öz kadrinedir

Ehl-i 'aşk ister zülâl-i vasl zâhid selsebîl

F.G.177-3

Beni ey bâğ-bân ma'zûr tut gül-zâr seyrinden

Ki ben gül-zâr seyrin külbe-i ahzâna değşirdim

F.G.197-3

Hayâlî de herkesin farklı bir yapıda olup farklı düşüneceğini anlamayanları, baykuş, bülbül örnekleriyle eleştirir:

Ey Hayâlî derd-i aşka herkes olmaz âşinâ

Bûma vîrân bülbülün gülzârdır endîşesi

H.G.568-5

Bir işte herkesin samimiyeti nispetinde karşılık bulacağını bilip kavrayamama, bir noksandır:

Salâh-ı âlem-i kevn olsa ger fesâdı kadar

Olurdu kâm-revâ ehl-i dil murâdı kadar

Nl.K.37-1

Samimi olanlarla olmayanların farkını fark edemeyen; kaliteli-kalitesiz ayrımını yapamayan insânlar, Fehîm-i Kadîm tarafından, iki farklı örnekle bilgilendirilmeye çalışılırlar:

Zikr-i zühhâd ile bir mi negamât-ı °uşşâk

Şît-i zenbûr hem-âvâze-i tanbûr olmaz

FK.Kt.1-5

4. 5. 9. Topluma Yön Verebilecek Şahsiyetlerin Yokluğu

Toplumun bozulup değişmeye başlamasıyla tüm kurumları da bundan nasibini alır. Her şeyin bozulmaya yüz tuttuğu bir iklimde, büyük ve güzel insânların çıkıp da toplumu omuzlayıp bulunduğu çirkeften kurtarması güçleşir. Zira bozukluk bir bataklık gibi olduğundan, bulaşmak istemeyip de kenarından geçmek isteyenlere, bataklığın içindekiler, elbette o insânlara da bir şekilde bu çirkefi sıçratırlar.

İnsanlar arasında sürekli bir etkileşimin olması ve kişinin mecburen bir toplumda bulunması, toplumda yerleşmeye başlayan genel kanaatin o insânda da yansımaları görülecektir elbette. Kişi ya kendini bozulan toplumdan tecrîd edip soyutlamalı ya da kendisinde her kötülüğe mukavemet edebilecek çok güçlü bir kişilik yapısının mevcudiyeti zorunludur. Toplumu düştüğü yerden çekip alabilecek, kurtaracak güçlü şahsiyetlerin bulunamamasının verdiği ümitsizlik, eleştiriyle dışa vurmuştur kendini:

Râh-ı gamda ben gubârı hâkden kaldırmayan

Rûzigâr eksikliğidir rûzigâr eksikliği

H.G.561-2

4. 6. MUHAKEME YETİSİNİ KAYBETMENİN ELEŞTİRİSİ

Toplumların yerleşik birtakım kanaatlerinin hayatın akışı içinde değişime uğramaları kaçınılmazdır. Değişen yargılarla birlikte, bireylerin geleneksel duruşlarında da bir değişim gözlenir ve eski-yeni bakış açısının farklılığından kaynaklanan bir çatışmaya sebep olur bu durum. Değerli olan değersiz, değersiz olan değerli görülmeye başlanır.

4. 6. 1. Değerli Olamı Ucuz Elde Etme Düşüncesi

Her arzu edilenin elde edilmesi, belli bir fedakârlığı da beraberinde getirir. Kişinin arzuladıklarına kavuşabilmekteki samimiyetinin derecesi, ne kadar fedakârlık yapabildiğiyle orantılıdır.

Hem bir şeyleri isteyip hem de o istenenlere bedel olarak verilmesi gerekenlerin, verilmesine yanaşmamak, samimiyetsizliğin nişanesi, ucuza kaçıp sıkıntısız, zahmetsiz o şeyleri elde etmeye çalışmak gibi, toplumun tasvip edemeyeceği bir davranış şekli olduğundan, eleştirilmiştir.

Ey Necâti yerde gökte bir belâsız bal yok
Mâh-ı tâbâna sehâb ü gence su'bân sarmaşır

Nc.G.194-10

Bazı arzularına ulaşmayı hedefleyenlerin, her isteklerine karşılık, verecekleri tavizlerin farkında olmayışları, bir eksikliktir.

Âfiyetden çeksin el yâr-ı vefâdâr isteyen
Kûy-ı aşka gelmesin nâmûs ile âr isteyen
Sînesin pür-dâg eder bir lâle ruhsâr isteyen
Kan yutarsa ta'n değil la'l-i leb-i yâr isteyen
Cân verir bu yolda bir zülf-i siyehkâr isteyen

H.Th.3-1

Acı çek ister isen lezzet-i zevk-i ukbâ
Telh-kâm olduğün ma'den-i dürdür deryâ

H.G.1-1

Hayâlî, bazı güzelliklerin yaşanmasında güçlüklerin olmasını kabul etmeyenlere ve güzelliklerin hatırına sıkıntı veren öğelere karşı tahammülsüz ve sabırsız davrananlara, “Âb-ı Hayat”ın bulunduğu mekânı hatırlatır:

Etmeğe ihyâ bahârı ebrden bârân akar
Zulmet içinde sanasın Çeşme-i Hayvân akar

H.G.58-1

4. 6. 2. Değerli Olanın Farkına Kaybolması Halinde Varma

Çoğu zaman insân, yanı başındaki güzelliklerin, nimetlerin farkında olmaz, ancak o şeylerin kaybolmasıyla farkına varır. Nefes alma konusunda sağlık sorunu olan birinin, olmayanlara göre, havanın ne demek olduğunu daha net anlayabilmesindeki nedenlerin temelinde, bazı şeylerin yokluğunun ne demek olduğunu, bizzat tecrübe etmesinden kaynaklanmaktadır.

Her olayın tecrübelerle değil de gözlemlerle de bilinebileceği gerçeğinden yola çıkıldığında, aslında insânoğlunun hiçbir olaya da yabancı olmadığı gerçeği çıkar

ortaya. İnsanların bazı şeylerin farkında olup da gereken tedbirleri almamaları, fırsatları göz göre göre kaybetmelerindeki rahat ve geniş davranışları, eleştirilere malzeme olan hususlardır.

Bazı şeyleri elden çıkınca anlayanları, yani düşmeden şerefın kıymetini bilmeyenleri Nâbî, eleştirir:

‘İzzetin kadrini idrâke sebeb zillettir

Dûş-ı ikbâlde çok minneti var idbârın

Nb.G.438-4

Değer verilmesi gerkenlere zamanında değer verilmemesi, değerli olanın zamanında anlaşılmaması, bir eksiklik, kusurdur:

Şular ki yoluna cân verdi cümle kan ağlar

Şular ki yüze güler cânâ cân imiş bildik

AD.G.205-3

4. 6. 3. Değerli Olanların Değer Bulmaması

Bir toplumun zayıflayıp yıpranmasında etkin olan en büyük amillerden biri de, haksız muamelelerin bir uzantısı olan, kıymet bilmezlik... İnsanların basit düşünmeye başlamalarının bir sonucu olarak, değerler, ayaklar altında çiğnenirken, küçük şeyler abartılıp baş tacı edilir. Uzun vadede düşünüldüğünde topluma da zararı dokunacak bu türden eğilimler, sosyal bir bozukluk olarak görülmüş ve bu durum, yerilmiştir.

Arif ve cahil mücadelesi öteden beri var olan ve her çağda değişik mücadele ve tartışmalarla günümüze gelen bir olaydır. Nâbî, ariflerin kıymetini lâıykıyla bilmeyenleri eleştirir:

Ri‘âyet-i cühelâ mezhebinde vâcib iken

Nevâziş-i ‘urefâ çerhde ba‘îd midir

Nb.G.99-5

Mânâya dair birtakım öğelerin ne kadar değerli hazineler olduğunu bilmeyen insânların bilinçsizlikleri yerilir:

Pervâzdan inmezdi yere tâ’ir-i devlet

Sermâye-i rif‘at şeref-i ma‘rifet olsa

Nb.G.677-7

Bilgili insânların sıkıntılar içinde oluşu, büyük insânların horlanması, değerli olanların kıymet bulamadıklarının resmidir:

Hemîşe böyledir âyîn-i çarh-ı bûkalemûn

Ki ola ehl-i ma'ârif esir-i renc ü 'ana

R.K.20-3

E'âlî esîr-i belâ-yı mezellet

Edânidedir hep 'ulûvv-ı merâtib

R.K.29-4

Rezil insânların safa sürerlerken büyük insânların bela ve musibetler içerisinde yaşamak zorunda bırakılışları, hazin bir tablodur:

Arâzil safâda e'âlî belâda

Zihî nâ-muvâfık zihî nâ-münâsib

R.K.29-6

Yalancıların sözlerine itibar edilip de kâmillerinkine itibar edilmemesi, insânların tabiatlarının ne kadar değiştiğini gösterir:

Sözün sıhhati bu zelîl olsa kâmil

Sözüne 'amel yok anın misl-i kâzib

R.K.29-9

Kemâl ehlinin güvenliğinin eksilmiş olması, kendilerini güvende hisstmemeleri, toplumun kendisinden korkulacak bir yapıya büründüğü, insânların kendilerini rahat ifade edemediklerini gösterir.

Câhilin kadr-i terakkîde temâşâ bundadır

Kâmilin âsâyîşi subh u mesâ eksilmede

R.K.32-16

Akıllı insânlara kimsenin bağlanıp da akıllılara itibar edilmemesi, onların değere lâyık görülmemesi, her ne kadar akıllıları değersiz kılmazsa da, toplumun bu yaklaşımı, eleştirilecek bir yöndür.

Erbâb-ı hîred zerre kadar mu'tekid olmaz

Ol mürşide kim mu'tekid-i bî-haberândır

R.(Mm)Tb.1-11-3

Şeyhî, bilgili ve sadık insânların toplumda artık bulunmamasına hayıflanır ve üzüntüsünü şöyle dillendirir:

Haber bilmeğe cândan kanı mahrem-i ârif

Güzer kılmağa cândan kanı âşık-i sâdık

Ş. G.93-6

Cân gevherine kadri bilinmez anın için
Kadri anın bilinmedi kim râyigân idi

AD. (Mm)Tc.2-2-3

Dervîş oluban beglik eden  ârifi bir gör
Ol saltanatın kadrini sultân dahi bilmez

AD.G.82-2

Riyakâr tiplerin göstermelik işlerde alıp yürümelerine karşılık, ilim ehlinin ilmini pazarlayacak bir yer bulamaması, toplumun güzellik ve iyiliğe dair ne varsa alıcılarını kapadığının kanıtıdır:

Var derde tahammül kıl u sabr eyle cefâya
Çün dil dileği endek ü bisyâr bulunmaz

Ns.G.178-9

Zerk işi riyâ uşda kesâl eyledi fazlı
İlm ehline bir revnak-ı bâzâr bulunmaz

Ns.G.178-10

Hayata karşı duruşları ve yaşantılarıyla, farklı, özel olması gereken dervîş gibi büyük insânlara toplumun ilgisiz kalması, eleştirilecek bir yandır:

Arşdan çok yücedir rif’ati dervîşlerin
Kimse bilmez nicedir izzeti dervîşlerin

AP.K.7-1

Bilmesen kadrin Ahmed’in ne aceb
Bir güherdir ki râyegân buldun

AP.K.24-50

Olgun insânlardan esirgenen iyilikler, toplumda olgun insânların kredisiz bırakıldıklarıyla açıklanabilir:

Döndü-ol devr ki bin hüzn ile erbâb-ı kemâl
Ah edip derler idi noldu sehâ kani kerem

Nc.K.18-20

Niçin kulun dura itler uluya
Demez miydin ki kullukdan ululuk

Nc.G.279-2

Bahr-i nazm içre bu gün dürr-i girân-mâye iken
Hâk-i zilletde kalıptır nitekim gevher-i kân

B.K.2-38

İnsan olabilme kemâline ermiş, düşünüp akleden gönül ehlinin, acılar içinde
yüzüp sıkıntılara gark olmalarına mukabil, câhillerin türlü ihsanlarla taltiflendirilmeleri,
Bâkî'nin öfkesine neden olur:

Ehl-i dil gûşe-i bî-tûşe-i mihnetde yatur
H^ıân-ı ihsânı felek merdüm-i nâ-dâne çeker

B.K.12-12

Toplumda insân olanların, kıymet verilmesi gerekenlerin, farklı olanların
farklarının bilinmemesi, böyle değerli insânlar dururken şeytanı andıran Rakib'e kıymet
verilmesi, insânların iyiyi, kötüden ayırabilecek melekelerini kaybettiklerini gösterir:

Her perî-rûnun olur meyli rakîb-i dîve
Cân u dil vermek ile bunlara âdem yaramaz

B.G.203-3

Anlayış ve izanının dibe vurduğu zamanlarda, genellikle kıymetli olan, değer
verilmesi gereken bazı insânların, yaşıyorlarken kıymetlerinin bilinmeyişi, bir
eksikliktir:

Kadrini seng-i musallâda bilip ey Bâkî
Durup el bağlayalar karşına yârân saf saf

B.G.229-9

Dünyayı bir pula satacak kadar gözü kara, mert ve gerçek anlamda “adam”
olanların, toplumda gereği gibi bilinmemeleri üzücüdür:

Rindler vardır harabat içre bir sâğar meye
Taht-ı Cemşîdi girev kor efser-i Dârâ satar

Büyükteki küçüğü, küçükteki büyüğü görmeye feraset lâzımdır:

Gûşe-i bî-tûşe-i fakr içre bir kemter gedâ
Vakt olur kim pâdişâhı dehre istiğnâ satar

H.G.69.5-6

Kıymetsiz olana iltifat edip de kıymetliyi göremeyen ve kıymetliye hak ettiği
değeri vermeyenler hep olmuştur:

Ey Hayâlî âkıbet tâs-ı felek rusvâ eder
Yûsufun her kim bu bâzârda ednâ satar

H.G.173-5

Aşk sarrâfına göster yüziün ey sîm-beden
Ne bilir câhil olan kıymetini altının

H.G.290-3

Rûy-ı dilber var iken hûrşîdi ta'rîf eyleme
Gül dururken anma bir solmuş hazân yaprağını

H.G.564-5

En küçük görünenlerin dahi isteklerinin gerçekleştirildiği bir iklimde, gerçek değer sahiplerinin istediklerinin ertelenmesi, büyük haksızlıktır:

Çalınırken nâle-i perr-i mekesden nevbeti
Yok mudur dervîşe dünyânın şu ednâ begliği

H.G.570-3

Târmâr eylerdi bezm-i aşkdan bulsa nişân
Destine girse şikest eylerdi câm-ı vahdeti

Nl.K.34-4

Dil berîdir ʿaybdan ʿaşkından ammâ neylesin
Ehl-i ʿaşkın kadrini bilmez zamâne dil-beri

ŞY.G.411-2

Fehîm-i Kadîm, toplumda değerli olanların, değer verilmesi gerekenlerin değerinin bilinmeyişi ve bu insânlara hiç de hak etmedikleri muamelelerin yapılmasına; âlim, bilgili konumundakilerin cahillerce itilip kakılmasına ve buna seyirci kalan halkın tutumuna karşı çıkmaktadır:

Hazef-veş olmadayam pâymâl-i bed-güherân
Dirîğ bilmediler kim ne gence gencûram

FK.K.14-6

Beni bu kûr-dilân turma etmede pâimâl
Hazîz-i hâk-i mezelletde dürr-i mensûram

FK.K.14-11

Cihânda niçe serdâr kimse bilmez
Bilinmek olsa da farzâ denilmez

ŞG.G.112-1

4. 6. 4. Değersiz ve Alçak olanların Kıymet Bulması

Değişimlerin menfî bir seyir izlediği toplumlarda, değerlilerin değer bulmamasına karşılık, kıymetsiz olanlar ve kıymet verilmemesi, üzerinde durulmaması gereken hususlar kıymetlenmeye başlayınca, geleneklerden süregelen alışkanlıklarla bir zıtlık oluşur ve bu zıtlıktan dolayı da eleştiri konusu olur.

Cahilleşen toplumun, gerçek anlamda takdir görmesi gerekenleri takdir etmeyerek hiçbir özelliği ve vasfı olmayanları, en küçük bir marifet dahi gösteremeyenleri gereğinden fazla takdir etmeleri, bir haksızlık olarak yansır:

Erzân metâ^c-ı fazl ü hüner tâ o denli kim
Bin ma^crifet zamânede bir âferînedir
Ebnâ-yı dehr her hünere âferîn verir
Yâ Rab bu âferîn ne dükenmez hazînedir

Nb.Kt.27

Câhil kimselerin kemâl ehlinin üzerinde görüldüğü toplumlar, bozulmanın açıkça hissedildiği toplumlardır:

Kemâl ehli üzre tasaddurda câhil
°Acâyib garâyib garâyib °acâyib

R.K.29-5

Cahil insânların rahat yaşamlarına karşılık kemâl ehlinin kötü şartlarda yaşamaya mecbur bırakılması, tam bir tezattır:

°Alemde ki kâmil çeke gam zevk ede câhil
Yerden göge dek yûf bana ger demeyem yûf

R.(Mm)Tb.1-14-6

°Arif ki ola müdbir ü nâdân ola mukbil
İkbâline yuf °âlemin idbârına hem yuf

R.(Mm)Tb.1-15-6

Ey dirîğâ kalmadı gitdi cihânın sûreti
Derd ü gam bisyâr olup kalmadı hergiz râhatı
Hâk olup °âli-nesep artdı belâ vü mihneti
Bed-neseb olana eyler şimdi herkes °izzeti
Gitdi hayfâ kalmadı ehl-i kemâlin rağbeti

R.Th.1-1

Dünyanın, sözünü, sohbetini bilmez cahillerin elinde kalışı, düşünüp akledebilen insânlara ağır gelir:

Şimdi erbâb-ı kemâlin işleri oldu tamâm
 Ratb u yâbis şimdi hep câhillerindir her kelâm
 Cahil ü dâna(ya) eyler râğbeti her hâs u ʿâm
 Her kemâl u maʿrifetden ʿâlem içre kaldı nâm
 Gitti hayfâ kalmadı ehl-i kemâlin râğbeti

R.Th.1-6

Bir şeylere lââyık olup da lââyıklarını göremeyenlere karşılık, bazı şeyleri hiç hak etmeyenlerin, hak etmediklerini elde etmeleri, haksızlığın başka bir boyutudur:

Hʿâr u zâr olmazdı bülbül hâre yâr olmazdı gül
 ʿAksine devr etmeyeydi günbed-i gerdân eger

B.K.13-4

Su gibi her alçağa meyl etme bu gülzârda
 Kâmetin servi gibi bir himmeti bâlâyâ bak

H.G.250-3

Şeyhülislam Yahya da yine toplumdaki bozuk karakterli insânların, sağlam kişilikli insânlar yerine, ahmaklara iltifat edip ülfet göstermelerine tepki gösterir:

Zâhidi tercih eder mi rinde sâhib-tabʿ olan
 Dinledim güftârını vâʿiz de gevdenden yana

ŞY.G.14-4

Birisi sübha aldı ele biri câm-ı mey
 Gûyâ ki rind ü zâhidi tahyîr ettiler

ŞY.G.65-3

Sırr-ı ʿaşkı bülbül-i şeydâ niçin fehm etmeye
 Kanda bir ağzı açık varsa anı hem-râz eder

ŞY.G.66-4

Bilgili insânlardan ziyade cahillere hürmet edilmesi, toplumdan tard edilmesi gerekenlere aşırı lütufta bulunulması, toplumun düşmüş olduğu büyük kusur ve eksikliklerdendir:

Bir dilim etmeği bir ehl-i maʿârifde komaz
 Gözedir zümre-i nâdân ile hakk-ı nânı

Nf.K.4-37

Bulsa erbâb-ı dili hâk ile yeksân eyler

Göstere tâ ki edânîde ulüvv-i şânı

Nf.K.4-38

Destimde câm görse benim ser-nigûn eder

Nâdâna sâgar istese rıtl-ı girân verir

Nf.K.5-13

İblîs'e bahş-ı cennet eder sana dâne yok

Âdem bu kavmden nice etmez şikâyeti

FK.(Mm)Tb.2-3-3

4. 6. 5. Düşmanlık Kavramını Tam Algılayamama

İnsanların çoğu her ne kadar iyimser düşünüp olaylara müspet yaklaşılması gerektiğinde hem-fikirlerse de, iyilik ve kötülüğün mücadelesi ilk insânla beraber başlamıştır. Kötülükten ne kadar kaçınılsa da o, hayatın bir gerçeği olarak hep insânların karşısına dikilmiştir.

Bir realite olarak insânların hayatının içinde olan düşmanlık kavramını görmezden gelmek, yok farz etmek, poliannacılık oynamak, kişileri o gerçeklerle yüzleşmekten kurtarmamıştır. Bu gerçeği kabul etmek istemeyenler, eleştirilerin malzemesi olmuşlardır.

Necâtî, düşmanın her zaman ve şarttaki düşmanlığını anlamayanları, düşmana karşı yumuşak tavır takınılması taraftarı olanları, bu kavramı anlamaya davet eder:

Umar adû ki yalın yüzlü diye bağra çeke

Meger bu şive ile ala nakd-i cân hançer

Nc.K.7-31

Ne denli karga dernegi gibi çoğ ise hasm

Şehbâz-ı tîz-bâl durur husrevâna tîğ

Nc.K.11-36

Adû kim serd ü ser-keşdir ana hışm eylemek hoşdur

Bilirsin tâb-ı âteşdir gülistânı zemistânın

Nc.K.13-19

Uyanıklığı elden bırakıp gevşeyerek eski düşmanların düşmanlıklarını unutup düşmanını dost edinenleri Fuzûlî uyarır:

Kâtil-i âbâ vü ecdâdın mu'âf etmez seni
Umma andan dostluk resmiñ ki düşmendir saña

F.Kt.2

4. 7. ÇATIŞMALAR

Zıtların bir arada bulunmasından kaynaklanan çatışmaların sosyal eleştiri boyutu, temelinde haksızlık ögesini barındırmasından kaynaklanmaktadır. Birbirine ters düşen ögeler arasında kan uyuşmazlığından kaynaklanan sürekli bir mücadele söz konusudur. Bu mücadele esnasında, toplumca hoş karşılanan, toplumun övdüğü ögeler geri plânda kalıp toplumun nâhoş karşıladığı ögeler baskın gelince bu durum, eleştirilmiş, toplumun düzelip kendine gelmesi için öğütler verilerek bir nevi rehberlik de yapılmıştır.

4. 7. 1. Ehl - Nâ-Ehl Çatışması

İşlerin hak eden ehline değil de, ehliyetsiz olana verilmesi, büyük haksızlık ve karışıklıklara sebep olacak büyük çelişki ve çatışmalardandır.

İlk bakışta haksızlık eden, edilen ve haksızca çıkar elde edeni ilgilendiriyor gibi görünen bu çıkar üçgeni, insânların çalışarak bir şeyler elde etme düşüncelerinin temeline kibrit suyu döküp kişileri tembelce münzevî bir hayata zorlayarak onu da birilerinin aracılığıyla menfaat elde etmeye ittiğinden, çalışıp üreten bir toplumun yerine hiçbir uğraş, emek vermeden bir şeyler elde etmeye çalışan, bu yönde torpil, kayırmacılık gibi toplumsal ahlâka mugayyer davranan insânların çoğaldığı, tüm toplumu da içine alan dairesel bir ahlâksızlık girdâbına dönüşüverir ve bu girdâb da, denizlerin en karanlık diplerine vurmak misali, tüm toplumun hepten tarihin karanlıklarına gömülüvermesi demek olacağından, işlerin ehline râci edilmemesi, eleştirilecek konulardan olmuştur.

Devlet ricâlinin, hiç de hak etmedikleri şekilde parlak, kusursuz gösterilmelerine karşılık, hünerli, fakat fakir insânların hep kusurlu gösterilmelerine karşı çıkan Rûhî, bu duruma itiraz eder:

Eger devlet ehli olursan cihânda
Denir zâtına iftihâru's-sevâkıb

Fakîr olup etsen eger yüz hüner arz
Yine ehl-i devlet bulurlar ma^câyib

R.K.29.7-8

Özde farklı, yetersiz olup da görünüşte kendini gizleyen yeteneksizlerin kendi gerçeklerini gizlemeden, halka karşı olan sorumluluklarını yerine getirmek adına, bu durumlarını gözler önüne sermelidirler:

Taklîd ile seccâde-nişîn olmuş oturmuş

Tahkîkde amma hâr-ı bî-küsiste  inândır

R.(Mm)Tb.1-11-4

Hak edenin hak ettiğinden uzaklaştırılırken, hak etmeyenin haksızlıkla güzelliklere kondurulması haksızlıktır:

Velî bî-çâre bülbül z r u tenhâ

Muk m etmişler ol g lz ra z ğ 

ř. G.188-3

Karga şekker kemire yürüye t t  muhtâc

Bülbüle cevır g le h r zihî dev r zihî

ř. G.197-6

Bir işe ehil olmayanların o iş hakkında yanlış kanaatlere sahip olacakları muhakkaktır:

Gavvâs olan bu bahra bilir kandadır güher

Görmeyen ol muhîti ne anlar seff nden

AD.G.28-5

Liy katsiz kimselerin hak ettiklerinin fevkinde muamele görmeleri, insânları isyana götüren fiillerdendir:

L y k degil yanında ki n -ehl yol bula

Hayf m gelir ki g l dikene hem-niş n ola

AD.G.179-5

Degme bir câhil g r rven câm-ı zerrin n ş eder

Ben tolu i em revâ m  saksıdan sagrag ile

AD.G.290-2

Yeteneksiz insânların boy ve soy yoluyla üst düzey yerlerde mevki kapıyorlarken, yetenekli insânların bir geçimlilik dahi bulamayışları, güzellikleri hak edenlerin güzelliklerin dışında kalışları, Nesimî'nin dikkat çekmek istediği başka bir haksızlık şeklidir.

Her bî-hüner insân bile mansıb yeri tuttu

Sâhib-hünere mansıb u dinâr bulunmaz

Ns.G.178-5

Felek aksine dönmüşdür meger Âhir Zemân oldu

Kafeste tûti vü kumrî çemenlerde gurâb oynar

Ns.G.403-6

Hayâlî, toplumda yetenekli olanların haksızlıkla yeteneksiz duruma düşürülmelerine ve yeteneksizlerin dıştan itmelerle desteklenip yetenekliler üzerinde güç ve nüfûz sahibi oldurulmalarına dikkatleri çeker:

Etme Hayâlî bendeni mağlûb-ı her dem

Simurg peşşeye ne revâ kim şikâr ola

H.G.7-5

4. 7. 2. Sonlu-Sonsuz Çatışması

Dünya ve ukbâ çatışması da diyebileceğimiz bu çatışmada öne çıkan sorun, insânların bir tarafa eğilirken, diğer bir yönlerini eksik bıraktıklarını düşünmekten kaynaklanan durumdur. Kişilerin bir yöne eğilimli olup diğer bir yönden uzaklaşmaları, zıddı durumda davrananlar arasında bir çatışma, bir zıtlık doğurmuş ve bu da topluma zarar verici bir davranış olarak algılandığından eleştirilmiştir.

Berzah-ı havf u recâdan geçegör nâkâm ol

Dem-i âhirde ne ümmîd ü ne bîm isterler

R.G.417-2

Unutup bildiğini ʿarif isen nâdân ol

Bezm-i vahdetde ne ʿilm ü ne ʿalîm isterler

R.G.417-3

ʿÂlem-i bî-meh ü hurşîd ü felekde hergiz

Ne mühendis ne müneccim ne hakîm isterler

R.G.417-4

4. 7. 3. İyi-Kötü Çatışması

Birbirine ne kadar zıt, birbirine ne kadar ters düşse de iyilik ve kötülük hep yan yana olmuştur. Zira bu kavramlardan her birinin mevcudiyeti, diğerinin varlığına mecburdur. Biri olmadan diğerinin varlığının anlaşılması imkânsızdır. Bu kaçınılmaz

gerçek ve doğallığa rağmen, toplumu hep iyi görebilme temayülündekiler, kötünün iyi yanında bulunmasından rahatsızlık duymuş, bunda bir beis görmeyenleri de eleştirmişlerdir.

Aşıka cevır etmesin hüsnü sebâtın isteyen
Zulm ü devlet bir arada bî-güman eğlenmeye

Nc.G.527-2

Fuzûlî, dünyada iyilik kadar kötülüğün de mevcudiyetini kavramayanların, hayatın gerçeklerini kabullenmeye davet eder:

Kitâb-i kâ'inata sarsar-i fitne güzer kılmış
Hemân bu safha kalmış bâki-i evrâkı ebterdir

F.K.19-10

Bu meseldir ki şehâ âdeme eylik yaramaz
Her ne zulm eyler isen eyle bana dâd etme

YB.G.408-3

4. 7. 4. Madde-Mânâ Çatışması

Maddî olan ile manevî olan birbirinden uzak değil iç içedir aslında. Çatışmaya neden olan, bir tarafa aşırı eğilimli olmaktan kaynaklanıyor.

Mânâyı sadece inanç bağlamında değerlendirmemek gerekir. İnançlar da sonuçta mânâyı hizmet eden, mânânın bir alt şubesidir. “İnsanlık” kavramı mânânın tüm şubelerini bünyesinde havi kılar. Maddî olanda insânî hassasiyetler ya hiç yoktur ya da ikinci derecededir. Aslolan maddî doyumu en üst seviyede sağlamaktır. Bakış açısı sadece maddî pencereden olunca, insânların toplu halde çeşitli bombalarla imha edilmesinden tutun da dünyanın sonunu hazırlayan eylemler içinde bulunmanın hiçbir kıymeti yoktur. Önemli olan maddî imkânların çokluğudur. Bu durum da insânî olanla, yani mânâ ile ters düşer, çelişir ve bir arada olması çatışmaya neden olur.

Bâkî, duygusal anlamda doyum isteyenlerin aynı zamanda isim, şan-şöhret peşinde koşturup maddî olan ile manevî olanı bir arada yürütebilme çelişkilerine dikkatleri çeker:

Yâ terk-i nâm u neng et yâ  aşkı ko gönül gel
Neng ile nâm sığmaz  aşk ile bir arada

B.G.478-3

Fuzûlî, huzur ve mutluluk kavramlarını yanlış anlayıp mal biriktirerek asude bir hayat özlemine girenlerin, artan mallarıyla birlikte orantılı artacak dert ve kasavetten bî-haber oluşları noktasında uyarır:

Ey ki endîşe-i mâl ile serâsime olup
Dün ü gün dehrde aşüfte geçer ahvâlin
Cem'î mâl eylediğin rahat içindir ammâ
Rahatın eksik olur her nice artar mâlin
Mali çok etme hazer eyle azâbından kim
Renci artar ağır oldukça yükü hammâlin

F.Kt.25

Sarf-i nakd-i ömr edip ben kesb-i irfân etmişim
Ehl-i dünya hem kemâl-i cehl ile tahsil-i mâl
Dehr bir bâzârdır her kim metâ'ın arz eder
Ehl-i dünyâ sîm ü zer ehl-i hüner fazl ü kemâl

F.Kt.27

İnsanlığı cismânî tatminlerden ibaret bilip gerçek anlamda insânlığı kavrayamama insân için büyük eksikliktir:

Ger âdemîde garaz ekl ü şürb ü şehvet ise
Gerek cemî'i ünâsı tasaddır ede sûtûr

H.K.1-16

Dünyaya olması gerektiğinden fazla meyledilmesi, insânın düşmüş olduğu büyük yanılgılardandır:

Cism terkîb-i gubârîdir gel andan fârig ol
Rûh-ı pâk ol âlem-i tecride gel esrâra bak

H.G.243-4

Maddî kudretin her kapıyı açıp her derde dermân olabileceğini, maddîyatın, his dünyasının da mimarı olabileceği vehmine kapılmak, maddî olana olması gerektiğinin çok fevkinde anlam yüklemektir.

Sîm-i eşkim neme yarar nazar etmez ana yâr
Yere geçsin nideyin genci imiş Kârûnun

H.G.270-4

Hayâlî, maddî olanın bile ortadan kalkmasıyla kaybolmayan, mânâyâ ait güzel duyguların kaybolacağını düşünenlerin yanıldığını söyler:

Ânı hôş tut garîbindir efendi işte biz gittik
Gönül derler ser-i kûyunda bir dîvânemiz kaldı

H.G.631-2

Şeyhülislam Yahya da samimi, içten ve insânî olanlara itibar etmeyip maddî olana kıymet verenleri eleştirir:

Ruh-ı zerd akçe etmez nukre-i eşk ile iş bitmez
Cevânın kalbini almak dilersen sîm ü zer göster

ŞY.G.96-3

4. 7. 5. Nitelik-Nicelik Çatışması

Bir şeyin az, ama öz olmasının esas alındığı toplumlarda, kaliteli olana rağbet vardır. Nitekim kaliteli olanı meydana getirmek de çok emek ister. Emek verilmiş olanı daha değerli kılmak da toplumun genel kanaatine kalmıştır. Nitelikli olanların ayırt edilip de hak ettikleri değerden mahrum bırakılmaları ve niceliğin ön planda tutulup sayıya takınılması, nitelik ve nicelik arasında bir çatışma doğurur, bu da eleştirilere sebep olur.

Ehl-i hâle sözünü dinledemez kâl ehli
Girmez câhil olanlar  ulemâ meclisine

R.G.958-6

Rûhî, meydana getirdikleri eserlerin niteliğinden ziyade niceliğiyle övünenleri küçümser:

Fahr eder mollâ kütüb cem ine bilmez ki verir
Yüz kitâbın feyzini bir sûret-ı zîbâ bize

R.G.993-7

Nicelikte inançlıların fazla olmasına karşılık, nitelikli inançlıların bulunmadığını söyleyen Nesimî, niceliğin önemsizliğine vurgu yaparak nitelikli olunması gerektiğini söyler:

Her kişide bir cübbe vü destâr olur ammâ
Bîn başta biri lâyı-ı destâr bulunmaz

Ns.G.178-6

Necâtî de dünyaya ait şeylerden soyutlanmadan özünü ortaya koymaya çalışanları, nicelikçe tam olan maddîyatlarına karşılık nitelikçe bulunmayan mânâ eksikliklerini hatırlatarak yerer:

Mâl-i dünyâ ile şerh eyler tecerrüd hâlini
Yerde Kârun bir yana gökde Mesîhâ bir yana

Nc.G.3-6

4. 7. 6. Zengin-Fakir Çatışması

Herkesin aynı ekonomik olanaklara sahip olamayacağı gerçeği kabul edilip bu yönde bir eleştiri olmasa da, eleştirilen husus, farklı ekonomik gücü olanların birbirlerini anlamaktan uzak anlayış yoksulluğu noktasındadır. Zenginin fakiri, fakirin zengini anlamak istememesi, bir çatışmaya neden olmuş ve meydana getirilen bu durum da eleştiri konusu olmuştur.

Eleştirilerin mahiyetine bakıldığında, zayıftan yani fakirden yana bir tavır alınmış, eleştirilen zenginler olmuştur.

Var bir mertebe âsûdeliği halkın kim
Fukara zümresine reşk eder erbâb-ı gınâ

R.K.17-19

Muhtaç insânların ihtiyaçlarını görecekt zenginlerin, yoksulların ihtiyaçlarını görmedikleri gibi, onları itip kakmaları, eleştiriye sebep olmuştur.

Mutbahlarına ac varan âdem degenek yer
Derbânları var göz kapıda el degenekde

R.(Mm)Tb.1-16-3

Fakir insânların, muhtaç olmaları hasebiyle zenginlerden yana bir beklentilerinin olduğunu ve zengin insânların ise fakirleri görmemeleri eleştirilerin ayrı bir nedenidir.

°Âlemin biz âğniyâsından mürüvvet bulmadık
Terk-i tecrîd ehli dervîşinde hâlet bulmadık

R.G.596-1

Fakîre zâd yok ârâste-hân-ı ekâbirden
Hemân çînîsi çok bir meclis-i tasvîrdir gûyâ

S.G.13-5

Fuzûlî, fakirliğin gerçek anlamda anlaşıldığında, aslında büyük bir nimet ve zenginlik olduğunu söyler. Ona göre zenginler, zenginliğin, kişileri özünden uzaklaştırıp bozduğunun, şerefine noksan getirdiğinin bilincinde değillerdir.

Fakr imiş fakr Fuzûlî şeref-i ehl-i vücûd

Özüne eyleme hem-dem fukarâdan gayrı

F.G.272-7

4. 8. DÜNYAYA TUTKU DERECESİNDE BAĞLANMANIN ELEŞTİRİSİ

Toplum, her konuda ölçülü olunması yönünde bireylerini öğütler ve karşılarında hep örnek alınması gereken tipleri model olarak sunar. İnsanlar, bazen ihtiraslarının tutsağı olur ve arzularını büyüttükçe büyütür, sonunda tutku haline getirir. Dünyaya karşı aşırı muhteris olanların bu tavırları, kişilerin dünyayı doğru tanıyamadıklarına verilmiş ve kişilerin dünyaya biçtikleri bu aşırı değeri, cahilliklerinden dolayı yapmalarına bağlanmış ve eleştirilerin temelini de insânların bu tutumu oluşturmıştır.

4. 8. 1. Dünyayı Yanlış Anlama ve Dünyaya Aşırı Bağlılık

Her toplumun tüm yaşantısını havi bir kültürü vardır. Bazı kültürler maddî, bazıları manevî eğilimlidir. Manevî eğilimli toplumlarda duygusallık da ön plandadır. Duyguların ön planda tutulduğu kültürlerde, dünya ve dünyalıklara aşırı değer verilmesi, mevcut eğilimlerle çeliştiğinden hoş karşılanmamıştır.

Dîvân şairlerimizin çoğu bu konuyu çok eleştirmişlerdir. Bunda, Dîvân şiirimizin meydana getirildiği zaman ve mekâna paralel olarak yaygın olan dünya görüşü ile yakından ilgisi vardır.

°Âlem dediğin bu nüsha-i pür-ham u pîc

Kimdür °acaba me'âlin etmiş tahrîc

Ben anladığım budur ki her harfinde

Bîn sırrı var ammâ yine hîc ender-hîc

Nb.(Mm)R.5

Kim ki mekr-i zen-i dünyâyâ zebûn olmaz ise

Rezmgâh-ı felege merd gelir merd gider

Nb.G.187-3

Dünyayı tam tanımadan dünyaya çokça güvenenlere, dünyanın bir hayalin yansıması olduğunu göremeden dünyaya çokça bağlananlara, dünyalıklara hiç ayrılmayacaklarmış gibi yapışıp kalanlara, dünya için çokça çalışıp çabalayanlara ayrı ayrı perdelerden seslenilir:

Ni^cmet de verse bâver olunmaz bekâsına
Olma firîb-horde sipihrin ^catâsına

Nb.G.714-1

Her kim ki eder devlet-i dünyâyâ tama^c
Etmek gibidir sâye-i bî-câye tama^c
Bilmem ne girer destine etmiş turalım
Bir kimse nihâl-i huşkdan sâye tama^c

Nb.(Mm).R.104

Bin girye edersin seni ahır ayırırlar
Ferzend ü zen ü tantana-i sîm ü zerinden

R.(Mm)Tb.1-8-1

Nedir az eyleyelim kıssa-i pür-gussamızı
Hırka vü lokma içindir bu kadar hengâme

R.G.948-9

İbret nazarlarından yoksun olup da dünyayı önemseyenler ve dünyanın alâyişine
aldananlar eleştirilerin malzemesi olmuşlardır:

İ^ctibâr etmez sipihrin ^cizzet u iclâlına
^cAyn-ı ^cibretle bakanlar kâyinâtın hâlına

R.G.1021-1

Zâl-ı dehrin halka hep mihr u vefâsı âldır
Erlik ol mekkârenin aldanmamaktır âlına

R.G.1021-3

Ey süvâr-ı rahş-ı devlet ^câkil isen hisse al
Çarh gör netti vegâ meydânının hayyâlına

R.G.1021-5

Er olan kimse verir pîre-zen-i dehre talâk
Ede bu erliği şimdi kanı bir merd kanı

R.G.1100-2

Olma ^cahdine garre dünyânın
Sadıku'l-kavl ola deme kezzâb

A.K.8-3

°Ömr yıl üzredir ana ne bekâ

Hâk su üzredir ana ne sebât

A.K.11-3

Dünyanın zevklerinin bile sıkıntı, eziyet veren yönlerini görememek, dünyayla nikâhlanıp ayrılığı hiç hatıra getirmemek, dünyanın insânları yutup yok etmek için çabaladığını fark edememek büyük gaflettir:

Ey lezzet alan ayş-ı cihândan hazer et kim

Nûşunda durur nîşi vü bâlında belâsı

Ş. K.6-6

Bu pîre-zen-i dehri ki ma'sûk edinirsin

Bîn şâh-ı cüvan-bahtı yele verdi velâsı

Ş. K.6-10

Nedir âfâka bu denli kerem ü bunca atâ

Hele ey genc-i revân-ı dür ü gevher hâtem

Nc.K.19-4

Her lahza vefâdâr u vefâtına dürüşür

Sininde hayât almağa ola mı hayâsı

Ş. K.6-12

Nâz u na'îm okuduğu nâr-ı cahîmdir

Kand ile bal dediği kahr u belâyimiş

Ş.(Mm).My.5.1-2

Bu halka halka olup görünen felek sanma

Bir ejdehâ imiş ol yedi başlı hâzır baş

Nc.(Mm).My.2-1-7

Rûy-i zemîne yer dediler biz inanmadık

Her yeri ağız olucu bir ejdeha imiş

Nc.(Mm).My.3-1-4

Sonlu dünyaya bu kadar yapı ve ihtişamı konduranların dünyanın ne olduğunu tam kavramamış olmaları, kendilerinin cahilliğidir:

Âlem ki önü sonu ademdir

Niçin kamu takı vü revâkı

Ş. Mm.3.4-8

Dünyanın ciddiye alınmayacak bir mekân olduğunu çok geç fark edebilen insânlar, fark edemedikleri gün sayısınca zarardadırlar:

Yâ Rab dehr-i dîn nicesi bî-vefâyîmiş

Mekkâr u hîle-ger sitem ü pür-cefâyîmiş

Ş.(Mm).My.5.1-1

Fikr-i hasen gerek kerr ü ferrin belâ bile

Çün kim Hüseyne sakladığı Kerbelâyîmiş

Ş.(Mm).My.5.1-7

Dünyanın alâyişine kapılıp da aldaticılığını anlayamayanlar, gözlerini açıp dünyanın yüze gülen hilekâr tarafını görmelidirler:

Ne assı dâne döktüğü çün dâmdır kemîn

Bu cev-fürûşu gör nice gendüm-nümâyîmiş

Ş.(Mm).My.5.1-8

Bu söz ü sâzla bu ferahdan ne fâyide

Çün zûr-ı zânyile bozar anı rûzgâr

Ş.(Mm).My.5.2-3

Hakkâ cihân içindeki cümle hayâldir

Bâtıl hayâle bunca muhabbet ne fâyide

Ş. G.151-6

Yaşanan çağda, mutlulukların gerçek mutluluk, hatta sıkıntı olduğunu görememek büyük eksikliktir:

Şeyhî zamâne devleti durur hemîn let

Bir devletin kim ola sonu let ne fâyide

Ş. G.151-7

Akıllı insânların güvenip dayanmadığı dünyaya, güvenip dayananlar, akıllı insânları örnek almalıdırlar:

Dünyâ denî durur ana dâna dayanmaya

Bâd anlayan bu hâki zihî pâk-dîn ola

Ş. G.157-4

Her kim cihan sebâtına tutmuştur i'tikâd

Ol gâfilî bu hüccet ile şermesâr kıl

AD.K.6-22

Dâ'îyâ dünya denîdir sat anı bir kadehe
Her ki 'ârîftir anın himmeti merdâne gerek

AD.G.95-7

Kıyamet koptu ey tâcir zeri'l-bey'
Ki yoktur ol günün bey' u şîrâsı

Ns.G.424-9

Dolâb-ı çarh döktüğü seyl-i fenâ imiş
Bâg-ı zamâne dopdolu hâr-ı cefâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-1

Dünyanın, tüm ağırlıklarını koyarak kendilerini hissettirme sevdasında olan padişahlara bile kalmadığını görmek gerekir:

Ol Şeh kani ki sâye salam derdi âleme
Konmadan uçtu bilmedik ol hod hümâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-10

Dünyanın süsüne, alâyişine kapılıp da gerçek yüzüyle yüzleşemeyenler, dünyanın hep değişkenlik gösteren, bir kararda kalmayan yüzlerini görmeyenler, bu eksikliklerini telâfi etmelidirler:

Bir tâze arûs oldu bu dünyâ-yi denî gör
Nice bezemiş kendizin ol pîre-zeni gör

Dîv-i felegin rîvine aldanma sakın kim
Emsâlini durmaz yutar ol Ehremeni gör

AP.K.30.1-2

Ne şekiller çıkarır gör bu çarh-ı sûret-bâz
Ne sûrete girip oynar bu gerdiş-i gerdân

AP.K.39-12

Her kim ki meyl eder zen-i dünyâya Bâkıyâ
Merdâneler içinde anı sanma er geçer

B.G.62-3

Dünyayı yaşanır veya yaşanmaz kılan insânların, iç yüzünü bilmeyenlerin ve dünyanın kişileri hep aynı halleriyle bırakmadığını anlamayanların bu gerçeklerle bir an önce yüzleşmeleri gerekir:

Ey dehr-i hîre-dil ne için kîne-dârsın

Vey rûzigâr böyle neden zûr-kârsın

AP.K.45-1

Dâim kerîm malı gibi bî-sebât olup

Her dem le'im ahdi gibi bî-karârsın

AP.K.45-2

Bir zamanlar kişiyi yetiştirip yaşatabilmek için her olanağı sunan dünyanın, sonra da aynı kişileri öldürüp ortadan kaldırmak için takındığı acımasız çehresini iyi tanımak gerekir:

Mihr-i münir her kişiye mihribân iken

Halk-ı cihânı şimdi göz ile yemek umar

Nc.(Mm).My.3-2-3

Nâz u ni'amlâ beslediğin nâzeninlerin

Kahr ile cânın almağa pür-intizârsın

AP.K.45-3

Sûrette hüsn ü behcet ü ma'nîde dîvsin

Kavlinde şehd ü şekker ü fi'linde mârsın

AP.K.45-4

Bir gül budağı cân u cihandan azîz iken

Sırsın cefa taşıyla aceb rûzigârsın

AP.K.45-5

Dünyayı sonsuz, insânı dünyada ebedî mukîm sanmak, dünyaya yanlış bir anlam yüklemek demektir:

Tâk-ı çarhın nakşını bâkî sanıp aldanma kim

Köhne mihmân-hânedir halk-ı cihân mihmândır

AP.Mf.31

Nigûn kâsesi çarhın hayât hânından

Cihânda kimseneye vermedi doyunca aş

Nc.(Mm).My.2-1-6

Ol etti milketi virân ol etti genci nihân

Ne mülk mülk-i Karaman ne genc genc-i revân

Nc.(Mm).My.2-1-8

Bu kâr u bârı felek etti târmâr felek

Bu ayş u nuşu felek etti zehr-i mâr felek

Nc.(Mm).My.2-2-1

Dünyanın bir kararda kalmayışını, değişkenliğini kavrayamamış olanlara, dünyaya karşı zaafı olup da hep maddî olanın kaybolabileceği kaygısını yaşayanların, yiğit, mert görünebilme gayretlerine, dünyadan ve içindeki geçici güzelliklerden vazgeçerek bunlara, “Hayır!” diyemeyenlere seslenen şairler, bu yönde zaaf belirtisi gösterenleri de hoş görmez, eleştirirler:

Yer yüzünden götürülmekde gümânım dahi yok

Böyle kim ten çürüyüp göz yaşı tuğyân eyler

F.K.32-22

Dünyâ evi meşekkat u renc ü ana imiş

Sahn-ı safa dedikleri mâtem-serâ imiş

Devlet anın ki kendiyi dünyâya vermedi

Dünya diyene meyl ü mahabbet hatâ imiş

Nc.(Mm).My.3-1.1-2

Dili olaydı sana diyeydi dehân-ı gûr

Kim bu neheng nicesi merdüm-rübâ imiş

Nc.(Mm).My.3-1-5

Gerekse kuvvet-i bâzûda Şâh Behrâm ol

Bu Zâl-i dehr eder menzilini âhir gûr

H.K.1-8

Ey Necâti izzet-i dünyâya bakma merd isen

Bir vefâsız kahbedir dünyâ ki hiç varmaz ere

Nc.G.499-5

Merd isen dehr-i denî mekrine meftûn olma

Er odur kim vere bu pîre-zen-i dehre talâk

B.G.232-4

Devrin toplumsal yapısı üzerinde belirleyici ve etkin olan İslam dininin öğretisindeki hayat felsefesinin dizelere sindirildiğini görmekteyiz. Dünyayı küçümseyen bir edanın görüldüğü bu hayat felsefesinde, dünyanın ne olduğu, nasıl anlaşılması gerektiği, insânların düşmüş oldukları yanılgılar hakkında da bilgi sahibi

olabilmekteyiz.

Bu bilgiler ışığında şairlerin dünya tutkunu insânları neden bu kadar şiddetle eleştirdikleri, uyarıp nasihat ettikleri, hayata bakış açılarıyla açıklanabilir. Belli bir dünya görüşünün hâkim olduğu topraklarda, aksi düşünenler hemen dikkatleri üzerlerine çekmiş, bu düşünceleri ve dünyaya bıçtikleri değerden dolayı yerilmekten kurtulamamışlardır:

Kimseye etmez vefâ bilirsın eyyâm-ı dü-reng
Bî-vefâ dünyâ için lutf eyle kardaş etme ceng
Her ağaç dibinde saldı sâyeler nat'i-peleng
Bağa gel kim tarf-ı gülsen hûbdur mergûbdur

Nc.(Mm)Mu.1-4

Hep yediğin içtiğin üstüne sayar bilmiş ol
Bu cihân-ı bül'aceb bir tuhfe mihmân-hânedir

Nc.G.60-2

Bir dem iken devlet-i dünyâyı bir dem sandılar
Bu fenâ gül-zârının 'ayşını 'âlem sandılar

Nc.G.74-1

Dünyanın hile ve oyunlarını geçiciliğini, nimetlerinin bol bol verilişini anlayamayarak zevk ve sefasına tav olup sonsuza uzayacağını sanmak, dünyanın gam, keder yurdu olduğunu bilmeden çok yaşamaya hevesli olmak, insânların büyük bir kusuru ve zaafı olarak algılanır:

Benim katımda ölüm şerbetidir Âb-ı Hayât
Ki bir dem önce gidendir hemîşe bî-gam olan

Nc.G.423-5

El çek boşadın ise zenini zemânenin
Olmak gerek Necâtî kişi sözünün eri

Nc.G.638-7

Aldanırdım gül-bün-i   mr  n yüze g  ld  ğ  ne
  Ahdine tursa zamâne d  nmese devrân eger

B.K.13-3

Ey ser-efr  z geçen kimse ne gaddâr idiğ  n
Başına dokunacak anlayasın gerd  nun

B.G.275-2

Dostlar eyyâm-ı gül olsaydı eyyâm-ı sürûr
Ra'îd-i nâlân dem-be-dem kılmazdı ebri eşk-bâr

F.K.28-6

Dünyanın kirini, pasını, iticiliğini göremeyen gözü bağırlar, bilmelidirler ki, gerçekler, görünmek istenenlerin ardındadır:

Cihân sefîne-i ten gark edici deryâdır
Habâbı kûh-ı belâ mevcidir onun şer ü şûr

H.K.1-14

Hayâlî sûret-i dünyâyâ gâfiller gibi tapmaz
Hakikat vechine bakmış dil-i âgâhımız vardır

H.G.98-5

Demiş iki cihânı terk eyleyen erenler
Zevk u safâsı dehrin bir seyr-i hâba benzer

H.G.138-4

Pâdişâh-ı mülk-i hüsnem deyi germ olma şâha
Kim vefâ gelmez cihânda çarh-ı keş-reftârdan

H.G.379-4

Dünyaya karşı zaafî olanların, kendilerini net olarak ifade edemedikleri, içlerinden hep gizli bazı şeylerin hesabını yaptıkları bir gerçektir:

Kim ki bu çarh-ı pîre-zene mâ'il olmadı
Merdâneler içinde bugün erlik eyledi

H.G.609-2

Aç gözün dünyâyâ meyl etme sakın ey haste-dil
Sanma bu nakd-i hayâtı pâydâr elden gider

YB.G.137-2

Dünya için, dünyada sonsuz kalınacakmışçasına çokça mal biriktirilmesi, dünyaya hak ettiğinin fevkinde kıymet atfedilmesi, taaccüp edilecek bir durumdur:

Bu köhne mezra'adan neydi dâne-çîn olmak
Müfîz olaydı zamân-ı direv hasâdı kadar

Nl.K.37-2

Dünyaya ait işlerlerle mutlu veya mutsuz olunması; dünya uğruna ağlanıp gülünmesi anlaşılır kabul edilmemiştir.

Ne anlanır bu serây-ı sipenc-i fânîden
Ki ola vakt-ı taleb ömrün imtidâdı kadar

Nl.K.37-3

Ne gırra-i a'mâl ü ne dilgîr-i memât ol
Kıl Hakka tevekkül heves-âlûd-ı necât ol

Nl.(Mm).Tb.2-4-1

Hîç revâ mıdır gam-ı dünyâyâ düşmek ey gönül
Bir kenârına erilmez bahr pür-gird-âb iken

ŞY.G.271-4

Dünyanın noksanlıklarını görmezden gelip dünyayı çok önemseyenlerin
gerçeklerden kaçmaları eleştiri konusu olur.

Mu'âşirân-ı murabba'-nişîn-i dâmen-i hum
Bu çârtâk-ı mu'allâ-kusûru n'eylerler

Nl.G.51-7

Nesine gırresin ey bü'l-heves bu dünyânın
Ne gûne devleti var âlemin gurur edecek

Nl.G.209-3

Cihânın izzet ü ikbâlini efsâne bil Yahyâ
Yolundan kalma kim âkil o yalan ile eğlenmez

ŞY.G.148-5

°Ayn-ı zillet mi değil devlet-i dünyâ dediğin
Katı alçak görünür oldu en a'lâ dediğin

ŞY.G.194-1

Gerçek erdir bakmayan nakş-ı nigâr-ı °âleme
Mâ'il-i ârâyış-i dünyâ değilsin merdsin

ŞY.G.290-3

Usûlî, kendi zenginliklerinin, güzelliklerinin, gücünün farkında olmadan
dünyanın şan-şöhret gibi küçük şeylerine eğilimli olanlara meydan okuyucu bir üslûpla
karşı çıktığını belirtir:

Aldanmadık bu memleketin tâc u tahtına
Bu taht içinde biz de aceb pâdişâlarız

U.G.42-3

Bin zînet ederse özünü pîrezen-i dehr
Baş egmeziz ol kahbeye merdâneleriz biz

U.G.43-6

Dünyanın boş olduğunun farkında olmadan dünyalık basit şeylere meyledenler, dünyanın kısacık konukluğundaki dünya sıkıntıları ve kasavetlerinin farkında olmalıdırlar:

Be bu bâzâr-ı cihanın kuru dükkânına yuf
Çenber-i çarhına vü günbed-i gerdanına yuf

Olusar seyl-i fenadan çü harâb âhir-i kâr
Günbed-i çarhına vü kasr ile eyvanına yuf

U.G.57.1-2

Çünkü mihmânına her lokmada bin zehr verir
Feleğin kâse-i çinisine vü hânına yuf

U.G.57-5

Hemen tüm Dîvân şairlerinde görülen ve bu edebiyatta üstü kapalı bir isyan olan felek / dünya / çarhtan şikâyet, dünyaya farklı bir anlam ve önemin yüklenerek yanlışlıklara düşülmesinden kaynaklanmaktadır. "Kahpe, dîn [alçak], pîrezen [kocakarı], denî [rezil], bî-vefâ, zâl [ihtiyar, zalim] gibi olumsuz sıfatlarla dünyayı / feleği, vefasızlığı ve verdiği mutluluğun geçici olması bağlamında eleştiren şairlerin bu yönlerini ele almamızın nedeni, bağımsız ve baş eğmez kişilikleriyle dünyadan gelecek kötülükleri sineye çekme gibi bir tevekkül içinde olmamaları, yerleşik dünya görüşlerinde dünyanın çokça önemsenen bir mekân olarak algılanmasına neden olan insânların mazeretlerini kabul etmemelerinden kaynaklanmaktadır.

Hiçbir insânın gerekçesi, dünyanın önemsenip baş tacı edilmesini makul gösteremez. Zira Dîvân şiirinin meydana getirildiği kültür içinde, dünyanın ağırlığı da, bu ağırlık uyarınca kendisine verilmesi gereken kıymet de bellidir. Dünyaya verilecek değer konusunda yerleşik değerlerin üstüne çıkılması eleştiri nedenidir.

Usûlî balı belâdır bu dehr-i pîrezenin
Gülünde hâr vü gencinde mâr var ancak

U.G.59-5

Gel begim kıyma bu cana yazıktır girme gel kana
Kimseye kalmaz zamâne sen de ölürsün ben de ölürün

U.G.113-2

Dü-rûze 'ömr ile pâ der-rikâb-ı rihlet iken
Nedir bu dûr ü dırâz ihtimâm-ı fikr-i ku'ûd

S.K(N).2-3

4. 8. 2. Dünyayı Ruhsuzlaştırma ve Kirletme

Özünde her şeyin güzel olduğu, genel bir kanaattir. Bazı şeylere dışardan yapılan müdahaleler, onun özünün bozulmasına, mevcut güzelliklerinin yitirilmesine neden olur. İnsanın yapıcı olduğu kadar yıkıcı olduğu da bilinen bir gerçektir. İnsanın yıkıcılığının yapıcılığı önüne geçtiği durumlarda, dünyanın dengesi sarsılır ve bozulmaya başlar.

Dîvân şiirinin meydana getirildiği çağlarda belki küresel ısınmanın getirmiş olduğu “dünyanın sonu” senaryoları konuşulmuyordu, ama her şeyin bir ruhu, yaşayan bir yönü, bir sıcaklığı vardır. İnsanın canı kaybolduğunda, nasıl ki beden aynı beden olarak gözümüze görünse de biliriz ki, onda artık ne şaka yapan bir yön, ne ağlayan bir taraf kalmıştır. Mevcudiyetinin varlığı hiçbir şekilde onu canlı kılmaz. Ceset vardır, ama hayat yoktur. Dîvân şairlerinin eleştirdikleri de hayatın eski heyecanını, neşesini, güzelliklerini yitirmiş olmasıdır.

Dünyayı her yönden tatsız-tuzsuz bir mekân haline getiren insânlara çatan Nâbî, dünyanın eski dünya olmadığını, her şeyin menfî yönden değişime uğradığını, geçmişe duyulan bir üslûp havasında verir:

Gülsitân-ı dehre geldik reng yok bû kalmamış
Sâye-endâz-ı kerem bir nahl-i dil-cû kalmamış

Nb.G.353-1

Nâbî, diğer bir beytinde de dünyayı kirletip yaşanmaz kılan insânların tahrif edici, yıkıcı yanlarına vurgu yapar:

Ahlât-ı redî'e edip afâka sirâyet
Bîmârlamış tab^c-ı tarab kuvveti gitmiş

Nb.G.359-3

Dönemin çarpıklığını, bozukluğunu kast ederek, dünyaya meydan okuyan Rûhî, gönül ehli olmanın verdiği güvenle, dünyanın kendisini bozup değiştirmeyeceği yönünden kendinden emindir:

Perîşân eylese bu vaz^c-ı nâ-hemvârı devrânın

Ne bâkim var benim kim dâhil-i cem^ciyyet-i ^caşkam

R.G.777-6

4. 9. ÖĞÜTLERLE ELEŞTİRİ

Öğütlerin çoğunda, görülen eksikliklerin tekrar edilmemesi yönünde uyarılar da olduğundan, eleştirel bir yönleri de vardır.

Öğütlerde eleştirinin kırıkcılık yönü ortadan kaldırıldığı için, uyarı niteliğindeki sözlerde eksikliklerin izalesi istenirken, görülen eksiklikler, direk olmazsa da dolaylı bir şekilde söylenmiş olur.

4. 9. 1. Aldanma ve Bilgisizlik

Herhangi bir konuda aldanıp da yanılgıya sebep olunmasının temelinde, o şey hakkında yeterli bilgiye sahip olmamak yatar. Yetersiz bilgi, sadece aldanmaya değil bazen düşmanlık duygularının beslenmesine bile sebep olabilir. Bu durum, kişilerin daha uyanık ve bilgili olmaları gerekliliğini ortaya çıkarır ki bu işi şairler, yumuşak üslûplarıyla yermiş, insânların daha da hassas olmaları gerektiğini öğütlerlerken, eksiklikleri de sayıp dökmüş olurlar.

Rûhî, insânları cezbeden küçük şeylere takılıp da aldanmış, insânlığa dair hasletleri az olanları uyarmıştır:

Dürler dökerse yoluna bigâneden sakın

Cehd eyle dâma düşmeyesin dâneden sakın

R.(Mm)Tc.3-3-5

Ma^crifetsiz kimse hayvândır ana meyl eyleme

Kim eder insân olanlar dâyimâ insâna meyl

R.G.739-4

Hayâlî, dünyadan geçenleri anlamayanları, anlamakta güçlük çekenleri akılsızlıkla itham eder:

Tâlib ol ehl-i fenânın ayağı toprağına
Var ise başında aklın gel metâ-ı himmet al

H.G.318-4

Dünyadaki her şeyin değişkenlik gösterdiğini, hiçbir şeyin sonsuza dek aynı sürmeyeceğini anlamayanların bilgisizlik ve aldanmışlıkları yüzlerine vurulur:

Kalmaz şu feyz-i cemre ile nev-bahâra dek
Her nahl-i köhne taze ve her şeyh şâb olur

S.K.13-6

4. 9. 2. Fânî Olanlarla Övünme

İslâmî hayat felsefesinin benimsenip yerleştiği ve bu felsefenin terbiyesiyle terbiyelenip dünya görüşlerini şekillendiren bir iklimde yaşayan Dîvân şairlerinde dünya ve içindekilere çok bağlanıp da dünyaya itibar edilmesi, dünyalık birtakım imkân ve olanakların rüzgârına kapılıp da kibre düşenler, övünenler hoş karşılanmamış, yerilmişlerdir.

Maddî olanakların rüzgârına kapılıp da gerçek zenginlikleri göremeyen his ve ruh yoksulu insânlar, uyanıklığa davet edilirler:

Ey eden câme-i atlasla tefâhür gözün aç
Sana atlas görünür berg-i hakîr-i fursâd

Nb.K.2-18

Sıkıntılara sabredip de katlanamayan ve de şöhret sarhoşu olup zararlarını fark edemeyen uyuşmuş insânların şöhret hastalığının vücutlarına nasıl zerk edildiğinin farkında olmalıdırlar:

Cefâ-yı âleme sabr et safâ murâdın ise
Ki les  -i hayye-i şöhret   sel bozundusudur

Nb.G.159-6

Sırtını h  k  met kapısına yaslayarak itibar sahibi olanların, sallantılı itibarlarına güvenmeden, ayakları altında her an kayıp gitmesi muhtemel konum ve itibarlarının bilincinde olmaları gerekir:

Kimi gördümse h  k  metkede-i c  h üzre
R  hatından görünür ol dahi ikrâh üzre

Nb.G.714-1

Ellerindeki imkânlarla, saadete çokça güvenip de bunların, bir gün yitirilebileceği ihtimalini akıllarına getiremeyenler, böyle bir ihtimalin varlığıyla yaşamaya alışmalıdırlar:

Devlet evi dîvârına yastanmayıgör kim
Muhkem değil ey şâh bu bünyâdın esâsı

Ş. K.6-5

Makam ve mevkisiyle övünenler de bulundukları konumları kaybedebilme ihtimalini, akıllarında hep canlı tutmalıdırlar:

Bu câh u mansıba mağrûr olan sonu utanır
Ne assı çünkim olur sonra şermesâr diriğ

AD.G.52-6

Bulunulan konum, halka uzak durup büyüklenilmesine vesile olacak bir konum oluyorsa, o konum, aslında işgal edilmiyordur ve o konum boş, insânsız gibidir:

Şehriyâr olmak dilersen halka hulk et lutf ile
Şehre yârî kılmayınca şehriyâr olmaz kişi

AD.G.127-2

Ahmed Paşa, geçici olan mutluluklarla avunanları, sonu ölüm olduktan sonra en güzel elbise ve imkânların sarhoşu olarak yaşayanları öğütlerken uyarır:

Devlet bahârı ayşına aldanma kim bu nûş
Bir baldır ki illet-i nîş-i belâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-5

İkbâle verme kalbini kim bî-bekâdır ol
Görmez misin ki kalbi onun lâ-bekâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-6

Cân-ı azize Mısr-ı vücûdunda rûzigâr
Şerbet yerine sunduğu zehr-i fenâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-7

Âhır kefen değil mi turalım ki bezminin
Câmı tirâz-ı câme-i ayş ü safâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-9

Dünya malına güvenip gurura kapılanların yanlış davrandıklarını, dünyanın nicelerini konuk edip uğurladığını bilmeleri gerekir.

Mâla mağrur olma ey hâce ki bu dünyâ diyen

Sencileyin nice baykuş uçuran vîrânedir

Nc.G.60-4

Dünyanın geçici saadetine kapılıp da Allah'ı unutarak dünya ve dünyalıklara karşı eğilip bükülenlere seslenen Bâkî, minnetin sadece Allah'a olması gerektiğini öğütler:

Minnet Hudâya devlet-i dünyâ fenâ bulur

Bâkî kalır sahîfe-i âlemde adımız

B.G.192-6

Başıboş olup da amaçsız gezenler ve eldeki birtakım imkânların şımartmasıyla yüksekte uçanlar, Şeyh Gâlib'in şu öğütlerine muhatap olurlar:

Havâlanma sakın âvâre gezme âşiyân-gîr ol

Kebûter-hâne-i sıdk u safâdır matbah-ı Monlâ

ŞG.K.7-9

4. 9. 3. Maddî Olanı Mânânın Önüne Geçirme

Her toplumun maddî ve manevî olana biçmiş olduğu değer farklı farklıdır. Mânâ zenginliğinin yüceltildiği toplumlarda, maddî olanları yüceltenler çıktığında, bu insânların yerleşik kültüre ters düşen bu yaklaşımları eleştiri konusu olmuş ve eleştirilmişlerdir.

Bâkî, insânı insân yapan öğelere uzak durup maddî olanakların çokluğu ve fazlalığıyla şeref bulacaklarını düşünenlerin bu düşüncelerini beğenmediği ve tasvip etmediğini, şu öğütleriyle gösterir:

Şeref vermez dür ü gevher kemâl olmaz zer ü zîver

Hüner kesb et hüner bahr-i fazilet kân-ı ʿirfân ol

B.K.11-9

Dünya ve ağırlıklarından kurtulup hafifleyemeyenlere de ayrı bir öğüdü, dolayısıyla ayrı bir uyarısı vardır Bâkî'nin:

Menzil-i âsâyiş-i ʿukbâya istersen vüsûl

Hubb-i dünyâdan ferâğat gibi olmaz doğru yol

Şâd-mân erbâb-ı ʿuzlettir hemân Bâkî melûl

Ger huzûr etmek dilerse ey Muhibbî fâriğ ol

Olmaya vahdet makâmı gûşe-i ʿuzlet gibi

B.Mm.4-5

Çok mal biriktirmekle ters orantılı olan Allah'a yakınlığı bilmeden, mal-mülk biriktirme hırsından vazgeçmeyip Allah'tan uzaklaştığının farkında olmadan malının çokluğuyla övünüp iftihar edenleri uyaran Fuzûlî, bu görüşleriyle, yaşamış olduğu toplumun klâsik yaşantısı ve dünya görüşüne de bir ayna tutar:

Çok tefâhur kılma cem-i mâl ile ey hâce kim
Sîm ü zer cem'iyeti ehl-i gurûr eyler seni
Bâr-gâh-i kurbden cem'iyet-i mâl ü menâl
Her ne miktar olsa ol miktar dûr eyler seni

F.Kt.41

Huzurlu bir hayat ümidiyle çok mal biriktirenlerin, biriktirmiş oldukları mallarla huzursuz olacaklarının farkında olmayışları, Fuzûlî'nin hatırlatmış olduğu ayrı bir husustur:

Gerçi ni^cmet çok kifâyetten tecâvüz kılma kim
İmtilâ' bâr-i bedendir bî-huzûr eyler seni

F.Kt.41

4. 9. 4. Muhteris Olma

Dünyanın ikinci plânda görülmesi gerektiğinin yaygın olduğu bir dünya görüşünde, aşırı hırslı olmak, bazı makamları, mevkileri elde edebilmek; birtakım maddî olanaklara kavuşmak için muhteris olmak, alışlagelenin ve yerleşik olmayan bir dünya görüşünün uzantısı olduğundan eleştirilere konu olmuştur.

Bâkî, dünya ve ağırlıklarından kurtulup hafiflenilmesi gerektiğini, böylece rahat olunabileceğini öğütlerken makam, mevki, zenginlik gibi ağırlıklardan kurtulunması gerektiğini de söyler:

Gir bir nemed içine âyîne gibi sâf ol
Sultân-ı ^câlem ol var gez sûret-i gedâda

B.G.478-4

Dünyadan yana çokça beklentisi olanlar, geçmiş insânların yaşantıları hatırlatılarak öğütlenir:

Merhamet umma gönül bu gerdiş-i bî-dâddan
Kimse ma'mûr olmamıştır bu harâb-âbâddan

H.G.406-4

Makam, mansıp peşinden koşturup da nasıl bir yükün altına girerek sıkıntıları satın aldıklarının farkında olamayan insânlar, Hayâlî'nin uyarılarıyla bunun farkına vardırılmaya çalışılırlar:

Delmesinler yüreğin ney gibi pür-hâl olma
 Atmasınlar seni gel bâde-i kattâl olma
 Terk-i tecrîd olıgör tâc ne baş ağrısıdır
 Be yürü beğliğin et âlemin abdâl olma

H.Kt.9

4. 9. 5. Dünya Tutkusu

Tüm öğelerin, kendilerine biçilmiş belli bir değeri vardır. Bu değerın üzerinde bir değer verildiğinde, o öge farklı bir konuma oturtulmuş olur ve bu durum, yadırganır. Değerlerin ölçüsünü belirleyen, toplumun kültürüdür. Bir ineğin değeri, birçok toplumda aynıdır, fakat Hindistan'da bu değerin farklı bir boyut kazanması, o insânların inançları, gelenek-görenekleri, dilleri, kısaca kültürleriyle yakından ilgilidir.

Her toplumda da dünya değerlidir, zira hayat dünya üzerinde sürmektedir. Hayatın borçlu olduğu bir öge değersiz kılınamaz elbette, fakat dünyanın değeri de her toplumda olması gerektiği kadardır. Olması gereken miktarı belirleyen de toplumun yaşantısı, yani kültürüdür.

Bazı kültürlerde yaşanabilecek hayatın tek olduğu dünya, bazı toplumlarda yaşanacak iki mekândan sonsuz olan değil de sonlu olan, yani daha az değerli olandır. Durum böyle olunca ve yaklaşımlar değişkenlik arz edince, dünyaya yaklaşım da ona göre şekillenmeye başlamıştır. Dünyayı yaşanabilecek tek mekân olarak görenlerin dünyaya biçtikleri değerle dünya yurdu yanında, öldükten sonra da farklı bir yurdu mekân tutacağını düşünenlerin dünyaya biçtikleri değer farklı farklı olmuştur.

Dîvân şairlerinin yetişmiş olduğu zaman ve mekânda İslam dininin, kişilerin hayatında hissedilir bir belirleyiciliği vardır. İslam inancında Ahret aleminin varlığı ve bu yurdun varlığının getirmiş olduğu yükümlülükler, kişilerin dünyaya tutku derecesinde bağlanmaları önünde bir engel olmuş ve bu inanç, bireylerini dünyanın aşırı alayışı ve çekiciliğine karşı frenleyen öğretilerle uyarmıştır. Böyle bir dünya görüşü ve hayat felsefesinin hüküm sürdüğü ortamda, dünyaya tutku derecesinde bağlanıp yalnızca dünyaya talip olanlar, eleştirilerin merkezine yerleştirilmiş ve toplumca tasvip edilmeyen bu yaklaşımlar yerilmiştir.

Dünyalıkların bir gün elden çıkacağını bilmeden canhıraş dünyalık isteyenlerle dünyayı tanıyamadan dünya ve dünyalıklardan yana muhteris olan insânlar, gözlerini açıp dünyayı doğru tanımalıdırlar:

°Ârif ol dest-güşây olma °atâ-yı çarha
Ne °atâ eyler ise âhir eder istirdâd

Nb.K.2-19

Andan et fehmi safâ olmadığın dehrde kim
Meclis-i °âleme dil-germ gelen serd gider

Nb.G.187-2

Şan şöhet peşinden koşmanın boş bir çaba olduğunu bilmeyenler ve kalbinde hastalık olup da durumunu düzeltme yoluna gitmeyenler, zararlarının ne olduğu konusunda iyi düşünmelidirler:

Merd isen mâlını ta°mîr-i kulûba sarf et
Şöhret ü şân ü şükûha telef olmaktan ise

Nb.G.662-2

Dünyanın bir kararda durmaz, hep değişken yapısını tanımayan, dünyadan yana çokça beklentisi olanlar, gereğinden fazla beklentiye girmemelidirler dünyadan yana.

Etme ümmîd-i safâ meykede-i devrândan
Câm-ı gerdûnda şarâb olsa nigûn olmaz idi

Nb.G.864-2

Dünyanın rüzgarına ve koşuşturmasına kendini kaptırıp da nihayetinde toprak olacaklarını unutan insânlar, toprak olacakları gerçeğini hatırlarından çıkarmamalıdırlar:

Germiyyeti serd meclis-i dünyânın
Yok neş'e-i şevki gerdiş-i mînânın
Hâki eder âdem âdemi hâk eyler
Hak olduğunu görür müyüz devrânın

Nb.(Mm).R.116

Dünyaya aldanıp da güvenenlerin uğrayacakları hayal kırıklığından habersiz oluşları, bu hayal kırıklığını yaşayacakları gerçeğinden kurtarmaz onları:

Çarhın ki ne sa° dinde ne mahsinde bekâ var
Dehrin ki ne hâsında ne °âmında °atâ var

R.(Mm)Tb.1-7-1

Aldanma anın sa^cdine nahsinden alınma
Nahsinde deme mihnet ü sa^cdinde safâ var

R.(Mm)Tb.1-7-2

Meyl etme bunun hâsına ^câmından üşenme
^cAmında deme hisset ü hâsında ^catâ var

R.(Mm)Tb.1-7-3

Dünyadan yana hep pembe beklentileri olanlar, dünyanın kara olan gerçekleriyle de yüzleşmelidirler:

A^cyân-ı cihândan kerem umma anı sanma
Asâr-ı ^cata ola ne pâşâda ne begde

R.(Mm)Tb.1-16-2

İster isen bozmamak mir'ât-ı kalb ahvâlını
Safha-i dilden kazı halk-ı cihânın kâlını

R.(Mm)Tc.2-1-5

Dünyadan vazgeçemeyip de mutluluğu yakalayamayanlar, ihtiraslarının mutsuzluğunu yaşamaktansa, muhteris hallerine son vermeli, isteklerini en aza indirgemeli, böylece ağırlıklardan kurtulup hafiflemelidirler:

Dilâ ^câlemde istersen ferâgat terk-i dünyâ kıl
Ki dünyâ ehline ger pâdişâh ise ferâgat yok

R.G.595-3

Gam-ı dünyâyı gönülden çıkarıp âzâd ol
İhtiyâr eyle gönül fakr u fenâyı şâd ol

R.G.716-1

Dersen safâ-yı tab^c ile ^cÎsâ-yı vakt olam
Terk et ^calâyıkın dü cihânın mücerred ol

R.G.717-4

Âzâde olam dersin eger kayd-ı cihândan
Gîsû-yı dilâvîzine düş beste-i dâm ol

R.G.725-3

Makama ve dünyanın süsüne meyledenler, küçük şeylerin ardından koşmayı bırakıp büyük düşünmesini öğrenmelidirler:

Meyl-i câh etme sakın ey dil-i şûrîde seni

Pây-bend itmesin âlâyiş-i dünyâ-yı deni

R.G.1100-1

°Aynına almaz dilâ zerrece dünyâ gamını

°Âkil oldur ki bugün çekmeye ferdâ gamını

R.G.1109-1

Dünyî hevâsı aslı vebâdır suyu maraz

Olmasın aldaya seni bu âb u bu hevâ

A.K.5-13

Dünya kalmaz kimesneye ne gerek

Pes anınçün bu kamu renc ü °azâb

A.K.8-18

Dünyaya ait birtakım güzelliklerin son bulmayacağını sananlar, dünyayı çokça önemseyenler, dünyaya ait lezzetlerden geçemeyenler yanıldıklarını bilip zararda olduklarının farkında olmalıdırlar:

İkbâl ü baht u tahtı kamu bir hayâldir

Degmez selâmının ferahı hayr-bâdına

AD. (Mm)Tc.2-3-6

Gel fırsatı ganîmet ü °ömrü °azîz bil

Bu hüsn ile biten kamu çünkim geri yiter

AD.G.18-7

Gel imdi °âkıl isen bir dem i°tibâr eyle

Cihân sebâtına hod yoktur i°tibâr dirîğ

AD.G.52-5

Terk edegör Dâ'îyâ lezzet-i cismâniyi

°Ârif olan âdemî rûh-ı musavver gerek

AD.G.164-7

Bir kadeh bâdeye degmez bu denî dünya ki var

Gör nice gark eder ol fikr-i perîşâna seni

Dünyanın gussası çoktur gel anı terk edegör

Tâ ki bayguş gibi ol salmaya vîrâna seni

AD.G.176.4-5

Dünyâ için mükedder olup rızka gam yemek

Bîhûde renc olur dahi bî-fâyide emek

AD.G.244-1

Dünyâ vü mülk ü mâl ile aldanma ey melik

Kim dünyanın metâ'ı be-gâyet hakîrdir

Ns.G.127-6

Dünyalıkları tam kavrayamayıp dünyaya gereğinden fazla bağlananlar, toplumun kökleşen bakış açısının dışına çıkmaktadırlar:

Dilâ ceride-i ülfetten adın eyle traş

Kalender ol ki mücerredler edeler şâpâş

Esirge cânını gel bağlama cihâna gönül

Esir-i çâh-ı belâ etme Yusufu kardaş

Alır gözü ile bakma cihâna kim güneşin

Yüzüne doğru bakanın gözünden akar yaş

Nc.(Mm).My.2-1.1-3

Geçici olanlara bağlanıp da sonsuz âlemin değerini kavrayamamak bir gaflettir:

Vücûd köhne kabâdır sen ana aldanma

Ki çârsûyi-bakâda ziyân eder bu kumaş

Dayanma şol bir avuç toprağa ki yeg andan

Hezar kerre sebât ü bakâda bir kuru taş

Nc.(Mm).My.2-1.4-5

Vakti geçmiş bir 'acûze kahbedir dünyâ-yı dîn

Cüft edinme kendine merdâne ol merdâne ol

Hy.G.256-4

Cây-ı âsâyiş olur sanma cihân-ı fânî

Eyleme kasd-ı 'imâret bu harâb eyvânı

B.Mm.2-1-1

Menzil-i bâr-ı belâ kühne-serâdır dünyâ

Künc-i râhat yeri zann eyleme bu vîrânı

B.Mm.2-1-2

Dünyayı çokça önemseyip dünyaya gereğinden fazla alaka gösterip bağlananlar, dünyayı gerek olumlu gerekse olumsuz yönden önemseyenler, bu tutumlarından dolayı eleştirilmişlerdir:

Feleğin kasr-ı dil-âvîzine meftûn olma

Nice mîrâsa gırıptır bu sarây-ı fânî

B.Mm.2-1-3

Devlet-i dünyâ için hergiz ne gam-gîn ol ne şâd

Ber-karâr olmaz bilirsın hâl-i  âlem ey gönül

B.G.300-3

Şeş-hâne-i zamâne degil çünkü sâz-kâr

Bezm-i cihâna kılma nazar iltifât ile

B.G.418-4

Ağardı saç u sakal ağ u karadan gel geç

Gözünü aç nazar et zulmetin oluptur n r

H.K.1-12

Cem et özünü olma perîşân rakam-misâl

Fânî cih m  sıfır gibi hiçe kıl hisâb

H.G.27-2

Hayâlî çarha dayanma bilirsın hod karârı yok

 u n d nlar gibi kim günbed-i devv ra yasdanmı 

H.G.227-7

Dünyanın tutku haline getirilip bağlanılmasına bu kadar tepki gösterilmesinde, her ne kadar yaşanılan çevrenin meydana getirdiği kültürün etkisi inkâr edilmezse de, itiraz ve eleştirilerin altında biraz da eleştiriyi yapan şairlerin birtakım isteklerine ulaşamamanın verdiği ümitsizlik duyguları damgasını vurur.  steğine vasil olamayanın hatırına dünyanın geçici olduğu, bu yüzden de dünya için canhıraş çalışılmasının gereksizliği gelmektedir.

Zen-i zam neye ey dil tal k-ı mutlak ver

Erenler ana demez er k'ola zeb nu anın

H.G.266-3

Gözleri ya ıyla mahv edip ten-i fers desin

Âlemin  l yi inden cümle p k olmak gerek

H.G.301-2

Mâsivâ jenginden ey dil sana kim der mugber ol
Âferiniş resmine Âyîne-i İskender ol

H.G.306-1

Ma'mûr olam deme bu cihân-ı harâbdan
Def-i harâret etmedi teşne serâbdan

H.G.422-1

Dünyaya gereğinden fazla meyledip dünyanın yalancılığı ve aldaticılığını anlamayanlar, dünyaya gereken değer üzerinde değer verilmemesi gerektiğinin bilincinde olmalıdırlar:

Bâdı semûmdur suyu hûnâbe-i ciger
Meyl etme gam diyârının âb-ı havâsına

H.G.488-5

Kendine verme devlet-i dünya ile 'azab
Dünyâyı yapma âhiretin eyleme harab

YB.(Mm)Tc.4-5-1

Tutma kulak devrine ahkâmına
Serserîdir serserîdir serserî

ŞG.(Mm)Tc.1-14

Şeyhî bekâ diler isen cân haremîm imâret et
Kim bu cihân meremmeti hey demedin harâb olur

Ş.G.69-5

4. 9. 6. Sır Tutmama

Görünüşte iki kişiyi ilgilendir bir yanı olan sır tutmamanın, sebep olduğu sonuçları itibariyle toplumsal bir yanı da vardır. Kişi, güvendiğine sır verir ve sırrının faş edildiğini gören kimsede tüm insânlara karşı bir güvensizliğin uyanma ihtimalinin varlığından söz edilebilir. Herkesin aynı olabileceği fikri, psikolojik bir sorun olsa da, kişinin bir toplumda yaşıyor olması, o kişinin o topluma karşı olan yanlış kanaatlerinin farklı yanlışlara zemin oluşturacağı düşüncesinden hareket eden şairler, sır tutmamayı toplumsal boyutuyla görmeye çalışmış ve sırdaş olamayanları yermişlerdir.

Hayâlî'nin, toplumdaki sırdaşlığın yok olduğunu, insânlara bu konuda güvenilmemesi gerektiği yönündeki yaklaşımlarında biraz mübalağa sezilse de, bu, sırların tutulmadığı gerçeğinden uzaklaştırmaz bizleri.

Yâr ile hem-halvet ol cisminde cânın duymasın
Hâlet-i aşkın hikâyet kıl zebânın duymasın

Derdini bir uzvunun bir uzva ifşâ eyleme
Dökse kanın yere zahm-ı hûn-feşânın duymasın

H.G.391.1-2

4. 9. 7. Zayıflara Kerem Etmeme

Kimi toplumlarda zayıfı ezmek, zayıfın sırtından yükselmek erdem, kafayı çalıştırmak şeklinde algılansa da bu, bazı toplumlarda tam tersidir ve güç, kudret sahibi kimseler, varlık nedenlerini, güçsüzlerin korunup kollanması gerekliliğine dayandırır ve canları pahasına da olsa, bu uğurda hiçbir mücadeleden kaçınmayan bu yolun gönüllü neferleri olurlar.

Dîvân şairlerinin yetişmiş oldukları zaman ve zemin, güçlü insânların güçsüzleri korumaları gereken ve böyle bir kültürün yerleşmesinden kaynaklanan, zayıfların tutunacakları bir kudret ehli elin hep arandığı bir ortamdır. Ehl-i kudretin elini zayıflara uzatmaktan ictinâb ettiği durumlarda bu güç ehli, eleştirilmiş, tutumları yadırganmıştır.

Edip meyl-i sitem eşk ile âh alma gedâlardan
Sakın ey nev-nihâlim nâ-sezâ âb u hevâlardan
Yazıktır dûr tutma câm-ı lutfun mübtelâlardan
Kerem kıl kesme sâkî iltifâtın bî-nevâlardan
Elinden geldiği hayrı dirîğ etme gedâlardan

Nb.Th.4-1

Güçlü olanların, güçsüz olanlara karşı takınmış oldukları merhametsiz ve horlayıcı tavırlar, yardım eline muhtaç olan zayıf ele yardımdan ictinab eden yardım edebilecek kudretteki insânlar, eleştirilen yön ve kimseler olmuşlardır:

Husrevâ pâreledi cevri eli sabrım yakasın
Dest-gîr olsa demidir bana dâmân-ı kerem

AP.K.20-24

Beni hâr eyleme çün izzeti sen vermiş idin
Lûtfuna olma perişân ki budur şân-ı kerem

AP.K.27-33

Bir kuru şâhdan alçak durur ol âdem kim
Nakd-i ömrü var iken etmeye envâ-ı kerem

H.K.24-5

İyiliklerden yana kendilerini nasipsiz bırakıp kötülöklere eğilimli olanlar, Hayâlî tarafından eleştirilmişlerdir:

Şerr ü şûru ko ırak olma kenâr-ı hayrdan
Kalmayasın tâ meleklerle felekte seyrden
Dedi hâtif cân kulağına bu köhne deyrden
Bezm-i gamda nây-veş cismın tehî kıl gayrdan
Cân kulağıyla işit bu nükteyi tanbûrdan

H.Th.1-4

4. 9. 8. Boş Uğraşlar

Sonuçları toplumun hoş görmediğı her iş ve fiil, gereksiz olarak görölmüş ve bu işlerle iştiğal edenler, gereksiz insânlar olarak addedilmişlerdir.

İşlerin gerekli veya gereksiz görölmesi görecelidir. Bir toplumun çok önemsediği, yapılmasını öngördüğü bazı fiiller, bazı toplumlarda aynı şekilde algılanmayabilir. Bunda, kültürel farklılık etkindir. Her toplumun yoğurup geliştirdiği bir kültürü ve bu kültür etrafında şekillenen bir hayatı vardır.

Dîvân şairlerinin boş uğraşlar olarak gördüğü öğeler, yine yerleşik değerler ve inançlar çerçevesindeki hâkim dünya görüşüne, yaşam felsefesine dayanmakta, birçok konuda olduğı gibi “boş uğraşı” mevzusunda belirleyici olan, din ögesi olmuştur. İşlerin gerekli veya gereksizliğinin sınırları dinî bakış açısıyla belirlenmiştir ve bu yerleşik düşüncelere aykırı davranışlar, eleştirilerin konusu olmuştur.

Nâbî, verimsiz ortam ve mekânlarda bir verim umarak boş uğraşanların zaman israflarına hayıflanır:

Gulâma etme sarf-ı tohm-ı şehvet
Tururken mezra^c-ı ecsâm-ı nisvân
“Zemîn-i şûre sünbül ber-nehîzed
Der û tohm.ı^c amel zâyî^c me-kerdân”¹²⁵

Nb.Kt.73

Dünyada güzelliklere dair ne varsa kişilere verilse de sonu ölüm olduktan sonra, bu şeylerin o kadar da abartılmaması gerektiğinin farkında olmayanları, Şeyhî bu

¹²⁵ “Çorak toprakta sümbül yetişmez, amel tohumunu orada boşuna harcama!”

noktada uyarır:

Mahbûb u sîm ü zer dükeli senin oldu tut
Yok bir nefes çü mühlet ecelden ne fâyide

Ş. G.152-4

Geçici olanlara itibar edilmesi, insânların faydasına olacak işlerden kaçınılması, eldeki imkân ve olanakların sarhoşluğuyla, toplumun genel kanaat ve görüşlerinin dışına taşılması eleştirilere malzeme olmuştur:

Devrâna bakma devrini sür vakti hoş geçir
Ne i^ctibâr hüsn ile ^cömrün bekâsına

AD.G.181-4

Devâyı sanma ki kâfûr u zencebîl ile dir
Taleb kıl anı kim oldur *menâfi'ü-li' n-nâs*¹²⁶

AD.G.236-4

Hayâl-i bâtıla bakma basîret ehli isen
Nazar kıl ana ki oldur salâh-ı cân-ı cihân

AP.K.39-14

Her şeyin bir gün nihayet bulacağını, kulluk bilinciyle haykıran Bâkî, bu gerçekler dururken boş şeylere itibar edilmemesini öğütler.

Tâ^cat-i Hak mûnis-i bezm-i bekâdır ^câkıbet
Sıhhat-i cân u beden senden cüdâdır ^câkıbet
Bâd-ı sarsardır fenâ ^câlem hebâdır ^câkıbet
Ko bu ^cayş u ^cişreti çünkim fenâdır ^câkıbet
Yâr-i bâkî ister isen olmaya tâ^cat gibi

B.Mm.4-3

4. 9. 9. İbadetlere Aşırı Güvenme

Bazı konularda din faktörü belirleyici bir faktör olsa da, dinle birlikte gönül ve his dünyası da toplumların yaşantılarında belirleyicilik misyonunu yüklenir.

Rindmeşreb bir yaradılışları olan çoğu şair, his dünyalarını çoraklaştırıp ruhsuz bir halde ibadetlerin zorlamasıyla ilâhî olana talip olmaları, hatta yersiz bir gurura kapılıp kendilerini güzide insân sınıfına koymaları, nefret duygularını uyandırmış, bu insânların yerilmesine neden olmuştur.

¹²⁶ “Halkın faydasına olan, yararılı şey”

Rûhî, ibadetlerine güvenip de gurura kapılanların bu kibirli hallerine son vermeleri gerektiği konusunda öğütler:

Cürmüne mu⁶terif ol tâ⁶ata mağrur olma

Ki şifâ-hâne-i hikmette sakîm isterler

R.G.417-9

Gönül ehli olup da yüreklerini çoraklıktan kurtaramayanların kuru ve ruhsuz ibadetlerine güvenmeleri, Hayâlî'yi kızdırır ki Hayâlî şeytan ve Bel'am'ın hikâyelerini hatırlatır:

İbâdetine dayanma ki sana pend yeter

Hemîn hikâyet-i İblîs ü Bel'am-ı Bâ'ûr

H.K.1-17

4. 9. 10. Yıkıcılık

Yıkıcılık, hiçbir toplumun da hoş görmediği, kınadığı bir tutumdur. Zira sonuçları itibariyle geniş bir kesim, hatta toplumun bütünü bu durumdan olumsuz etkilenir ve zarar görür. İnsanları kırmak, gücendirmek, küstürüp yalnızlaştırmak veya kendisini öteki gibi hissetmesine zemin oluşturmak eleştirilerin temelini oluşturmuştur.

Nâbî, yapıcı olmayıp yıkıcı olanları ve üzerlerine vazife olmayan işlerle uğraşanları eleştirir:

Tahrîre getirme küleh-i cevri-i sipihri

Hâtır-şiken-i hâme ciğer-sûz-ı devât ol

Sil safha-i hâtırda olan ʿilm-i rüsûmı

Âzâde-i teşvîş-i sükûn u harekât ol

Teşhîs ne lâzım sana nîk ü bed-i dehri

Bî-kayd-ı gül ü hâr u gam u zehr-i nebât ol

Nb.Kt.58

Rûhî de insânların sivriliip çevrelerine göre daha özel bir konuma yükselmelerini, insânlar arasındaki insânî münasebetlerde kırıcı, incitici olmamaları şartına bağlar:

Ser-firâz olmak dilersen merdüm-âzâr olma kim

Menzil-i maksûda yetmez mâyil-i âzâr olan

R.G.845-2

4. 9. 11. Katılık, Kabalık, Kırıcılık

Katı ve kaba olan her şeyde kırıcı bir yan da vardır. Zira katılık ve kabalık, sosyal bir çevrenin varlığını reddeder, kendini dünyanın merkezine oturtup dünyada yalnızca kendisi yaşıyormuş gibi çevreyi yok sayan biri, davranışlarını topluma göre ayarlamaz, toplumun kendine ayak uydurmasını bekler.

İnsanı dünyanın özü sayan ve:

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen

Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

ŞG.(Mm).Tc.10-1

diyen bir toplumda insân, her şeyin merkezine oturtulur ve insâna karşı yapılacak her katılık, kabalık ve kırıcılık, doğal olarak eleştirilecektir.

Ellerindeki imkânların şımarıklığıyla, bunlardan yoksun olanları ezmeye çalışanlar, toplumda yerleşik olan bazı kuralları da hatırlamalı, o insânları ezmekten imtina etmelidir:

Eksikliği yüzüne urma kamerin kim

Yoksula itâb eyleyicek bayı kınarlar

Nc.G.155-2

4. 9. 12. Dalkavukluk

Bir kişilik problemi olarak görünen dalkavuklukta, toplumsal bir yan da vardır. Zira bu sıfatla, hak edilmeyen kazançlar, makamlar elde edilebilir ve bu durum da aynı toplumdaki vasıflı, haklı insânların küstürülmelerine, toplumda bir güvensizlik ortamının doğmasına neden olur ki bu durum, toplumun sarsılmasına, yaralanmasına zemin oluşturur.

Toplumun zarar göreceği bir davranış şekli olan dalkavukluğun özünde, çıkar elde edebilmek, egoyu tatmin etmek gelir. Bencillik ve “ben”in baskın olduğu bu davranış şeklini sergileyenler, eleştirilmiş, kusurları yüzlerine vurulmuştur.

Nasiplerini dalkavuklukla arttırma yoluna girenler, yersiz bir çaba içindedirler:

Tedbîr ile efzûn edemez kimse nasîbin

Teshîr-i murâdât tek-â-pû ile olmaz

Nb.G.266-3

Kısa vadeli menfaatlerini gözleyip bu niyetle bazı insânlara yaklaşanların, sonunu hesap edememeleri hazindir.

Yakın olma muhâlif olana devletli başınçün
İrağ olsun ayağın toprağından cümle âfetler

Nc.G.207-12

Hayretî, kapaitesine, insânlığına, cahilliğine dikkat etmeden, gücü olan kim olursa olsun önünde eğilenlerin onurlu olmalarını öğütler.

Serdâr-ı dehr olursa da baş eğme câhile
Ey mülk-i gamda bî-ser ü sâ mân olan başım

Hy.G.270-7

Nâ'îlî, yapısında dalkavukluk olan insânların en ayırt edici özellikleri olan doyumsuzluklarına dikkati çeker:

Serçeşme-i cân deyi tekâpûdan usanmaz
Bir haste ki serçeşme-i hayvâna da kanmaz

Nl.(Mm)Tb.2-1-10

4. 9. 13. Nefsinden Emin Olma

Yapısı itibariyle hem iyiye hem de kötüye eşit mesafede olan insânoğlunun, bir tarafa daha çok eğilimli olacağı muhakkaktır. Fakat bazı insânların kendilerini bazı eksiklik ve kusurlardan irak sanmaları, kendilerinden çok emin olmaları, insânlık özleriyle çelişir. Zira iyiliğin olduğu kadar, kötülüğün de insân bünyesinde var olduğu gerçeği ortadayken nefsinin tamamen kontrol altında tutmak iddiasıyla ortaya çıkmak da nefsânî bir harekettir.

Nefsin kontrol altına alınıp kendisine hükmetmenin övüldüğü bir toplum yapısında hoş karşılanması beklenen böyle bir davranışın nâhoşluğu, bu sözün söylenmesindeki enaniyet duygusudur. Yani kişinin, nefsinden emin olduğu iddiasında bulunurken bile nefsinin öngördüğü kibirle bunu yapıyor olduğunun bilincinde olmaması, eleştiri konusu olmuştur.

Nâ'îlî, insânı yoldan çıkaracak tehlikelerden emin olup yersiz yere kendine güvenenleri uyarır:

Ey râh-ı aşka sâlik olan ârif-i güzîn
Dâm-ı reh-i dalâlden olma sakın emîn
Câ'iz ki almağa yolun ey âşık-ı hazîn

Sayyâd-ı fitne eyleye bir gûşede kemîn
 Tut dâmen-i rızâyı sakın hiffet eyleme
 Çoktur bu yolda cây-ı hatar gaflet eyleme

Nl.(Mm)Msđ.3-10

4. 9. 14. Kusursuzluk Arama

Mükemmeliyetçiliğin bir uzantısı olan insânlarda kusursuzluk arama, insân doğasına aykırı bir beklenti olduğundan bireysel ilişkilerde hoş karşılanmaz ve insânî ilişkileri durma noktasına getirir. Kişilerde başlayan ve sonrasında kişilerin etkileşim içinde olduğu toplumu dolaylı etkileyen kusursuzluk arayışları, insânları hata yapmamak üzere baskı altına aldığından, ruh sağlığının bozulmasına, akabinde de toplumun olumsuz etkilenmesine neden olan bir faktördür. Dolaylı da etkilemiş olsa toplumu, kusursuzluk beklentisi eleştirilere neden olmuştur.

Hayâlî, her insânın da beşer olması hasebiyle kusurlarının olabileceğini anlamayanları, daha da anlayışlı olmaları için öğütler.

Gam nedîmindir Hayâlî kalbini mesrûr tut
 Zâhirin vîrâne eyle bâtının ma'mûr tut
 Salsa pertev cismine nâr-ı mahabbet nûr tut
 Bî-vefâ yârın Muhibbi cevri ni ma'zûr tut
 Yârsız kalır cihânda aybsız yâr isteyen

H.Th.3-5

Nef'î de “Kusursuzum” iddiasında bulunan iddialı insân tiplerini uyarır:

Bir mühendis yine fark eylemez noksânın
 Ne kadar fenn-i mesâhatta olursa mümtâz

Nf.K.57-25

4. 9. 15. Özü Kirlenenlerle İnsanî İlişkileri Sürdürme

Özünde her insânın iyi olduğu inancı hâkim ve yaygındır, ama hayatın koşuşturması ve bazı küçük hesapları, insânları kirletip özlerini lekeleyebilir. Kirlere bulaşmak ya da bulaşmamak tamamıyla kişinin tasarrufundadır. Toplumun da bu konuda etkili olduğu inkâr edilemez. Kirlenmenin ileri boyutlara vardığı toplumlarla, az olduğu toplumların fertleri, bu konuda eşit mesafede değillerdir elbette. Kirlenmenin her kademeye bulaştığı toplumlarda, kişilerin kirlerden korunması güçleşirken, nispeten

görüldüğü toplumlarda, kirlere bulaşmadan yaşayabilme olanağı daha da artar.

Öz, güzel hasletlerin toplamı, insânî olanın kendisidir. İnsanlığından, yani özünden uzaklaşan kişilerle insânî ilişkileri sağlıklı yürütebilmek olanağı yok denecek kadar zordur. Zira kişilerin hayata bakış perspektifleri farklılaşınca ortak paydalar da o nispette azalır.

Özünden uzaklaşan insânlarla ayrı düşüldüğünde, kopukluklar ve sonrasında da ayrılıklar, çatışmalar baş gösterir ki, ayrılık ve çatışmalar, toplumun zayıflayıp yıpranmasına, kan kaybetmesine vesile olduğundan eleştirilere konu olmuştur.

Hayâlî, insânlıktan nasibi olmayanlarla insânî ilişkileri sürdürmek isteyenlerin bu isteklerinin zorluğuna işaret eder:

Kâmetin ham eyleyip her nâ-kese verme selâm
Dehr lu'bet-bâzına kim der sana var çenber ol

H.G.306-2

Müsamahanın herkese değil de hak edene gösterilmesi gerektiğini vurgulayan Yahya Bey, alçak insânlara karşı müsamahalı olunmasına karşı olduğunu belirtir:

Tevazu' etme edânîye nâr-ı gayrete yan
Bu kâl olan sözü hâl eyle dahi hayran kal

YB.K.20-9

4. 9. 16. Yılgınlık, Yeis

Hayatı tam anlamamak, zaman zaman yılgınlıklara, yeise düşmeye sevk etmiştir insânları. İnsan olunması hasebiyle, bu duyguların yaşanmasında eleştirel bir yan olmaması gerekir. Dîvân şairlerinin eleştirisi, bu duyguların gereğinden fazla uzatılarak melankolik bir ruh haline dönüşmesi noktasındadır. Melankolik bir ruha bürünenin, ilk etapta zararı kendine, dolaylı olarak da topluma dokunur. Fert sağlıklı olunca toplum da sağlıklı olur, düşüncesinden hareket edenler, görmüş oldukları bu ruh halinin sürekli yaşanmasında bir eksiklik, kusur sezip bu durumu eleştirmişlerdir.

Kendini salmış, hayata karşı uyuşuk bir duruş sergileyenlerin bu ruh hallerini beğenmeyen Necâtî, bu tipleri uyanıp da kendilerine gelmeleri noktasında uyarır:

Gâlîl yürüme ayağı tozunda gözün aç
K'ol sürmeyi şol dide-i bîdâra çekerler

Nc.G.95-2

Bâkî, acılara karşı direnme gücünü kendilerinde bulamayan ve acılara sebât edemeyip gönüllerini daraltanları engin gönüllü olmaya davet eder:

Ko envâc-ı belâ gelsin nasîbin rûzgâr alsın

Derûnun derdini keşf etme sen deryâ-yı ʿummân ol

B.K.11-3

Hayata dair ümit ve beklentileri kalmamış olanların ölgün ruh halleri, kendilerinde olduğu kadar toplumda da bir ölgünlük meydana getirir:

Yerinden depreten ben mübtelâ-yı şevk-i gâlibdir

Hevâdır gezdiren yerden yere ebr-i giran-bârı

F.K.18-4

Hep rahat ve huzurlu bir hayatın veya başka şeylerin ümidiyle yaşayıp da bunları elde edememenin verdiği çöküntüyle hayal kırıklığına düşmemek, akabinde de melankolik bir ruh haline bürünmemek için en başta, ümitlerin sınırlarını da kısıtlamak gerektiğini belirtir Fuzûlî:

Ey Fuzûlî şâm-i gam encâmına yoktur ümîd

Bir tesellidir sana ol söz ki derler var subh

F.G.55-7

Acı çekip de sabretmesini bilmeyen ve hemen yeise düşen insânların bu ruh halleri hep eleştiri konusu olmuştur:

Dünyâ ile sen sulh ol bî-hüccet ü bî-da'vâ

İsterse cihân halkı hep şâhid-i zûr olsun

Nl.G.265-3

Şebnem-nisâr girye-i Şems-i mahabbet ol

Hîç kor mu yerde gözleri yaşını merdümün

ŞG.G.176-10

4. 9. 17. Zamanın Dışında Kalma

Toplumun ileri medeniyetler düzeyinde, onlarla at başı gidip yarışı bırakmaması, zamanın dışında kalmamak, zamana ayak uydurabilmekten geçer. Zamana ayak uydurup da yenilikleri takip edemeyen toplumlar, zayıf kalıplarının bedelini gerek vatanlarından olmak gerekse de çeşitli şekillerde sömürülmek biçiminde ağır bedeller ödediklerinden, zamanın dışında kalınması eleştirilere konu olmuş, zamana ayak uydurmakta güçlük çekenler yerilmişlerdir.

Yahya Bey, geçici olanlara çokça bağlanılmasına karşı çıksa da çağa ayak uyduramayanları da ayrıca eleştirir.

Bakma nü'um ile görünen kâr-hâneye
Aldanma murg-ı hâne gibi dâm u dâneye
Her lahza tîr-i himmet erişmez nişâneye
Ta'n etme şeyh-i şehre imâm-ı yegâneye
Gördün zemâne uymadı sen uy zemâneye

YB.Mm.19-1

Mala mülke, itibara çok güvenen ve yaşarken fırsatları layıkıyla değerlendiremeyenler, en azından yaşadıkları çağın kıyısında kalmamalı, zamanın içinde kendine yer bulmalıdırlar:

Nice gelirse öyle gider mâl ile menâl
Cum'a namazına derilen âdemî-misâl
Câh u celâlin eyler ise tan mı intikâl
Lâm etme kaddini gam ile olma paymâl
Gördün zemâne uymadı sen uy zemâneye

YB.Mm.19-5

4. 10. İLÂHÎ OLANA YABANCI KALIŞIN ELEŞTİRİSİ

Dîvân şairlerinin yetişmiş oldukları coğrafyada insan hayatı üzerinde belirleyici bir rol üstlenen dinî hayat, bu çerçevede Tasavvuf edebiyatının da oluşmasını sağlamıştır. Özünde sevgi ve hoşgörüye dayalı bir dünya oluşturma çabası yatan Tasavvuf edebiyatının tesiri, Dîvân şairleri üzerinde de olmuş, birçok Dîvân şairi bu yönde şiir yazmış mutasavvıflardır aynı zamanda.

İlâhî olan ulvî kabul edilmiş ve büyük düşünebilmenin bir tezahürü olarak görülmüştür. İlâhî olandan uzaklaşma, Allah'ın buyrukları dışına çıkma, toplumun yerleşik inanç sistemi ve değer yargılarına ters düşüp çeliştiği için eleştirilmiştir.

4. 10. 1. Asilik

İslam inancında kulun mutî olması öngörülmüş, asi kullar zem edilmiştir. İnançların insan hayatları üzerinde belirleyici olduğu Dîvân edebiyatı döneminde, Allah'ın hoşuna gitmeyen asilik, kulun da hoşlanmadığı bir durum olarak algılandığından şairler tarafından eleştirilmiştir.

Önünde eğilinmesi gerekene eğilmeyip serkeşlik edenlerin, en alçaklar önünde eğilmeye mecbur bırakılacaklarını bilmeleri gerekir.

Serini secde-i Bârî'ye fûrû etmeyenin

Kâmeti pîş-i edânîde ham olmaz da n'olur

Nb.G.85-3

Ahmed-i Dâ'î, Allah'a isyan edip de serkeş olanları yerer.

Ser-keşlik ettiğince felek pâyimâl edip

Münkâd olup sana girü senden meded umar

AD.K.25-5

Sıkıntıları kabul edip onlarla da yaşayabilmek yerine, sıkıntılardan hep kaçan insanların bu asi ruh halleri eleştirilir:

Ol günden erse tir-i gam olma dilâ melûl

Gökden ne yağdı kim anı yer etmedi kabûl

Nc.G.329-1

Yaşayanlar için her şeyin bir gün son bulacağını bile bile varlık iddiasında bulunanların, fikirlerinde yanıldıklarını anlamalarına mani görünen şey, serkeş yapılarıdır:

Çün oldu evvelîn adem ü âhirin fenâ

Pes sen vücûd da'visin etmek hatâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-4

Fuzûlî, özünü unutup büyüklenip de asi olanları şeytan diye vasıflandırıp yermektedir:

Fi'ldir asl-i rızâ-yı Hak ne kim asl ü neseb

Hâk-i ferman-ber beşer âsî melek şeytân olur

F.K.7-7

4. 10. 2. İlâhî Olanı Gereği Gibi Bilmeme

İnanç sisteminin getirmiş olduğu yükümlülüklerin dışında kalma, bunlara uzak durma eleştirilerin temelini oluşturmuştur. Toplumun çoğu tarafından kabul görüp tatbik edilen uygulamaları yok sayıp kendilerine göre bir yaşam standardı belirlemeye çalışanların bu eylemleri, aykırı olarak algılandığından yerilmiş, tavsiye niteliğinde önerilerde de bulunulmuştur.

Günahkârlığın tevbeye bir basamak olduğunu bilmeden günahkâr insanları, mahdut yapılarındaki mahdut kafalarıyla yargılayıp mahkûm eden, toplumdan tecrîd edilmelerine sebep olanların bu kaba ve cahilane davranışları yerilir:

Şaç tohm-ı i^ctizârı zemîn-i nedâmete

Neşv ü nemâ-yı tevbe günehkârlıktadır

Nb.G.135-4

Gerçek ve samimi olmayan, gerçek anlamda sevilmesi gerekeni bilmeden, sevdiklerini sananların bu yanlış sanıları, gerçeklerden uzak kalışlarına bağlanır:

Gönülde dâğ-ı mahabbet gıdâ bozuntusudur

O âh u vâh-ı ta^calluk hevâ bozuntusudur

Nb.G.148-1

Günahlarından dolayı Allah'ın rahmet sıfatına sığınmaktan nâ-ümit olanların Allah'ın sıfatlarını iyi tanıyamama yönlerine eleştiri yöneltilmiştir:

Sevâd-ı cürm ile feyz-i Hudâ'dan nâ-ümîd olma

Ziyâ-yı âftâba mâni^c olmaz âhen-i revzen

Nb.G.558-9

Allah'ın hikmetlerini göremeyenler, cahil sıfatıyla yerilmişlerdir:

Kitâb-ı kâ'inât esrâr-ı hikmetle leb-â-lebdir

Şikâyet cehlden feryâd bî-idrâkliklerden

Nb.G.560-4

Allah'ı gereği gibi bilmeyenlerin, her işlerine Allah'ı şahit tutmaları, Nâbî'nin eleştirmiş olduğu ayrı bir husustur:

Haleb ü Şâm'ın ahâlisi kasem vaktinde

Nâbiyâ der biri birisine Allah vekîl

Lîk binde birisi zâhir ü bâtın bilmez

Sûret ü ma^cnî ile olduğun Allâh vekîl

Nb.Kt.60

Hal ehlinden anlayanların kalbinden Allah sevgisinin azalması üzüntü vericidir:

Rûy-ı nâsa bâb-ı hayrât olmada gittikçe sed

Kalb-i ehl-i hâlden mihr-i Hudâ eksilmede

R.K.32-14

Yaratılanların yaradanı lâyıkiyla bilmemeleri ve Allah'ın eserlerini görememeleri bir eksikliktir:

Muhît cümleye vü cümle bî-haber andan

Delîl halka vü halk ana kılar istidlâl

Ş.K.3-10

Nezâre kıl gör ol *âsârı rahmeti' ilâhi*

Hitâb-ı fe'nzur işit ey hulâsa-ı ashâb

AD.K.1-2

Allah'a ait hikmetleri her akıllı kimsenin bilebileceği düşüncesine kapılmak Ahmed-i Dâ'î'ye göre doğru değildir:

Bu sırda ʿibrete kalmaz meger ulû'l-ebsâr

Bu hikmeti bilimez ille kim ulû'l-elbâb

AD.K.1-19

Gerçi zevrak muhîti bilmez lîk

Hod muhît anlaya nedir zevrak

AD.K.2-2

Kim diye kim muhît olan bilmez

Zevrakı kim muhîtedir mugrak

AD.K.2-3

Allah'ın sonlu olduğunu iddia edenlere karşı Dâ'î şöyle cevap verir:

Hâşa kim ben vücûda fânî diyem

Çün bekâ-yı vücûd ola mutlak

AD.K.2-3

Allah'ın rahmet eserlerini görememe, bunları layıkıyla bilememe ve farkında olamama bir eksikliktir:

Bülbül-i hoş-h^vânı gör kim menber-i serv üzre uş

Hutbesi *fe'nzur ilâ âsârı rahmet*¹²⁷ tir bugün

AD.Tb.1-1-3

Her “Müslüman’ım” diyenin İslâm’ı yeterince bilmemesi, hoş karşılanmasa da, bazı hikmetleri kavrayamaması doğal karşılanmalıdır:

Bir perde ki var küfr ile islâm arasında

Ol perde nedir anı müselmân dahı bilmez

AD.G.82-3

¹²⁷ 30.sûre er-Rûm 50. ayet: “Şimdi bak Allah'ın rahmet eserlerine.”

Hayata tutunmak adına verilen mücadeleyi anlamayıp yaşamak adına sürekli bir uğraşı vermenin gerekliliğini kavrayamayanlar, ne hayatı ne de sürekli mücadele etmedeki hikmeti kavrayabilirler:

Ni'metindir toylayan dünyâyı il bilmez mi kim

Ana karnında ne kanlar yuttu rızık için cenin

Nc.K.20-40

İnsanların birbirlerini anlayamamaları veya anlamak istememeleri, ilâhî olanı yeterince bilmemelerinden kaynaklanmaktadır:

‘Ömrünün eksildiğini isteyen mersûm için

Ârzû-yi mâh-ı nev eden kişi dîvânedir

Nc.G.60-3

Nimetlerin kaynağını unutmak bir eksikliktir. Aynı zamanda var olanların, kaynaktan beslenmemeleri durumunda yok olmaya mahkûm olduğunu unutanları gerekir:

Lâ-cerem bir gün zemîn-i huşk olur deryâ-yı Nîl

Menba^cından yagma bir nice dem bârân eger

B.K.13-8

Allah’ın takdir ettiklerinde hata arayanlar, ilâhî olana yabancı kalanlardır Bâkî’ye göre.

Kalem-i sun^c-ı Hakda sehv olmaz

Öyle idrâk edenler ahmaktır

B.G.162-5

Allah’ın Tevvâb (tevbeleri kabul eden) ve Gaffâr (kusurları af eden) sıfatlarını bilmeden, insanları yapıp ettikleriyle değerlendirip kendilerince hüküm veren insanların bu aceleci ve önyargılı tutumlarını Fuzûlî cahilce bulur:

Eger günâh ise ihlâsım eyleyem tevbe

Ve ger hatâ ise sıdkım kılayım istiğfâr

F.K.6-41

İnsanlar için çok zor ve imkânsız olan bazı şeylerin Allah’a asan olduğunu anlamaktan uzak olmak, ilâhî olanı gereği gibi bilmemek demektir:

Mekân tagyîri sıhhat mûcîbidir n'ola nakl etse

Tabîb-i hikmet-i Hak mülkden mülke bu bîmârı

F.K.18-7

Bilinç bakımından, hayvanlar kadar olamayan insanların bu hali, Hayâlî'yi üzmektedir:

Cihânda adına âdem dene revâ mıdır
Cemâd gibi yatasın müsebbih ola tuyûr

H.K.1-15

Bilgin de olsalar, bilinmesi gerekenlerin, bilim adamlarınca da bilinemeyeceğini kabul etmeyenler, bu gerçeği kabullenmelidirler:

Aristolar Felâtunlar ki nâmın yâd ederler halk
Budur zannım ki anlar dahı mahrûm-ı basîrettir

Nd.K.15-4

Ölmeden ölenleri anlamakta güçlük çekenler, nefsin kontrol altına alınmasıyla bunun, başarılabacağını görmelidirler:

Cihâd-ı nefse tevekkül gibi hisâr olmaz
Sipâh-ı âlem-i tecrîd sûru n'eylerler

Nl.G.51-4

4. 10. 3. Ölümün Kavranılmaması

Bir realite olarak insan hayatı önünde duran; verdiği acı ve ıstıraptan dolayı soğuk bir yüzünün olduğunda birleşilen ölüm gerçeğini anlamamakta ısrar edenler veya ölümü yok sayıp ölüm yokmuşçasına davrananlar, var olan bir gerçekle yüzleşmek istememelerinden dolayı eleştirilmişlerdir.

Ölümün sosyal bir eleştiri olarak algısı, mevcut toplumun inanç geleneğinde, bu kavramın inkâr edilmemesi, başka bir âleme köprü görevi görmesinden kaynaklanmaktadır. Bu kadar aşına olunan bir kavramı yok saymak, toplum kültürüne ters düştüğünden eleştiri konusu olmuştur.

Götürdü nakş-ı se şeş kâ'beten-i ömrü velî
Bulamadı ecelin şeş-derine çâre diriğ

Nc.(Mm).My.2-3-5

Dünyadaki konumları itibariyle ölümün kendisinden farklılık umanların yanılgıları, yine kendilerince anlaşılacaktır:

Bir destmâl ile siler âhır kefen bizi (bezi)
Demez ki bu gedâ imiş ol pâdişâ imiş

Nc.(Mm).My.3-1-3

Ölen insanların, yanlarında hiçbir şeylerini götüremediklerinin herkesçe görülmesi gerekir:

Bir kimsesini bile alıp gitmedi diriğ

Bin kulu var iken şu fülân bin fülân gibi

Nc.(Mm).My.3-4-4

Dünyadaki güç, kuvvet ve konumlarının muhkem olmasına dayanıp ölüm olgusunu kendileri dışında tutan, ölüm gerçeğini benliklerine yaklaştırmayanlara bu gerçeği Bâkî hatırlatır:

Zamâne eylemez hürmet amân vermez dem-i fırsat

Gerek dervîş-i dil-rîş ol gerek şâh-ı cihân-bân ol

B.K.11-4

Dünyadan yana birçok olanakların sahibi olursa da bunların, sonsuza uzamayacağını unutanlara seslenir Bâkî:

°Âlemi gözden geçirsen eylesen bin yıl rasad

Devr içinde durmasan görsen hezârân nîk ü bed

Her taraftan aksa dünyâ mâlî gelse lâ-yu°ad

Olsa kumlar sağışınca °ömrüne hadd ü °aded

Gelmeye bu şişe-i çarh içre bir sâ°at gibi

B.Mm.4-4

Sonu ölüm olduktan sonra hayattaki tüm istek ve beklentilerin yerine gelmesinin çok da önemli olmadığını kavrayamayanlara, bu gerçeği kavratmaya çalışır Fuzûlî:

Ta°mir-i bikâ° ü cem°i mâl ettin tut

Her ârzû ettinse ana yettin tut

Çün ömr bekasına tutulmaz ümmîd

Her hâl ile geldiğin kimi gittin tut

F.(Mm)R.7

4. 10. 4. Eşyanın Dilini Bilmeme

Tasavvuf düşüncesinin toplum hayatına, edebiyatına nüfuz etmeden önce bir kusur veya yanlış olarak görülmeyen birtakım kavramların, tasavvufun etkisiyle yanlış olarak telakki edilmesi, bu düşüncenin geniş halk kitlelerince kabul görmesi yatar.

Tasavvuftaki “Â’yân-ı Sâbite”¹²⁸ nazariyesinin bir uzantısı olarak toplum hayatına giren ve herkesçe anlaşıp bilinmesi beklenen bu nazariyenin dışında hareket edilmesi, bu kavramın özümseyip anlaşılmaması, bir eksiklik gibi algılanmış ve bunu, anlayamayanlar eleştirilmiştir. Zira dinin insan hayatındaki etkisi, tasavvuf ile desteklenmiş, tasavvufun toplumun tümüne şamil olması için kurulmuş olan tekkeler, tasavvufun anlaşılabilmesi için gönüllü hizmet vermişlerdir.

Toplum hayatına tekkelerle girip yaygınlaşan tasavvuf ve nazariyelerinin, bilinmeme, anlaşılama ihtimalleri üzerinde durulmadan, tüm ayrıntılarıyla olmasa da temelde bazı öğelerinin herkesçe bilinebilme zorunluluğu görülmüş gibi olsa gerektir ki, bunların anlaşılup kavranmaması, eleştiri konusu olmuştur.

Sürâhi kulkulünü cân kulağı birle işit

Ki keşf ola sana andan hakâyık-ı ensâb

AD.K.1-16

Allah’ın eşyadan soyutlanacağını söyleyenler, Allah’ın bazı nesnelerde olmadığını iddia edenler, eşyanın dilinden anlamayanlardır:

Bir olumaz bu mâ-yı cem^c ile hak

Meger anda ki şahs ola ahmak

Her ki mâdan haki eder ifrâd

Ne kalır anda ferd ü bâkî hak

AD.K.2.8-9

Allah’ın yaratmış olduğu güzelliklere boş nazarlarla bakanlar, bakıp da göremeyenlerdir:

İster isen almağa hikmet kitâbından sebak

Hâme-i kudret ne yazmış safha-i eşcâra bak

H.G.243-3

Hayâlî, her türün iyi ve kötüsünün olacağını bilmeyenlere ve büyük olan her şeyi, küçük olanların meydana getirdiğinin farkında olmadan küçük olanda büyüğü göremeyenlere seslenir:

Lutf-ı bî-pâyân ne mümkün ger ola bir şâhdan

Her sadef deryâda şahım dürr-i şehvâr eylemez

¹²⁸ Eşyânın vücûda gelmeden önce “ilm-i ilâhî” de sâbit olan sûretleri...

Kendi lutfundan vücûda geldiğin lâbüd bilir

Katreden deryâ anınçin lâcerem âr eylemez

H.Kt.2

4. 10. 5. Kaza ve Kaderi Bilmeme

Görünenin arkasına bakmasını, zâhirden bâtını aramasını bilmeyenlerin eleştiriye konu olduğu bu bölüm, öteden beri insanların kafasını karıştıran bir mevzudur ve anlaşılabilmesi de zor olmuştur hep. Zira insanlar doğalarının gereği, sebeplerin arkasını araştırma karmaşıklığına düşmeden, sebebin kendisine direk bakmışlar ve mevcut olayları bu gözlükle değerlendirmişlerdir. Böyle bir yaklaşım tarzına uzak duran toplumun genel kanaatleri, değerleri bu durumu eleştirmişler, işlerin iç yüzlerine bakılmasını istemişlerdir.

Rûhî, sıkıntılara tahammül edemeyen ve sıkıntıların gerçek kaynağını bilmeyenleri tahammül etmeye ve bilmeye davet eder:

Tevekkül eyle gönülden gelince başa belâ

Ne hükm olursa kazâdan gerektir ana rızâ

R.K.20-1

İnsan olunması ve her insanda olması hasebiyle bazı güçlü duygulara, kuru bir inatla karşı koyabileceklerini düşünenlerin bu düşüncelerine katılmayan Bâkî, Allah'ın dilediklerine asi olmadığını söylerken, asi olabilecek kimseleri de itaate çağırır dolaylı olarak:

Fermân-ı ʿaşka cân ile var inkıyâdımız

Hükm-i kazâya zerre kadar yok ʿinâdımız

B.G.192-1

Acılardaki dersleri olgunluğu göremeyenlere seslenen Şeyh Gâlib, görünenlerin ardındaki görünmez hikmetlere götürür bizleri:

Her zilletin elbette bir izzet var içinde

Seyr et Çeh-i Ken'ânı ne devlet var içinde

ŞG.G.296-1

4. 10. 6. Takdiri Göz Ardı Etme

Toplumun genelinde yaygın olan genel dinî kanaatlere göre, insanoğlu yapmış olduğu her eyleme hâkim değildir. Kişi, çalışır, uğraşır, bir şeyler ortaya koyar, ama

belli bir noktadan sonra o işin istendik şekilde sonuçlanmasında etken olma vasfını yitirip edilgen olur ve takdiri Allah'a bırakır. Bu düşünce Dîvân şairlerinin yaşamış oldukları çağlarda tüm toplumca kabul gören genel kanaatlerdir ve bu düşüncelere aykırı hareket edilmesi de bu nedenden dolayı eleştiri konusu olmuştur.

İşlerin yalnızca kendilerinin kurmuş oldukları hile, düzen ve dubaralarla döneceğini sanıp Allah'ın takdir edip etmemesini hesaba katmayı unutanların unuttuklarını Nâbî hatırlatır:

Sen et ne kadar eyler isen hîle vü tezvîr
Hengâm-ı ʿamel bildiğin işler yine takdîr

Nb.G.147-1

Zenginliğin, çalışmak yanında Allah'ın bir lütfu olduğunu anlamadan, sadece çalışarak da zengin olunacağını düşünenler, bu düşüncelerinde yanılırlar:

Tevfîk-i ʿinâyettir olan kârger ancak
Tahsîl -i gınâ kuvvet-i bâzû ile olmaz

Nb.G.266-2

Her şeyin Allah'tan geldiğini anlamayanlara, Rûhî her şeyin Allah'tan geldiği konusunda şunları söyler:

Kimine devlet için çektirir Hudâ zahmet
Kimini zahmete sevk etmeyip verir devlet

R.K.19-1

Kimine ʿizzet edip pâyesin eder ʿâlî
Kimini hâka salıp rûz u şeb verir devlet

R.K.19-2

Güzel yaşayıp da iyi olanların, hayatta hep iyilik görecekleri kanaatinin yanlışlığını, her şeyin Allah'ın dilemesine göre şekillendiğini bilmeyenlere Fuzûlî bunu, hatırlatır:

Ne devr-i gerdiş-i gerdun benim murâdım ile
Ne gâyet-i emelim hüsn-i iʿtikadım ile

F.(Mm)Msđ.2-4

Şeyhülislam Yahya, her şeyi kendi ihtiyarlarıyla, kendilerinin dilediği şekilde kontrol altında tutabileceklerini; Allah'ın takdirini görmezden gelip dilediklerinde sıkıntılardan kurtulabileceklerini, diledikleri zaman ve mekânda mutluluğu yakalayabileceklerini düşünenlerin yanıldıklarını imâ eder:

Def^c idemedik ceyş-i gamı sa^cy edegördük
 Tedbîr ne mümkün boza takdîr-i Hudâyı
 ŞY.G.432-4

4. 10. 7. Gaflet ve Nisyân

Her şeyin hatırdan kalmasına, unutulmamasına imkân yoktur. Fakat unutulması gerekenler olduğu gibi hatırdan çıkarılmaması gerekenler de vardır. İncitici, kırıcı, yıpratıcı her olayı bilincimizin altına, hiç hatırlamamak üzere attığımız gibi, verdiği mutluluk ve huzurdan dolayı beynimizde hep canlı kalması üzere dondurduğumuz mutluluk resimlerimiz de vardır. O halde “Unutmak veya hatırdan tutmak biraz da kişinin kendi elindedir.” diyebiliriz.

Toplum normlarında unutulmaya, gaflete gelmeyecek bazı hassasiyetler vardır ki bunların unutulma lüksü yoktur kişi için ve her zaman ve zeminde hatıra getirilmesi zorunluluğu vardır. Toplumun unutulmasını hoş görmediği işleri unutanlar, yerilmekten geri durmamışlardır.

Ahmed-i Dâ'î, Allah'ın cezalandırmayacağını düşünenlerin gafil hallerini kendilerine hatırlatır:

Şular ki fırsatı fevt etti anların hakına
 Degil mi sümme ahaztû fe-keyfe kâne ^cikâb¹²⁹
 AD.K.1-17

Nesimî, gafil ve cahilcesine inandığını söyleyenlerin bilgi bakımından donanımsız olduklarını söyler:

Ey gafletin meyinden mest ü harâb ü hayrân
 Ger Hakkı tanımışsan kanı delil ü bürhân
 Ns.G.325-1

Bazı gerçeklerden habersiz yaşayanların, dalgınlık, unutma gibi bir mazeretlerinin kabul görmeyeceği sanıldığından, bu insanların uyanıp da gaflet uykularına bir son vermeleri istenir:

Ey özünden bî-haber gâfil uyan
 Hakk'a gel kim Hak değil bâtil uyan

¹²⁹ 13. sûre er-Ra'd “Sonra ise onları yakalayiverdim. Bu, benim nasıl ve ne müthiş bir ikaabımdı!”

Olma fânî âleme mâ'il uyan
Ma'rifetten nesne kıl hâsıl uyan

Ns.Ty.254

Ahîret âlemi gibi ulvî olan bir gaye peşinden koşulmaması, o yurdun unutulmuşluğa terk edilmesi, Necâtî'yi üzer:

Bâğ-ı İrem gözüne görünmez kimsenin
Min ba'd kimse cennet için çekmez intizâr

Nc.K.6-16

Çok güçlü olduklarını düşünen bazı güç sahiplerinin mahdud yapılarını unutmuş olmaları ve gurura kapılıp da gerçek yaradanı unutmuş olmaları, Necâtî'yi yergiye sevk eder:

Ruzigârâ edemezsin yârimı benden cüdâ
Fârig ol ey müdde'i cârı veren sultân alır

Nc.G.55-5

Başka bir alemin varlığını unutup da kötülük yapan ve yaptıkları kötülüklerin yanlarına kâr kalacağını sananların bu mesnetsiz sanıları eleştirilir:

Birbirne yavuz sanır ettiğin kala sanır
Yarın mahşer gününde işi beyân olırsın

Y.60

Yûnus, ölümü unutup hep yaşayacaklarını düşünenleri, bir gün ölecekleri konusunda uyarır:

Yûnus sözi 'âlimden zinhâr olman zâlimden
Korka durun ölümden cümle doğan ölmüştür

Y.76

Nâ'ilî, görünenlerden ziyade, görünmeyenlere talip olanları anlayamayanları gafillikle suçlar:

Verây-ı perdeden âgeh değilsin ey gâfil
Hayâl-ı zılla müşâbih zuhuru n'eylerler

Nl.G.51-3

Yapılanların yanlarına kâr kalacağını düşünenlere ve kötülük yapıp da karşılığında bencilcesine iyilik umanlara seslenen Şeyh Gâlib, umulanların gerçekleşmeyeceğini hatırlatır:

Bulur herkes cezâsın bîş ü kem hep
Eğer cev ekseler gendüm biçilmez

ŞG.G.112-3

4. 10. 8. Nasipsizlik

İnsanların kârda veya zararda olduklarını belirleyen ölçütlerden biri de toplumun belirlemiş olduğu ölçülerdir. Bir toplum, tefecilikle zenginleşen birinin, tefecilik ediyor oluşuna hiç bakmadan zenginliğine itibar ederken, başka bir toplum, tefecilikle zenginleşen birine, yaptığını hoş karşılamadığından, kusurlu kabul ettiği bu kimseye sadece acır ve zengin oluşuna hiç bakmaz.

Dîvân şairlerinin yetişmiş oldukları toplum, ilâhî olandan uzaklaştıran her fiile acıyan nazarlarla baktıklarından, kötü fiillerle iştigal edenleri, en büyük kazanım var saydıkları ilâhî olandan uzaklaşmış olarak gördüklerinden, kendilerini nasipsiz saymış ve bu şekilde kendi kendilerini nasipsiz bırakmalarından dolayı da kendilerini eleştirmişlerdir.

Bazen de eleştiriye sebep, toplumun idealize ettiği değerlerden uzaklaşma sebep olmuştur. İlme değer veren bir medeniyet, âlimleriyle iftihar ederken, ilim yapabilecek konumdayken başka işlere meyyal olanları nasipsizlikle suçlayabilir.

Gerçek bilgiye talip olmayanların nasipsiz kalmayı hak edecek tavır ve davranışlarını Nâbî eleştirir.

Cühhâl egerçi ʿilm için kedd eyler
Râh-ı talebin hikmet-i Hak sedd eyler
Taksîr degildir ettiği cühhâlin
Sa'y eylese de gayret-i Hakk redd eyler

Nb.(Mm)R.62

Şeyhî, samimiyetten uzak olup da kibirle iş görenlerin, yapmış oldukları işin bir hayrının olmadığını bu insanların nasipsiz olduklarını söyler.

Kibriyânın kârbânından haber vermez ukûl
Ermez andan cân kulağına meger bang-i ceres

Ş.K.2-4

İnsanların, faydalarına olan sözlere kulak tıkamaları, o şey hakkında kendilerini bile bile nasipsiz bırakmaları demektir.

Dânişmend okur dutmaz dervîş yolun gözetmez

Bu halk öğüt işitmez ne sarp ne zamân olısar

Y.60

4. 10. 9. Vahdet-i Vücûd'a Yabancı Kalma

Vahdet-i vücûd, bir bilme, Allah'tan başka varlık olmadığının idrak ve şuuruna sahip olmak. Şuhûti tevhitte, yani vahdet-i şuhûdda sâlikin her şeyi bir görmesi geçicidir; birlik bilgide değil görmededir. Vahdet-i vücûtta ise, birlik bilgidedir, yani sâlik gerçek varlığın bir tane olduğunu, bunun da Hakk'ın varlığından ibaret bulunduğunu, Hak ve O'nun tecellilerinden başka hiçbir şeyin hakiki bir varlığı olmadığını bilir. Ancak vahdet-i vücûd ehli bu bilgiye nazarî olarak değil, yaşayarak ve manevî tecrübeyle ulaşır. Bunun böyle olduğunu başka bir yoldan bilmenin bir değeri de yoktur. Vahdet ehli için önemli olan varlık konusu, yani varlığın bir oluşu meselesidir. Hâlbuki vahdetin diğer şekillerinde öne çıkarılan Allah'ın birliğidir¹³⁰.

Tasavvufun, Dîvân şairlerinin yaşamış olduğu çağda bir hayat felsefesi ve inanç sistemi olduğunu daha önce belirtmiştik (bkz. Eşyanın Dilini Bilmeme; s. 257). Böyle bir iklimde yetişmiş olan Dîvân şairleri, herkesçe bilinmesini bekledikleri bu kavramların kavranılmadığını gördüklerinde bu durumu eleştirmişlerdir.

Ahmed-i Dâ'î, birlik âlemine dikkatlice bakılmadığını ve bu yüzden de bazı şeylerin sağlıklı olarak anlaşılamadığını söyler.

°Âlem-i vahdete nazar kılsan

Yoktur anda tarîk u nazm u nesak

AD.K.2-7

Nâ'ilî, her insanın da hakikatleri bilebilecek kapasitede olduğunu düşünenlerin, düşüncelerinin yanlışlığına işaret eder ve bazı kavramların herkesçe doğru anlaşılmadığını söyler.

Yok bizde feyz âlem-i ma'nâyı bilmeğe

Bir himmet olsa hâlet-i ukbâyı bilmeğe

Cehd eylesek ne fâ'ide Mevlâyı bilmeğe

Âdem gerek hakikat-i eşyâyı bilmeğe

¹³⁰ S. ULUDAĞ, **Tasvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 364-365

Her şahsa aşikâr değil âlem-i şühûd
Ey âşinây-ı mes'ele-i vahdet-i vücûd

Nl.(Mm)Msđ.3-6

4. 10. 10. Gümrâh

Toplumun yaşam şekli, değerleri, inançları, kısaca kültürü, kendince doğrularının da yanlışlarının da sınırlarını belirlemiştir. Bir fiilin doğru ya da yanlış oluşu topluma göredir. Birçok konuda olduğu gibi bu konuda da toplumlar arası farklılıklardan bahsedilir. Her davranış, her toplumda aynı tepkiyi görmez.

Toplumun belirlemiş olduğu sınırların dışına taşanlar, bugün nasıl suçlanıyorsa, geçmişte de suçlanmış oldukları muhakkaktır. Bunu, toplumdan soyut düşünülme-yen Dîvân şairleri de kendi sınırları dâhilinde bu konulara da eğilip yerine göre hareket etmişler ve gördükleri kusurları, günahları sayıp dökmüşlerdir.

İnsanların doğruluktan uzaklaşıp çapulcu bir hüviyete bürünmüş olmaları, Nâbî'nin dikkatini çeker:

Halk açmadadır birbirine pençe-i târâc
Ahkâm-ı Hudâ ma'ânî-i Kur'ân unutulmuş

Nb.G.345-8

İnançlı insanların azalmış olmasına ve bazı insanların dooğrulara gözlerini kapamış olmalarına hayıflanılır:

Mü'min oldur eyleye ol kavmden nefret k'ola
Dillerinde hubb-ı âl-i Mustafâ eksilmede

Kendi hâlinden değil hoşnûd şimdi kâ'inat
Hak Ta'âlânın kazasına rızâ eksilmede

R.K.32.21-22

Şular ki bu kadehin şerbetini nûş etmez
Hayâl-i fâsid ederler *bi.kî'atîn ke-serâb*¹³¹

AD.K.1-15

Kılıcın safhası üzre yazılmış âyet-i nusret
Ne münkirdir kim inanmaz görüp âyât-ı tâhâyâ

AD.K.21-8

¹³¹ 24. sûre en-Nur 39.ayet "O kâfirlerin amelleri çöllerdeki serap gibidir."

Fuzûlî, yapıp ettiklerini, eksik ve kusurlarını görmeden, aynı ahval üzere hareket edip Allah'ı unutmuş bir edâ ile rakîk gönüllere yüklenen insaniyet yoksullarının kendilerine gelmesini ister:

Yeter cem^c eyle bâr-i ma^csiyet tağyîr-i etvâr et
Hayâ kıl yok mudur insâfın ol kim var yetmez mi

F.G.289-4

Kişilerin dünyaya bağlılıkları nispetinde, ilâhî olana yardımdan ve yakınlıktan uzaklaştıklarını bilmiyor oluşları, kendilerinin gaflet ve uyuşukluk hallerini gözler önüne serer:

Ba'îd olur kişi dergâh-ı zü'l-gıyâsından
Hevâ-yı nefsine teslîm ü inkıyâdı kadar

Nl.K.37-9

4. 10. 11. Nefsin İsteklerine Göre Yaşama

Dîvân şiirinin hâkim olduğu çağda, insanların dinî hassasiyetlerinin hissedilir bir seviyede olması hasebiyle birtakım davranışlar övülmüş ve ön plana çıkarılmıştır. Nefse hâkim olma, nefsi kontrol altında tutabilme de övülen, yapılması çok elzem olarak gösterilen yüksek hasletlerdir. Toplumun hoş karşıladığı bu fiillerin aksine hareket edenler, yerilmişlerdir.

Nâbî, insanların arzularının doğrultusunda, kendilerini hiçbir yere karşı sorumlu hissetmeden, Allah'ın buyruklarını hiçe sayıp kafalarına göre yaşamaya başlamalarını eleştirir:

Nâbî kimi görsen yürüdür hükmünü nefsin
Hakkın bize gönderdiği fermân unutulmuş

Nb.G.345-9

Şeyhî de yine nefislerinin doğrultusunda yaşayan insanların bu yaşam şekillerini eleştirir:

Âfet kamu nefs oldu vücûdun adem el kim
Kahrında durur lutfu fenâsında bekâsı

Ş. K.6-18

Kontrolü yitirip kendini dünyanın akışına terk eden insanların bu kontrolsüz ve hiçbir yere hesap verme kaygılarından uzak davranışları hoş karşılanmamıştır:

Bu hâksâre su gibi akma igende kim
Od gözlünün elindeki bâd-ı hevâyımıŝ

Ş.(Mm).My.5.1-4

Ahmed-i Dâ'î, nefisleriyle yüzleşip de özeleştiri yapamayanların kendileriyle yüzleşmelerini ister:

Gel imdi nefsin ile bir dem ihtisâb eyle
Tasavvur et ki bugündür yarıngı yevm-i hisâb

AD.K.1-20

Nesimî, Hakk'a götürmeyen eylemlerden hayır ve iyilik umulmaması gerektiğini söyler:

Her hasenât kim seni doğru iletmedi Hakk'a
Koyma anın adın hüsün kim hemen seyyi'ât olur

Ns.G.96-11

Gerçekleri öğrenmeyip asılsız bilgilerle avunanların gerçek bilgilere ulaşmaları gerekir:

Ey Süleymân mantıkından kuş dilin öğrenmeyen
Dîve uymuşsun anınçün tâbi'-i efsânesin

Ns.G.313-9

Nefsi okşayıcı güzelliklerden geçemeyerek kendini ıslah edemeyenler ve yine bu doğrultuda hareket edip de cahillik edenler, eleştirilerden nasiplerine düştüğü kadarını almışlardır:

Nefs-i harîse uymak nâdânların işidir
İşin nedir gör âhır fikr eyle olma nâdân

Ns.G.325-2

Şol ki tecrid olamaz tâc ü kabâdan geçemez
Halka-i bezm gibi ehl-i safâdan geçemez

Nc.G.224-1

Sabit, gücün, kuvvetin yerinde olduğu gençlik demlerinde, nefsinin doğrultusunda yaşayıp dünyanın alâyişine kapılanlara, o çağlarını hatırlatıp unuttukları gerçeklerini yaşıtır:

Tâ'ib ol tâze iken kuvvet-i nefs ü şehvet
Mürde keyvân mı i'tikâd edersin a fakîr

S.G.105-4

Toplumda örnek alınması, lider olması gerekenlerin de içerisinde nefislerinin esiri olmuş kimselerin varlığı, toplumun bir gerçeğidir:

Mihrâb-ı dilde vesvese-i nefse uymazız

Nefse uyan imâm da muhtârımız değil

S.G.233-5

Nefsinin isteklerine “Dur!” deyip set çekemeyen zayıf iradeli kimselerin bu şekildeki zayıflıkları ve kendilerine söz geçirip de iradelerini kontrol edememeleri eleştirilmiştir:

‘Ukâb-ı murdenin peri de bâd-zen olur

Ehl-i hevâya mevt ile terk-i hevâ muhâl

S.G.240-2

4. 11. KİŞİLERİN MİZAÇ VE DAVRANIŞLARININ ELEŞTİRİSİ

Şahıslara yönelik eleştirilerde, eleştirilen şahsın mizacının ve mizacından kaynaklanan bazı davranışlarının eleştiriye konu olduğunu görüyoruz. Muhatabını rezil etmek düşüncesinde olan şair, onun namussuz, inançsız, yalancı, nankör, hain olduğunu söylerken, sadece onun rezil olup toplumda itibarının bitmesi düşüncesiyle bunu yapmaz. Zaten bu amaçla yapılan eleştiriler, kişi hicvine girer. Yoksa kişileri müstakil hicveden heccavlarımız ve hicivleri çoktur. Bunların sosyal bir boyutundan ziyade tamamen kişisel olmaları, konumuzun dışında olduğundan kişi hicivlerinden bahsetmeyeceğiz.

Sosyal eleştirilerle toplumu uyarma hevesinde olan Dîvân şairleri, kişileri eleştirirken, kişilerden hareketle topluma bir mesaj verebilmek, onları toplumun kabul göreceği bir şekilde eğitmek amacına hizmet etmek için kişi eleştirilerine başvurmuşlardır.

Bu başlık altında topladığımız sosyal eleştiri konuları daha çok davranış olarak ele alınacaktır. Toplumun genel kuralları uyarınca güzel ve çirkin olan davranışlar vardır. Çirkin davranışlar toplumun genel ahlâk kurallarıyla ters düştüğünden, bu konular sosyal eleştiri malzemesi olmuştur. Örneğin cimrilik konusunu işlerken, falanın, filanın cimriliğini hicveden şairlerin şiirlerini değil, cimriliğin toplumda nasıl görüldüğü, topluma nasıl zarar verdiği konusunda genel kanaatleri bildiren bir davranış şekli olarak ele alıp işleyen şairlerin şiirlerinden örnekleri seçeceğiz. Kısaca kişileri hicvedenleri

değil, kişilerin davranışlarını ele alıp genel konuşan şairlerin şiirleri konumuzun temelini oluşturacak.

Toplumun kendince belirlediği, hoş gördüğü davranışların tersini sergileyenler, şairlerin eleştiri malzemesi olmuş, yanlışlar söylenerek doğrulara ulaşma ve toplumdaki kişilerin değişip bozulan davranışları düzeltilmeye çalışılmıştır. Zaten sosyal eleştirilerin özünde de birilerini rencide edip yerin dibine geçiren kişi hicivlerinin aksine, aksak görülen davranışların toplumun selameti için iyileştirilmesi amacı baskındır.

4. 11. 1. Sinsilik, Münafıklık ve Gammazlık

Kişinin kendisinden ziyade karşısındakini ilgilendiren bu sıfatlar, kısa vadede bireyleri ilgilendirir bir sorun olarak yansısı da, uzun vadede düşünüldüğünde tamamen bir toplumun yapısını sarsacak, topluma büyük zararları dokunacak davranışlar olarak görünür.

Bu davranışların toplumun genelinde yaygınlık kazanıp alışkanlık haline gelmesi, toplumdaki güven olayını bitirip yerine kin ve nefret tohumu ekeceğinden, toplumu derinden etkileyebilecek kudretteki davranışlardır bunlar. Toplumun nasıl, ne kadar etkilenebileceğini çok iyi hesaplayan Dîvân şairleri, uygun anı ve yeri denk düşürüp toplumu ilgilendiren bu konuları eleştirmek suretiyle gündeme getirmişlerdir.

Nâbî, başkaları için düzen kuranların sonlarını bilmeden yaptıkları bu sinsice davranışlardan yine kendilerinin etkilenebileceğini söyler:

Görücek menzil-i vîrânım olan dilde dedim
Seyr edin çâhı kişi kendi kazar kendi düşer

Nb.K.9-12

Yüze gülüp dost görünen, fakat içten düşmanlık besleyen; görüldüğü gibi olmayan münafık tiplerin varlığından ise açık açık düşmanlık yapıp da niyetini gizlemeyenler yeğlenmiştir:

Münâfık dostlardan âşikâre düşmanân yeğdir
Harîr-i sarfı hoştur bu dükânın germ-sûdundan

Nb.G.581-2

Toplumdaki ikiyüzlü insanların bu halleri, şeytanî görülmüş ve kişiler, şeytanın ikiyüzlü haline benzetilmişlerdir:

Her kim isterse ola ser-sipeh-i şerr ü fesâd

Varsın İblis gibi evveli sâlûs olsun

Nb.G.594-4

Kötülük kaynaklarının geç fark edilmesi, kötülükleri zamanında fark edemeyen uyuşukların varlığı topluma zarardan başka bir şey getirmez:

Zamânededen ne şikâyet kılâm yahud senden

Arada fitne düzen ol fulân imiş bildik

AD.G.205-7

Başkaları aleyhinde iş görenlerin hastalıklı tutumlarına değinen Necâtî, gizli iş görenlere beddua eder:

Ey Yûsuf-ı gül-çihre meseldir atalardan

Kim düşman için kuyu kazan kaza boyunca

Nc.G.475-2

Gerçek anlamda dost olamayanlar ve de hain davranan dost görünüşlü insanların bu gizli niyetleri, yürekli insanlara dokunur.

Ey gönül yandım ben ol düşman bakışlı dôtstan

Dôstun düşman bilip çün dôt eyler düşmanı

Nc.G.620-8

Fuzûlî, gizli iş görüp birilerinin aleyhine çalışanları anlatmak için gül ile bülbülü hikâyesinden yararlanır:

İçmek ister bülbülün kanın meger bir reng ile

Gül budagının mizâcına gire kurtara su

F.K(N).3-15

İnsanların, açığa çıkmasını istemedikleri sırlarını veya yönlerini başkalarına faş edip gammazlayanlar, sinsice kimselere hissettirmeden iş çevirenler hoş karşılanmamışlardır:

Fuzûlî'ni reh-i aşkında eşk ü âh eder rûsvâ

Belâdır her kimin bir yolda gammâz olsa yoldaşı

F.G.276-7

Sarı saman altında su yürütmede mâhir

Hakkâ ki hazân faslı da kallâş-ı cihândır

ŞY.G.83-4

Kötülük tohumu ekip de sonunda nedâmet duyacak olanların, yaptıkları kötülükleri esnasında bunun farkında olmayışları, kendilerinin gaflet halleriyle açıklanabilir ancak:

Mezra'-ı 'isyâna ekmişdi gelip tohm-ı fesâd

Biçdi mahsûl-ı nedâmet herçi kârî bidrevî

S.Tr.21-13

Sabit, gizli ve kötü iş görüp de kendini gizleyenlerin sinsî yanlarından haber verir bizlere:

Zeyyine girmeseler mûş gibi bed-kârın

Postunu halk çıkarmaz idi sincâbların

S.G.209-6

4. 11. 2. Hafife Alma ve Küçümseme

Aşırı bir rahat ve güvenin verdiği kibir duygularının baskısıyla karşılarındaki güçleri hiç görmeme yoluna giden veya çok hafife alıp hiç yokmuşçasına davranan nice güç sahipler, bu düşüncelerinin denizinde boğulmuş, sonlarını bu tarz eğilimleriyle hızlandırmışlardır.

Firavun ve sinek hikâyesini çok iyi özümsemiş bir toplumun mensubu olan Dîvân şairleri, karşılarındakileri sağlıklı bir şekilde ölçüp tartmadan, mevcut konumlarına dayanarak küçümseyip hafife alma yoluna gidenler, bu tutum ve yaklaşımlarından dolayı eleştirilmişlerdir.

Hayâlî, insanlardaki potansiyeli hesap etmeden insanları, hafife alıp da ezmeye çalışanları, karşılarındaki gücü daha sağlıklı değerlendirmeye ve ona göre davranmaya davet eder:

Pâyimâl etme bizi mûr görüp ey gâfil

Mûr iken mâr oluruz mâr iken ejderhâyız

H.G.196-2

Bazı insanların bazı şeyleri küçümseyip onlara hakir olan nazarlarla bakmaları, kendilerinin bir eksikliğidir:

Etmeziz peşşeye biz pîlden eksik nazarı

Zerreyi mihr görür katreyi deryâ biliriz

H.G.208-2

Şeyhülislam Yahya, kendine aşırı güvenip karşısındakileri hafife alan ve bunun rahatlığıyla sonunu hesap etmeden rahat hareket eden insanların mağlubiyeti tadabilme ihtimallerini hatırlatır:

Ferzâne geçip sola sağa salma sakın at

Bu nat^c-ı cihânda nice şâha dediler kiş

ŞY.G.164-4

4. 11. 3. Kıskançlık

Çoğunlukla bazı yeteneklerin varlığından mahrum olup da o yeteneklerin mevcut olduğu kişi, kurum veya devletlere düşmanlık beslemek şeklinde tezahür eden kıskançlık, sebep olduğu sonuçları itibariyle, toplumun sağlıklı yapısını hastalıklı hale getirmek, toplum düzenini bozmak, karışıklıkların çıkmasına ve dolayısıyla kanların akmasına sebep olan kıskançlık, sonuçları bakımından topluma zararı çok dokunan bir hastalıklı ruh halidir.

Toplumun mevcut yapısına, nizam ve intizamına, huzuruna kast edecek kudretteki bu duygu, kişinin kendisine de zarar verir ve kişiyi ellerindekilere karşı körleştirip bencilleştirirken kişinin kanaat etmesi, yetinmeyi bilmesi, takdir edebilme yeteneğini törpüler ve hatta yok eder.

Kişinin kendi kendine zarar verdiğini gören ve bu duygunun toplumsal boyutunu çok iyi fark eden Dîvân şairleri, kıskançlık duygusunu taşıyanları küçümseyip yermek koşuluyla, toplumu bu hastalıktan korumak ve hep sağlıklı kalmasını sağlamak amacını gütmüş ve eleştirilerini de bu amaçla yapmışlardır.

İnsanların başarılarından, güzel hasletlerinden rahatsızlık duyup da kıskananlara dikkatleri çeker Nâbî:

Sen er olasın hırkada nâmın ola derviş

Mülhid deyi yandırmağa eyler seni ikdâm

R.(Mm)Tb.1-10-5

Rûhî, yapılan kötülöklere kinlenerek kötölökle karşılık vermek isteyenlerin bu davranış şekillerini eleştirir:

Halka kîn eyleme var ise belâgat sende

Seni kadh edeni sen medh ile kıl şermende

R.G.1017-1

Zühd ehli olduğunu iddia edip küçük şeylerden geçerek ulvî düşündüğünü söyleyenlerin, kıskançlık gibi aşağılık duygulardan sıyrılamamaları anlaşılır gibi değildir:

Bârı sîne-i âşıkâ zühd ıssı tan eder
Çün kendinin hasedden arınmadı sînesi

Ş. G.184-6

Ahmed-i Dâ'î, kıskanç insanlarla geçinmenin, bazı güzellikleri paylaşmanın zorluğuna vurgu yapar:

Hasîd ile barışıp yiyem dedim nân u nemek
Lîk şâhâ ni^cmetinden toktur it etmek yemez

AD.G.16-6

Ahmed Paşa kıskançlık besleyip de dolayısıyla düşmanlık edenlere, bu davranışlarından dolayı beddua eder:

Kesile başı adûnun cihânda nite ki zülf
Karara yüzü hasûdun zamanda nite ki hâl

AP.K.22-51

Başarılı insanları çekememezlik edenler ve onları taklide yeltenenlerin bu taklitçilikleri yerilir:

Müdde'ilerden sakınsam şi'rimi ayb etme kim
Şerbetin olmaz safâsı üstüne üşse mekes

AP.G.126-5

Hasûd sûret-i ahvâlime nazer kılmaz
Cefâ kılar men-i bî-çâreye hazer kılmaz

F.(Mm)Msđ.2-5

Fuzûlî, kıskanç insanların kıskançlıklarını, bazı güçlerin üzerinde görüp bu kişilerden gereğinden fazla çekinerek bunların, kişilerin saadetine, geleceğine etki edebilecekleri vehmine kapılanların bu vehimlerini eleştirir:

Aziz-i Hak hased-i düşman ile olmaz hâr
Hasûd hilesi ikbali eylemez idbâr

F.(Mm)Msđ.2-7

Hayâlî, sanatının kıskanıldığı imasında bulunurken, genel olarak da başarılı insanların ellerindeki yeteneklerinin kıskanıldığını söyler:

Bahriz Hayâlî mevcimiz oldu sutûr-ı nazm
Merdüm-rübâ neheng ile pürdür kenârımız

H.G.194-5

Nef'î, başarılı insanların, başarılarından dolayı takdir edilecekleri yerde kıskanılmalarına, bu insanların başarısız kılınmaları için uğraşılmasına, insanların enerjilerini bu yönde sarf etmelerine karşı çıkıp tepki gösterirken, kıskanılmış olmaktan da bir yandan memnun olduğunu belirtir. Zira şair bu durumu, kıskanılan kişilerin başarılı oluşlarıyla açıklar:

Ammâ yine bir söz ne kadar nâzik olursa
Dahli ana erbâb-ı hased ol kadar eyler

Üstâd olucak sözde hasedden kaçılır mı
Zîrâ hüneri reşk ü hased mu'teber eyler

Yetmez mi bu devlet ki bana reşk ede dâ'im
Bir tâ'ife kim da'vî-i fazl u hüner eyler

Nf.K.11.46-48

Bu da'vâmı benim inkâr eder yoktur ahâlîde
Hasûd-ı nâ-bekârı n'eyleyim söz anlamaz hardır

Nf.K.20-37

Başkalarının başarılarından rahatsız olan kıskançlarla takdir edilmesi gerekenleri takdir etmesini bilmeyenler ortak bir paydada buluşurlar:

Hasûd değme belâyile söz kabûl etmez
Olursa tîg-ı zebân ile olur ilzâmı

Nf.K.22-46

Hasûd münkir olur kısmet-i İlâhîye
Sanır hemîşe sitem adl u dâd-ı kassâmı

Nf.K.22-47

Hasûda kâfir-i mutlak denir hakîkatde
Olursa zühd ile ger Bâyezîd-i Bistâmî

Nf.K.22-48

O nâ-bekâr-ı siyeh-bahtı var kıyâs eyle

Ki hem hasûd ola zât-ı habîsi hem âmî

Nf.K.22-49

Hâsid benimle da'vî-i nazm eylese n'ola

Zu'munca har suhan-ver-i Îsâ-beyân olur

Nf.K.29-64

4. 11. 4. Öz Eleştiri Yapamama

Eleştirilere açık olmak, hatta kendi kendini eleştirebilecek cesareti gösterebilmek, kişinin olduğu kadar, toplumun da gelişme yolunda büyük merhale kaydetmesi demektir. İnsanların kendileriyle yüzleşmek istememeleri, hatalarını bastırma mekanizmasıyla sürekli bilinçaltına atmaları, o hataların vereceği baskıdan ve bu baskı sonucunda, o insanların bozulacak psikolojilerinden kurtarmaz. Geçici çarelere başvurulması, hiçbir sorun için gerçek bir çözüm olmamıştır.

Kendini bilmenin, evrenin özü olduğunu fark etmenin çok önemsendiği bir toplumda, kendinden kaçan, sorunlu hallerini görmezden gelen insan tipleri, eleştirilmişlerdir.

İnsanların kusurlarını görebilip de bunlarla yüzleşebilmeleri büyük erdemlerden sayılsa da “Kimse ayranım ekşi demez.” meseli de dillerde dolaşan toplumun bir gerçeğidir. İnsanlar, kusurlu addedilenlerin yükü altında ezilmek, bunları boyunlarına asıp gezmek istemezler.

Kişilerin öz eleştiri yapıp da hatalarını kabul etmeleri, toplumun selameti, gelişmesi, erdemli insanların çoğalması bakımından önemlidir. Hatalarıyla yüzleşmek istemeyen, onlardan kaçışı bir çözüm olarak görenler, eleştirilmiş, bu davranışların düzeltilmesi gerektiği vurgulanmıştır Dîvân şairleri tarafından.

Dâ'î, kendini, hatalarını görüp de özeleştiri yapamayanlara örnek olsun diye kendini, hatalarını görüp de özeleştiri yapamayanları eleştirirken, zamanın kendilerine hazırladığı sürprizden dolayı da hayıflanmaktadır:

Meger ki ni^cmeti şükrün getirmediğ yerine

Anın için bize hayf etdi rûzigâr dirîğ

AD.G.52-4

Necâtî, insanların kendi işledikleri suçları ve kusurları görmeyişlerini, onlarla yüzleşmek istemeyişlerini onların gaflet hallerine verir:

Mescid ü mey-kede bir cümle yolundan şâkir
Dünyada kimsene yok kendiyi güm-râh bilir

Nc.G.64-9

Usûlî, başkalarının kusurlarını aramaktan kendi eksikliklerinin farkında olmayanları, kendilerini görmeye davet ederken, bunu yumuşak bir uslûpla kendini tecrîd edip kendi kendine tavsiye şeklinde yapar:

Çeşmimi kuhl-i basiretle mücellâ eyle kim
Kendi noksanım görem ayb-ı fülana bakmayam

U.G.79-4

4. 11. 5. Ulvî Düşünememe

Büyük düşünebilmek, sıradanlıkların ardına uzanabilmek, sıradan olmayan, genele aykırı bir kişilik sahibi olmaktan geçtiği, böyle düşünebileceklerin sayısı az olduğu için övülen, takdir edilen bir davranış şeklidir, ulvî düşünebilmek.

Her gittikleri yerlerde büyük medeniyetler meydana getirmiş bir milletin mensubu olan Türkler arasında, büyük düşünebilmek, hedefleri yüce tutmak, toplumun içine kadar işlemiş bir yaşam tarzı olmuştur. Böyle bir mirası bünyesinde taşıyan milletin evlatları, ara ara bu hedeflerinden sapmış küçük hedefler peşinden koşuşturan, küçük hesaplar yapan insanlara dönüşmüşlerdir. Toplum bünyesine aykırı olan bu tür davranışlar, hüsn-i kabul görmemiş, eleştirilere malzeme olmuştur.

Dünyaya güzel bir isim, tüm insanlığın faydasına olacak bir eser bırakabilme kaygısı olmayanlara nasihat edebilmek düşüncesiyle Bâkî, güzelliklerin sonsuza kadar güzel kalacağı vurgusunu yapar:

Âvâzeyi bu  âleme Dâvûd gibi sal
Bâkî kalan bu kubbede bir h   sad  imiş

B.G.218-3

Şeyhülislam Yahya, dünyaya, tüm insanlığa bir eser verip de insanlığa bir faydası dokunmayan kişilerin gereksizliğine, akametine işaret eder:

Gerekse mîve-i vasl ol nihâli eyle kenâr
Kenâr-ı bâgda olan çenârdan ne biter

ŞY.G.51-4

Ulvî düşünememeyi, kötülöklere karşı aynıyla karşılık vermek şeklinde de anlayabiliriz. Oysa yapılmış olan bir kötölöğe, zıddıyla karşılık verme düşüncesinin

temelinde büyük düşünebilmek, yüce gönüllü olmak yatar

Hayâlî, kendini aşıp da büyük düşünemeyenlerin küçük fikirli oluşlarını, beğenmediğini ima eder.

Dide kan ağlar iken eylerem agyâra niyaz

Suya gark olsa kişi destini sunar nâra

H.G.490-4

4. 11. 6. Aşırılık

İtidal her zaman toplumun öngördüğü ve tasvip ettiği bir davranış şeklidir. İnsanların olaylara yaklaşımları, olması gerektiğinin üzerinde olduğunda bu, abartılı kabul edilmiş ve toplumdan onay almamıştır. Zira dostun düşman, düşmanın da dost olabileceği ihtimalini hep göz önünde bulunduran bir kültürün mensubu olan toplumda aşırılıkların kendisine yer bulamayacağı muhakkaktır. Bu yüzden Dîvân şairleri, hiçbir aşırılığa müsamaha göstermemiş, durumu eleştirmişlerdir.

Dünyayı aşırı isteyenlerle münzevi bir hayat sürerek orta yolu bulamayanlara, yani ifrat ve tefrite düşen insanlara Nâbî şu beytiyle seslenir:

Gönülde dâ^cîye-i mâl emel bozuntusudur

Nümûd-ı silk-i kanâ^cat kesel bozuntusudur

Nb.G.159-1

Her konuda aşırıya kaçıp ölçülü olamayanlara Fuzûlî'nin önerisi orta yolu bulmaları yönündedir:

Hevâ-yi bâğdan ettim bu hikmeti ma'lûm

Ki i'tidâldedir hüccet-i havâss ü kuvvâ

F.K(Tvh).1-25

İnsanlara karşı davranışlarında aşırı sert olmak da bir şekilde ölçüsüzlüktür.

Sür^cât etme sâkiyâ destinde varken tolu câm

Bâd-ı tünd estikçe bir gün bâğda güller döker

ŞY.G.91-3

4. 11. 7. Hamlık, Çiğlik

Ortam görmemek, yeterince pişip de olgunlaşmamak sonucunda görülen hamlık, farklı iklimlerin içine kadar giden, oralarda tutunamayınca terke mecbur kalan, çok genç yaşlardaki liderleriyle çağlar kapayıp çağlar açan, kısaca hayatın hem acı hem tatlı

yanlarını çok iyi bilen bir millet tarafından hiç de hoş karşılanmayan bir davranış şeklidir. Bu şekilde davrananlar, toplumun yerleşik kültürüne mugayyer davranıyor gibi algılandıklarından, kendilerine bu konuda hiç müsamaha gösterilmemiş, davranışları eleştirilmiştir.

Dîvân şairlerinin çoğunda, rindâne bir hayat felsefesi yaygın olduğundan, olgun insan tipi, çok önemsenmiş, onun zıddı görülen ham insan yerilmiştir. Hayatlarında belki bir kez bile içki içmemiş olan Dîvân şairlerinin çoğu, içkiyi, içki zevklerini, hayata karşı kayıtsızlığı, yaşamaktan zevk almayı prensip edinen rind tipini överlerken, bunu, hayatın ne olduğunu çok iyi özümsemiş, insanların değişik istek ve zaaflarının çok da abartılmaması gerektiği, hoşgörüyü yaklaşılması lazım geldiği noktasında birleşerek yapmışlardır. Böyle bir hayat felsefesinin yaygın olduğu iklimde, insanları değişik zaaf ve isteklerinden dolayı, o insanların ruh dünyalarına girme gereği duymadan o insanları, çok kaba ve kırıncı bir yaklaşımla kesip biçen ham tipler eleştirilmiştir.

Nâbî, hayatın iyi ve kötü yanlarını bilmeyen ve yaşayıp da pişemeyenlerin hayat hakkındaki yanlış sanılarına dikkati çeker:

Bu rûzgârın anlamayan germ ü serdini
Âh-ı şerâre-pâşî nesîm-i seher sanır

Nb.G.192-5

Zamanın insanı olgunlaştırmayacağını söyleyenlere, Ahmed Dâ'î, tersini söyleyerek bu düşünceye katılmadığını belirtir:

Hâm olsun ol ki puhte değil hizmetinde uş
Lâ-büd zamâne puhte kılar her ki hâm ola

AD.(Mm).Tc.1-5-9

Sıkıntı çekmemiş, acılar tatmamış ham kişilerle bir yola girip de gerekli olgunluğu gösteremeyenler hep yerilmiştir:

Bâdeyi puhte harîf içse helâl ey 'ârif
Puhteyi hâm içe ger ola harâm ey sâkî

AD.G.79-3

Her nâz u şîve kim kılar ol câzu göz bana
Bî-derd olan kişi anı cevî ü cefâ sanır

AD.G.147-4

°Âşık ki yolda sâdık ola câna kalmaya

°Ârif gerek ki küfr ile î mânâna kalmaya

AD.G.254-1

Bir yola girip de o yolda kendini yeterince yetiştirip de olgunlaşmayanların, ham kişilerden eksiklerini tamamlamaya çalışmaları bir eksikliktir:

Oğlanlık etse pîre tarîk olmaya belî

Pîr-i tarikat ol durur oğlana kalmaya

AD.G.254-5

Nesimî, iç dünyası zenginleşmemiş, olgunlaşmamış olanların, olgunlaşıp da kendini yetiştiremeyişlerini kınar:

Büt-hâne ile Kâ'beyi vahdette fark eden

Ma'nîde bâlig olmamış ol gerçi pîrdir

Ns.G.127-3

Nâkıs-vücûda çünküm noksan gelir hemîşe

Cehd eyle kâmil ol kim gelmez kemâle noksan

Ns.G.325-8

Dünyanın acımasızlığıyla yüzleşmeden dünyaya dair müşfik duygularına gölge düşmemiş olan pişmemişlerin, dünyanın birçok yüzünü tanıdıklarında fikirlerinin aynı kalmayacağını söyler Ahmed Paşa:

Zinhâr emîn oturma ki âlem de kimse hiç

Bulmadı çarh-ı zâlim elinden emân dahi

AP.(Mm)Tb.1-2-9

Ahmed Paşa, gerçek anlamda dost olanlardan da çığlık gelebileceğini düşünenleri, dostluk kavramını bilmemeleri ve çığlığın tam olarak ne demek olduğunu anlamamaları yönüyle eleştirir:

Ne gerçek âşıkın bir dem biter cisminde bu mû kec

Ne hergîz dost bâğında bulunur bir giyâh eğri

AP.G.329-4

Nâ'ilî, kendilerini yetiştirip de olgunlaşamayanları, kendilerini böyle ham bırakmaları bakımından eleştirir:

Aldanma reng-i rûyuna ey hâm-ı dest-i âz

Nahl-i hadîka-i emelin bârî saht olur

NI.G.49-2

4. 11. 8. Kişiliğin Oturmaması

Kişiliğin oturmaması daha çok kararlarında özgür davranamayıp, etki altında kalan insanların davranışları şeklinde yorumlanmıştır. Kendi olamayan kişiler, toplumun hoş görmediği tipler olduğundan, Dîvân şairlerince bu davranışları eleştirilmiştir.

Hep başkalarının elinde, başkalarının yönlendirmesiyle iş görenleri Nâbî şöyle eleştirir:

O kadar cevher-i zât ile dü rû olmasa tîğ
Hâtır-ı gayr için âlûde-i hûn olmaz idi

Nb.G.864-3

Bazı rahatlık ve imkanları elde edenlerin karar verme melekelerini yitirmeleri, bir kişilik bozukluğu şeklinde yorumlanmıştır:

Ârâm edemez rûh u dil-ârâm ele girse
Bir lahza dil-ârâm ile ârâm ele girse

AD.G.100-2

Olayları kendi muhakemelerine havale etmeden, birilerinin söyledikleriyle iktifa edip hüküm veren önyargı sahipleri, kararlarını vermekten uzak olmalarından dolayı eleştirilmişlerdir:

Ekremü'l-halksın ey vâsita-i ıkd-ı kirâm
Her le'imîn sözün işitme budur şân-ı kerem

AP.K.20-26

Birilerine bağlı yaşamının güçlüklerini bilmeden karar verme konusunda başkalarının ne düşüneceklerini hesaplamak doğru ve sağlıklı bir karar değildir:

Zamâne içre gam-i aşk mâ-cerâsiyle
Hemîşe maslahatım özgeler rızâsiyle

F.(Mm)Msd.2-4

4. 11. 9. Sabırsızlık ve Acelecilik

Herhangi bir olay karşısında aşırı tepki vermek, sağlıklı bir ruh halinin yansıması değildir. Sabırsız ve aceleci bir ruh hali, ilk bakışta kişinin kendisine zarar veriyor gibi görünse de topluma verdiği zarar, küçümsenemez. Özellikle karar verebilme mevkiindekilerin sağlıklı düşünülmeden, aceleci, sabırsızca vermiş oldukları bir karar,

çok kötü neticeler doğurabilir, hatta toplumun hayatiyetine son vermek gibi sonuçlara sebep olabilir.

Dîvân şairlerinin yetişmiş oldukları ortamda, kişilerin aceleci, sabırsızca ve düşünülmeden verilmiş kararların doğuracağı kötü sonuçlara katlanmak gibi lüksleri olmadığından, aceleci ruh halleri eleştirilmiştir. Zira zamanından önce, aceleyle verilmiş bir kalenin kuşatılması kararı nasıl kötü sonuçlar doğurursa, sabırsızca davranıp kale kuşatmasından vazgeçmek de o kadar kötü sonuçlara sebep olabilir.

Sabırsız davranmak biraz da yerleşik kültür yapısına aykırı düşen, eldekilere şükretmesini bilmeyip diğer bazı şeylerin hemen olmasını beklemek şeklinde tezahür eder. Toplum, bu şekildeki insanların farklı farklı beklentilerinin hemen olmasını beklemelerini, sabretmesini öğütleyen dinî inanç geleneğiyle bağdaştırmaz.

°Acaba var mı ola her ne ise matlabına

Arzu ettiği sâ°atte hemân nâ'il olan

Nb.G.642-3

Anlık sıkıntıların ağırlığından yılıp da yeise düşenlerin, sıkıntılara göğüs gerebilecek sebatı göstermemelerini de kınar:

Deme idbâr el verip düştüm belâ vü mihnete

Çâh-ı idbâr oldu bâ°is Yûsuf'un ikbâlına

R.G.1021-2

Sonunda nedâmet duyulmaması için tam anlamıyla düşünüp taşınmadan, aceleyle işlere girişilmesi de hoş karşılanmamıştır:

Ol şeh kanı ki lutfuyile pür safâyıdık

Şimden geri dirîg işimiz âh u vââyâmiş

Ş.(Mm).My.5.1-9

Aceleci, sabırsız bir yapısı olanlar, sabırsız davranmayıp semeresini sonsuz âlemde bekleyenlerin davranışlarına dikkatle bakmalıdırlar:

Şular kim etti kışın zemherîr-i zehrine sabr

Bahâr ni°metidir *ecrühüm bi gayrı hisâb*¹³²

AD.K.1-13

Dostların vermiş olduğu sıkıntıları hoş karşılayıp sabretmesini bilmek, dostluğun bir gereği olarak görülmüştür:

¹³² 39.sûre ez-Zümer 10.ayet "Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir"

Vasla dermân isteyenler derde dermân itmesün
Derde dermân eylesün kim derddür dermân-ı döst

Nc.G.30-5

Bazı konularda beklemesini, sabretmesini bilmeyen aceleci yapıdaki insanlar, sabretmesini öğrenmelidirler:

Sabr it firâka tâ çekesin ‘ışk yayını
Nerm olur âteş ile dilâ her kemân-ı saht

Nc.G.32-3

Mısr-ı dilde mâlik olsun nakd-i sabra ey azîz
Yûsuf’una bir Züleyhâ-veş harîdâr isteyen

H.G.393-5

Gerçek sevilecekle, geçici olanları ayırt edemeyenler, gerçek sevgi uğruna verilecek zahmetlere de tahammül edemezler:

Cefâsına mütehammil gerek o mâhı seven
Nigâh-ı şuhu gibi nâ-sabûru n’eylerler

Nl.G.51-6

Arzuları uğruna çekmiş oldukları sıkıntılara sabredemeyip durumlarını, dış görünüşleriyle izhar edenlerin bu halleri, onların sabırsız yanının aynasıdır:

Hicâb-ı vasl-ı cânân olmada uşşâk-ı şeydâya
Girîbân-çâk-ı şekvâ perde-i nâmûstan kalmaz

ŞG.G.125-6

4. 11. 10. Vefâsızlık, Sadâkatsizlik

Vefâsızlık, birine verilmiş olan emeğe karşılık, beklenen ilgiyi ve alakayı görememek, emek veren kişinin bunu, hiçe sayan bir tutum sergilemesi, hatta bu emeğe nankörlük etmesidir. Sadâkatsizlik ise verilmiş olan bir sözü, ahdi yerine getirmemek, bundan çark etmektir.

Duygusal, dinî bir toplum yapısının hüküm sürdüğü bir ortamda sanatlarını icra eden Dîvân şairleri, toplumun şiddetle karşı çıktığı vefâsızlık ve sadâkatsizliğe paralel bir dünya görüşü seyretmişler, vefâ göstermeyen ve sadık olmayanları, bu davranışlarından dolayı eleştirmişlerdir.

Şair, sevgi ve vefâdan uzaklaşan toplumu eleştirirken, geçmişi de hatırlatır ve durumun geçmişte böyle olmadığını söyler:

°Arz-ı mihr eylemeğe başladı devrân ammâ
 Varak-ı mihr ü vefâyı kim okur kim dinler

Nb.K.9-63

Toplumda nezâket, düşünce, vefâ, hak-hukuk gibi unsurların zayıflamış olması, toplumsal ayrı bir sorundur:

Gitmiş nemeki mâ'ide-i h^vân-ı vefânın
 °Âlemde hukuk-ı nemek ü nân unutulmuş

Nb.G.345-2

Nakş-ı safâ sahîfe-i °âlemde kalmamış
 Bûy-ı vefâ hamîre-i Âdem'de kalmamış

Nb.G.351-1

Ey dirîgâ ekseri halkın cefâ üstündedir
 Bu vefâsız dehrden ehl-i vefâ eksilmede

R.K.32-9

İnsanların vefâ konusunda bir köpekten dahi aşağı olduğunu söyleyen Rûhî, insanlara ağır bir ithamda bulunur:

Ağyâr vefâdan dem urur yâr cefâdan
 Âdemde vefâ olmaya vü ola köpekte

R.(Mm)Tb.1-16-5

Ahmedî, vefâsızları eleştirirken, onların adam bile sayılamayacaklarını söylerken, vefânın önemini belirtmeye çalışır:

Adem demeyeler ana kim yârın unuda
 °Ahd ede bugün yâr-ıla yarı unuda

A.G.546-1

Dünyada vefâlı, sadık insanların adedinde azalma olduğunu söyleyen Şeyhî, vefâsızlığın gelmiş olduğu boyutu da gözler önüne serer:

Heyhât kanı dünyada bir âşık-ı sâdık
 Kim terk ola mahbûbu rızâsında rızâsı

Ş. K.6-17

Rahatlığı bulan kişilerin dostlarını unutmaları, vefâsızlığın belirgin özelliklerinden biridir:

Dôst yolunda olur devlet eşiğinde mukîm
Her kime feth edeler baht u sa'âdet kapısın

Ş. G.141-2

Dünya ve dünyalıkların vefâsız, sevgisiz oluşları, bir gerçek olarak dururken
bunlardan yana vefâ beklentisine girmek hatadır:

Dehr-i pür-kahrıla mihr ile vefâ yoktur hîç
Bir nefes câmdır ancak gönül ârâm-gehi

Ş. G.197-5

Dostların daim kalmamaları, dostlukların sona ermesi de sonuçta vefâsızlığın bir
uzantısıdır:

Gittin vefâ-yı ʿahdi sığın bizi terk edip
Bildik zamâne dostluğuna yoğ imiş bekâ

AD.(Mm)Tc.1-3-2

Dostlarla bağıni koparanların bu vefâsız davranışları, dostlukların bitmesine sebep
olurken toplumda dostluk kavramının da zayıflamasına neden olur:

Yâd et bilişi hulk ediben yad ile biliş
Yâd etmedikçe unutulur yad olur biliş

AD.G.245-1

Toplumda ahdı, andı sağlam dostların kalmamış olması, kişilerin sözlerine
sadâkat göstermemeleri, toplumun yeni, ama gerçek yüzüdür.

Kanı bir ahd ü peymânı bütün yâr
Kanı bir kavli gerçek doğru dil-dâr

Ns.G.110-1

Kanı ahdında şol sâbit- kadem kim
Koyam adın anın gerçek vefâ-kâr

Ns.G.110-11

Âlemde bu gün ahdı bütün yâr ele girmez
Yandırdı diken bağrımı gül-zâr ele girmez

Ns.G.177-1

Derd ü gam ile yandı gönül yâr bulunmaz
Çok dâr ü diyâr istedi deyyâr bulunmaz

Ns.G.178-1

Yârem deyici çok durur ammâ be-hakikat

Fursat gelicek biri vefâ-dâr bulunmaz

Ns.G.178-2

Ahde vefâ kılmadı yar-ı vefâ-dârımız

Yâr ile gör kim neçe düştü aceb kârımız

Ns.G.190-1

Zamane insanların vefâsızlaşmaları, sözlerini tutmamaları, zamanın getirdiği bir bozukluktur.

Reng-i izârı zerd olup ol lâle-çehrenin

Bâg-ı zâmanda kalmadı bûy-i vefâ diriğ

AP.K.44-7

Kanı kavlı ü karâr ü ahd ü peymânlar unuttun mu

Yâhût ol içtiğin eymân yalan mıydı hey imânsız

AP.Mf.9

Vefâ göstermesi gerekenlerin, tanıdıklardan ziyade yabancılara iltifat etmeleri, taaccüb edilmesi gereken bir durumdur:

Sâkiyâ bezm-i behişt-âbâddan feryâd kim

Âşinâlar yâd oluptur yâdlar bîgânedir

Nc.G.60-5

Unutuldu sana cânlar verdiğim yâd olmadı

Gerçi derler dostum varın veren yâd olmadı

Nc.G.565-1

Sevilen insanlarda vefâdan ziyade vefâsızlığın görülüyor olması, beklenmeyen bir davranış şekli olsa da, zamanın değişen yüzüdür bu:

Deme kim yârda yok cevri ü cefâdan gayrı

Ne dilerse bulunur mihr ü vefâdan gayrı

Nc.G.599-1

Kim anar yoluna cân verdiğini ey Yahyâ

Unuturlar seni bî-çâre hemân ölmeyi gör

ŞY.G.97-5

4. 11. 11. Hoşgörüsüzlük

Sabrı öğütleyip aceleciliğe geçit vermeyen bu kültürün mensupları, yine inanç, gelenek ve göreneklerinin bir sonucu olarak hoşgörüyü öngörürken, hoşgörüsüzlüğe

tahammül etmemişler ve bu tür davranışları da eleştirmişlerdir.

Ger harîmin hürmeti beytû'l-haremde olsadı
Ka^cbe'ye kandan gireydi hergiz ol ^cuzza vü lât

AD.K.12-14

Sorunların artıp sıkıntının son kerteye geldiği demlerde, hata yapanların hatalarını hoş karşılamayan anlayışsızlar yerilmiştir:

Saçıyla ay yüzün gizler gözüm zülfü hamın gözler
Bulutlu günde insâna görünür kible-gâh eğri

AP.G.329-3

Bazı işlerde normal karşılanması gereken olayları normal görmeyip abartmak, o işlerin özünü bilmemek, onlara vakıf olmamak demektir:

Habib âşıkı cevri etmese habib olmaz
Tabib nicesin öldürmese tabib olmaz

Nc.G.221-1

Bazı duyguları yoğun ve derin yaşayanların hallerinden anlamayıp onları bu durumdan dolayı horlayanların bu davranışları hoş karşılanmamıştır:

N'ola ger hayret kılıp sûsen zebânı olsa lâl
N'ola ger hasret çekip ağlarsa bülbul zâr zâr

F.K.28-11

Hayâlî, sevdiğine seslenirken başka dinlere saygı göstermeyen hoşgörüsüzlere de göndermede bulunur üstü kapalı:

Nice bir ehl-i İslâm'a bu kînin
Behey kâfir senin de var a dînin

H.G.299-1

Usûlî, geniş gönüllü, hoşgörülü olamayanların hoşgörü sayesinde engin gönüllü olmalarını ister:

Beri gel can gözünü aç âlemleri seyrân eyle
Halka rahmet yağmurun saç gönlünü bir umman eyle

U.G.117-1

4. 11. 12. Aşağılık Hissi

İnsanların başkalarında görüp de kendilerinde olmayan özelliklerden dolayı kendilerini iyi hissetmemeleri sonucu meydana gelen aşağılık hissi, kıskançlık

duygusunun da işe karışmasına zemin hazırladığından kişileri yanlışlara sevk edebilir ve bu yanlışlar, sadece kişilerle sınırlı kalmayıp toplumun bütününe etkileyen bir şekil alabilir.

Nâbî, kendinde eksiklik hissedenlerin öfkelerine ve saldırgan tavırlarına işaret eder:

Rindân tekellüme haylî girâncadır
Kem-pâyenin gurûru fakîrin ta^cazzimi

Nb.G.888-4

4. 11. 13. Sadece Konuşarak İşleri Halletme Düşüncesi

İnsanların, bazı şeyleri yapıp etmeden sadece yapacaklarını söylemeleri, söylediklerini fiiliyata dökmemeleri, sözleriyle fiilleri arasında bir tezat oluşturduğundan, eleştiri konusu olmuştur.

Kuru söz ile ger kişiye el vereydi iş
Dâ^cî cihânı duta idi kâl u kîl ile

AD.G.147-4

İnsanların yapıp ederek işleri fiiliyata dökmekten ziyade, sadece çok konuşuyor olmaları, samimiyezsizliğin göstergesidir:

Eğer dilden gelen elden gele idi
Gedâ kalmaya sultan ola idi

AP.Kt.39

Çok söyleyen değirmene benzer sebâtı yok
Uzun uzak sayıklama âb-ı revân gibi

YB.K.34-8

4. 11. 14. Yalancılık ve Hilekârlık

Hiçbir toplumda da kabul görmeyen yalancılık ve hilekârlık, Dîvân şairlerinin mensubu olduğu toplumda, üzerinde daha da hassas durulan bir konu olduğunu söyleyebiliriz. Zira işin örfî tarafı yanında dinî bir yönü de vardır. Dinen de hoş görülme ve yasaklanan bu davranış şekilleri, bu toplumlarda daha farklı bir boyut kazanmış ve daha da şiddetli eleştirilmiştir.

Toplumda yerleşik olan, geleneklerle, inançlarla karışık kaynaşarak kültürün bir parçası olan bazı özelliklerin terk edildiğini söyler Nâbî:

Nâ-pâk yatar dest-i kerem dâmen-i ʿismet

Has-pûş kalıp çeşme-i hayvân unutulmuş

Nb.G.345-3

İnsanların hilekârlıkta şeytanı bile geride bırakmış olmaları, hilekârlık konusunda varılan noktayı belirtmesi bakımından manidardır.

Olmuş o kadar halk-ı cihân mekrde üstâd

Kim sâbika-i şöhret-i şeytân unutulmuş

Nb.G.345-7

İnsanların yaşadıkları toplumda ilaç (doğruluk) bulamaz hale gelmeleri, dermansız kalıp ölmeleri demektir.

Eylemiş der-beste dükkânın tabîb-i rûzgâr

Hokka-i pîrûze-i gerdûnda dârû kalmamış

Nb.G.353-2

Toplumun aşırı bozulduğundan, hırsızlık ve hilekârlığın aşırı boyutlara varmış olduğundan bizleri Nâbî haberdar eder:

Olmuşuz bir hîle-perdâzın esîr-i mekri kim

Sufre-i eflâktan nân-ı nücûmu çaldırır

Tîşe-i mekri havâle etse hâk-i hîleye

Mısır ile Bağdât'tan Şatt ile Nîl'i kaldırır

Etse bâd-ı mekr ile tahrîk-i deryâ-yı fiten

Şaşkın ördek gibi şeytânı götünden daldırır

Nb.Kt.32

Yüksek makamları yalancıların işgâl etmelerine karşılık, doğru söyleyenlerin azalmış olması, toplumun ayrı bir gerçeğidir:

Bir ʿaceb ʿâlemdeyiz rıfʿatta hep ehl-i hilâf

Kavline fiʿli muvâfık esdikâ eksilmede

R.K.32-17

Yalan söylenmemesi konusunda Rûhî, nasihat eder.

Hakka ikrâr eyleyenler kavlına sâdık gerek

Sâdıkul-kavlam der isen eyleme yalana meyl

R.G.739-3

Ahmedî, yalancı olanların halledebilecekleri sorunlar olsa da, o insanların yalancı olmalarından dolayı bu yardımlarını talep edip kabul edenleri, kınar:

Yılanın zehrine degin ne kim var kudretin eydür
Ne resm-ile ki der tiryâk deme kim yalan söyler

A.K.35-29

Toplumda doğru adam yaftasıyla dolaşanların, hevesleri peşinden koşan insanlardan daha aşağı olmalarına ve bu insanların yalancı olmalarına işaret eder Şeyhî:

Şehvet-perest kâzib olmaz mürîd ü tâlib
Anmaz murâdın ol kim yârın rızâsın ister

Ş. G.17-6

Yalancılık ve sahtekârlığın üst perdelere çıktığı toplumda, doğru söyleyenlerin yadırganıyor oluşları, toplumun bozulmada varmış olduğu noktayı gösterir:

Sabrım tükendi dediğimi hışm eder bana
Bir doğru söylemek kişiye çok günâh imiş

AP.G.130-3

Nedim, işini doğru yapmayan hilekârlara dikkat çekerken şarap üretimindeki hilekârlığı örnek gösterir:

Mürâyî hamri müselles deyi satıp zâlim
Şarâbın üstüne hürmet biraz da hîle katar

Nd.K.13-21

Sabit, toplumda yapmacık davranışları olanların, danışıklı tartışanların bu sahte hallerini, kalbi saf olanların dışındaki insanların göremediklerini söyler:

Anladın mı niyedir handesi meczûbların
Sahte giryesine müdde'iyân-ı fâlin

S.G.221-3

4. 11. 15. Bencillik

Sadece kendini düşünmek, başkalarının haklarını gözetmemek şeklinde açıklanan bencillik, kendi dışındaki her şeye kayıtsız kalmak düşüncesini içinde barındırdığından, toplumu direk ilgilendiren, topluma zararı dokunan bir davranış şeklidir.

Bir toplumda kendi çıkarlarını her şeyin önünde görmeye başlayan bencil insan tiplerinin adedinde artış olduğu zaman, mensup olunan toplumun selameti, gelişmesi, büyümesi, ilerlemesi gibi düşünceler askıya alınır, ferdiyetçilik ön plana çıkar ve bundan toplum etkilenir. Bilgin bilgisini paylaşmak istemez, hekim şifa dağıtma düşüncesinden ziyade farklı hesaplar peşinde koşturur, şeklindeki bencil yaklaşımlar,

toplumun ilerlemesi önünde bir engel olur ve toplum, yerinde sayar durur. Bu tehlikeyi gören Dîvân şairleri, bencil davranışları yermişlerdir.

Nâbî, bildiklerini hep kendine saklayıp mezara götürme sevdasında olan, bildiklerini insanlarla paylaşarak faydalı olmayı aklından geçirmeyen bencil insanları eleştirir:

Hüner ol mertebe kâsîd ki gezip kûy-be-kûy
Der-be-der köhne semer gibi harîdârın arar

Nb.G.158-4

Toplumda bencil insanların büyük bir yekun tutup toplumun geniş bir kesiminde bu duygunun hâkim olması, dikkat çekilen bir husustur:

Ehl-i himemin câyını hod-kâmlar almış
Ni^cmetkede-i himmetin lezzeti gitmiş

Nb.G.359-4

Bakmazdı kimse âyîne-i sâfa Nâbiyâ
Hod-bînlik ^calâkasına âlet olmasa

Nb.G.757-9

Hurşidi görüp hüsnüne mağrûr olursun
Âyine her-âyine eder kişiyi hod-bîn

Nc.G.382-5

Yûnus, nefsinin esaretini kabullenip yalnızca kendisi için bencilce yaşayanların, yoksullara, düşkünlere pencerelerini kapamalarına ve sadece kendileri için yaşamalarına karşı çıkar:

Begler azdı yolundan bilmez yoksul hâlinden
Çıktı rahmet gölünden nefis gölüne dalmıştır

Y.76

Toplumda karışıklıklar varken, bunları düzeltme yoluna gidilmeyip tamamen ferdî olarak vicdanı rahatlatmaya yönelik eylemlerin yapılıyor oluşu hoş karşılanmaz:

Zühd u salâha eylemeziz ilticâ hele
Tuttu egerçi ^câlem-i kevni fesâdımız

B.G.192-4

İnsanlara yardım etmesini bilmeden, sadece kendileri için bencilce yaşayanlar, bu davranışlarından dolayı eleştirilmişlerdir:

Cihânda kimden edersin ümîd-i hân-ı kerem

Bu tâbhânedede ikrâm-ı zayf bilmezler

Nl.G.52-2

4. 11. 16. Gururlu Olmama

Bazı toplumların üzerinde hiç durmadığı, bazılarınınca canlarının bile ötesinde görüp yalnızca onun için yaşadıkları gurura farklı pencerelerden bakılmasının temelinde yine kültürel farklılıklar yatar. Dîvân şiiri geleneğinin yaşandığı toplumlarda, gururuyla yaşamak, birçok faktörün önünde geldiğinden, gururlu olmama durumu eleştirilmiştir.

Şeyhülislam Yahya, iyilikleri, makam ve mevki sahibi kimselerin gölgesi altında, onların minnetiyle yapmaya çalışanlara karşı çıkar:

Câme-i in'âm ehl-i câha komaz ihtiyâc

Şâkiriz eltâf-ı hûrşîd-i cihân-efrûzdan

ŞY.G.277-3

4. 11. 17. Kindarlık

Büyük ve ulvî düşünebilmenin zıddı olan kindarlık, bireyleri büyük düşünmekten alıkoyup küçük hesaplar peşinden koşturduğu, başarılı insanlara husumet beslenmesine, belki de bunun bir uzantısı olarak onlara zarar verilmesine neden olduğu için toplumda beğenilmeyen bir karakter olarak görülmüştür.

Kişileri, toplum huzurunu bozacak fiillere yöneltme ihtimali yüksek olan kindarlığın bu yönlerinden dolayı toplumsal bir boyutu vardır ve bu yüzden de sosyal eleştiri konusu olmuştur.

Mücrim ü âsî isem lûtf ile rahmet yaraşır

Pâdişahım çün olur afv-i günah şân-ı kerem

Nc.K.18-27

Dindar olup da kindarlıklarına son vermeyenlerin dinî kisveleriyle çelişen kindarlıkları eleştirilmiştir:

Hat gerekmez safha-i ruhsar-ı gül-fâmında kim

Görmedik cem olmamıştır bir yere kin ile din

Nc.K.20-24

Göründüğünden farklı, içten pazarlıklı ve kindar insanların durumlarını anlatan Bâkî, insanların saf olmalarını öğütlemektedir:

İnsân odur ki âyine-veş kalbi saf ola
Sînende n'eyler âdem isen kîne-i peleng

B.Mm.1-1-4

Fuzûlî, kötü insanların yapmış oldukları kötülüklerin ve niyetlerinin farkına varıp da, dikkate alınmaya değer bulunmayanları dikkate alıp bu durumdan rahatsız olan iyi insanları, hasetçileri önemseyerek böyle davranmalarından dolayı kınar:

Gam değil ehl-i garaz eylerse benden men^c-i hayr
Gam değil ehl-i hased bağlarsa ben miskîne kîn

F.Kt.33

İnsanlara karşı sevecen olamayıp da kin güdenler eleştirilir.

Sâf kıl âyîne-i kalbini mânend-i kadeh
Olmagıl kimseye kan yağı mey-i nâb gibi

H.G.604-3

4. 11. 18. Kötü Alışkanlıklar

Kötü alışkanlıkların belirmesinde de birinci etken toplumun kültürü olmaktadır. Her toplumun kötülere de iyilere de bire bir örtüşmeyebiliyor. Bir toplumda alkollü içecekleri içmek, hoş karşılanmazken başka bir toplumda bu içecekleri almanın bir sakıncası görülmez.

Dîvân şiiri geleneğinin sürdüğü çağlarda, kötü kabul edilen alışkanlıkların günümüzde de geçerliliğinin devam ediyor oluşu, kültürün miras olarak ileriki nesillere taşınmasıyla açıklanabilir. Zaten birçok hususta durumun günümüzden pek farklı olmadığını daha önce belirtmiştik. Bu yönden sosyolojik araştırmalara büyük oranda kaynaklık edebileceğini söyleyebiliriz, bu konuların.

Aşağıdaki kıt'asında Nâbî, dünyanın, yaşanan dar çevrenin tadının tuzunun kaçmasına sebep olan ahlâk yoksulu insanların kötü alışkanlıklarına işaret eder:

Bu gûne tadı tuzu kalmadığı Şehbâ'nın
Emîn-i memlehanın bî-nemekliğindendir
Bu denli bâr-ı girân olduğu bu memleketin
Hımâr-zâde fakîrin eşekliğindendir

Nb.Kt.33

Rûhî, çok, ama boş konuşanlara işaret eder:

Hep maglâtadır laklaka-i bâtin u zâhir

Bir nokta imiş asl-ı suhan evvel ü âhir

R.(Mm)Tb.1-5-8

Ahmed-i Dâ'î, gıybet eden, gammazlayan ve boş, gereksiz yere konuşup da eleştiri yapanları kınar.

Yâ ilâhî sen kana^cat gencini erzâni kıl

Bir mukadder rızık için bârî nedir bu türrehât

AD.K.12-33

Bir ölümsüz dirlik ile bir dükenmez genc ver

Kim ne gaybet olsun anda ne gile ne mühmelât

AD.K.12-34

Bedr-i kâmil kim felekten nûr eder halka nisâr

İtlerin hîc^cav^cavından var mıdır noksân ana

AD.K.27-22

Usûlî, başkalarını eleştirmekten, başkalarının arkasından dedikodularını yapmaktan geri durmayanların, bu fiilleriyle cehenneme yaklaştıklarının şuurunda olmamalarına dikkat çeker:

Deme hışm eyleyip halka fülân kişi fülân etmiş

Cehennem oduna yanam fülân ibni fülân için

U.G.103-3

Sabit, ahlâken çöküntüde olan ve nasihate en çok ihtiyacı olanların, nasihatçi konumunda oluşlarına şaşırır ve nasihate muhtaç olanların nasihat veriyor olmalarını eleştirir:

Muglime hâl-i dil ile katı çok pend etti

Söyleye söyleye ağzında götün tüy bitti

S.Mf.158

4. 11. 19. Samimiyetsizlik

Söylediklerinde, yaptıklarında, her iş ve fiilinde samimiyetten uzak davrananlar, hemen hemen tüm toplumlarda hoş karşılanmamış, bu alışkanlıktan dolayı eleştirilmiş, hatta hakaretlere bile uğramışlardır.

Bir konu üzerinde dürüst olmamak, dürüst davranmamak, toplumu derinden etkileyen bir fiil olarak algılandığından Dîvân şairlerinin bu davranışları sergileyenlere

karşı tutumları çok net ve keskin olmuştur. Zira toplumun bütününe etkileyecek, toplumu bütün hastalandıracak bir yapıya sahip olan bu sıfatlar, hak ettiği eleştiriyi de görmüştür.

Bazı konularda samimi olamayanların, birtakım bahanelerin arkasına sığınmalarındaki samimiyetsizlikleri gözlerden kaçmamıştır:

Değildir kâr u bâr-ı câh mâni^c kurb-ı Yezdâna

Hâşîri âlet-i kurb etme zâhid bu riyâdan geç

Nb.G.38-2

Yıkılır gâ'ile-i zelzeleden kasr-ı visâl

Çâr esâs üzre yapılmazsa metânet gelmez

Nb.G.278-5

İtibarlarını kaybedenlerin, durumlarını düzeltme yönündeki samimi olmayan, cılız çabalarındaki isteksizlikleri, kendilerince gizli tutulmaya çalışılsa da, gizlenemez.

Maksadları miyân u dehânın beyânıdır

Ma^cdum i^ctibârın edenler nevâdire

Nb.G.701-5

Yaşantılarını halkın gözünde farklı görünebilmeye hasreden, samimiyet ve içtenlikten uzaklaşan halkın bu fiilleri, insanların gözlerini boyasa da, aydınları kanaatlerinde bir değişikliğe sebep olmaz.

Bu zühd ü riyâ başına halkın ne belâdır

Mahrûm eder erbâbını zevk-i dü-cihândan

Nb.Mf.42

Rûhî'nin meşhur Terkib Bend'inden aldığımız aşağıdaki beyitlerde, Allah dostu görünüp de kutsal mekânlarda bile kutsal görünen tespih gibi aletlerle dünyalık kelâm edenlerin samimiyetsizlikleri, eleştirilir:

Vardım seherî tâ^cat için mescide nâgâh

Gördüm oturur halka olup bir nice gümrâh

Girmiş kimisi vahdete almış ele tesbîh

Her birsinin vird-i zebânı çil ü pencâh

Dedim ne satarsız ne alırsız ne verirsiz

K'aslâ dilinizde ne nebî var ne hod Allah

Dedi biri kim şehrimizin hâkim-i vakti
Hayr etmek için halka gelir mescide her gâh

İhsânı ya pencâh ya çildir fukarâya
Sabr eyle ki demdir gele ol mîr-i felek-câh

Geldiklerini mescide bildim ne içindir
Yüz döndürüp andan dedim ey kavm olun agâh

Sizden kim ırağ oldu ise Hakk'a yakındır
Zîrâ ki dalâlet yoludur gittiğiniz râh

Tahkîk bu kim hep işiniz zerk u riyâdır
Taklîddesiz tâ'atiniz cümle hebâdır

R.(Mm)Tb.1-9.1-8

Rûhî, başka bir beytinde samimi ve yürekten insanların az bulunmasına, samimi insanların azalmış olmasına işaret eder:

Yanlıştır o kim dehrde °aşık ele girmez
°Âşık çok olur °âşık-ı sâdık ele girmez

R.G.512-1

Din ehlinin taklitçi bir kisveye bürünmeleri, eleştiri konusu olur:

Hep mukallid gördük erbâb-ı salâhın °âlemin
Ol mukallidlerde âsâr-ı hakîkat bulmadık

R.G.596-2

Sevimsiz insanların, yapmacılıktan öteye geçmeyen samimiyetsiz dostane yaklaşımlarına vurgu yapmak isteyen Şeyhî, samimiyetten uzak yapılan ihsanlarda tadın tuzun olmadığını söyler:

Yâr elinden zehr hoş ağyârdan
Şekker ü helva yese nâ-hoş gelir

Ş. G.76-6

Aşk gibi beşerî duygulardan mahrum olup da pişmeyenlerin ibadetlerini yaparlarkenki samimiyetsizlik ve ruhsuzluklarına işaret eder Şeyhî:

Kangı dimâğ içindeki aşkın hevâsı yok
Bin hacc ederse Merve hakkıyçün safâsı yok

Ş. G.94-1

İbadetlerini sadece mescit ve zaviyelere hapseden riyâ ehlinin bu samimiyetten uzak yaklaşımı, eleştirilir:

Mescid ü zâviyede çünkü riyâdır sürülen
Pes niyâz etmeğe bir gûşe-i mey-hâne gerek

AD.G.95-5

Toplumdaki yapmacıklık ve samimiyezsizliklere tepki olsun diye samimiyet kokusunun yayıldığı davranışların özlemi dillendirilir:

Nâsıhın pendini ko şûr ile gavgâyı ilet
Zerk u sâlûsı gider ıışk ile sevdâyı getir

AD.G.184-2

Sözde kaldıkça, öze mal olmadıkça imanlı olduğunu sananların, öyle sadece dilde şahadet getirmekle imanlı olabileceklerini düşünmeleri, Nesimî'ye göre hatadır:

Ey Nesimî Hak katında çün yakîn îmân imiş
Her şehâdet kim yâkından taşradır îmân değil

Ns.G.230-18

Necâtî, bazı dindar görünenlerin samimiyezsizliklerine işaret eder:

Na'sun me'al-libâs vera ehli okuyup
Tezvîr eliyle câme-i zerk ü riyâ biçer

Nc.G.158-2

Toplumdaki insanların çoğunun doğallık ve sadelikten uzaklaşıp gösteriş, riya hastalığına müptela olmaları, Bâkî'nin dikkatleri çektiği ayrı bir husustur:

Metâ^c-ı bâde-i gül-reng şimdi ayakta
Kumâş-ı zühd ü riyâ durmayıp satılmakta

B.G.444-1

Hayâlî, samimiyezsiz olan insanları şöyle eleştirir:

Nâme-veş olma iki yüzlü gül ol defteri dür
Resm edinme iki dilliliği mânend-i kalem

H.K.24-9

Nâ'ilî, bazı samimiyezsiz tutumların, başkalarınca hiçbir şekilde anlaşılamayacağını düşünen insanların, yanıldıklarını söyler:

Bir zamân da sabr edin ey müflisân-ı nakd-ı ayş
Böyle kalmaz germ bâzâr-ı riyânın şöreti

Nl.K.34-7

Bir şeylere gönülden bağlı olmayan, eğreti duruşlu samimiyetsiz tiplerin, samimiyetten uzak bir edâ ile sözü uzatıp konuşmaları şöyle eleştirilir:

O reh-revâna ki Hızr u Kelîm bedrekadır
Fürûg-ı âh yeter şem'-i Turu n'eylerler

Nl.G.51-5

Zühd ü riyâ metâ^cını yârâna satmanız
Anlara ol kumâş çıkışmaz uzatmanız

ŞY.G.143-1

Gösteriş olsun diye ibadet edip de doğal davranamayanlar, Şeyhülislam Yahya tarafından eleştirilir:

Mescidde riyâ-pîşeler etsin ko riyâyı
Mey-hâneye gel kim ne riyâ var ne mürâyı

ŞY.G.432-1

Fehîm-i Kadîm, toplumun gözünü boyayıp kendilerini dürüst diye lanse eden birtakım dindar kisvelilerin samimiyetsizliklerine işaret eder:

Ta^cn etme Fehîm etse vuzû^c meyle fakîhâ
Dîvânedir ol zâhid-i sâlûs degildir

FK.G.102-7

Şeyh Gâlib, toplumda yapmacık davranıp samimiyetsiz olanları yerer:

Bırak riyâ revîşin merd odur ki âlemde
Küşâde-meşreb ola rind ola kalender ola

ŞG.G.274-5

Sabit, özünde temiz olmayıp da görünüşünde farklı görünenlerin bu samimiyetten uzak davranışlarını eleştirir:

Heb kahbenin mümessek idi cümle yaldızı
Ta'tîr ederdi gül gibi cânın dimağını

S.(Mm)Tc.1-5-3

4. 11. 20. Yüzeysellik

Her yönden dolu bir insanla, zıddı durumdaki birinin olaylara yaklaşımları farklı farklıdır. Olaylara yüzeysel, başkalarının gözleriyle bakanlar, derinlikten uzak, basit yaradılışlı oldukları için bu insanların davranışları eleştirilere malzeme olmuştur.

Toplum, her yönden sağlıklı düşünmesini bilen, kararlarını vermekten aciz olmayan, olayların kökenine kadar inebiliip olayları irdeleyebilenlerin omuzlarında yükselirken, olaylara çok sathi yaklaşanların, burnunun ucunu dahi görmekten aciz kimselerin elleriyle de uçurumlara yuvarlanır. Topluma bu şekilde zararı dokunan sathilik eleştiri konusu olmuştur.

Şair, bazı şeylere yüzeysel bakıp anlamadan, olayları derinlemesine kavrayamayanların sathiliğine kızar:

Aramaz kimse ma[°]ânî vü nikâtın ketbin
Nakş-ı ser-levha vü dîbâçe-i halkârın arar

Nb.G.158-2

Bir şeyleri yapıp da o işin özünü ruhunu tanımayan, bilmeyen ve kendilerini o işte mahir sananların, işlerin içyüzlerine nüfûz edebilecek yeteneklerden uzak olduklarını bilmemeleri hazindir:

Sûziş-i [°]aşka giriftar olmayan dil dil midir
Olmayan âvâre-i kûy-ı cünûn [°]âkil midir

Nb.G.168-1

İnancı, kılık-kıyafete hapseden ve insanlara görünüşlerine göre hürmet eden boyutsuz, derinliksiz insan tepki gösterilir:

Bir âdemi ger cübbe vü destâr ile görsen
Eylersin anın cübbe vü destârına ikrâm

R.(Mm)Tb.1-10-2

Bazı değerlerin kıymetini bilmeyen insanların, iyiyi kötüden ayırt edebilecek yetilerini kaybetmelerine hayıflanılır:

Hayf ol gühere kim yeğ iken kıymeti dürden
Harc oldu hebâ yere bilinmedi behâsı

Ş. K.6-20

İnsanları dış görünüşleriyle değerlendirip sûreti gören, fakat sûreti göremeyenler, bu sathi bakış açılarından dolayı kınanırlar:

Gönlüm evin harâbe deyi hor tutma kim

Genc ü güher hazînesi vîrân içindedir

AD.G.92-6

Gerçek, samimi insanları ölçüp tartamayan, anlamayan tecrübesizlerin bu tecrübesizlikleri eleştirilir:

Kadrin ne bilsin ol kişi kim bilmedi seni

Gevher-şinâs olan kişi sâhib-nazar gerek

AD.G.113-3

Nesimî'ye göre insanları sadece söyledikleri ve dış yapılarıyla değerlendirmek hatadır:

Kanı dilinde ikrâr eyleyen kim

Hakka yoktur anın gönlünde inkâr

Ns.G.110-4

Ahmed Paşa, insanların sadece gördüklerine takılıp da işlerin içyüzlerini anlayamamalarını ve anlamak için de bir çaba içine girmemiş olmalarını eleştirir:

Nitekim her dânenin zımnında muzmerdir şecer

Zerre-i hâk-i derinde şöyledir muzmer güneş

AP.K.19-16

Necâtî, insanları kılık-kıyafetleri ve anlık halleriyle; olayları görünen yüzleriyle değerlendirenlerin bu tutumlarını doğru bulmaz:

Ayı mesel edinir şular kim

Destar ü libâsı nâs derler

Gönlü kararır hilâl olunca

Âyinesi tuttu pas derler

Bedr olsa hilâl gülse yüzü

En-nâsu me'al-libâs derler

Nc.Kt.27

Toplumun, bazı duyguları yoğun ve şiddetli yaşayanların ne yaşayıp hissettiklerini bilmeden, onları kınayıp ayıplamalarına karşı çıkan Fuzûlî, toplumun anlamadığı hususlara onay verdiğini belirtir:

Belâdır şehirlerde ben kimi rüsvâ-yi halk olmak

Ne hoş Ferhâd ü Mecnûn menzil etmiş kûh u sahrâyı

F.G.277-4

Kişilerin görüntüye takılan dikkatlerini görünmeyende yoğunlaştıramamaları durumunda bazı şeylerin farkında olamayışlarına eleştirilerini yöneltir Hayâlî:

Çerâğın nûrunun pervâne bildi kıymetin ancak
Görünmez çeşm-i huffâşî temâşâgâh şebden yeg

H.G.294-4

4. 11. 21. İçten Pazarlık

Her işte faydacı bir yanın gözetilip kollanmasıyla ortaya çıkan içten pazarlıkta tamamen çıkar gözetildiğinden, bu durum, toplumun da zararına olacak bir sonuç doğurmuştur. İnsanların hep bazı hesaplar üzerine birbirlerine yaklaşmaları halinde, dostluk, arkadaşlık, iyilik, doğruluk, samimilik gibi daha birçok kavram raflara kaldırılır ve toplumda kimsenin kimseye güvenmediği, verilen bir kuru selamın ardından neyin talep edileceği beklentisine neden olacak septik davranış şekilleri yoğunluk kazanacağından içten pazarlık, toplum yapısına, sağlığına çok zarar veren bir öge olarak algılanmıştır.

Dîvân şairleri, topluma aykırılığını, insanî ilişkileri, insanlık gibi soyut kavramları kaldırıp yerine menfaat olgusunu oturtmasından bildikleri İçten pazarlığı, ayrıca açık olmaması, gizli, saklı, sinsî bir yanının olmasından dolayı eleştiri konusu yapmışlar ve eleştirmişlerdir.

Nesimî, dîdâra erebilmek için dünyâ meylinden olduğu kadar Âhiret kaygısından da-Cennet, Cehennem- sıyrılınması, içten pazarlıktan uzaklaşılması gerektiğini vurgular:

Gel gel ki sende ayrı müştâka cân gerekmez
Müştâka sensiz ey cân iki cihân gerekmez

Ns.G.175-1

Kalbini arındırıp da saflaştıramayan, hep bir şeylerin hesabı içinde olanlar eleştirilmişlerdir.

Mûsâ tek eger âşık isen gönlünü arıt
Sâf olmayıcak âyîne dîdâr ele girmez

Ns.G.177-9

Hep bir fayda, yarar umularak, samimiyetten uzak, içten pazarlıklı, ruhsuz yapılan amellerde içten pazarlığın yapılıyor oluşu, amellerin ruhu ile bağdaşmadığı gibi kişilerin ruh dünyalarında da büyük tahribatlara yol açar bu yaklaşım.

Bunca hây u hu vü bunca hây u hû

Aç arık ulak imiş içi kuru

Gerçi olur mahşerin adı ulu

Bağrımı kıldı bu bahşîş yâralı

Ns.Ty.264

Yapılan iyiliklerin ardından, bu iyiliklerden yana bir beklenti içine girmek, iyiliklere gölge düşürmek demektir:

Meyl et gözüm yaşına eyâ serv-i hôş-hırâm

Derler ki eyle iyiligi âb-ı revâna at

Nc.G.33-4

Bir emek verip de bedel ödemededen ve birilerine bir katkıda bulunmadan, o kişilerden gelecek tek taraflı lütuf ve iyilikleri kabul edenler, küçük menfaatleri için sürekli içten içe hesaplar yapan içten pazarlıkçılardır, Fuzûlî'ye göre:

Kim ki benden nef^c bulmaz istemen nef^cin anın

Ol ki nef^cim yok ana nef^ci bana olmaz helâl

İstemen nâ-dân bana ger verse genc-i sîm ü zer

Kim ^civâzsiz mâla nâ-dândan tasarruftur vebâl

F.Kt.27

4. 11. 22. Memnuniyetsizlik

Asi, mutsuz, melankolik bir ruh yapısının uzantısı olan memnuniyetsizlikte, hayata karşı hep somurtkan ve ekşi nazarlarla bakıldığından, ileri boyuttaki psikolojik rahatsızlıklara zemin hazırlanmış olur ve bu durum, fert kadar toplumun da olumsuz etkilenmesine sebep olur.

Dîvân şiiri geleneğinin etkili olduğu yüzyıllarda din faktörünün de etkisiyle kişilerin tam bir kulluk bilinciyle hareket etmeleri beklenmiştir. Buna göre insanların hallerinden memnun olmaları, hallerine şükretmeleri istenirken, asi bir tutum sergileyip memnuniyetsizliklerini dillendirmeleri hoş görülmemiş, asi bir portre çizenler, eleştirilmişlerdir.

Mutluluğu becermeyip her şeye asi olanların, ömürlerinin kısa olacağı söylenir:

Zillettedir karârı eger sağ olursa da

Kûtâh olur hayâtı sitemkâr olanların

Nb.G.427-2

Güzel bakıp da güzel göremeyen, hep birilerinin ayıplarını, kusurlarını araştırıp çıkarmaya çalışanlar eleştirilmişlerdir:

Ko hâsid  ayb-cu olsun sen ey tâb ım hüner-b n ol
Nazar a lâdan a lâya olur edn dan ednâya

R.G.955-6

Toplumdaki heyecansız, ruhsuz, donuk insanlar   yle eleştirilir ve ayıplanırlar:

Gözlere uyhu harâm olsa gerektir bu gece
Hiç kişi uyuya mı vasl-ı dil- r  gecesi

AD.K.14-19

Toplumda hep somurtup yüzü karanlık ve gölgeli olan insanları Bâkî,   yle eleştirir:

Hat u h l öldürür  u   k  t b-ı   r z incitmez
Zevâli bilmek istersen ziy dan bilme zıldan bil

B.G.312-3

Sabit, en güzel şeylerde bile olumsuz bir yan arayıp da bulan cahillerin bu tutumlarına dikkat çeker.

Midhat-ı kilik ile p r-zevk olmayan muhtel dimağ
 a   -i ney-şekerde telh -i afyon bulur

S.K.4-23

4. 11. 23. Sıkıntılara Katlanamama ve Fedakârlığa Gelememe

Dîvân edebiyatı geleneğinde ve toplumun genel yapısında, as de bir hayat özleminden ziyade, eziyet ve sıkıntılarla olgunla ılacak bir hayat özlemi yaygındır. Bu yüzden erb in,  ile gibi kavramlar bu toplumun ve edebiyatının içinde mevcuttur.

Kişi, eziyet ve sıkıntı çektiği, bunlara sabredebildi i oranda olgunlaşır ve kâmil insan olur. Kâmil insan tipi bu toplumun idol tipi olduğu için, bu tipin tersi olan sıkıntısız, sorunsuz bir hayat özlemiyle hiçbir fedakârlığa yanaşmayan, hiçbir şekilde, hiçbir zararına gelemeyen insan tipi nefretle bakılan bir tip olmuş ve eleştirilmiştir.

Hayâlî, sıkıntıya, fedakârlığa gelemeyen, sıkıntıyı gördü yerd  sıvı ıp kaybolan nâmert tipli insanların varlığından haberdar ederken bizleri, mert ve nâmert tiplerinin olaylar karşısındaki tutumlarını sergiler:

Bel ya merd olanlar sabr eder n -merd olan d ymez
Tam m olsa ay arı etmez altına ziyân  te 

H.G.228-3

Arzuları için sıkıntı çekip de arzulanamı değerli kılamayan sıkıntı ve eziyetlere gelemeyen rahat ehli eleştirilir:

Kıldı şerer-i âh ile Mecnûn anı zerkâr
Sen hâne-i Leylâyı siyeh şâl mı sandın

H.G.268-4

Sıkıntısız, rahat ve sorunlardan kaçarak yaşamaya çalışan cesaretsizlerin bu cesaretsiz tutumları yerilir:

Lezzet-i dermânı idrak eylemez bî-derd olan
Bezm-i derdin câmını nûş eylemez nâ-merd olan

H.G.438-1

Bir şeyleri sadece talep edip de iş onları elde etmek için mücadeleye gelince cesur davranamayıp korkup tırsanlar, istediklerinde gerçek anlamda samimi olamayan insanlardır:

Mahabbet bahri kim dürr-i şeb-efrûz ile nemlidir
Nehenginden edersin ihtirâzı dalabilmezsin

H.G.442-3

Her firâkın bir visâli her belânın âhiri
Her cefânın bir vefâsı her gamın pâyânı var

YB.G.58-3

4. 11. 24. Boyutsuzluk

Hayata tek bir pencereden bakıp hayatı tek yönlü görmek, iç âleminin dışına çıkıp da başka renklerle tanışmamak, kişiyi boyutsuzlaştırır ve olaylara çok yönlü yaklaşması önünde bir engel oluşturur. Olayları hep tek yönlü görme temayülü yanlışları, yanlışlar toplumun zararına olacak öğeleri getirir.

Boyutsuzluk, cehaletin ayrı bir koludur. Kendini yeterince yetiştirip olgunlaşmayanların, olaylar karşısındaki tutum ve duruşları hep aynı kalır. Kendileri iyi bir eğitimden geçen ve aydın sıfatını alan şairler, olaylar karşısında esneyemeyen, mündemiç bir duruş sergileyen cahil insan tiplerini boyutsuz diye eleştirmişlerdir.

Toplumdaki kuru, hissiz, dümdüz insanlar, bu vasıflarıyla yerilmişlerdir.

Her bü'l-heves teraşşuh-ı eşke değil garîk
Her kim olur tabi^cati yâbis ter istemez

Nb.G.304-4

Hayatta tek boyutlu yaşayıp da hayatın acı tatlı bütün yönlerini bilmeyenler, yaşamamış ve görmemişliklerinden dolayı eleştirilmişlerdir:

Bâğ-ı dehrin hem hazânın hem bahârın görmüşüz

Biz neşâtın da gamın da rûzgârın gömüşüz

Nb.G.319-1

Dünyanın farklı renklerinin de olduğunu bilmeyenlere, dünyanın değişik hallerinin olduğunun bilincinde olmadan rahat yaşayanlara da seslenilir:

Bu kârgâhın anlamayan germ ü serdini

Kâfûrun anlamaz eserin zencebîl ile

Nb.G.746-4

Bazı duyguları yaşamamaktan dolayı, onlar hakkında bir fikirleri olmayan, tek boyutlu yaşayıp hayata at gözlüğüyle bakan insanlar şöyle eleştirilirler:

Beste-çeşm-i zevâhir-i elfâz

Ma^cnî-i râz n'olduğun bilmez

Ta^cir-i hâne-zâd-ı künc-i kafes

Zevk-i pervâz n'olduğun bilmez

Nb.Kt.46

İnsanların duygusuz, hissiz ve renksizliklerini söyler Nâbî:

Bir dîde ki bî-eşk ola bir sîne ki bî-^caşk

Germ-âbe-i vîrân gibi yok âb ile tâbı

Nb.Mf.68

Şeyhî de görüntüye, sadece görüneneye takılıp kalan ve görünenin ötesine geçemeyen tek boyutlu yaşayan insanları şöyle eleştirir:

Sûret ü nakşî gözleyen kâfir ü büt-perest olur

Âşık-ı sâdık olanın hâtırı lem-yezeldedir

Ş. G.37-4

Bakış açılarının farklılığından hareket eden Ahmed-i Dâ'î, küçük insanların bazı büyüklükleri görememelerini, onların bakış açılarındaki küçüklüğe bağlar ve istense de bazı şeylerin bu insanlar tarafından görülemeyeceğini ima eder:

Celâl-i rif^catin künhi bilinmez ^cakl-ı cüz'îden

Erişmez serçe ger bin yıl uçarsa şâh-ı tûbâya

AD.K.21-10

Sadece ibadetlerine güvenip de bir gün çaresiz kalacakların bu çaresizliklerinden habersiz oluşları, sadece tek yönlü yaşamaya devam etmeleri eleştirilir:

Ey niçe tâ'at kılan yârın kılısar bî-nevâ

Bin niyâz ehli geliser degme bir hum-hânedan

AD.G.137-4

Gerçek arifi tanıyabilecek görgü ve bilgiden yoksun toplumun bu boyutsuz hali, değerli insanların da hak ettikleri değerden yoksun olmalarına sebep olmaktadır:

°Âriftir ol ki °arş ana kürsî olur anın

Ednâ nazarda seyri semâvât içindedir

AD.G.273-2

Nesimî, insanları anlayabilecek kapasitesi olmayanların cezâ kesiyor olmalarına itiraz eder:

Fâş eyledim cihâna ene'l-hak rumûzunu

Doğru haberdır anın için dâra düşmüşüm

Ns.G.257-8

Bâkî, şeriatçıların dümdüz mantığına, derinliksizliklerine işaret eder:

Meyden safâ-yı bâtın-ı humdur garaz hemân

Erbâb-ı zahir anlayamazlar murâdımız

B.G.192-5

Yaptıkları lütuf ve iyiliklere dayanıp kişileri psikolojik olarak ezip o insanların kendilerini kötü hissetmelerine sebep olanlar, iyiliği, ihsanı bilip tanıyamamaları yönünden eleştirilirler.

Ne derd-i dil ki yüz gösterse devrandan değil mihnet

Budur mihnet ki şerhin kılmağa olmaya ehl-i dil

F.K.30-2

Alışılabilen bazı işleri yapıp bazı nimetlerden müstefit olanların, o iş veya nimetler konusunda hiç kafa yorma gereği duymadan kaynakları üzerinde düşünmeden, adet olduğu üzere rutin, boyutsuz, dümdüz yaşamaya devam etmeleri hoş karşılanmazken, insanların bu her şeyden habersiz, düşünmekten uzak, işlerin kaynağına inebilme imkânları olmasına rağmen böyle bir kaygıya düşme gereği duymayan tavırları yerilir.

Hamîde kadlerine rişte-i eşki takıp bunlar
Atarlar tîr-i maksûdu nedendir yayı bilmezler

H.G.53-4

Gerçek zenginlik ve güzellikleri görerek insanlıkları artıp çoğalan insanların yaşantılarını görüp ders alarak artıp çoğalamayan diğer boyutsuz insanların çoraklaşmış yüreklileri gösterilmeye çalışılır:

Hayâlî fakr şalına çekenler cism-i uryânı
Anınla fahr ederler atlas u dîbâyı bilmezler

H.G.53-5

Tek boyutlu rahat bir yaşam sürüp dünyanın sıkıntılarını çekerek olgunlaşamayanlar Şeyhülislam Yahya tarafından şöyle eleştirilirler:

Germ ü serdin çekmeyenler  âlemin âdem midir
Vâ izâ hiç sende eşk-i germ ü âh-ı serd yok

 Y.G.181-4

4. 11. 25. İdealist ve Fedakâr Olamama

Her toplumun ideallerini yine toplumun yerleşik kültürü belirler. Bir toplumda savaşlarda ölmek felâket sayılmışken başka bir toplumda şehadet şerbetini nûş etmek şeklinde idealize edilmiş ve ebedî mutluluğun anahtarı olarak görülmüştür.

Fedakârlık kavramında, yapılan bir iyilik veya lütfü karşılıksız yapma esastır. Böyle olunca bu kavramın önemsendiği toplumlar olduğu kadar, bunu, önemsemeyen toplumların varlığından da söz edilebilir. Fedakâr olunduğu nispette ideallere ulaşılabileceğini bilenler, idealleri için lazım gelen fedakârlıklardan da çekinmemişlerdir.

Toplumda hiçbir ideal gütmeyen amaçsız, gayesiz insanların bu davranış şekilleri hoş karşılanmadığından eleştirilmişlerdir.

Hayâlî, fikirleri ve hedefleri uğruna en sevdiklerinden feragat edebilip de geçemeyenleri, Mansûr'u hatırlatarak yerer:

Mansûr olan fenâ yoluna pâyidâr olur
Bu kârı sanma pîşe-i her şahsı lîvedir

H.G.65-3

Yol almak isteyip de özverili olamayanlara, hedefledikleri amaçlar için özverili olmaları gerektiği öğütlenir:

Kaddimiz yay etmek ile menzil aldık ok gibi

Tiğ-veş uryânlarız likin cihân kattâliyiz

H.G.191-3

Büyük düşünüp de büyük olanları hedef edinmeyen, küçük şeylerle iktifa edip mutlu olan küçük insanlar da eleştirilerden paylarına düşeni almışlardır.

Devlet-i dünyâyâ meyl etmez Hayâlî pak-dil

Şâhbâz-ı evc-i istiğnâ olan konmaz leşe

H.G.481-5

Gönlünü hurrem tutanlar lezzet-i dünyâ ile

Benzer ol etfâle kim şâdân olur helvâ ile

H.G.483-1

İki devlet müheyyâ kılsalar şanın görüp ey dil

Gedâ-yi kûy-ı cânân ol şeh-i âli-mekân olma

H.G.521-3

4. 11. 26. Merhametsizlik

Güçlü ve zayıfın bir arada yaşamsından doğan bu kavram, toplumun nizam ve intizamı için önemi küçümsenemez. Güçlülerin güçsüzler üzerinde baskı oluşturmaları, güçsüzlerin tahammül sınırlarını zorlamaya başladığı noktada toplumsal karışıklık ve kargaşalara zemin hazırlanacağından toplumun selameti için, merhametten yoksun davranışlar kınanmıştır.

Nâbî, toplumun değiştiğine kanıt diye, insanlarda merhametin kalmamış olup zalimleşmelerini gösterir:

Teşnegânın çâk çâk olmuş leb-i h^vâhişgeri

Çeşmesâr-ı merhametde bir içim su kalmamış

Nb.G.353-3

Beşer olunması hasebiyle herkesin kusurlu olabileceğini anlamayan, merhamet dilenenlere rahmet nazarlarıyla değil de gazap nazarlarıyla bakan tecziye verme makamındaki büyük insanların, katı tutumlarına değinen Ahmed Paşa, merhamet bulma ümidindedir.

Ahmed Paşa'nın merhamet dilendiği güç sahibi Fatih Sultan Mehmet'tir. Yapmış olduğu bir kusurdan dolayı gözden düşen ve saraydan tard edilen Ahmed Paşa, eski itibarının iadesi için "kerem" redifli kasidesini söylemiştir:

Kul hatâ kılsa nola afv-i şehenşâh kanı
Tutalım iki elim kanda imiş kanı kerem

Umarım cürmümü gark etmege rahmet suyuna
Mevc-i ihsânın ile cûş ede ummân-ı kerem

Bir kara toprağım ihyâ-yi memât etmek için
Yağsa cûdun bulutundan nola nisân-ı kerem

AP.K.20.27-29

Kusurlu addedilenlerin dinlenilip de anlaşılmasına dahi fırsat vermeyen güç sahiplerinin bu katı tutumları, merhametle bağdaşmaz.

Kullarız hâlimiz anlatmaya geldik kapıya
İntizârız ki icâzet vere sultân-ı kerem

AP.K.27-23

Birilerini, gelebilecekleri en yüksek yerlere getirip oradan en aşağıya gerisin geri bırakan ve bu insanları düştükleri yerlerden kaldırmak için bir el uzatmayı çok gören güç sahiplerinin bu acımasızlıkları yerilir:

Ne revâdır ki cihân lûtfuna gark olmuş iken
Kapı kapı dolanam bulamayam nân-ı kerem

AP.K.27-30

Birilerinin, ümidettiklerini kendilerinden uzaklaştırıp ümidetmeye de engel koyanların tutumları acımasız kabul edilir:

Nice bir gülmeye bu gonca-i gül-zâr-ı ümid
Bezenirken dem-i lûtfunla gülistân-ı kerem

AP.K.27-31

Kendine sığınanları koruması altına alan insanların aksine davranan bazı güç sahiplerinin bu davranışları, hayatın genel kaideleriyle ters düşer:

Su batırmaz utanır kendi mürebbâlarını
Beni n'îçin batıra gussâya ummân-ı kerem

AP.K.27-32

Merhamet göstermesi gerekenlerin, merhamet isteyenlerden merhamet esirgemeleri anlaşılır gibi değildir:

Hâric-i merkez ü hadd oldu çü üftâdeligim
Demidir merhamet et var ise imkân-ı kerem

AP.K.27-34

Geçmişte paylaşılan ortak anların, yaşanmışlıkların hatırına hatıra getirilmeyi
umanların, bu beklentilerini sükûta uğratanlara sitem edilir:

Nola ger yâd edesin Ahmed'i bir lûtfun ile
Gerçi lââyık degilim sana budur şân-ı kerem

AP.K.27-38

Değerli olanların kolay ve ucuz harcanması fikrine karşı çıkan Necâtî, bu
davranışın acımasızlık olduğu imasında bulunur:

Nice cûş etse deniz taşraya salmaz güheri
Sürme hışm ile kapından beni ummân-ı kerem

Nc.K.18-29

Besleyici, koruyucu konumdakilerin, bir müddet sonra koruyuculuktan vazgeçip
korunması gerekenleri desteksiz bırakmaları, korunmaya alıştırılanlara karşı yapılan
büyük haksızlıklardandır.

Şahâ elinde büyümüş iken revâ mıdır
Kumruyu durup inilede zâr zâr serv

Nc.K.21-37

Acınması lâzım gelenlerden merhameti esirgeyenler, tasvip edilmemiştir:

Devr cevrenden ten ü cânımda râhat kalmadı
Sûret-i hâlimde âsâr-i ferâgat kalmadı
Mihnet ü gam çekmeğe min bâ'd tâkat kalmadı
Rahm kıl devletli sultânım mürüvvet çağıdır

F.(Mm)Mu.1-2

İntihâsız cevrlar odlara yandırdı beni
Acı sözler tatlı cânımdan usandırdı beni
Halktan bî-hûde efgânım utandırdı beni
Rahm kıl devletli sultanım mürüvvet çağıdır

F.(Mm)Mu.1-4

Gücünün ve nüfûzunun rüzgârına kapılıp da zulmetmeye, kibre meyyal kişilerin
bu özellikleri eleştirilmiştir:

Şâhsın nola begim lütfet sipâha etme cevır
 Bî-külâh ü bende-i zerrîn-külâha etme cevır
 Ya'ni her bir nâ-tüvân-ı bî günâha etme cevır
 Kûh olursan da sakın bir berg-i kâha etme cevır
 Ger Süleymânsan nola hayf eyle âh-ı mûrdan

H.Th.1-2

4. 11. 27. Sorunsuz Bir Hayatı Kovalama ve Olgunlaşmama

“Ben” duygusunun egemen olduğu kişilerde fedakârlık, özveri gibi insânî duyguların ya hiç olmadığı ya da standartların çok altında kaldığı bir gerçektir. İnsanlar, ideallerini yiyip tüketince bir tek kendileri kalır ve yalnız kendileri için yaşamaya başlarlar. Bu yüzden de zararlarına olabilecek en küçük bir olay veya fiilin çok uzağında durur, hiç bulaşmadan etrafından dolanırlar. Bu kişiliğin hâkim olduğu kimselerden olgun insan davranışları da beklenemez zaten. Böyle olunca bu insanlar menfaatlerine olabilecek her işin içinde olmak isterler ve bu yöndeki her yolu da mübah saymaya başlarlar.

Sıkıntı ve eziyetlerin kişileri olgunlaştırdığı, onları kâmil insan (bkz. Sıkıntılara Katlanamama ve Fedakârlığa Gelememe; s. 302) haline getirdiğine inanılan bir kültürde, sıkıntılardan, elini taşın altına koymaktan çekinen menfaatperest insanların bu davranışları yerilmiştir.

Dünyada sadece mutlu olmaya şartlanıp da hayatta tek amaç olarak sorunsuz, mutlu bir yaşamı hedefleyenlerin başka bir şey düşünmeden isteklerinin peşinden koşmalarındaki bencil hayat felsefeleri eleştirilmiştir.

Felekde kâmvır olmak hüner degil Nâbî
 Hüner bir ehl-i dile sarf-ı himmet etmektir

Nb.G.235-5

Câhil müdâm defîne tedbîr eder gamın
 Âkil çeker zamân-ı vilâdetde mâtemin

Nb.G.601-1

Hayatta hiçbir risk almadan, rahat ve asûde yaşamaktan başka bir kaygısı olmayan gamsız insanların bu rahatlıkları eleştirilir:

H^vâhişger olma râhata kayd-ı hayât ile

Tâ [°]akd-i sulh etmeyecek kâ'inât ile

Nb.G.803-1

Sıkıntı çekerek veya sıkıntılara gelmeyerek kendini olgunlaştırmayanların bu ham halleri beğenilmez:

Bu denli cevır ü cefâ çektiğinden olma melûl

Cefâyile bulunur ehl-i hâle kadr-ı safâ

R.K.20-2

Ahmedî, yüreğinde bazı acıları, sıkıntıları duymadan yaşayanları, nâmert olarak niteler:

[°]Âşıkam diyende gerek [°]ışk odundan derd ola

Kişi kim gönlünde derdi yohdur ol nâ-merd ola

A.G.18-1

Şeyhî, acı çekenleri ve bu şekilde olgunlaşanları över.

Her lahza muhalif ol ana k' ola muvâfık

Derd ile geçir ömrünü k'oldu devası

Ş. K.6-19

Sıkıntısız yaşayıp da gamsız olan insanların adam olmadığını söyler Ahmed-i Dâ'î:

Cihânda hiç kişi bî-gam degildir

Meger kim ol kişi âdem degildir

AD.G.57-1

Mansur gibi aşk içinde başı dar ağacında asılacak bir Hak ehlinin bulunamadığını söyleyen Nesimî, insanların değişen çehre ve bakış açılarından haber verir:

Kanı Mansurlayın bir ehl-i Hak kim

Asıla aşk içinde başı ber-dâr

Ns.G.110-7

Sıkıntı çekerek olgunlaşamayan rahat insanlara çatar Ahmed Paşa:

Her gece eksik degil dilde belâ vü derd ü gam

Sanma kim bu hâne-i dervîş mihmânsız geçer

AP.G.53-3

Yüreği, içi rahat, sıkıntılardan uzak insanların boş olduklarını söyleyen Necâtî, hiçbir sıkıntısı olmadan, acı ve kederlerle pişip olgunlaşabilme ortamı bulamadan yaşayan ham insanların hamlıklarını söyler:

Şenlik hemîşe künc-i harâbât içindedir
Genc ola mı şu yerde ki vîrâne olmaya

Nc.G.9-4

Cihânda âdem olan bî-gam olmaz
Anınçin bî-gam olan âdem olmaz

Nc.G.219-1

Varlık içinde yaşayıp imkânlar denizinde yüzerken, sıkıntı ve eziyetlerin kıyılarına dahi yol uğratmayanların, olgunlaşmayı ummalarına karşılık Bâkî, olgunlaşmanın bu şekilde olamayacağı uyarısında bulunarak insanları bu yönde bilgilendirip öğütler:

Eger tahsîl-i derd ettinse düş kûy-ı harâbâta
Seni genc ettiler çünkim mukîm-i künc-i vîrân ol

B.K.11-1

Çekilen sıkıntı ve eziyetlerin, kişileri olgunlaştırıp da ulvî olanlara yaklaştırdığını bilmeyenler, bu bilginin farkında olmalıdırlar:

Şerîf zâtlara evc-i imtihânından
Vesile-i şeref-i kurb olur nüzûl-i belâ

F.K(Tvh).1-70

Olgunlaşma yolunda sıkıntılı bir hayatı cesaret edip de seçemeyenler, buna cesaret edebilecek gücü kendilerinde bulmalıdırlar:

Dûd ü ahkerdir bana serv ile gül ey bâğ-bân
N'eylerim ben gül-şeni gül-şen sana kül-han bana

F.G.12-5

Şikâyet kılma zulmünden nazar kıl ol hat ü hâle
Ki bitmez bu çemende hârsız gül dâğsız lâle

H.Kt.19

Usûlî, acılara, sıkıntılara talip olup da olgunlaşamayanların, sıkıntılardan kaçıp da kendilerini olgunlaştırmaktan mahrum bırakışlarını kınar:

Seng-i mihnet mesnedim başımda bin dürlü belâ

Mülk-i gam sultânıyam bana gerekmez taht u tâc

U.G.11-6

4. 11. 28. Cimrilik (Hasislik, Pintilik)

Pinti olduğu söylenilen kişiler Pinti Hamid diye şöhret kazanmış birine benzetilir. Pinti Hamid, Fatih Sultan Mehmet zamanında İstanbul'da yaşamış ve pintiliğiyle tanınmış bir tüccardır. Basîrî kendisine sunduğu kaside için beş bakır, beş kurşun akçe gönderen Revânî'yi eleştirirken Pinti Hamid'le aynı mayadan yaratıldığını söyler ve kendisini eleştirir.

Revâniyle meger Pinti Hamîdin

Bir aradan yaratılmış revânı

Birinin vâsf-ı nânı lâ-yezûkûn

Birinin na't-ı âbı len terâni

Velî Pinti Hamid'in nânı yine

İki ol denlidir âb-ı Revânî¹³³

Şâ'ir Eşref, Doktor Abdullah Cevdet'in çok cimri biri olduğunu şu kıt'ada dile getiriyor:

Ne yaman pinti köpektir hele doktor Cevdet

Bir milim verse eger secde eder Melhameye

Bir sinek konsa kazârâ bokuna şevke-künân

Hakkımı ekl edeyor der de koşar mahkemeye¹³⁴

Cimriliğin ferdî zararları ve kişileri düşürdüğü gülünç yönleri yanında, toplumdaki fakir ve yoksulların gözetilmemesi, onların ihmal edilmesi gibi yönleri de vardır. İhmal edilmişliğin sonucunda o insanların zenginlere karşı reaksiyon oluşturmaları veya toplum kurallarını hiçe sayan davranışlara girişmeleri, toplum düzenine zarar verdiğinden, cimriliğin toplumsal yönünden de bahsedilir ve bunda cimri insanların mesuliyeti inkâr edilemez.

¹³³ İbrahim Kutluk, **Tezkiretü's-suarâ** (Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi), s. 217

¹³⁴ R. C. ULUNAY, "Hicivler ve Küfürler", **Milliyet Gazetesi**, 22.07.1957

Kabz eylemiş imsâk makamını °âtânın
Hisset yerin almış keremin şöhreti gitmiş

Nb.G.359-2

Toplumdaki insanların cimrileşmeleri, insanları birleştiren tek ögenin cimrilik oluşu Nâbî tarafından eleştirilir:

Halkın meyânesinde bulunmazdı ittihâd
Meşreblerinde râbîta-i hisset olmasa

Nb.G.757-2

Alçak ve cimri insanlarla, insan olmanın gereği olarak aynı mekânların paylaşılacak zorunda olunması, bu hastalıklardan uzak olanlara güç gelir.

Kem-yâb idi miyân-ı le'imânda imtizâc
Mâ-beynde °alâka-i cinsiyyet olmasa

Nb.G.757-7

Ömrünü para biriktirmeye hasreden cimriler şu kıt'ada eleştirilir:

Dirhemi sarf eyle girdikçe ele
Olmaya tâ cem° gayr-i munsarîf
Anın için cem eder anı bahîl
Kim olur cem° olucak lâ-yünsarîf

Nb.Kt.48

Ahmedî, yedirip içirmeyenleri cahil diye niteler.

Yiyip yedirmeyen mâlın cehâletden hatâ işler
İçiben içiren varını sehâvetden savâb eyler

A.G.163-6

Necâtî, cimri insanlardan uzaklaşılması gerektiği konusunda uyarır ve nasihat verir:

Cihânın cânısın ey gevher-i pâk
Sakın degme hasise olma me'mûr
Çerâğın vermesin her bezme şu'le
Yanağın olmasın her şahsa manzûr
Anınçin Ka'be râcihdir güneşden
Güneş hercâyidir ü Ka'be mestur

Nc.Kt.29

Parasını ölçülü kullanmayan müsrif insanlar yanında, gerektiğinde yardım yapmayan pinti insanlar da eleştirilirler:

İnen makbul tutman anı siz kim
 Elim açık diye dâ'im öğüne
 Eli açıklığıdır kim çınârın
 Elini tutar ardına önüne
 Elin gül gibi inen açma gel kim
 Elinde istedikçe zer buluna
 Birazcık ye birazcık dahi sakla
 Birazcık dahi ver Tanrı yoluna

Nc.Kt.76

Toplumdaki cimri, pinti insanların, cömert insanlarla aynı meclislerde zikredilmesi, cömertlere karşı yapılan bir haksızlık gibi görülmüştür.

Var iken tab'-ı güher-rîz-i Necâti bahri kon
 Anmak olmaz her hasisi değme cömerd üstüne

Nc.G.490-6

Cimri, pinti insanlara yapılacak bahşîş ve lütufların, onlara bir iyilik değil - cimrilik hastalığını arttırdığından- kötülük olduğunu bilmeden yardımlarını onlara yapanlar, sadece o insanların bu hastalıklarını artırırılar.

Hasîs nefslere genc-i iltifâtından
 Mezîd-i illet-i idbâr olur vüfûr-i atâ

F.K(Tvh).1-71

Fuzûlî, sürekli para arttırıp biriktirerek mal üstüne mal yığmaktan başka bir düşüncesi olmayan cimri kimselerin, ihtiyaç sahiplerine uzanmayan ellerinden dolayı mallarının gereksiz faydasız olduğunun şuurunda olmamalarına, kendilerinin akametliğine yöneltir eleştirilerini.

Bahîl kılmasa cem^c ettiği direm sarfın
 Nihâl-i maksadı ser-sebz olup semer vermez
 Elindeki güheri bezl kılmasa mümsik
 Şeb-i gamına emel müjde-i seher vermez

F.Kt.14

Fehîm-i Kadîm, toplumda cimrilik hastalığının artmış olmasına ve yaygınlaşmış olmasına hayıflanır:

Hisset görmeg resmine bî-reng oldu
 Lutf eylemeg ehl-i kereme neng oldu

Bu cem^c-i hasîsân-ı le'îm içre Fehîm

Dil kâfiye-i lutf gibi teng oldu

FK.(Mm)R.54

4. 11. 29. Riyakârlık

Gerçek yüzün, içsel birtakım hesaplardan dolayı perdelenip maskeyle görünen kişilerin bu davranışları, toplumdaki doğruluk, dürüstlük, samimiyet gibi kavramları zedelediğinden, ikiyüzlü davranış şekilleri yerilmiş, insanların net görünüp aksetmeleri öğütlenmiştir.

Nâbî, toplumdaki tüm dostluk ve arkadaşlıkların bozulduğunu söylerken bunu, insanların artık kendileri olmayıp ikiyüzlü bir kişiliğe bürünmelerine bağlar:

Komazsam ^caceb mi mey-i nâbî elden

Anı gördüm ancak riyâsız müsâhib

R.K.29-16

Rûhî, değil yabancıların dostların bile riyâkâr olduklarını söylerken toplumun bozulmada geldiği noktaya dikkatleri çeker:

Olmada mihr ü mahabbetden müberrâ hâs u ^câm

Ceme^c olup ağyâr u yâr-ı bî-riyâ eksilmede

R.K.32-10

Ahmedî, ikiyüzlü davrananları eleştirirken, toplumu bilgilendirmek adına öğüt vermekten de geri durmaz:

Riyâ vü zerki ko tâ^cat edersen

Ki zerrâk ehli nefî ü bûriyâdır

A.K.34-19

Riyâ şirk-i hafîdir şer^cde olur

Mürayî müşrik ü bî-dîn ü fâsik

A.K.47-21

Elime sun kadehi ko bu zerki kim Rezzâk

Givürmeysesidir uçmaga hîç zerrâkı

A.G.665-3

Şeyhî, dünyayı riyâ ve ikiyüzlülüğün kaplamış olduğunu söylerken karamsar bir tablo çizer:

Tuttu cihânı zerk ü riyâ âfiyet bulan
Meyhâne kûşesindeki halvet-nişîn ola

Ş. G.157-5

Dâ'î, özüyle, sözüyle, tavırlarıyla açık olamayanların bu ikiyüzlü hallerini eleştirir:

Ger câm içerse içem anı rind ü °ârife
Zerrâka sunmayam dahi şeyyâda içmeyem

AD.G.172-6

4. 11. 30. Muhteris Olma

İnsanların istekleri uçsuz, kıyısız bir umman olunca, ne kara belirir gözlere ne ada; döner, dolaşır o ummanda ta ki girdâba tutulup yutuluncaya kadar. İnsanoğlunun bu doyumsuz yönünü çok iyi resmeden birçok din ulusu ve ârif kişiler, insanlara reçete olarak hep kanaat etmesini sunmuşlardır. Böyle bir öğretinin dışında kalmayan Dîvân şairleri de benzer öğütlerde bulunurlarken, ders almaya meyyal olmayanları, hep isteyen doyumsuzları eleştirmiş, ihtirasların da arkasının gelemeyeceği uyarısında bulunmuşlardır.

Bir şeylerden sonuç alınamayacağı hissine kapılıp ümidini yitirenlerin, hep bir şeylerin ümidi ve beklentisiyle yaşayanlardan daha rahat olduklarını göremeyenlerin gözlerini açmak ister Nâbî:

Erbâb-ı ye's gerçi tehî-kîsedir velî
Ehl-i ümîdden hele rahat değil midir

Nb.G.200-2

Adı sanı yok olmuş, unutulmuş insanlardan ders almadan, isteklerinin peşinden koşmaya devam edenlerin bu ısrarcılıkları anlaşılır gibi değildir.

Güm-nâmlık safâsına leb-teşne cân verir
Bu °arsada hezâr fülân-zâde görmüşüz

Nb.G.276-4

Yükselmek için aşırı istekli davranan, yüksek makamların peşinden koşan muhteris insanların bu davranışları eleştirilir.

°Uluv istersen ol fevvâre-i âb âteşîn olma
Fişek nâ-bûd olur şiddetle bâlâya su°ûdundan

Nb.G.581-3

Her kimin dünyâda fikri mansıb-ı a'cîlâdadır

Gussadan hâlî degil bir lahza tâ dünyâdadır

R.G.398-1

Ahmedî, hırslı ve açgözlü insanların bu ruh hallerini eleştirir.

Mey arıdır teni zerk u riyâdan

Sürer kanda var-ısa hırs u âzı

A.G.720-6

Şeyhî, dünyaya karşı aşırı muhteris olunmasının gereksizliğini vurgular:

Gönül umma dünyâ gülünden koku kim

Yüzü anın âh-ı hezârına değmez

Ş. G.82-3

Dünyalıklara dair güzellikler dururken, bunlardan haz etmeyip de ısrarla ölümsüzlüğü isteyenlerin, bu istekleriyle dünyalık güzelliklerden kaçan tavırları, bir çelişki olarak ortadayken; böyle zevk sahibi olmayıp da sonsuzluğu arzulayanların çelişkili hallerinden dolayı davranışları eleştirilmişlerdir.

Sebze vü yâr-ı perî-ruh olsa câm-ı mey bu dem

Âb-ı hayvân isteyen âdem değil hayvân ola

Ş. G.156-6

Geçici, sonlu şeylere çokça itibar edilmesi, muhteris olmanın bir yönü olarak algılanmıştır Dâ'î tarafından:

Kârûn-ı himmet ol ola kim gence tapmaya

Oldur melik ki mülk-i süleymâna kalmaya

AD.G.254-2

Ahmed Paşa, ellerindekiyle yetinmesini bilmeyen muhteris insanları nasihatleriyle öğütler.

Sana bir söz diyeyin anla ki bin cândan yig

Söz ki cândan yig ola nesne mi var andan yig

Hâsıl et künc-i ferâgatde kanâ'at gencin

Kim ola saltanatın mülk-i Süleymândan yig

AP.Kt.19

Ahmed Paşa, dünyaya karşı aşırı hırslı olunmasının zararlarını belirtmek için, hırslı insanların birçok şeyden mahrum olabilecekleri uyarısında bulunur:

Ben ayrılalı tapından habibim oldu sarîh

Sahîh imiş bu haber ki el-harîsu mahrûm

AP.Mf.24

Necâtî, isteklerin azlığının, hafifliğini ve güzelliğini göstermek için örnekler verirken, hep bir şeyleri kovalayan muhteris insanların mutsuz oldukları imasında bulunur:

İzzet-i dünyâdan ise kûh-ı uzlet yigcedir

Vasl-ı Husrevden gam-ı Ferhad yigdir ey habib

Fürkat ü vuslat tefâvüt eylemez görmez misin

Kebk-i kühsârî güler gülşende ağlar andelib

Nc.Kt.8

Dünyâda her ne var ise terkindendir hüner

Sanma ki mâl üstüne kef geçmedir kemâl

Nc.G.333-4

Bâkî, ihtiraslarının esiri muhteris kişilerin neyi, niçin istediklerini bilmedikleri, bitmeyen isteklerin mutsuzluğun anahtarı olduğu imasında bulunur:

Ehl-i vahdet kâ'inâtın 'âkil ü dâ'nâsıdır

Merd-i fârig 'âlemin mümtâz ü müstesnâsıdır

Gör ne der ol kim sözü gûyâ Mesîh enfâsıdır

Saltanat dedikleri ancak cihân gavgâsıdır

Olmaya baht u sa'âdet dünyada vahdet gibi

B.Mm.4-2

Baht-ı bî-bünyâd için renc-i talebden fârig ol

Bârî bir kaç gün huzûr-ı kalb ile dünyâya bak

B.G.239-3

Mey-i râhat dileyi çekme gam-ı devrânı

Câm-ı gül-reng yeter sana dil-i pür-hûnun

B.G.275-4

Gerçek padişahlığı, elindeki olanakların terkiyle elde edeceklerini anlamayanlara şöyle seslenilir:

Pâdişahsen terk-i tâc u kisvet etmektir yolun

Pâdişâh olmaz kişi başında bir tâc olmadan

B.G.394-2

İnsanların arzuladıklarını daha da arttıracak, onları tutku haline dönüştürecek; kişiyi o konuda daha muhteris kılacak tavırlar sergileyenlerin bu kışkırtıcı tavırları yerilmiştir:

Hâris eyler beni pendin mezâk-i aşka ey nâsih
Dirîğ etme ki mahzûzum senin peyveste pendinden

F.G.218-5

Dünyaya karşı aşırı zaafı olup da bağlanılması, hoş görülmezken, gerçek anlamda insan olunması, dünyadan ferâgat edilmesi şartına bağlanmıştır.

Ey Hayâlî gerçek erler eşiğinde soyunup
Bu yalan dünyâ libâsından ferâgat isteriz

H.G.26-5

Hayâlî, dünyadan geçemeyip de hep isteyenleri şöyle tenkid eder:

Mesned-i hurşîde vermez künc-i târîkin gedâ
Göz yuman seyr-i cihândan mihr-i rahşân istemez

H.G.189-8

İstekleri uğruna kendilerini olması gerektiğinden fazla zorlayıp da hırpalayanlar, bu muhteris yapılarından dolayı eleştirilirler.

Dâğ-ı hasretle yakıp kanına girdi kendinin
Gülşeninde âlemin bir lâle-ruhsâr isteyen

H.G.395-3

Dünyadan yana çokça beklentilere girmek bir eksikliktir.

Tâlib-i dünyâ-yi dündan ehl-i dil ummaz vefâ
Meyve ümmîd eylemez âkil nihâl-i bîdden

H.G.454-4

Şeyhülislam Yahya, doymak bilmeyen nefsin arzularının peşinden düşüncesizce koşulmasını doğru bulmaz.

Mâl için nâ-dân olur pâ-beste-i dâm-ı belâ
Hırs-ı dâne mürğ-i bî-idrâki iltür dâma dek

ŞY.G.190-4

Sabit, dünyada aşırı koşuşturana ve dünyaya çokça bağlanıp dünyaya karşı aşırı hırslı olanlara eleştirilerini yöneltir:

Sâbit bize enfâsı hisâb üzre verirler
Bir müft soluk yok ya bu gavga ne belâdır

S.G.87-7

Acıma münhanî-i bâr-ı girân-ı hırsı
Yardım etme şaşırırsın dedigin hammâlin

S.G.221-5

4. 11. 31. İnatçılık

İnsanlarda hoş karşılanmayan bu davranış, zararları bakımından kişisel olduğu kadar toplumsaldır da aynı zamanda. Zira bu davranışların yaygınlık kazandığı toplum bireyleri, birbirlerini anlayıp dinlemek, ortak bir paydada buluşmak yerine, fikirlerinin doğruluk veya yanlışlığına bakmadan sadece kendilerinin doğru, kendi dışındakilerin yanlış olduğunu söylemeleri, zıtlaşmalara, gruplaşmalara ve bölünmeler sebep olduğundan, inatçılık toplumsal bir sorun olarak algılanmış ve Dîvân şairleri tarafından bir davranış şekli olarak eleştirilmiştir.

Ahmedî, insanlar içinde inatçı olanların inatçılıklarını eleştirirken, bu huyun şeytânî yönüne işaret eder:

Lecûc olma mutî^c-i Hak ol ki şeytânın
Racîm eyleyen adın lecâc oldu lecâc

A.K.15-7

Ahmed Paşa, affetmeme konusunda katı bir tutum takınıp hiçbir şekilde yumuşama eğilimi göstermeyenleri kınar:

Ne kerem ola ki maglûb edine anı günâh
Ne günâh var ki zebûn eyleyemez anı kerem

AP.K.27-35

Affa lâyük olunmasa bile, büyük olanların kendilerinden beklenen büyüklüğü göstererek affetmez, mündemiç tavırlarına son vermelidirler:

Âmdır lûtfun eger bizde liyâkat yok ise
Layık et lûtfun ile lûtfuna ey kân-ı kerem

AP.K.27-37

Nâ'ilî, riyakâr insan tipinin inatçılığını eleştirir:

Erbâb-ı riâyâ şimdi gûş eylemez isterse

Dâvûd lisânından âyât-ı Zebûr olsun

Nl.G.265-5

4. 11. 32. Mükemmelliyeçilik

Hataların varlığı kabul edildiği ve insan olunduğu gerçeğinden kopulmadığı müddetçe, hatalar da, kusurlar da kabul edilir ve kimseler de istenmeden yapılan kusurlarından dolayı kınanamaz.

İnsanlarda kusursuzluk arama eğilimine giren kimseler, doğal olarak herkesin de bir eksiğinin, kusurunun olduğunu göreceklidir. Böyle olunca aradıklarını bulamamış olacaklarından toplumdan soyutlanıp yalnızlaşacak, yabancılaşacak ve topluma dâhil etmedikleri için kendilerini, toplum tarafından da marjinalleşerek öteki kabul edileceklerdir ve bu durum da fertlerin, dolaylı olsa da toplumların bozulmasına bir zemin teşkil edeceğinden, mükemmel insan arayışları da sosyal eleştiri konusu olarak görülmüşlerdir.

Hayâlî, hatasız insanların olabileceği düşüncesine kapılıp da hatasız dost arama eğilimi gösterenleri, insan denen varlığı, çevreyi yeterince tanımadıklarından hareket ederek, bu insanların, yaşamış oldukları toplumdan soyutlanarak yalnızlığa mahkum olacakları uyarısında bulunur.

Derd-i dâğ-ı aşk ile geldi Hayâlî kılma red

Yârsız kalır cihânda aybsız yâr isteyen

H.G.393-7

4. 11. 33. Şekilcilik

Doğal davranmanın, samimi ve kendi olmanın tam karşısında duran şekilcilikte, bireylerin kendilerini kaybedip kendileri olamamalarından kaynaklanan bir durum söz konusu olduğundan, toplumda yapmacık insan tiplerinin oluşmasına zemin hazırlanmış olur. Bu durum, doğallığı, samimiyeti öldürürken toplumdaki güven duygusunun da yara almasına ve insanların birbirlerine güvenmemesine sebep olur. Bu yeni durum da, toplum yapısının zedelenmesine yol açmış olduğundan, şekilcilik de bir sosyal eleştiri konusu olmuştur.

Toplumda hırka ve tespihi bir itibar makamına yükselten, bunların ardına samimi yetsiz, sahte yüzlerini gizleyen insanlara ve yine bu nesnelerin ardına gizlenip de

itibar peşinden koşanlara seslenen Nâbî, bu şekilden ibaret aksesuarla gelecek itibarı istemediğini bildirir.

Yoktur egerçi hırka vü tesbîh ü tâcımız

Âmma ki i'tibâra yok ihtiyâcımız

Nb.G.281-1

Rûhî-i Bağdâdî, yüreklerinde samimi sevgiye yer bırakmayıp da kılık-kıyafetle inançlı görünenleri eleştirir:

Kisvet-i fakr u kabâyı turmayıp girmekte halk

°Arif-i billah olan ehl-i fenâ eksilmede

R.K.32-15

Bağdâtlı Rûhî, sarık ve cüppe gibi dış görünüşle insanları etkileyerek kendine bağlayıp hürmet etmelerini bekleyen kibirli kimselerin bu kibirli hallerine dikkatleri çeker:

Dinle ben şeyh-i °azîzem diyeli ey nîk-nâm

Sûret-i zühd ü riyâ olmuştur anda tamâm

R.(Mm)Tc.2-3-1

Tâc u hırkayla müzeyyen oluben her subh u şâm

İ'tikâd etsin deyi bana cemî°-i hâs u °âm

R.(Mm)Tc.2-3-2

Bu fenâda aldemiş anları kuru ihtirâm

Gözüne garrâ olurlar bu cihânda ey hümâm

R.(Mm)Tc.2-3-3

Görüntüsüyle dindar görünmeye çalışan kimseler, şekilci olmanın ötesine taşınamazlar:

Olup cem°iyyet-i rindâna dâhil vermesin siklet

Meded şîfîye din başındaki destâra yer yoktur

R.G.178-5

Necâtî, bir alanda boy göstermeye çalışıp da o alanda eksik olanların giyim-kuşam ve şekille bu eksikliklerini tamamlayarak öyle görünme çabalarına karşı çıktığını belirtir:

Cübbe vü destâr ile dâniş-ver olmaz âdemî

Kandedir âb-ı revân ü kandedir câm-ı-şarâb

Nc.K.4-25

Bâkî, eksiklerini, kusurlarını kılık-kıyafet ve sadece göze görünenlerle izale etmek isteyenlerin, büyük insan gibi görünme gayretlerine ve hayatı, şeklin ötesine taşıyamayan tutumlarına tepkisini gösterir:

Ehl-i dil câme-i dîbâ ile zîbâlanmaz
Bâkıyâ ʿârif olan kimseye bir şâl yeter

B.G.151-5

Yahya Bey, işlerini gösteriş için yapanları ağır eleştirir:

Riyazetinde rıyası olan kişi bir zağ
Şu kim gıdâ ile ten-perver ola bir hammâl

YB.K.20-14

Şeyhülislam Yahya, toplumda hayatı bilebilmenin, giyim-kuşamla ölçülüyor, şekille belirleniyor oluşuna karşı çıkar:

Hele emvâc-ı deryâ-yı gam-ı dünyâyı bilmezsin
Senin dervîş egininde egerçi sof u hâren yok

ŞY.G.183-3

Nedim, sadece dış görünüşüne yoğunlaşan, ancak dış görünüşle bir şey olduğunu düşünen ve bu dış görünüşle prim yapıp toplumdaki saygınlığını, şerefini sadece buna borçlu olduğu için elde eden, bu durumu meslek edinen gösteriş budalası bazı tiplere çatar:

Zâhidâ âlâyîş dâmânın eyle şüst ü şû
Yalnız hâlet bulunmaz hırka-i peşmînede

Nd.G.140-4

Fehîm-i Kadîm, gönlünü çoraklaştırıp da görünüşünün sıkletiyle etrafa güzel insan pozları veren samimiyetsiz tiplerin samimiyetsizliklerini söyler:

Kayd-ı teşvîş-i ridâ vü subhadan bulup rehâ
Himmet-âmûz-ı ferâğ ol bir dil-i âzâdeden

FK.G.234-2

4. 11. 34. Doyumsuzluk

Yetinmesini bilmemek, hep daha fazlasını istemek ve bunun için canhıraş çalışmak, insânî hasletleri zayıflatıp dünyanın merkezine “ben” duygusunu oturttuğundan kişilerin psikolojisine büyük oranda zararının dokunduğunu, sağlıksız

insanların da sağlıklı bir toplum meydana getireceklerinden hiç doymayan, daha fazlasını isteyen ruh haline sahip kimseler eleştirilmiştir.

İslamiyeti benmsmeden önceki yaşantılarında olsun, sonrasındaki dinî öğretilerinde olsun, hep kanaat edilmesi, zayıf ve güçsüzlere yardım edilmesi gerektiğini vurgulayan bir kültürde doyumsuz insan tipleri yerilmiş, bu tiplerin beğenilmeyen insanlar olduğu vurgulanmıştır.

Nâbî, insanların bitip tükenmeyen isteklerine ve doyumsuzluklarına işaret ederken, doyumsuz insan tipine onay vermediği imasında da bulunur:

Bâd-ı bürût ederdi füşürde bedenleri

Nâr-ı tama^c mü'eddî-i germiyyet olmasa

Nb.G.757-8

Rûhî, dünyalık mal biriktirme konusunda hırslandıkça hırslanan zamane insanlarını Kârûn diye niteler:

Kâni^c olmazlar cihânda olsalar Kârûn-ı vakt

Ağniyanın tîre kalbinden gınâ eksilmede

R.K.32-19

Çok kazanma kaygısına düşenlere şöyle nasihat edilir:

Rızk teksirine bî-fâyide zahmet çekme

Çün nasîbin erişir sana ger ekser ger ekall

R.K.37-4

Küçük hesaplar ve çıkarlar için başkalarına yaltaklananlara, kanaat etmeleri önerilir.

Et lokması lâzım mı toyurmaz mı seni nân

Zehr olsun o lokma k'ola pes-mânde-i dînân

R.(Mm)Tb.1-10-8

İnsanoğlunun doyumsuzluğuna ve zaaflarının esiri olmasına işaret eden Yûnus, doyumsuz insanı hayvana benzetir:

Miskîn âdem oğlanı nefse zebûn olmuştur

Hayvân cânâvâr gibi otlamağa kalmıştır

Y.76

Hayretî de tıpkı Yûnus gibi, daha iyi yaşama endişesiyle hep isteyen doyumsuz açgözlüleri hayvana benzetir:

Gözün aç olma gözü aç gam yeme dünyâ için

Gâv-ı ten-perver gibi endîşe-i mer'âyı ko

Hy.G.386-2

Bâkî, insanların doyumsuzluklarına ve isteklerinin sonunun gelmeyeşine işaret ederek, insanın madde karşısındaki duruşunu özetler:

Toyulmaz h^vân-ı ihsâna kanâ^c at gelmez insâna

Kerem gördükçe ey Bâkî gedâlardan recâ artar

B.G.64-7

Hayâlî, ellerindeki imkân ve nimetlerin farkında olmadan, gözlerini hep bir yükseğe dikerek daha fazlasını isteyen doyumsuz insanların hep aç kalan bu yönlerini ortaya koyar:

Ko aç gözlülüğü gördüğünde biryânı

Dikip ona gözünü germ olma çün tennûr

H.K.1-13

Ayakta seyr-i habâb eylemek elimde iken

Muhît içinde dür-i şahvârı neyleyeyim

H.G.409-4

Usûlî, kendini, dünyada geçireceği zamanı tam bilmeden, dünyanın ateşle örülü sıkıntı cehennemine atan; doyumsuzluk ve açgözlülük illetine tutulmaktan dolayı talip olduğu şeyi tam kavrayabilmekten uzak olan insanların şaşkınlıklarına işaret eder:

Yediğin yarım etmektir taleb tennûruna düşüp

Yüzün suyunu dökmüşsün be zâlim nîm-nân için

U.G.103-2

Şeyh Gâlib, aşırı doyumsuz ve açgözlü insanlara yiyip içebilecek kapasitelerini hatırlatır:

Yeter aşk-ı Hudâdan bir içim su

Bütün deryâ içilmez hem geçilmez

ŞG.G.112-4

İnsanların açgözlülüklerini anlamakta güçlük çeken Sabit, insanların bu yönlerini sorgular ve bir cevap bulmaya çalışır:

Nedir bu güm-rehî-i vâdî-i tama'-kârî

Nedir bu dağdağa-i pîç ü tâb-ı nâ-âsûd

S.K(N).2-3

4. 11. 35. Kanaatkâr Olmama

Kanaatkârlıkta eldekiyle yetinip mutlu olmasını, onlar için şükretmesini bilme duygusu hâkim olduğundan, bu sayede sağlıklı bir toplum yapısından bahsedilebilir, fakat kanaatkârlığın tersi durumunda, hep bir şikâyet, sızlanma, doyumsuzluk, tatminsizlik söz konusu olacağından kişilerin dengesi gibi toplumun da dengesi bozulur ve kişilerin somurtkan çehrelerindeki gölge, tüm toplumun üzerine düşerek toplumu bütün olumsuz etkiler.

Kanaat etmesini, azla yetinmesini hep öğütleyen bir kültürün mirasçıları, kanaat etmesini bilmeyenleri, eleştirmekten geri durmamışlardır.

Elindekilere şükredip de kanaatkâr olamayanların, nasiplerine düşeni bir şekilde bulacaklarını söyleyen Dâ'î, kanaatkâr olunması gerektiğini öğütler:

Devlet ezel nasîbi durur zîra her kimin
Mahmûd olursa  akibeti ol olur ay az

AD.G.62-5

Rûhî, r  zkına k  n   olmayanları kınar.

Yok sende kan  at g  z  n a  olduğu oldur
Rızkın erişir sana eger subh eger    m

R.(Mm)Tb.1-10-7

 nsanların doyumsuzluk derdine, kanaatin dev   olduğunu ve kanaat etmesini bilmeyenlerin, mutsuzluğun karanlık dehlizlerinde sürekli bir arayışın, bir mutluluk  ı ı ının hasreti içinde olacaklarını söyleyen Hayretî, kanaatli olmaya bir   a rı yapar ve bu yönde insanları     tler:

Fakr ile fahr et g  n   istersen ey dil dünyede
Geç kan  at k  ncine bir p  di    ol ey gönül

Hy.G.259-2

Pâdişâh olmak dilerse  Hayretî
Eylegil bir tekye k  nc  n ihtiya r

Hy.Kt.3-7

Bâkî, ellerindeki nimetlerin değerini bilmeyenleri, küçük şeylerle yetinip kanaat etmeyerek hep büyümek isteyenleri ele tirikten gözlerini a malar   yönünde de uyarır:

Câme-i sıhhat Hudâdan halka bir h  l  at gibi
Bir libâs-   f  ahir olmaz cisme ol kisvet gibi

Var iken baht u saâdet kuvvet ü kudret gibi
Halk içinde mu^cteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi

B.Mm.4-1

Kanaat edebilmek gibi bir büyüklüğü göstermeyip menfaatleri için alçalan insanlara, büyük insan olabilmenin sırları verilir:

Geç otur sedd-i Sikender gibi künc-i ^cuzlete
Başın eğme dehr-i dünün efser-i Dârâsına

B.G.408-6

Dünyaya karşı aşırı istek ve beklentileri olup kanaatkâr olamayanları Fuzûlî, eleştirirken iyilerin iyiliklerinden, güzelliklerinden müstefit olup da bunun, farkında olmayanları da kınar:

Cife-i dünyâya çok meyl etmedim kerkes kimi
Bir hüma-tab^cım gıdâ besdir bana bir üstühân

F.K.31-3

Cîfe-i dünya değil kerkes kimi matlûbumuz
Bir bölük ankalarız Kâf-i kana'at bekleriz

F.G.123-3

Sen bilirsın mücmelen andan ne alırsın velî
Bilmez ol kim aldığı senden hasendir yâ kabîh

F.Kt.6

Ellerindekilerle yetinmesini bilmeyip kanaatkâr olamayanlara, Hayâlî, “kanaatkâr” diye vasıflandırdığı harâbât erlerini gösterirken kanaate çağırır herkesi:

Harâbât erleri bir sengi bâlîn etseler anı
Serîr-i devlet üzre mesned-i sultâna vermezler

H.G.106-3

Kanâ'at eyleyen bir bûriyâya künc ü uzletde
Sa'âdet tahtına mâlik olan sultân-ı âlemdir

H.G.153-2

Fakr ile fahr eyleyen dergâh-ı sultân istemez
Dûd-ı âhı sayesinde tâk-ı eyvân istemez

H.G.189-1

Kanaat hazinesini bulup da dünyanın en zengini olmasını beceremeyenler, elindekilerle yetinmesini öğrenemediklerinden eleştirilmişlerdir:

Vücûdun üzre her perr-i mekes bir sâyebân olsun

Kanâat mülküne şâh ol gedâ-tâb-ı cihân olma

H.G.521-4

Merkez-i hâki seriridir külâhı afitab

Bundan özge var mıdır âlemde dünyâ begliği

H.G.570-4

Nâ'ilî, dünyada şeref bulanların kötü mizaçlarına ve şükretmeyi bilmez yönlerine dikkatleri çeker:

İzzet bulan bu meşgaleden bî-niyâzdır

Nefs-i azîzi su-yi taleb bed-sigâl eder

Nl.K(N).1-39

Kıl bir nefesin şükrünü her lahzada tekrâr

Terk et şeref-i zâtını memnûn-ı hayât ol

Nl.(Mm).Tb.2-4-6

Şeyhülislam Yahya, kanaat etmesini bilmeyen, hep isteyen muhteris insanlara, kanaat edip de yetinmenin güzelliklerini anlatır:

Nân-ı huşk ile kanâ^cat gibi bir ni^cmet mi var

Künc-i istignâ gibi bir gûşe-i râhat mı var

ŞY.G.108-1

Nasîbim künc-i mihnetde gam-ı gamzeyle hûn-ı dil

Kanâ^cat ehline Yahyâ yeter bir gûşe bir tûşe

ŞY.G.344-5

Usûlî, kendileriyle yetinmesini, kanaat etmesini bilmeyenlerin ne büyük, ne zengin insanlar olduğunu söyler:

Cihanın mülk ü mâlın hîçe sayar

Vücûdu şehrine sultân olanlar

U.G.23-2

4. 11. 36. İradesizlik, Zaaf ve Arsızlık

Herhangi bir konuda zaaf gösterip, iradesine hâkim olmadan davranan insanlar, bu zayıflıkları yüzünden toplumdan onay almamış ve yerilmişlerdir. Bu zaaflar bir

müddet sonra alışkanlık halini alınca, kişi toplumun kınamasını dikkate almadan aynı konularda zaafını ortaya koymaktan çekinmeden arsız bir kişiliğe bürünmüş olur.

Kişilerin kendilerine hâkim olmak, nefislerini kontrolde tutabilmek için mensubu oldukları toplumun koyduğu birtakım kuralların bilincinde olmalarına rağmen bunları yok sayıp bu kuralların dışına taşmaları, kendi istekleri doğrultusunda yaşamaları masumane karşılanmamış ve eleştirilmiştir.

Şair, nefsine söz geçirip de iradesine hâkim olamamasını, günahlara aşına olmasına bağlar:

Niyyet-i tâ^cat edersem de elimden gelmez
Oldu nefs-i bedim ol denli günâha mu^ctâd

Nb.K.2-127

İsteklerinin akışına bend olamayan ve kendini isteklerinin seline kaptıran insanoğlunun bu arsız yönü, kendisine hatırlatılır:

Dâmen-âlûde-i ^cisyân o habîsü'n-nefsem
Ki hevâdan geçemem nârdan olsam da remâd

Nb.K.2-128

Arzularının rüzgârına kapılıp yaşayan ve arzularına gem vuramayan iradesi zayıflar, hiçbir arzularından da geçemezler:

Ne la^clden ne gonce ne gül-nârdan geçer
Söz bunda tengî-i leb-i dil-dârdan geçer

Nb.G.195-1

İnsanları tanımadan, zayıflığını ortaya koyup sorunlarını anlatanlar, iradesiz kabul edilmişlerdir:

Nakşın çıkarıp eylemedin zâtını ma^c lûm
Başlarsın ana eylemege fakrını i^clâm

R.(Mm)Tb.1-10-3

Acziyetini herkesle paylaşanlar da yine iradesiz kabul edilmiş ve bu şekildeki davranışları, kabul görmemiştir.

Kimseye ağlama hâlin bana rahm eyle deyi
Cehd kıl eylesin üstüne ^câlem hande

R.G.1017-2

Bir işte sonuna kadar sebat etme yeteneğini kendinde bulmayan kimseler, Ahmed-i Dâ'î'ye göre iradesi zayıf insanlardır:

Ol kim karâr u kavl edicek kaçır içmez and
Kavlim karârım anın ile benim andadır

AD.G.29-2

Güzellere karşı zaafı olup da kendini kontrol edemeyenler de eleştirilere konu olmuşlardır.

Hûbun selâmıdır kişiyi yoldan ileden
Aldanma ol selâma dilerse selâmeti

AD.G.30-3

Hayretî, dünyaya karşı zaaf gösterip dünyaya aşırı bağlı olanları küçümserken kendinden yana çok emindir ve zaafalarına meydan okuyan bir üslûpla seslenir:

Degildir Hayretî er cân için dünyâ bize gâlib
Zebûnu olmadık bu pîre-zâlin erkekiz erkek

Hy.G.241-5

Fuzûlî, bazı güzelliklere karşı koyamayarak zaaf gösterenlerin bu zayıf hallerini eleştirir:

Gonce tek çâk oldu ceyb-i sırr-i erbâb-i °afâf
Aldı meyl-i seyr-i gül-zâr ehl-i temkinden vekâr

F.K.28-4

Nâ'îlî, bir konuda hem şikâyet edip hem de o fiili yapmaktan geri durmayanları anlamakta güçlük çektiğini bildirir:

Fikr-i hat ile âh-ı sehergâh ederiz
Mirât-ı hayâlin ki nazargâh ederiz
Geh aşk ile bîtâb oluruz geh pür-tâb
Hem âhdan ihtirâz u hem âh ederiz

Nl.(Mm)R.21

4. 11. 37. Nankörlük

Bazı kimselerin kendilerine yapılan iyilikleri unutması ya da iyiliğe kötülükle mukâbele etmesi eleştirilerde genellikle *tuz, ekmek hakkı bilmemek* diye ifâde edilir.

Yapılan bir iyiliği bilmemek, inkâr etmek veya daha ileri boyutlarda, yapılmış olan iyiliğe kötülükle karşılık vermek, Türk toplumunda en beğenilmeyen bir davranış şekli olarak görülmüş ve Dîvân şairleri tarafından da hak ettiği tepkiyi görmüştür.

Nâbî, kâhyalık görevinden azledildikten sonra hizmetinde bulunan ve lutfundan istifâde etmiş olan kişilerin kendisinden yüz çevirdiğini söyler:

Terbiyet-kerde-i nân u nemek-i lutfun iken
İ'tibâr etmez olur hânen içinde huddâm

Nb.K.12-38

Hıdmetin bâr-ı gîrân °add eder olmuşken ezel
İltifâtın hevesi mâye-i zeyn-i endâm

Nb.K.12-39

Mezhebinde sana eyler sitem ü cevri helâl
Sevk-i hıdmetle eden dîdesine h^vâbı harâm

Nb.K.12-40

Hıdmete çâpük ü çâlâk eden sedd-i nitâk
Kâmına eylemez âmîhte yek zerre hırâm

Nb.K.12-41

Kanı birbirisine hıdmet için sebkât eden
Şimdi ikrâh ile birbirine eyler ibrâm

Nb.K.12-42

Nâbî, kişisel nankörlüklerin biraz ötesine geçerek ellerindeki nimetlerin kadrini bilmeyen, onlara şükretmeyen insanların geneline seslenir:

Bu denli ni°met-i bî-imtinânın kadrini bilmez
°Aceb küfrân-ı nâ-şükrândır ekser merdüm-i dünyâ

Nb.K.1-79

Bu nân u bu nemek hakkın ferâmûş eyleyen câhil
Ne sûretle olur ümmîdvâr-ı ni°met-i ferdâ

Nb.K.1-81

Ahmedî, kendinden beklenen davranışları göstermeyip de yapılan iyiliklere nankörlük edenleri kınar:

Ol dostu ki seni edinirdi dest-gîr
Düşmen bigi ayaga bırahmah ne fâyide

A.G.566-6

Ahmed-i Dâ'î, yapılan yardımları küçümseyenlerin yapılan iyiliklerin ölçüsünü ve ellerindeki nimetlerin kıymetlerini bilmelerini ister:

Himmetim  ank -sıfattır k f-ı  uzlettir yeri
Konma a bir yer bulunmaz uçmağa yoktur kanat

AD.K.12-30

D n s   tler gölgesinin kadrini kim bilmedi
L -cerem ocak yakasın ana zindan eyledi

AD.K.17-29

Ol vis lin rif atinin kadrini   n bilmedi
 ol fir kındır cez sı kim  eker t v n ana

AD.K.27-22

Yapılan fedakârlıkların görünmemesine; fedak rlıkları görmeyen nank rlerin
nank rl klerine sitem eder D   :

Anı ki senden umardım hil fın eyledin u 
Bu  arhın işleri gözden nihân imiş bildik

AD.G.205-5

Kâfir-i ni meti g r kim nice merz k olur ol
M stahıkdır kim olur ol kamu yerde mahrûm

AD.G.248-6

Fuzûlî, Allah'ın sonsuz kerem ve lutfunu g remeyenleri, görmeye, nankörlükten
kurtulmaya davet eder:

Zihî kerem ki nazar kılmayıp ad vetine
Müyesser eylemiş İblis'e i tib r-i bekâ

F.K(Tvh).1-73

Hayâlî, hiçbir şeyin farkında olmadan, kafası gömülü olarak yaşayanları eleştirir:

G l ile l le kanından gönül reng alabilmezsin
Ne gözler ya ıdır sahn-ı çemende jöle bilmezsin

H.G.442-1

Saf  kesb eyleyen ayn-ı vis le erd gin her  eb
Felekten gösterir sana meh ile h le bilmezsin

H.G.442-2

Yahya Bey, nankör olanları   yle ikaz eder:

Secde ettirme kem n-ve  sana ikram edene
T r-i isyâna nişan eyler seni düşman gibi

YB.G.438-3

Nâ'îlî, yaradılışları bozuk yalancıların şükretmesini bilmemelerine tepkisini gösterir:

Şi'âr-ı hîç-kesândır rızâ-yı nâçârî

Hilâf-ı meşreb-i himmet şükûru n'eylerler

Nl.G.51-2

4. 11. 38. Sözünden Dönme ve Güvensizlik

Verdiği sözde durmamak, doğal olarak bir güvensizliğe sebep olur. Toplumu meydana getiren bireylerin bir arada yaşamasını sağlayan en büyük etken, hiç şüphesiz, karşılıklı güven duygusudur. Güvenmediğiniz birine ne sırtınızı dönebilir ne de onunla beraber yaşamak istersiniz.

Dîvân şiirinin meydana getirildiği toplum, söze “namus” diyecek kadar, verilen sözlerin, ahitlerin, edilen yeminlerin önemine işaret etmiştir. Sözünden dönüp de güven kalelerini yıkanlar, Dîvân şairlerince eleştirilmişlerdir.

Necâtî, bir yola girip de yolunda, ahinde sadık olmayanları sadakatsizliklerinden ve meydana getirmiş oldukları güvensizlikten dolayı kınar:

Var iken cânâne gönlüm cânâ olmaz âşına

Şem'i koyub gayr ile pervâne olmaz âşinâ

Nc.G.17-1

Fuzûlî, toplumdaki insan profillerinin, bir kararda kalmamalarına, değişkenlik gösterip başka karakterlere dönüşebilme esnekliklerine ve buna paralel olarak toplumdaki güven olayının dibe vurmasına ve kimsenin kimseye güvenmemesine işaret eder.

Kimi ki dost dedim çıktı düşmen-i cânım

Kimi ki yâr dedim oldu âkıbet ağyâr

F.K.6-16

4. 11. 39. Bilinçsiz Olma

İnsanların herhangi bir konuda bilinçsiz iş görmesi, yapılan işin farkında olmaması, insan olmanın gerekleriyle çelişir. Zira akleden bir varlık olan insana şuurlu, bilinçli hareket etmek yakışır.

Her işinde aklı ön plana alıp aklın sınırlarını zorlayan işlerde, duygularını kullanamayan his yoksulu insanlar ne kadar eleştirilmişlerse de orta yolu bulmadan

aklını kullanmayan şuursuzlar da eleştirilmişlerdir.

Ellerindeki değerlerin, içinde bulundukları nimetlerin, konumların kıymetini bilmeden hareket edip ellerindekilerin hep süreceğini, hiçbir değişikliğe uğramayacağını, her zaman ve şartta mevcut nimetlere hemen ulaşılabilceğini düşünenler, Hâyâlî, tarafından yerilirler.

Cihân-ârâ cihân içindedir arayı bilmezler

O mâhiler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

H.G.53-1

Şeyh Gâlib, bazı konularda kendilerini yetiştirmeyen, o konulara yabancı kalanların, bilip tanıyamadıkları ve yaşayarak öğrenemedikleri hususların cahili olmalarına ve bu yüzden de onların kıymetini layıkıyla bilmemelerine yöneltir eleştirilerini:

Nefahnâ nefhasın gûş etmeyenler nâyı bilmezler

Miyân-ı cân u cânânda bu hûyîhâyı bilmezler

Nefes nâ-âşînâlar gevher-i ma'nâyı bilmezler

Cihân-ârâ cihân içindedir ârâyı bilmezler

Şu mâhiler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

ŞG.(Mm)Th.8-1

Rûhî'ye göre alçak kimselerle fazlaca hemhal olunmasında, bilinçsizce yapılmış davranışlar söz konusudur.

Ey kalb yeter sâkin-i dergâh-ı liyâm ol

Makbûl-ı Hak olmaksa garaz redd-i °avâm ol

R.G.725-1

4. 11. 40. Oportünizm

Kabaca duruma, şartlara göre halden hale, kılıktan kılığa girip kişilikten kişiliğe bürünmek şeklinde tarif edeceğimiz oportünist insan tipinde, fikirlerinde, duruşunda şartlara uygun değişimlerin yaşanmadığı şahsiyetli insan tipinin zıddı bir kişilik söz konusudur.

Ağırbaşlı, ne olduğu, kim olduğu kişiden kişiye değişiklik göstermeyen, herkesçe aynı bilinen insanların varlığına önem veren Dîvân şairleri dönemi, kıvrak ve değişken kişilik sahibi kimseleri, bu davranışlarından dolayı eleştirmişlerdir.

Hayâlî, hep menfaatleri doğrultusunda renk değiştiren bukalemun tipi kimselerin sabit kişilikli olmalarını öğütler:

Bahr emvâcî gibi uyma havâyâ her nefes
Zevrak-ı bî-revna-ı dünyâyâ yani lenger ol

H.G.306-2

Şeyhülislam Yahya, kişiliği, mekân ve kişilere; durum ve vaziyete göre değişkenlik gösterenleri kınar.

Karşımızda gayrile mey-hânede turmaz içer
Yanımızdan geçse teklîf eylesek içmez geçer

ŞY.Mf.5

4. 11. 41. Taklitçilik ve Yeteneksizlik

Büyük gelişme ve ilerlemeler, kişi veya toplumların kendileri oldukları, kendilerini buldukları, özgün davranabildikleri durumlarda olur. Birilerini taklit etmek, ne taklit edilenin önüne geçebilmek ne de farklı bir şey ortaya koyabilmek gibi ihtimallere olanak vermediğinden, taklit hep taklit olarak kalmış ve silinip yok ve hiç olmaya mahkûm olmuştur. Zira taklidi yapılan ögenin gerçek gölgesi her zaman taklit olanın, var olmayan cismini gölgede bırakmıştır. Yetenekler, ilk etapta taklitte belirmeye başlasalar da, özgünlüğü yakalayıp kendileri olabildikleri oranda kendilerini gösterebilme, açığa çıkarabilme imkânına sahip olmuş olurlar.

Dîvân şairleri daha çok şiir yeteneği olmadan şiir yazarları taklitçilik ve yeteneksizlikle suçlamışlardır.

Ahmedî, herhangi bir konuda yeteneği olmayanların taklitten öteye geçemediklerini anlamamalarını eleştirir.

Sözde anın bigiyem diyene de kim
Nice bülbül bigi ide nagme gurâb

A.K.8-30

Ahmed-i Dâ'î, bir konuda iddialı olup da gereklerini yapmayanların, yetenekleri olsa da yeteneksiz kabul edilmeleri gerektiğini ima eder.

Tûti-yi şekker-zebân isen kelâmın kandadır
Bülbül-i gûyâ isen gül vakti hâmûş etmegil

AD.G.211-3

Fuzûlî, bir alanda yeteneği olmadan, başkalarını taklit ederek bir şeyler ortaya koymaya çalışanların istidatsızlıklarının farkında olmayışlarını ve hadlerini bilmeyişlerini yerer.

Müdde^cî eyler bana taklîd nazm ü nesrde
Lîk nâ-merbût elfâzı mükedder zâtı var
Pehlevanlar bâd-pâlar seğridende her taraf
Tıfl hem cevân eder ammâ ağaçtan atı var

F.Kt.8

Fuzûlî, özünde birtakım yetenekleri olmayanların, bu açıklarını dışardan, yüzeysel ve görünüşün ötesine taşmayan çabalarla takviye edebilecekleri düşüncelerine; bunu, yaparken düştükleri komik hallerinin farkında olmayışlarına ve bu eylemlerinde, saklayamadıkları samimiyetsizliklerine yöneltir eleştirilerini:

Her kimin var ise zâtında şerâret küfrü
İstılâhât-i ulûm ile müselmân olmaz
Ger kara taşı kızıl kan ile rengîn etsen
Tab^ca tagyîr verip lâ^cl-i Bedahşân olmaz
Eylesen tûtiye ta^clim-i eda-yi kelîmat
Nutku insan olur ammâ özü insan olmaz
Her uzun boylu şecâ'at edebilmez da^cvî
Her ağaç kim boy atar serv-i hırâmân olmaz

F.Kt.13

Şeyhülislam Yahya, bazı vasıflarla özdeşleşmiş olanların, alışlagelenin dışında bir davranış sergilemeleri durumunda düşmüş oldukları gülünçlüğü farkında olmayışlarını söyler:

Bülbül şetâreti gül-i handânı güldürür
Taklîd-i zâg kebk-i hırâmânı güldürür

ŞY.G.95-1

Nef'î, bir konuda yeteneği olmayanların, o konudaki yetenekli insanları taklide kalkıştıkları gülünç durumlarını ortaya koyar:

Mukallid mashara mudhik tutalım Mantıkî olmuş
Nice molla olur ol har acep bîhûde da'vâdır

Nf.K.48-64

4. 11. 42. Fırsatçılık

İnsanların zaaflarından, zayıflıklarından yararlanarak fayda elde etme temeline dayanan fırsatçılıkta mert olan insan tipinin karşıtı olan nâmert insan tipi vardır. Mertliğı, hayat düsturu edinmiş bir toplumda nâmert insan tipleri ve onların nâmert davranışları eleştirilmiştir.

Bosnalı Alaaddin Sabit, insanların zayıf yönlerini gözleyerek saldırma hevesinde olan fırsatçıları şöyle eleştirir:

Ölürse kimse bulunmaz meger ki kuzgun olup

İmâm-vâr kona nesr-i rûzgâr-ı le'îm

S.K.35-74

4. 11. 43. Kendini Tanımama

Tasavvuf inancına göre her şeyin başı Allah'ı bilmektir. Allah'ı bilmeden O'na ulaşamaz ve Allah'ı bilmekse kişinin kendisini bilmesinden geçer.

Tasavvufun bu toplumu etkilediğı, yaşantısı ve edebiyatı üzerinde izler bıraktığı gerçeğı ortadayken, tasavvufun etkisi inkâr edilemez. Tasavvufa göre insan alemin özü ve merkezindedir. Bu yüzden kendini bilip tanımama, bir eksiklik, kusur olarak görülmüş ve kendini tanıyamayan, özüne yabancı kalanlar eleştirilmişlerdir.

Şeyhî, günahlarından yunup yıkanarak temizlenip de âlemin özü olduğunu unutan insanlara gerçek değerlerini hatırlatırken, dünyalık, nefsânî her türlü kirden, pastan arınması gerektiğini de hatırlatır:

Maksûd-ı cihânsın bitebildin ise maksad

Âyîne-i cânsın yur isen jengi vü pası

Ş. K.6-21

Fuzûlî, insan olmanın gereğı olan, bir gün ölüp gitmeyi içine sindiremeyen ve Âb-ı Hayât'ı nûş edip ölümsüzlüğe uzanmayı dileyenlerin, insan olmanın gerçekleriyle yüzleşmemelerini eleştirir:

Fani-i mutlakım kabul etmen

Minnet-i Hızr ile Zülal-i Bekâ

F.K.21-12

Yahya Bey, doğru sözlü olmayıp doğru konuşmayarak, insan özüne aykırı davrananları eleştirir:

Âdemin kavlinde Minde letafet olmasa
Cuy-veş yabana söyler bir yaban hayvânıdır

YB.G.99-3

Nedim'in eleştirileri, görünenlere, çevreye boş gözlerle bakıp bilinmesi gerekenleri bilmeden yaşayanlardır:

Zemîn ü âsmânı mihr ü mâhı bilmeden geçdik
Kişi öz nefsi bir hoşça bilmek câna minnettir

Nd.K.15-3

Şeyh Gâlib, kendini, özünü yeterince bilip tanımayan insanoğlunun kendisini tanınmasını isteyip kendi kendisini bilip tanımaya davet ederken, insanın ne kadar değerli olduğu gerçeğini de hatırlatır ve bu değere rağmen kendini bilmemekte ısrar edenleri de dolaylı bir şekilde eleştirir:

Ey dil ey dil yine bu rütbede pür-gamsın sen
Gerçi vîrâne isen genc-i mutalsamsın sen
Secde-fermâ-yı melek zât-ı mükërremsin sen
Bildiğin gibi değil cümleden akdemsin sen
Rûhsun nefha-i Cibrîl ile tev'emsin sen
Sırr-ı Haksın mesel-i İsî-i Meryemsin sen

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

ŞG.(Mm).Tc.10-1

4. 11. 44. Otokontrolü Yitirme

Toplumsal normların çizmiş olduğu sınırlar dâhilinde yaşamaya karar veren birey, her yönden bu kuralların çizdiği çerçeve içinde olur ve bu normların dışına çıkamaz. Bunu, toplumun kurallarını uygulamaktan sorumlu memurlar değil, kişinin kendisi uygular. Kişinin kendi kendisini topluma uyduran yasaların uygulayıcılığını yapmasına otokontrol mekanizması denir.

Resmî bir müeyyidesi olmayan, otokontrol mekanizmasını, kişiler, topluma ayak uydurmak, yasalarına uymak adına gönüllü işletirler. Aksi halde toplumdan dışlanıp öteki kabul edilirler. “Eline, beline, diline hâkim ol!” gibi halk arasında söylenegelen sözlerin sahibi bir millet, otokontrolü çok önemsemiş, kişilerin dengeli olmasına dikkat

etmiştir. Zira kişinin kontrollü, dengeli oluşu, toplumun da aynı olması demek olduğundan, otokontrolünü kaybedip kendini hayatın kollarına bırakanlar eleştirilmişlerdir.

Ahmed Paşa, otokontrol mekanizmasını elden bırakıp da kendi kendine hâkim olamayıp gayr-ı iradî davranarak gönlünü kontrol altına alamamasını hayıflanarak söylerken, kişisel zaafından hareketle genele de sonu hayıflanmak olacak bu türden işlerden uzak olmaları gerektiği imasında bulunur.

Gül yüzünde görelî zülf-i semen-sây gönül
Kuru sevdâda yeler bî-ser ü bî-pây gönül
Demedim mi sana dolaşma ana hay gönül
Vay gönül vay bu gönül vay gönül ey vay gönül

AP.(Mm)Mu.1-1

Necâtî, yeteneklerini kontrol altına alıp da terbiye etmeyenlerin bu hallerini eleştirir:

Hünere terbiyet gerek hünerin
Terbiyet filhakika illetidir
Her hüner kim cihanda bula vücûd
Padişah-ı zemâne himmetidir
Yeşerip verdiği yemiş her ağaç
Nev-bahârın kemâl-i kudretidir

Nc.Kt.24

Necâtî, bazı insanların kontrolsüz hareketlerle kendi kendilerine zarar verdiklerini söyler:

El götürüp isterdi gamın dil edemez il
Ettiğini kendiye kişi kendi eli ile

Nc.G.452-2

Fuzûlî de her şeyin, kişinin kendi elinde olduğunu, kendi kontrolüyle yaptığını düşünenleri eleştirir ve kontrolümüz dışında gelişen ve bizleri bağlayan olaylara dikkatlerimizi çeker:

Akl yâr olsaydı terk-i aşk-ı yâr etmez m'idim
İhtiyâr olsaydı râhat ihtiyâr etmez m'idim

F.G.195-1

4. 11. 45. Tecessüs

Kendilerini yoklayıp düzeltme yerine, daha çok başkalarının eksikleri, gedikleriyle uğraşıp onları açığa çıkarmak ve böylece o insanı zor durumda bırakmak için uğraşılması şeklinde tarif edilen tecessüs, Dîvân şiir geleneğindeki topluma gerek dinen gerekse örf olarak ters düşen, bir davranıştır. Özünde kıskançlık, intikam duygusu olan bu davranış şekli, hep eleştirilmiştir. Zira ayıpları setr etmeyi öğütleyen bir kültürde bu tür davranışların, onay almayacağı muhakkaktır. Toplumca onaylanmayan bu davranışlar Dîvân şairlerince de hoş karşılanmamış ve eleştirilmiştir.

İnsanların gizli, kusurlu yanlarını araştırıp bulmaya çalışan tecessüs bakış ehlini Nâbî eleştirmiştir:

Ancak aramaz her birisi ʿaybını halkın
Yohsa nazarın kangısı câsûs degildir

Nb.G.167-6

Hayretî, gelenek ve görenekleri hatırlatarak, başkalarının ayıplarını, kusurlarını arayarak tecrübeli bir insan gibi değil de çocuk gibi davrananları kınar:

Görmemektir kimesnenin ʿaybın
Merd-i sâhib-nazarların töresi

Hy.G.486-5

Fuzûlî, insanların ayıplarını, kusurlarını kapatıp kişiyi utanmaktan kurtararak toplumda rahat etmesini sağlayacak yerde, kişilerin eksik ve noksanlarını tüm gözlere faş etme sevdasında olan bozuk yaradılışlı kişileri eleştirirken, bunu, nasihat şeklinde yapar:

Perde çek aybına zulmet kimi halkın dâ'im
Ger dilerse ki nasîb ola sana âb-i hayât
Kılma hur-şîd kimi ayb-nümâlık ki felek
Yere salmaya seni ba'de ulüvv-i derecât

F.Kt.4

Hayâlî, sürekli olarak insanların kusurlarını arayan melâmet ehlinin namussuz olduğunu söyler:

Ol kim selâmet ister varsın selâmet olsun
Ehl-i melâmet içre nâmûs-ı âra yer yok

H.G.247-2

Nâ'îlî, insanların ayıp ve kusurlarını arayanlara, kötülüklere kötülükle karşılık verenlere yöneltir eleştirilerini:

Nazîr bulunma aybına âlemde kimsenin
Bedhâh-ı nâkesân bile olma kerîm isen

Nl.G.214-10

Şeyh Gâlib, insanların ayıplarını, kusurlarını örtecek yerde büyük bir tecessüsle bunları, faş etme gayretine düşen, geri yandan kılık-kıyafet ve dış görünüşle inancını haykıranların ikiyüzlülüklerine işaret eder:

Tecâhül bâ'is-i hüsn-i nazardır şeyh-i zerrâka
Ayıb-pûşî-i merdüm hırka-i sâlûstan kalmaz

ŞG.G.125-4

Sabit, başkalarının sırlarına vakıf olmak için uğraşanları ve insanların ayıplarını, kusurlarını araştırıp faş etme sevdasında olanları eleştirir:

Nakb-zen olma sakın zîr-i cidâr-ı gayre
Lağım altında kalır ekseri nakkâbların

S.G.209-5

Kimsenin kurcalama 'aybını mânend-i hilâl
Belki setr etmede hem-hâsiyyet-i misvâk

S.G.232-3

4. 11. 46. Gamsızlık

Hiçbir konuyu takmamak, kimsenin derdiyle hemdert olmamak, yalnız kendisi için çalışmak, memleketin, halkın hiçbir sorununu görmemek, o sorunları içinde hissetmemek, Dîvân şiiri geleneğindeki toplum kültürüne aykırı bir davranış olduğundan eleştirilmiştir.

Nâ'îlî, hayatı, fiziksel gereksinimlerden ibaret bilip iyiyi kötüden ayırt etme telaşına düşmeden, hiçbir meseleye takılıp da kendini sıkmayan, sorunsuz, gamsız yaşayanları eleştirir.

Nâdâna cihân gülşen olur ârife külhen
Bu mes'ele ma'lûm-ı kirâm-ı ukalâdır

Nl.K.14-87

4. 11. 47. Övünme ve Kibir

Dîvân şairlerinin, içinde yaşamış oldukları toplumun dinî öğretilerinde de yaygın olarak işlenen yaptıklarıyla övünüp kibirli davranan insan tipinden nefret etme, halkın tüm kesiminden onay almış ve mütevazı insan tipi övülmüştür. Böyle bir ortamda ve kültürde, kendini beğenen insanlar, sevilmedikleri gibi yerilmişlerdir de.

Eskici-zâde diye bilinen İsâ isimli bir şahıs, yeniçeri zümresine katılıp Tırâşî'ye yeniçerilik sattığında Tırâşî onun hakkında şu kıt'ayı söyler:

Niye büyüklenir Bodur 'İsâ
Biliriz Meryem idigin ânesin
Yeniçeri bölüklü satma bize
Eskici-zâde sonradan nicesin¹³⁵

Bu örnekte her ne kadar kendini beğendiği söylenen Eskici-zâde eleştirilmişse de bu, kişisel bir eleştirinin çok da ötesine taşınmamıştır.

Nazarlık bir yanı olmayanların, nazardan korunmak için tedbir almak gibi tuhaflıklar yapmalarını eleştiren Nâbî, bunu, mizâhî bir dille anlatır:

Dediler kel köpeğin yârânı
Başına gördüler urmuş saykal
Çeşm-i bedden seni hıfzetmek için
Sana lâzımdır asılmak heykel

Nb.Kt.61

Rûhî, mürekkep ehlinin kendini beğenmiş olmasından bahsederken, bu insanların cahillikleriyle de eğlenir:

Güftâra gelip söyleseler cehl-i mürekkeb
Zu^cmınca velî her biri bir kutb-ı zamândır

R.(Mm)Tb.1-11-2

Bir alanda yeteri derecede yetişip olgunlaşmadan, o konuda yeterli olduğunu düşünenler, yanıldıkları ihtimalini de hesap etmelidirler:

Kimdir ki serv tâ kademinden dem urmaya
Himmet yüce olanda dem ile kadem gerek

AD.G.14-4

Birilerine sırtını yaslayıp onlara güvenerek kibre kapılan ve bu halini davranışlarına aksettirenler, yerilmişlerdir:

¹³⁵ M. İSEN, *Kühü'l Ahbar'ın Tezkire Kısım*, s. 296

Burun ucuyla verir her sözün cevâbını kûh
Anın tayandığı gûyâ ki ol kayalığadır

Nb.G.196-4

Nâbî, sonlarını düşünmeden, ellerindeki imkânların rüzgârına kapılıp da kibirlenenleri eleştirir:

Nâbî hezâr şâh-ı ser-efrâz-ı nâhvetin
Kaddin misâl-i dâ'ire ham-dâde görmüşüz

Nb.G.276-7

Çok da mağrûr olma kim mey-hâne-i ikbâlde
Biz hezârân mest-i mağrûrun humârın görmüşüz

Nb.G.319-2

Rûhî, konumlarına sevinen veya konumlarından dolayı yerinenleri eleştirirken, kibirli olunmaması yönünde de mesaj verir:

Bu °âlem-i fânîde ne mîr ü ne gedâyız
A°lâlara a°lâlanınız pest ile pestiz

R.(Mm)Tb.1-1-6

Görüntüyle inançlı olduklarını düşünüp de sade ve gerçek inançlıları hor gören kibir ehli, bu tutumlarından dolayı eleştirilirler:

°Âr ederler vermege dervîş-i °uryâna selâm
°Arif olan bunlar ile nîk ü bed etmez kelâm

R.(Mm)Tc.2-3-4

Rûhî, yine elindeki imkânlarla yaslanarak mağrur olanların bu mağrur edâlarını eleştirir:

Mağrur olma hüsnüne her iltiyâmdan
Tig ol veli çıkma mahall-i ser-niyâmdan

R.(Mm)Tc.3-6-2

Ahmedî, sonlarını hatırlarından çıkararak dünyalıklara yaslanıp da gurura kapılanları eleştirir:

Nesine garre oldun eyyâmın
Ki toludur muhâvif ü kürübat

A.K.11-8

Nesine gurre olursun bu dehrin

Ki nûşu nîş ü tiryâkî-durur sem

A.K.58-15

Yarın ayağa düşüp çünkü hor olursanız

Bugün bu başta neçin duta bunca kibr mekân

A.K.64-9

Şeyhî, bulunduğu konum ve elde ettiği imkânlarla yaslanarak gurura kapılınmasına karşı çıkar:

Sür'at etme siteme devletine girre olup

Fırsatın fevti yakındır feleğin seyri serî'

Ş. G.89-6

Ahmed-i Dâ'î, bulunduğu konum itibariyle kibirlenenleri, bu davranış şeklini benimsemelerinden dolayı eleştirir:

Nedir kayser yahut hâkan ki mansıbdan uralar dem

Kapında kulların vardır ziyâde şad hezâr andan

AD.K.9-25

Sultân-ı vakt isen demini hoş geçir bugün

Mağrûr olma saltanatın taht u tâcına

AD.G.8-4

Mağrûr olma kulluğuna eyle sanma kim

Sen sâzıkâr olursan olur ol da kârısâz

AD.G.62-4

Ahmed Paşa, dış görünüşleriyle övünen ve bu gibi küçük şeylerle mutlu olan insanları, bu gibi şeylerle övünmemeleri gerektiği konusunda uyarırken, övünmeye sebep olan unsurları da küçümser:

Şâd olma şol libâs ile k'ol müste'âr ola

Farz et ki baştan ayağa hüsn ü behâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-3

Dürr-i girân-bahâsını dürc-i hayâtının

Ey harc eden gurûr ile ömrün hebâ imiş

AP.(Mm)Tb.1-1-8

Kendilerini dev aynasında görerek büyüklük taslayıp da kerâmet gösteremeyenler, küçümşenip eleştirilir Ahmed Paşa tarafından:

Leblerin esrârını mey-hâneden sormak gerek
Gayb-bin çoktur ve likin kâşif-i esrâr yok

AP.G.144-8

Necâtî, dünyadaki güçlü konumlarına takılıp gurura kapılanlara, dünyanın bir masal olduğu gerçeğini hatırlatır:

Yüzüme bak gözünü aç gurur-ı saltânattan geç
Nice begler uyutmuştur cihân efsânedir derler

Nc.G.61-4

Hayretî, çapının ve acziyetinin farkında olmadan kibre kapılanları kendilerini doğru tanımaya davet eder:

Ululanmak düşer mi Hayretî hîç
Bir avuç âb ü hâk ü âteş ü bâd

Hy.G.43-5

Konumlarının gücüne dayanarak insanlara yüksekte bakıp hor görenlere, nasihat edilir:

Ey gönül bir gör bir anla bir bil
Hor bakma key sakın bir ferde sen

Hy.G.281-6

Alçakgönüllü olmasını beceremeyen kibir ehli de eleştirilerden nasibini alır ve eleştirilir:

Gönül alçaklığını etmemek alçaklık imiş
Ululanmayı koyup hâke berâber olalım

Hy.G.309-5

Hayretî, kişilerin kibrin ve övünme duygusunun tesiriyle yaptıkları iyilikleri anlatmalarına kızıp küfrederek:

Şimdiki begler mürüvvetten dem urup her nefes
Ehl-i dil 'âriflere ettiği ikrârın s..em

Hy.G.336-3

Bâkî, akan hayat nehrinin, nicelerini okyanusların en derinlerine gird-âba tutulmuşçasına yuvarladığını unutarak, dünyalık güç ve kudretin rüzgârıyla kibre kapılanları eleştirir:

Saltanat tâcın geyen  âlemde mağrûr olmasın
Nice sultân b rk n almıştır begim b d-ı haz n

B.K.22-9

Ellerindeki imkân ve olanakların verdiği rahatlıkla şımarıklığa kapılıp kibre düşenler eleştirilir:

Mağrûr olma p dişahım hüsn-i sûrete
Bir  fit bdır ki ser  u'z-zev ldır

B.G.100-2

Gönlünü alçak tutup mütevazı olamayanlar, haddini bilmeden kibrin verdiği sahte g  le ölçüsüz ve uygunsuz davranışlar sergileyenler, Hayâlî tarafından hoş görülmemiş ve eleştirilmişlerdir:

Dilersen olmağa g n gibi âsumân-rif t
Yüzünü sâye sıfat hâk-i r h ol yere ur

H.K.1-9

H ke güstâh gibi basma kadem ey dervîş
Ayağın altına bak m r-ı S leym nem ben

H.G.437-3

Yahya Bey, kılık kıyafeti ve görüntüsüyle olsun, davranışlarıyla olsun, kibre kapılıp da büyüklük taslayanları eleştirmiştir:

Öykünme karlı tağa büyütme  amameni
Kibr ile baştan açma begim tayles n gibi

YB.K.34-11

Dîdâra ermek ise saf  ile niyyetin
Alçak gönüllü ol y r  âb-ı revân gibi

YB.(Mm)Tc.4-3-4

B r n-ı mihnet evvel anın başına yağar
şol kimse kim b y klene k h-ı girân gibi

YB.(Mm).Tc.4-3-5

Merd-i mağr ru s r nd r süren derg htan
Zâhidâ b r  ber  ol b r-ı istikb rdan

YB.G.350-6

N  il , makamla mevkiiyle y celdiğini düşünenleri cahiller sınıfından sayarak yerer:

Sen neşve-i idrâkin sermâye-i izzet bil
Câh ile ko câhiller âlemde vakûr olsun

Nl.G.265-2

Şeyhülislam Yahya, zamanın donacağını, hiçbir şeyin değişmeyeceğini düşünüp de kibirlenenleri, hayatın düşündükleri gibi olmayacağı konusunda uyarır:

Solar ruhun gülü zinhâr olma gel mağrûr
Gelen hazândır efendi bahârın ardınca

ŞY.G.370-3

Bahr isen de katre-i nâ-çîz göster kendini
Gönlüne gir ey gönül ol goncenin şeb-nem gibi

ŞY.G.407-2

Fehîm-i Kadîm, kendini yeteri kadar tanımadan övünüp de gurura kapılanları, mizâhî bir üslûpla eleştirir:

Ben murg-ı zîrekem der iken âhır esfelin
Şâlvârı bendi dâmı olup pâ-y-best olur

FK.(Mm)Tb.2-5-4

Kendini beğenerek üstünlük hastalığına tutulanları Fehîm, hayvan yaradılışlı diye yerer:

Seyr kılsan her behâ'im-tab^c-ı 'âlem hûd-pesend
Pâdişâh-ı 'âlem olsa olmaz âdem hûd-pesend

FK.G.42-1

Bir işte ehil ve olgun olmadan o işte olgunlaşmış gibi davranıp kendini kaybeden ve ihtiyarı elden bırakıp üst perdelerden dem vurup büyüklenenler, hadlerini bilmemeleri ve gereksiz yere kibre kapılmaları yönünden eleştirilirler:

Nev-şarâbân bir kadehle lâf-ı şâhî urmada
Rind-i dürd-âşâm olmaz olsa ger Cem hûd-pesend

FK.G.42-2

Kendinde eksiklik olan, yaptığı işi layıkıyla yapamayan, fakat kendini beğenip kibirli bir tavır takınanların bu gereksiz, yersiz kibirli halleri eleştirilir:

Şi^cri i^ccâz olsa da fahr eylemez âdem Fehîm
Kanda bir nâ-hôş-edâ şâ^cir görürsem hûd-pesend

FK.G.42-5

Şeyh Gâlib, dünyanın şan ve şöhretinin rüzgârına kapılıp da mütevazı olamayanların, gereksiz zaman ve zeminlerde gereksiz yere övünenlerin, iş başa düştüğünde bir yararlılık gösterememelerini eleştirir:

Hep halka-be-gûş-ı güher-i nutkudur âlem

Hey bu ne aceb debdebe vü şöhret ü şândır

ŞG.K.28-22

Merdânelik asâleti meydânda bellidir

Hayber günü babasını kim sordu Döldülün

ŞG.G.180-6

Toplumda kibirli olan insanların bu tavırlarını Sabit de eleştirir:

Çoktur burun ucunda melâmet döküntüsü

Bînî-nümâ-yı kibr sakınsın kayalığı

S.G.355-3

4. 11. 48. Önyargı

Önyargıların temelinde bilmeme ve buna paralel gelişen sanılar yatar. Kişiler bilmediklerine karşı önyargılı olurlar ve sonrasında da bilmedikleri konuda fikir yürütmeye başlarlar. Bu fikirler, olumsuz ağırlıklı olduğunda, önyargı diye anılırlar.

Önyargılarda sağlıklı bir iletişimin önü kesildiğinden ve yanlış kanaatlerin oluşmasına zemin hazırlandığından, toplum huzuru ve yararını zedeleyici taraflarından söz edilebilir. Topluma zararı açık olan önyargılı davranış şekilleri, Dîvân şairlerince de eleştirilmiştir.

Ahmed-i Dâ'î, mahdut varlıkların her şeyi anlamamalarına ve güzelliklere perdelerini çeken önyargılı davranışlarına eleştirilerini yöneltirken, herkesin her şeyi anlayamayacağını açıkça söyler:

Senin zâtın kemâlâtın ne idrak ede her kâsır

Zirâ şemsin ziyâsından ne haz erişe a^cmâyâ

AD.K.21-32

İnsanları yeterince tanımadan, onlar hakkında bir hüküm verilmesi, bir önyargı ve hatadır.

Kârûn hazînesin kadeh-i câma satmışam

Sanma beni ki mülk-i süleymâna kalmışam

AD.G.39-2

Ben rind ü mey-perestem ü bir la'übâliyem
Gören sanır ki ben ad ile şana kalmışam

AD.G.39-3

İşlerin özünü anlayıp dinlemeden birilerini ayıplayıp yermek de bir önyargı ve hatadır.

Bana melâmet idenler ne gördiler ya'ni
Ki ta'ne okın atarlar bu mübtelâ hakına

AD.G.71-3

Fuzûlî, toplumun insanları tanımadan yargılayıp hüküm vermesini, ayıplamasını kınar:

Fâriğ idim cümle âlemden bilir âlem beni
Ayb ederdi bî-haber sanıp benî Âdem beni

F.(Mm)Tc.1-2-1

Şeyh Gâlib, büyük insanların güzelliklerini görecektense kadar bilgi ve görgü düzeyine sahip olmayan cahil insanların, o büyük insanlara karşı takınmış oldukları önyargılı davranışları kınar:

Bakın mecâz u hakîkatte Kays u Mansûra
Birine mülhid ü ol birine deli derler

ŞG.G.63-4

4. 11. 49. Tecrübesizlik ve Zayıflık

Bir konuyu tecrübe etmemekten dolayı, o konu hakkında yeterli bilgi sahibi olmamak, onu bilmemek ne ayıp ne de günahıdır. Fakat ihtisas alanı olarak seçilmiş bir işte acemi davranıp insanların beklentilerine cevap verememek, o alanda yetersiz olduğunu belli edip zayıflık göstermek eleştiri konusu olmuştur.

Fuzûlî, hayata karşı zayıf bir duruş sergileyip yeterince güçlü olamadan hayata tutunmaya çalışanları eleştirir.

Sanıp şükûfe mebâdî sunûf-i eşcârı
Kıldır bahs ki câ'iz ta'addüd-i kudemâ

F.K(Tvh).1-41

Kılar delâlet-i illet vücûd-i her mevcûd

Velî ne sûd ki sâhib-nazar değil a^cmâ

F.K(Tvh).1-47

Hayâlî, gençlerin basiretsizliklerini ve toplumda akıllı olanların verdikleri yanlış kararlar ile nerede nasıl davranacaklarını bilmeyenleri eleştirir:

İncinir pür görmese câmını Hayâlî pîr-i deyr

Gösterir dervîş olana ihtiyâr eksikliği

H.G.561-5

Yeridir deyi yerinde yeri terk eyler isen

Gökler el üzre tutarlar seni mânend-i semâ

H.G.1-2

4. 11. 50. Gerçeklerden Kaçma

Çoğu zaman insanlara vermiş olduğu sıkıntılardan dolayı görmezden gelinen gerçeklerin, hayatın kendisi olduğunu anlamak istemeyen insanlar eleştirilirlerken, gerçeklerle barışmaları da öğütlenmiştir bu insanlara.

Ahmed Paşa, yaşlanmayı hatırlatan Hazan'dan ders çıkarmayanları, bir gün aynı mevsimi yaşayacakları gerçeğiyle yüzleştirmek ister:

Nedir bu fasl-ı hazân dediğin nazar kıl kim

Dü-mûy şekli gibi gösterir sana elvân

AP.K.39-10

Fuzûlî, yapı itibariyle dümdüz ve dosdoğru olamayan insanoğlunun bu nakıs yapısını, kusursuz görme eğilimi olanları insanların kusurlu hallerini görmeye davet ederek bu gerçeklerle yüzleşilmesini ister:

Kad-i ham birle tahrîkim yerimden 'ayn-i hikmettir

Kazâ sûret-geri bî-hûde gezdirmez bu pergârı

F.K.18-6

4. 11. 51. Tembellik ve Erteleme

Bir hastalık gibi vücuda sızıp vücudun tüm kalelerini zapt edip oranın hâkimi olan tembellik hastalığı, milletlerin gelişmesi, büyümesi, medeniyet yolunda ilerlemesi önünde engel olan en büyük etmenlerdendir. Tembelliğin en büyük yardımcısı da ertelemedir. Kişi tembellik edip de bir iş yapmak istemediğinde, bunu, tembelliğinden

dolayı yapmadığı gerçeğiyle yüz yüze gelmemek için, kaçış olarak seçtiği erteleme bahanesine sığınarak, ertelediğini söyler ve kendini öyle inandırır.

Dîvân şiir geleneğinin yaşayıp yaşatıldığı çağlarda da, tıpkı günümüzde olduğu gibi, tembelliğin koktuğu hal ve hareketler, kabul görmemiş ve tembellik yapan insanlar eleştirilmişlerdir.

Rûhî-i Bağdâdî, çalışıp da maişetini sağlayamayan tembelleri, harekete geçirip tembelliklerine son vermeleri için mert olmaya davet eder onları:

Kalb-i dildârı vefâ vü mihre nem itsem nola

Merd olan âlemde taştan rızkını ihr  c eder

R.G.206-4

  yh  , yapılması gerekenleri, zamanından sonraya erteleyenlerin, verim konusunda gereksiz beklentilere girmelerini eleştirir:

Ten bâğ u sebze bigi suyu mey demiş tabîb

Bust  n ki vakt ile suvarılmaz harâb olur

  . G.70-3

Necâtî de benzer bir üslûpla tembellik edip de işlerini erteleyenleri, işlerini ertelememeleri konusunda uyarır:

Bu g  n  m yarına kalsın diyene   k  l deme

Âkil oldur kim komaz dünyâda bir n  n erteye

Nc.G.641-3

Sabit, insanların tembel münzevi bir hayat sürmekte olduklarını   yle haber verir bizlere:

Vardığım yerde cefâ-p    e uzanmaz ammâ

Fukarâ kısmı uyur râhat ile z  r-i lih  f

S.K.37-43

4. 11. 52. Kınanma Korkusu

İnsanların yapıp ettiklerinde ebetteki toplumun denetleyici bir yönü vardır. Toplumun hoş karşılamayacağı fiillerde ısrar, bazen toplum dışına itilmeyi getirir ki, kimse böyle bir duruma düşmemek için toplumu karşına almak istemez.

Kimi zaman da, kişiler değ  l de toplum bozulur ve geçmişine göre tanınmayacak yeni bir kimliğ   bürünür. Doğ  rular yanlış, yanlışlar doğ  ru; haklılar haksız, haksızlar haklı olur. Böyle bir durumda bozulmalara direnç gösteren kişiler çıkar ve bozulan

toplumun bozuk bakış açısına göre kabul görmeseler de doğru bildiklerini haykırırlar ve bu doğrular, yanlışla bulaşan toplum nazarında yanlış algılanır, akabinde doğru konuşan kişi, ayıplanır.

Bozulan toplumun yanlışlarını haykırmak üzere doğru bildiklerini, yanlış, yanlışlanmış toplumun eğri bakış açısından çekinerek haykıramayan, doğrulardan uzaklaşanlarca ayıplanmaktan korkanlar, eleştirilmiş, cesur davranılması gerektiği öğütlenmiştir.

Şeyhî, toplumun kınamasından vb. korkulardan dolayı, doğru bildiklerini alenen haykıramayan ve kendilerini saklandıkları yerlerden dışarı çıkaramayanlara Mansûr örneğini vererek cesur olmaya davet eder:

Bulmaz safâ bâzârını terk etmeyenler ârını
Aşk u melâmet dârını makbûl eder Mansûru gör

Ş. G.74-3

Toplumun namus ve ar konusundaki aşırı baskısına takılıp da kendini özgürce ifade edemeyenler de eleştirilir:

Ârif olan katı neng ola eğer saklaya nâm
Zahmet eden bize nâmûs ile ar oldu yine

Ş. G.166-5

Kınamalardan korkarak kendini ortaya koyamayan ve şan şöhret gibi gelip geçici şeyler peşinden ömür nakdini tüketenler, ömürlerini boş geçiriyorlar demektir:

Ârif isen yırtagör âr u hayâ perdesin
Âkl isen yere sal nengini vü nâmını

Ş. G.196-3

Dâ'î, halkın kınaması gibi korkularından dolayı yeterince olgunlaşıp da doğal davranamayanları kınar:

Nâmûs u  arı terk edegör zîra  ariffin
Her dem makâmı kûy-ı harâbât içindedir

AD.G.273-7

Bâkî, ayıplanmaktan korkarak yapmak istediklerini yapmayan ve kendilerini özgürce ifade edemeyenleri kınar:

Gelme bî-nâm u nişân ehl-i harâbât içre
Yürü var şehir-i melâmette biraz şöhret bul

B.G.307-2

Fuzûlî, istekleri ve arzularına kavuşabilme yolunda, kendilerine bend olan ayıplama ehlinin kınamalarından çekinip yapacaklarını yapmaktan geri duranları eleştirir:

Ey Fuzûlî her yeten ta^cn eyler oldu hâlîme

Bu yeter ehl-i melâmet içre tahsînîm benim

F.G.206-7

Hayâlî, ayıplayıcıların ayıplamalarından korkarak, doğal davranamayan ve yapmak istediklerini yapamayanlara çıkışır.

Varmasın meyhâneye nûş etmesin câm-ı şarâb

Kûy-ı aşka gelmesin nâmûs ile âr isteyen

H.G.395-2

Bir yola girildiğinde toplumun ayıplamalarından çekinerek yapacaklarını yapamayanlar, eleştirilere maruz kalırlar:

Hicâbı ref edip canân ile ben câna cân oldum

Yürü yanımda ey sâye bana bâr-ı girân olma

H.G.521-2

4. 11. 53. Özdeki Eksiklikleri Kapatma Gayreti

“Hayâl” dediğimiz özlenen bir dünya ve yaşamış olduğumuz gerçekler vardır. Hayâllere müdahale şansımız varken, gerçekleri kabul etme zorunluluğumuz vardır. Gerçekler, bazen istediğimiz gibi olmadığında, onlarla yüzleşmek yerine onlardan kaçmayı yeğleriz. Bu kaçışları da gerçekleri değiştirmeye çalışarak başarmaya çalışırız. Oysa ne kadar uğraşılıp ne kadar muvakkat çözümler bulunmaya çalışılsa da gerçekler, kendileri gibi olmaya ve öyle kalmaya devam ederler.

Eksiklikleri kabul etmek yerine onlardan sürekli bir kaçış, kişilerin ruh dünyalarını zedelediği ve kişilerin bozulan ruh dünyalarının da, dolaylı olarak toplumun ruhuna gölge düşürmesinden dolayı, özdeki eksiklikleri kapatma gayretleri, sosyal eleştiri konusu olarak algılanmış ve eleştirilmiştir.

Necâtî, dış görünüşle bazı gerçeklerin üzerinin kapanacağını düşünenlerin, özde eksik oluşlarını fark edemeyişlerini eleştirir:

Peşmîne ile sûfi-i miskin umar mı kim

Uçmağa vara hüdhüd-i Kuds-âşiyân ola

Benzer ana ki beli ham ola ve dişi güm

Boyamağ ile sakalını nev-cevân ola

Nc.Kt.82

Hayâlî, hilekâr olanların, toplumda kendilerini bir şekilde gizlemeye çalışıp hileci yanlarını saklıyor olmalarını eleştirir:

Merdüm-i didemdedir dâ'im hayâl-i hâl-i yâr

Lâ-cerem ayyâr olanlar câme-i şeb gûn giyer

H.G.175-4

Yahya Bey, yaşına uygun davranmayan ve zamanını boş geçirenleri Siyâhî isimli bir şahıs aracılığıyla eleştirir:

Gelmeye 'âleme Siyâhî gibi

Câhil ü ahmak u senh ü deli

Boyamaktan sakalını her gün

Başını kaşımağa değmez eli

YB.Kt.8

Şeyhülislam Yahya, gülmesini bilmeyen, asık suratlıları eleştirirken, bunu, özdeki eksikliklerin giderilemeyeceği gerçeğinden hareketle anlatır:

Dil sâftır kederden ammâ güler yüz ister

Hûb olmayana neyler âyîne-i mücellâ

ŞY.G.3-4

4. 11. 54. Tutarsızlık

Bir davranış bozukluğu olan tutarsızlık, ferdi etkisi altına alıp etkilemeye başladığı andan itibaren, bundan ferdin kendisi kadar toplum da menfi etkilenir. Zira toplum, sağlıklı bir ruh dünyası olan bireylerinin omuzlarında yükselirken tutarsız davranışlar sergileyen bireyleri yüzünden de geriler ve gelmesi gereken noktanın çok gerisinde kalır.

Davranışlarından ziyâde sözleriyle farklı görünmeye; olduğunun aksine iyi görünme çabalarıyla söz ve davranışları arasında çelişkiye düşen birini Nâbî, tutarsız görür.

Sühanveş olma âyineveş sâf-meşreb ol

Rûy-ı safâ her-âyîne hemvârlıktadır

Nb.G.135-3

Özünde güzel olmayanların dış etkenlerle güzel ve farklı görünme hevesleri, özleri ve görüntüleri arasında bir tutarsızlık meydana getirir.

Mahbûb olmayana mahabbet ne fa'ide

Ger hüsn olmasa kuru ziynet ne fa'ide

R.(Mm)Tc.3-3-2

Şeyhî, toplumda hak edip de konuşması gerekenlerden ziyâde susması, sözlerinin olmaması gerekenlerin konuşmasını tutarsız bir davranış olarak görür:

Hutbe-i rahmân iken zikr-i hatîb-i andelîb

Vâ'iz-i şeytân-ı zâğ uş ağacı minber kılar

Ş. G.66-4

Başkalarını yapıp ettikleriyle eleştirenlerin, arzularının doğrultusunda yaşıyor olmaları, söyledikleriyle yaptıkları arasında bir tutarsızlıktır:

Müdde'i bizden nice nâm ü nişândır sorduğun

Kim hevâya uyanın evvel nişânın yaktılar

AP.G.34-5

Yanlışlardan örülü bir dünya görüşüyle, doğruluk yolunun mimarlığına soyunulması, fikir ve eylemin tutarsızlığıdır.

Fuzûlî âlem-i kayd içre sen dem urma aşkından

Kemâl-i cehl ile da'vâ-i 'irfân eylemek olmaz

F.G.112-7

Nef'î, görünüşte iyi görünüp de içi kötü olanları sîret ve sîret bakımından tutarsız görür:

Kiminin sûreti veliyy-i Hudâ

Ma'nîde düşmen-i İlâhîdir

Nf.Kt.1-22

4. 11. 55. Gönül ve Anlayış Yoksulluğu

Kişi, bilmediğinin, tanımadığının, yaşamadığının düşmanı olmakta biraz acelecidir. Bu acelecilik, birtakım önyargıları beraberinde getirirken, önyargılar da yanlışlara zemin teşkil eder.

Her toplumda olaylara farklı yaklaşımlara sebep olan en büyük etken, toplumların kültür yapılarıdır. Dîvân şiiri geleneğinin etkin olduğu dönemlerde, tasavvuf öğretilerinin ve mutasavvıf şahsiyetlerin de tesiriyle engin bir hoşgörü ve anlayış

atmosferi, memleketin tümüne şamil olduğundan, bazı duyguları hissetmekten, yaşayabilmekten uzak olanların kaba ve kırıncı tutumları hoş karşılanmamış ve bu davranışlar, eleştirilmiştir.

Şeyhî, gönüllerini sevgiden, aşktan mahrum bırakıp da çoraklaştıranların, söz-sohbetten anlamaz, etkilenmez hallerine değinir:

Her bî'-haber musâhib-i yâr olsa gam değil

Sâhib-dil olmayanlara sohbet ne fâyide

Ş. G.151-4

Ahmed-i Dâ'î, insanların duygularını anlayıp dinlemeden, onları acımasızca eleştirenleri eleştirir:

Lâ-telûmûni bi-hubbî zâba cismi °an havâ

İz re'â ahvâli ehlü'l-küfri fi' l-islâmi lâm¹³⁶

AD.K.18-4

Bazı duyguları yaşamadan bol keseden konuşan cesaretsizler, o duyguların yaşanmış olduğu meydana davet edilirler:

Gamzen okuna katlanamaz hûn olur ciger

Çün oka karşı durmağa cânâ ciğer gerek

AD.G.113-5

İnsana, insanlığa ait olan aşk gibi konulardan anlamayan duygusuzlar, cahil diye nitelendirilirlerken, aşk gibi soyut kavramların karşısına aklı çıkaran anlayışsız ve his yoksunu insan tipleri de eleştirilirler:

°Ârif olanlar bilir °ışk nedir kıymetin

Câhil olan bî'-haber zâyî° ü ebter gerek

AD.G.164-6

'İşka mâni' olamaz nâsih kelâm-ı hûş-mend

Kimsene karşı duramaz aksa deryâ bir yana

Nc.G.3-5

Necâtî, bazı duyguların gücünü, etkisini bilip-bilmeden o duyguları yaşayanları küçümseyenleri ve bir yola girip de o yolda dirençli ve sağlam duramayanların bu dayanıksız hallerini eleştirir:

¹³⁶ "Aşkımın dolayısı beni kınamayınız, aşk ile cismim erimekte; ahvalimi küfür ehli görünce, İslâm'ı kınadığı gibi beni de kınar."

Cânı yüreklendiren sînemdeki peykânıdır
Kalbi âhen olmayan meydâna olmaz âşinâ

Nc.G.17-2

Toplumda sevenlere karşı olan anlayışsız yaklaşımlara bazen isyan edilir:

Tutalım zenbil ile gökten iner meh-pâreler
A begim yerden mi çıktı âşık-ı biçâreler

Nc.G.139-1

İbadet etmeyi çok büyük bir iş gibi algılayıp gönül ehli olmanın zorluklarını kavrayamayanların düz mantıkları da eleştirilir:

Kişi mescitte Necâtî oturup durmak kolay
Devleti olan gönülde kendiye yer eylesin

Nc.G.425-8

Ahmed Paşa, aşkı bilmeyenlerin, aslında temiz yürekli insanlar da olmadıklarını vurgularken, mecâzî olanı bilmeyenin, ilâhî olanı bilebileceğini düşünenleri de, bu fikirlerinden dolayı yerer.

Ancalar mihr gibi şevk bisâtında yeler
Pâk-bâz olmayacak aşk safâsın ne bilir

AP.G.59-2

Yüzün ayında temâşâ-yi cemâl eylemeyen
Pertev-i âyine-i nûr-ı Hudâsın ne bilir

AP.G.59-3

4. 11. 56. Ukâlâlık ve Haddini Bilmezlik

Herkesin işine müdâhale eden, çevresindekilere rahatsızlık veren ukâlâ ve haddini bilmez kişiler hakkında yapılan eleştirilerden en meşhuru, toplumsal yönünden ziyade ferdî eleştiri yönü ağır bassa da, Visâlî hakkında söylenenidir. Aydınî Visâlî'nin, adı Îsâ olması hasebiyle Hristiyan ve sünnetsiz olduğu söylenirmiş. Herkesin şiirine müdâhale etmesiyle tanınan Visâlî için Kâtip Şevkî şu eleştiri yapılmıştır.

Nâsih-i fenn-i beyân ya'ni Visâlî hazreti
San'at-ı şi'r içre öte ucudur devletsizin

Şi'rin istemiş Necâtî'nin ki her yüzden boza
Himmet-i 'alîsini gör billâhi himmetsizin

Şi'r içinde gayr-ı farziyyâtı 'arz edip bize

Nedelim bu söylenir sözdür ki söz sünnetsizin¹³⁷

Rûhî, nasihatvari konuşmalarla sıkıcı olduklarını, can sıktıklarını bilmeyenleri uyarır:

Sâkiyâ zühd ü vera^cdan katı dil-teng olduk

Bizi bir câm-ı safâ-bahş ile mesrûr eyle

R.G.999-4

Ahmedî, haddini bilip de duracakları yeri kestiremeyenleri, ukalâlık yapmaktan çekinmeleri gerektiğini öğütler:

Kuş dilini bildinse dahi bî-edeb olup

Deme ki anı Dâvud u Süleymân dahi bilmez

A.G.276-8

Dâ'î, her şeyi bildiğini sanan bazı bilginlerin nasihat dinlemez bilgiç hallerini eleştirir:

Elâ ey hüsrev-i dâna kulak tut sözüme bir dem

Kulaktan dâne-i gevher yaraşmaz ille dâna

AD.K.21-33

Nesimî, belli bilgilerden mahrum olup da ukalâlık edenleri, haddini bilmemekle suçlar:

Ey edîb öğ verme âdâbından ehl-i vahdete

Epsem ol niçin ki aşk âdâbını bilmez edîb

Ns.G.17-9

Âşınayı bilmemişsin ey bilişten yâd olan

Ma'rifetten dem urursun n'eyleyim bîgânesin

Ns.G.313-2

Ahmed Paşa, küçüklüğünün ve acziyetinin farkında olmadan yerini bilmeyenlerin haddini bilmez tavırlarını eleştirir:

Etmesin hurşîd-i rahşân ruy-i cânân ile bahs

Bendeye lâyük degildir k'ede sultân ile bahs

AP.G.22-1

¹³⁷ F. KILIÇ Meşâ'irü's-Su'arâ (Âşık Çelebi Tezkiresi), (Yayınlanmamış Doktora Tezi) s. 816

Bir denizdir hüsnü yârın katresidir âfitâb
Katrenin ne kadri vardır k'ede ummân ile bahs

AP.G.22-2

Necâtî, kapasitesi ve sınırlarını bilmeyenleri, kendini yeterince tanımayan, yerini, haddini bilmeyen insanlar olarak görür:

Tutalım öyküneler kani cihân-girliği
Bir midir mühr-i Süleyman ile benzer hatem

Nc.K.19-38

Kim ola kim ede sana yavuz nazar çelebî
Ki kimsene güneşe edemez nazar güstâh

Nc.G.44-6

Fuzûlî, Allah'ın büyüklüğüne karşı haddini bilmeyen kulları, hadlerini bilmeleri konusunda uyarır:

Netice sâlibe olmak hilâf-i âdettir
Olunca mucib-i suğrâya müttefik kübrâ

F.K(Tvh).1-28

Nef'î, kapasitesini bilmeyen, kendilerini yeterince tanımayanları, boylarından büyük işlere girişmelerini eleştirir:

Gör i'tikâd-ı fâsidin etmez bu fikri kim
Rûbeh nice mukâbil-i şîr-i jiyân olur

Nf.K.29-65

4. 11. 57. Görgüsüzlük

Toplumda insanlar arası ilişkileri düzenleyen ve yine toplum normlarının belirlediği görgü, alışlagelen hayatı kurallarına uygun yaşamaktır.. İçinde bulunulan çevre, kişiye nerede, nasıl davranılması gerektiğini öğretmiştir. Toplumun öğretmiş olduğu bu öğretilerin dışındaki davranışlar, görgüsüzlük olarak görülmüş ve yerilmiştir.

Rûhî-i Bağdâdî, birileriyle konuşuluyorken, o konuşmaya başka birilerinin teklifsiz dâhil olmasını görgüsüzlük olarak niteler:

Ne mihnettir ki yârânınla kendi 'âlemindeyken
Ola bir kaç erâzil bî-tekellüf meclise dâhil

Ne müşküldür me'âli bilmedin dahi eyleyip şî'ce
 Seninle bahs ede her hâric-i mebbas olan câhil

R.Kt.12

Ahmedî, duygudan, histen anlamayan insanların kabalıklarını söylerken, bu kaba davranışların, görgüsüzlük olduğu imasında da bulunur:

Ahmedî bülbül nagamdır ʿışk bâğında ne gam
 Nağmesine ger anın taʿne uralar zâğlar

A.G.225-7

Ahmed Paşa, insânî özellikleri noksan görgüden yoksun kişilerle muhatap olunmaması gerektiğini söyler:

Eyleme ey müdde'î dil-dâra sen benden gile
 Sen bir itsin seng atarsam ceng edersin seng ile

AP.Mf.33

4. 12. YANSITMA

Bir şekil korunma mekanizması olan yansıtma, suçu başkasına atma fiili olduğu, kendindeki hataları başkalarında görme temayülü görüldüğü için yansıtma, sağlıklı bir psikoloji sahibinin başvuracağı bir davranış değildir. Sağlıksız insanlar da sağlıksız bir toplum meydana getireceklerinden yansıtma mekanizmasına başvuranlar, eleştirilmişlerdir.

Dîvân şairleri, daha çok kişilerin yanılmalarına sebep olan nefislerini, kontrol altında tutmama yönlerine değinerek eleştirilerini yapmışlardır. Zira kişiler, seçme haklarını görmeme yoluna gidip tüm suçu kendi dışında aramışlar, tercihlerini değil, nefislerini suçlamışlardır.

Nâbî, kendine hâkim olmasını beceremeyen, söz geçiremeyenlerin, kendilerinde olan yanlışlara göz kapayarak suçlarını kendi dışlarında, dışarıda arayıp da kendileriyle yüzleşemeyenleri eleştirir:

ʿAybdır ʿâkile şeytân beni aldattı demek
 Kendi nefsimdir eden nefsim ilkâ-yı fesâd

Nb.K.2-131

Ettiğim cürmü havâle edemem iblîs'e
 Nefsim iblîs'i iken müdde'î-i istibdâd

Nb.K.2-132

Özlerinden kaynaklanan eksiklikleri görebilecek gücü kendinde bulamayanların, suçlarının kaynağını dışarıda aramaları, suçlarını nefislerine yükleyip o nefsi, istediği gibi kullanma ihtiyarı olan kendilerini görmemeleri, bir çeşit yansıtmadır.

Bî-çâre nefse eyleme töhmet günâhını

Nisvândan iddi'â-yı cesâret ba'îd olur

Nb.G.215-5

Sana senlik-durur 'ikâb u belâ

Ki oldu âfet 'ukâba perr-i 'ukâb

A.K.8-6

Şeyhülislam Yahya, nefsinin düşman olduğunu anlamamış ve bunun için de nefsine karşı tedbir almayan insanları, nefislerini suçlamalarından dolayı eleştirir:

Nefs-i hod-râydan ey dil bu tegâfûl nice bir

Akil olan kişi hiç düşmene fırsat mı verir

ŞY.G.107-7

4. 13. MAKAM, MEVKİ VE MESLEK SAHİPLERİNİN ELEŞTİRİSİ

Makam ve meslek sahipleriyle ilgili eleştirilerin bazıları doğrudan doğruya mesleğin kendisine yöneliktir. İsim zikretmeden bir genelleme yapılır. Ancak bazılarında o mesleğe mensup bîr şahıs eleştirilir. Şahsın mesleğe layık olmadığı veya mesleğini çıkarları doğrultusunda icrâ ettiği dile getirilir.

4. 13. 1. Vâiz, İmam ve Şeyhülislam Eleştirisi

Bu meslek erbabı daha çok beklenen samimiyette olmamaları yönüyle eleştirilmişlerdir. Toplumun kendilerinden yana bir beklentiye girdiği, iyilik ve güzelliğe dair tüm fiillerin kendilerinde mecz olunduğu düşünülen bu meslek sahiplerinin hataları, toplumun beklentilerini hayal kırıklığına uğraticı bir nitelik taşıdığından, olması gerekenin daha üstünde görülmüş ve yerilmiştir.

Bu meslek sahipleri için yapılan eleştirilerde genellikle bu meslek sahiplerinin görevlerine uygun kişilikler olmadığı, oraları hak etmedikleri vurgusu da vardır.

Ârif Hüseyin Çelebi, Kemal Paşa-zâde'nin olur olmaz fetvâlar verdiğini söyler:

İmâm-ı dîn ü millet ya'ni müftî

Ki yoktur ana benzer ehl-i âdem

Şu denli ihtisâr eyler cevâbın
Olur olmaz yazar vallâhi â'lem¹³⁸

Bursalı Hilâlî, Mansûr isimli imamı eleştirirken, onun ismi gibi mef'ûl olduğunu ve mef'ûl olanların imamlığının câiz olmadığını söylemektedir.

Nev'-i insân sevdiği bir şeyi çok zikreder
Ol sebepten kim fem-i rindândan dem düşmüyor

Pek muhabbet eylemiş Mevlâ mübârek eylesin
Vâ'izin kürsüde ağzından cehennem düşmüyor¹³⁹

Eşref'in bu kıt'ası, Fuzûlî'nin şu beytini hatırlatmaktadır:

Vâ'iz evsâf-ı cehennem kılar ey ehl-i verâ
Var anın meclîsine gör kim cehennem ne imiş¹⁴⁰

Vâiz, imam ve şeyhülislamı eleştirilirken, çeşitli sıfatlarla eleştirildiklerinden, eleştirilmiş oldukları sıfatları tek tek inceleyelim:

4. 13. 1. 1. Akılsızlık (Bîhod)

Hayâlî, vaiz'in söylemiş olduklarının insana hoş geldiğini söylerken aynı zamanda onu, ahmak ve riyâkâr diye de eleştirir:

Vâ'iz-i ebleh-firîbin sohbeti hoştur velî
Hâlvetinde bûriyâsından gelir bû-yu riyâ

H.G.20-2

Nef'î, vâ'iz'i beyinsiz diye niteler.

Keyf-i cân-bahşın ki cism ü câna râhat bundadır
Hikmetin inkâr eder vâ'iz hamâkat bundadır

Nf.Sn.5-1

4. 13. 1. 2. Cimri

Sabit, birilerini yanlışlarından dolayı eleştirenlerin, kendilerinin de o yanlışları yapabilecek maddî imkânlarla kavuşmaları halinde aynı yanlışlara düşecek yapıda olmalarını ve kendilerini akıl verme konumunda gören bu insanların bilgisizliklerini eleştirir:

¹³⁸ M. İSEN, *Künhü'l Ahbar'ın Tezkire Kısım*, s. 242

¹³⁹ K. ONAN, *Hiciv Üstadları: Neyzen Tefik, Şâir Eşref*, İstanbul, 1961, s. 106

¹⁴⁰ A. T. ONAY, *Türk Şiirinin Vezni*, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara, 1996, s. 158

Vâ'izin bunca 'akârat ile irfânı mı var
Ki harâbâta koya hânı mı dükkânı mı var

S.G.121-1

4. 13. 1. 3. Israrcı ve Sıkıcı

Necâtî, nasihatçının zaman ve mekân tanımaz ısrarcılığı karşısında, nâsıhı, ısrarcı olmamaya çağırır.

Nâsıh varırız mescide varmaz değiliz lîk
Gül vakti durur gel beri ibrâmı ko şimdi

Nc.G.609-3

4. 13. 1. 4. Menfaatçı ve Faydacı

Bâkî, Vâ'iz'in menfaat gözeterek yapmış olduğu ibadetlerine ve bu yüzeysel ibadetlerine karşılık bir beklenti içerisine girmiş olmasına itiraz eder:

Bihîşt şevkına şâdîlig eyleyip vâ'iz
Miyân-ı meclise atıldı yek mu'allakta

B.G.444-4

4. 13. 1. 5. Sözüünü, Sohbetini Bilmemesi

Necâtî, Vâ'iz'in konuşmalarının gereksiz olduğunu imâ eder:

Bülbülün bağda ter nağmesini dinler isen
Va'izin na'raları bir kuru gavga mı değil

Nc.K.17-7

Bâkî, hoş sohbet olması beklenen Vâ'iz'in, insanları bıktıran sohbetine ve sıkıcılığına işaret eder:

Koyup tesbîh-i mercânı seni kim dinler ey vâ'iz
Mufassal kıssa başlarsın garîb efsâne söylersin

B.G.361-3

Fuzûlî, Vâ'iz'in insanları korkutma ve tehditten ibaret soğuk yaklaşımını değiştirmesi gerektiğini imâ eder:

Tehdîd ile geçti rûzgâr ey vâ'iz
Fevt oldu şarâb-i vasl-i yâr ey vâ'iz

Ger kevser ü hûr ise gazez verme azâb

Ne terk buyur ne intizâr ey vâ'iz

F.(Mm)R.44

4. 13. 1. 6. Uzlette Yaşayıp Hayatı Bilmemesi

Ahmed-i Dâ'î, yaşamaktan anlamayan, ortam görmemiş Vâiz'in bu yönlerini eleştirir:

Sâkî sürâhî ağzını sungıl teberrük vâ'ize

Görsün kî vakt-ı germ olup mecliste kulkul niçedir

AD.G.238-3

4. 13. 1. 7. Çok ve Boş Konuşması

Şeyhülislam Yahya, vaizin boş ve gereksiz konuşmasından hareketle değersiz olduğunu da söyler:

Himmetin şeh-peri ey vâ'iz-i bî-hûde-makâl

Olmaya per-i meges denli benim yanımda

ŞY.G.367-4

Bâkî, vâizin çok ve boş konuştuğunu, ayrıca bazı güzelliklere tahammülünün olmadığını söyler:

Sözü vâ'iz dırâz eder 'ârif

Ol asıl yâd-igâre katlanmaz

B.G.200-8

Nâ'ilî de Vaiz'in çok ve boş konuştuğunu söyler:

Meclis pür olup na're-i mestân ile rindân

Mescitte biraz vâ'izi hâmûş görür mü

NI.G.390-3

4. 13. 1. 8. Kabalığı

Ahmed-i Dâ'î, Vaiz'in kabalığını, müstehzî bir üslûpla dile getirir:

Sâkî kadehi vâ'ize sun içe hatîbe

tâ germ ola meclis

Ger mest edesin kâziyile şeyh-i zamânı

reşk ede imâmı

AD.Mz.2-7

4. 13. 1. 9. Kavgacı, Aksi

Necâtî, Vaiz'in kavgacı üslûbuna işaret etmek babında onun gereksiz yere, gereksiz mekânlarda sert konuştuğunu söyler:

Depinmesin inen minberde vâ'iz

Kiminle ceng eder ana uyar yok

Nc.G.279-3

4. 13. 1. 10. Özünün Sözüyle Çelişmesi

Şeyhî, insanları etkilemesi beklenen Vaiz'in, söylediklerinin tersi istikametinde bir hayat sürmesinden ve samimi olmadığının halkça bilinmesinden dolayı sözlerinin toplum üzerinde bir ağırlığının, bir etkisinin kalmamış olmasına işaret eder:

Eser etmez nasihâtın vâiz

Keser isen sözünü kes nedelim

Ş. G.120-5

Fuzûlî, dünyadaki güzelliklerden vazgeçilmesi durumunda cennetin elde edileceğini söyleyen Vaiz'in, dünyadaki güzellikleri andıran cennet nimetlerini anlatmasıyla düştüğü çelişkinin farkında olmayışına dikkatleri çeker:

Mey nefyini eyleyip şî'âr ey vâ'iz

Tuttun reh-i ta'c-n-i aşk-i yâr ey vâ'iz

Terk-i mey ü mahbûb dedin cennet için

Şerh eyle ki cennette ne var ey vâ'iz

F.(Mm)R.43

4. 13. 1. 11. Samimiyetsizliği ve Riyakârlığı

Nâbî, güvenilmesi, inanılması gereken imamların da bozukluktan nasiplenmelerinin neticesi olarak, bunlara uyulmak zorunda olunmasına hayıflanır:

Meded güşayış-i bâb-ı selâm ede yohsa

Îmâm-ı bed-nefese iktidâ ne müşkül imiş

Nb.G.347-6

Topluma ışık olması, yol göstermesi gereken vaiz ve vaiz gibi insanların samimiyetsizlikleri, ne kadar gizlenilmeye çalışılsa da açıktır.

Li'llâh ise vâ'zında eger niyyet-i vâ'iz

Kürsî-i semâvâta çıkar şöhret-i vâ'iz

Nb.G.369-1

Özüyle sözüyle bir olması, toplumda her yönden kendisine güvenilmesi gereken vaizin riyakârlığı, görünen yüzüyle çelişir:

Nâfi' görünür 'âlem-i hâmûştan el-hak

İcrâ-yı riyâ etmez ise himmet-i vâ'iz

Nb.G.369-6

Vaizin nasihatlerini verirken bunu, içinden geldiği için, samimiyetinden dolayı değil de bir iş, görev, vazife edâsıyla yapması, kendisinin samimiyetsizliğiyle açıklanır ancak.

Satmazsa eger halka vazîfeyle nasihat

Nâbî o zamânlar bilinir kıymet-i vâ'iz

Nb.G.369-7

Rûhî-i Bağdâdî, Vaiz'in yapmacık davranışlarını, riyâkârlığını ve Vaiz'in samimiyetsizliğini eleştirir:

Elde tesbîh u dilde fikr-i muhal

Ettiğin iş riyâdır ey vâ'iz

R.G.570-6

Cenneti vâ'iz bugün dîdara tercîh eylemiş

Halka ma'lum oldu hep sıdk u yalanı var yok

R.G.599-6

Ahmed-i Dâ'î de imam ve müezzinlerin samimi olmadıklarını içmiş olduklarından hareketle söyler:

Hayy vaktına turmadın mü'ezzin

Çek câm-ı sabûh imâm elinden

AD.G.10-7

Müezzin'in aslında kendini gösterdiği ve görüldüğü gibi biri olmadığını, işinde dürüstlüğü, duruma ve şartlara göre terk edebildiğini Dâ'î, şu beyitle söyler:

Görürse sendeki kad kâmetini

Mü'ezzin unuttur kad kâmetini

AD.G.218-1

Şeyh Gâlib, dünyayı hep kötüleyip de dünyadan geçemeyen Vaiz'in samimiyetsizliğine işaret eder:

Döndürdü felek men'-i semâ' eylediğinden

Devrâna müdârâya kıyâm eyledi vâ'iz

ŞG.G.150-11

Sabit de Vaiz'i ikiyüzlü diye niteler.

Vâ'izâ biz sıfat-ı merd-i hudâyı biliriz

Seni ihlâs bilir gibi mürâyî biliriz

S.G.149-1

4. 13. 1. 12. Şarap İçmesi ve Güzellere Karşı Zaaf Göstermesi

Ahmed-i Dâ'î, bir güzeli görünce yapacağı işi de unutan müezzinin samimiyetsiz yüzünü göstermek ister:

"Kad kâmet" in unuttu gören kadd ü kâmetin

Hayrân olan bu kâmete anmaz o kâmeti

AD.G.30-2

Sabit, Vaiz'in görüldüğünün aksine çapkın olduğunu söyler.

Taş attı çâr-tâk-ı hammânı yıktı vâ'iz

Dahl etti nerdübâna bir hayli çıktı vâ'iz

Mecliste el öperken zâlim zarâfet etti

Dest-i latîf-i yâri bir pâre sıktı vâ'iz

S.Kt.17

4. 13. 1. 13. Üfürükçülüğü

Bosnalı Alaadin Sabit, toplumda riyakârlıkla halkın güvenini kazanan vaiz vb. kimselerin, ahlâk sınırlarını zorlayan bir şekilde kız ve oğlanları ayırt etmeksizin tenhalarda onlarla yalnız kalmalarına, üfürükçülük yapmalarına ve halkın bu insanlara itibar etmelerine itiraz eder:

Rukye-hânlıkla eder derde müdâvâ vâ'iz

Kız okur oğlan okur tekyede tenhâ vâ'iz

S.G.186-1

4. 13. 1. 14. Cahil (Nâdân)

Nâbî, vaizlerin bilgisizliğine ve bilgisiz vaizleri dinleyen bilgisiz halka işaret ederken fazîlet ehlinin bunlardan uzak olduğunu söyler:

Ashâb-ı fazîlet ana muhtâc degildir
Câhillere nâ-dânlaradır hıdmet-i vâ'iz

Nb.G.369-5

Nâ'ilî, Vaiz'in cahilliğini, bazı ortamları görmemesi, yaşamaması bakımından söyler:

Vâ'iz ne bilir mertebe-i pîr-i mugânı
Tâ olmayıcak cur'a gibi hâk-i reh-i mest

Nl.G.23-2

4. 13. 1. 15. İnkârcı, Kâfir

Fuzûlî, Vaiz'in kendini sattığı gibi bir insan olmayışına ve sadakatsizliğine işaret edip küfrünü söyler.

Vâ'izin küfrün benim rüsvâlîğımdan kıl kıyâs
Anda sıdk olsaydı ben takvâ şî'âr etmez m'idim

F.G.195-6

Sabit, Vaiz'in konuşmalarını küfre yakın görür ve kendisini kâfir diye yerer:

Be-hey vâ'iz niçin ikfâr edersin ehl-i islâmı
Müselmânsın nedir ağzında bu küfre yakın elfâz

S.G.149-1

4. 13. 1. 16. Katılığ

Şeyhî, neşeyle, güzelliklerle çekici bir yönü olması gereken vaizin şerli olduğunu söylerken, onun şekilden öteye geçmeyen duruşunu ve katılığını da imâ eder:

Aceb ki germ edemez meclisini vâ'iz-i şer
Ya taş durur yüreğimiz yâ âh-ı bârîddir

Ş. G.26-6

4. 13. 1. 17. Şekilcilik

Rûhî, kılık-kıyafetiyle övünüp salihlik iddiasında bulunan Hoca'yı şöyle uyarır:

Eyleme câme vü destâr ile fahr ey h'âce
 Bakmaz ol surete   arif ki ola b  ma  n  
   Arz edip m  liki y  d eyleme asl u nesebin
 Dinlemez ol sözü    kil k'ola m  l  ya  ni

R.Kt.16

4. 13. 1. 18. Sürekli Cenneti Methed  p Cehennemle Korkutması

Nâbî, toplumu aydınlatıp bilgilendirmesi beklenen vaizlerin sürekli korkutucu ve tehditk  r kokan konuşmalarındaki sert   sl  plarını ele  stirir:

Tehdîd      it  b etmeyecek m  stemi  ine
 Geçmez   ul  vv-i n   re-i hiddet-i v   iz

Nb.G.369-4

Necâtî, duygularını yoğun yaşayan insanların hallerinden anlamaz, vaizin dümdüz yaşamasına, mantığına çatar:

V   iz   n  r azabıyla beni korkutma
   ol cehennem dediğin âteş-i hicrân değil'a

Nc.G.500-4

Şeyh Gâlib, hep korkutarak Allah'ın rahmet sıfatını bile unutturan, sevgiden uzak vaizin bu yaklaşım tarzını ele  stirir:

Ateş-i D  zahla ey v   iz ko tehd  d  i yeter
 N    m  d-i rahmet-i Rabb-ı Gaf  r ettin beni

  G.G.332-7

4. 13. 1. 19.   ns  n   Hasletlerindeki Zayıflığı

Sabit, topluma yön vermesi, lider olması gerekenlerin özlerindeki eksiklikleri gidermeden böyle bir misyonu yüklenmiş olmalarını, adam olmasını bile becerememiş olmalarını söyleyerek ele  stirir:

Sana her meclisinde söyleriz sen mülzem olmazsın

Degil kürsiye vâ'iz 'arşa çıksan âdem olmazsın

S.G.254-1

4. 13. 1. 20. Soğuk, Sıkıcı

Rûhî, Vâ'iz'in dert, sıkıntı artıran sıkıcı sohbetine işaret ederken, bunu, onun cahil oluşuna bağlar:

Vâ^czdaki hâl olmaya gûş etme kelâmın

Kim bir sözü nâdânın olur bin gama bâ^cis

R.G.91-4

Necâtî, Nâsih'in insan ruhu üzerinde bırakmış olduğu kötü etkiyi “sevâd” kelimesiyle açıklarken, kendisinin aynı zamanda sıcaklık ve samimiyetten çok uzak soğuk ve itici yönüne işaret eder:

Beni senden soğutmağa sevâdın ekşidir nâsih

Bilir kim sirke ile yig söyünür bî-gümân âteş

Nc.G.250-6

Nâsihin bârid sözünden üşüdünse dostum

Sineme gel kim seninçin germ oluptur bu ocağ

Nc.G.265-5

Bâkî, toplumun karşısına çıkıp büyük bir insan kitlesiyle muhatap olan Vaiz'in, müşfik çehreli olması beklenirken soğuk çehreli biri oluşuna yöneltir eleştirilerini:

Varmaz erbâb-ı safâ meclisine ey vâ'iz

Ağlamış sûretine kimse heves-nâk degil

B.G.309-5

Şeyhülislam Yahya da Vaiz'in soğukluğuna işaret eder:

Vâ^ciz ola mı serd sözünden müte'essir

Bir dilde ki sûzân ola kânûn-ı mahabbet

ŞY.G.32-3

Şeyhülislam Yahya, konuşması, hal-hareketleri, sûret ve sîreti dâhil her şeyiyle çirkin ve itici görünen Vâiz'in müşfik bir çehreyle topluma görünmesi gerekirken böyle bir bozuk sicili, halkın nazarında doğurmuş olmasına öfkelenir.

Kaçıp vâ'iz sözünden meclisinde olmazam hâzır

Sözün farzâ begensem sîretin kem sûretin beddir

ŞY.G.119-2

4. 13. 1. 21. Ukalâlığı

Necâtî, Vaiz'in olur olmaz yerlerde veya kendisinden daha bilgili olup olmadıklarına bakmadan, olur olmaz kişilere karşı nasihat edici olması, onun ukalâlığıyla açıklanabilir ancak.

Rind-i ser-meste nasihat halk içinde eyleme

Vâ'izâ hüşyâr isen sohbetle gavgadan n olur

Nc.G.160-6

4. 13. 2. Pâdişâh Eleştirisi

Dîvân şiiri geleneğinin sürdüğü yüzyıllarda, devletin güçlü, pâdişâhların kudretli olduğu dönemlerde pâdişâhı değil eleştirmek, pâdişâh hakkında en ufak bir imâda bulunmak dahi kolay bir iş değildir. Şâ'irin ölümü göze alması gerekir.

Cem Sultan II. Bâyezid'le taht kavgasına girişip ülkeden kaçmak zorunda kaldıktan sonra çektiği sıkıntıları dile getirdiği bir gazelinde II. Bâyezid'e ta'rizde bulunur.

Sen bister-i gülde yatasın şevk ile handân

Ben kül döşenem külhan-ı mihnette sebep ne

II. Bâyezid'in buna cevabı şöyledir:

Çün rûz-ı ezel kısmet olunmuş bana devlet

Takdîre rızâ vermeyesin buna sebep ne

Haccu'l-Hameynim deyiben da'vî kılarınsın

Bu saltanat-ı dünyevîye bunca talep ne¹⁴¹

Yavuz Sultan Selim dönemi şâirlerinden Âhî, Pâdişâhın verdiği görevi, daha fazlasını umarak reddedince, Yavuz Sultan Selim hiddetlenerek “*bir daha onun adını yanımda anmayın*” der. Bu sırada Âhî, Ahmed Paşa ve Necâtî'nin “*egri*” redifli gazeline bir nazîre söylemiştir. Bu gazeldeki,

¹⁴¹ M. İSEN, **Latîfî Tezkiresi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 74

O kad bâlâ vü zülf egri diyâr-ı hüsn pür-âşûb
Memâlik fitne şeh zâlim ‘âlem serkeş sipâh egri

Ah.G.116-2

beyti pâdişâhın kulağına gidince Âhî'nin idâmını emretmiş, fakat sonra kendisini affetmiştir¹⁴².

Nesimî, sultanın yoksulu hor görmesinin toplumda yerleşmiş olmasına ve yadırganmıyor olmasına şöyle eleştiri getirir:

Hurşîd-i tâbâna yüzün ger ta'n ederse ne aceb
Âlemde rûşendir bu kim sultân gedâya ta'n eder

Ns.G.82-2

Fuzûlî, engin gönüllü, kucaklayıcı olamayanlara ve halkından müşfik bir çehreyi esirgeyen sert mizaçlı idarecilerden dert yanar:

Müdâvâ-yi kulüb-i munkabız bir derttir mühlik
Mükâfât-i mülûk-i tünd-hû bir zehrdır katil

F.K.30-8

Usûlî, dünya sultanlarının konumlarını abartıp gözlerinde büyütenleri, bu abartılı yaklaşımlarından dolayı kınarken, sultânlara çok sert çıkışır:

Durulur çün kamu defterleri tomar gibi
Dehr sultânlarının defter ü dîvânına yuf

U.G.57-3

Bâkî, dertlere derman olabilecek konumlarda olanların, dertlilerin dertlerine kayıtsız kalmalarını eleştirir:

Derd ü mihnet çekme der-gâhında ey Bâkî yürü
°Arz kıl bilmezse hâlin hazret-i Sultân eger

B.K.13-9

XIX. yüzyıldan itibaren pâdişâhlar hakkında yapılan eleştiriler çoktur. Tanzimat Fermânı'yla pâdişâhın yetkilerinin kısıtlanmış olması, Fransız devrimiyle Avrupa'ya yayılan *hak*, *hukuk*, *hürriyet* gibi yeni kavramların Dîvân şâirlerince de telaffuz edilmeye başlanması, ülkenin geri kalmasına ve ülkedeki karışıklıklara pâdişâh ve onun kötü yönetiminin sebep olduğunun düşünülmesi, şâirleri yurtdışında destekleyecek merkezlerin olması, şâirin sıkışınca yurtdışına kaçma imkânının çoğalması ve en

¹⁴² Necâti Sungur, *Âhî Dîvân'ı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 16

önemlisi pâdişâhın “zıll-ı Hudâ” yani Allâh’ın yeryüzündeki gölgesi olduğu inancının yıkılması pâdişâhların eleştirilmelerinde etkili olmuştur.

Şinâsî, Reşid Paş’ın medhinde yazdığı kasîdede Tanzimat Fermânı’nın sultana haddini bildiren bir kanun olduğunu söylemektedir.

Bir ıtk-nâmedir insana senin kânûnun
Bildirir haddini Sultân’a senin kânûnun¹⁴³

4. 13. 3. Vali, Âyân Eleştirisi

Bu görevleri icra edenler, ihmalkârlık, görevini yerine getirmeme, zâlimlik yönleriyle eleştirilmişlerdir.

Rûhî’nin hangi valiyi eleştirdiğini öğrenemediğimiz aşağıdaki beytinde, valinin kendini sınırlayacak hiçbir kanunu takmadığını öğreniyoruz:

Olur dâyim belâda halkı o şehrin ki vâlîsi
Ne hüküm-i şer^c a kâyildir ne Hakk’ın emrine ’âmil

R.G.741-6

Şâir Eşref, Adana vâlisinin ölümü üzerine, onun hayattayken hiçbir iş görmediğini, ancak ölümler en büyük hizmeti ettiğini söyler.

Beyt-i âtîyi revâ eylese herkes nekarat
Vâli Paşa bu gece dâr-ı bekâya gitti

O hiç iş görmedi eyyâm-ı hayâtında fakat
Devlet ü milletine öldü de hizmet etti¹⁴⁴

Kanunî döneminde ihtiyaca binaen, halk ile yöneticiler arasında aracılık görevini üstlenecek bazı kişiler seçilerek bunlara a’yân ismi verilmiştir¹⁴⁵. Beldenin ileri gelen zengin kişileri arasından seçilen a’yânlar, zamanla kendi menfaat ve hırslarını ön plana çıkarmaya başlamışlar ve bir çok kurum gibi a’yânlık kurumu da bozulmuştur. Nâbî Hayriyye’de bu bozulmayı dile getirir:

Sebeb-i şöhreti hod a’yânın
Görmedir maslahatın sükkânın

¹⁴³ H. F. GÜVEN, *Klâsik Türk Şiirinde Hiciv*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 1997, s. 165

¹⁴⁴ H. YÜCEBAŞ, *Şâ’ir Eşref, Hayatı, Hatıraları-Şiirleri*, İstanbul, 1958, s. 101

¹⁴⁵ O. Z. PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, C.I, s. 120

Halkı gamz etmese şöhret bulmaz
Nâfiz olmaz sözü rağbet bulmaz

Andan etmezler ise havf ü recâ
Ratk u fatk ehli dimez kimse ana¹⁴⁶

4. 13. 4. Sadrâzam ve Vezir Eleştirisi

Padişahlardan sonra ülkenin en kudretli kişileri olan sadrâzamlar hakkında da eleştiri yapmak her şairin harcı değildir. Sadrâzam hakkında yapılan eleştiriler ya sadrâzam azledilip gözden düştükten sonra ya da öldükten sonra yapılmıştır. Ancak Nef'î gibi pervasız, sırtını pâdişâha dayamış bir şair sadrâzamları eleştirmekten çekinmemiştir.

Kânunî dönemi şairlerinden Figânî, Avusturya seferinden sonra hoşuna giden bazı heykelleri getirip İstanbul'a diktiren sadrâzam İbrâhim Paşa hakkında söylenmiş bir beytin ona mal edilmesi sonucu öldürülmüştür. Farsça olan bu beyitte İbrâhim Paşa, putları kıran Hz. İbrâhim'in karşısına put diken bir putperest olarak çıkarılmış.

Yahyâ Bey sadrâzam Rüstem Paşa'yı öldükten sonra eleştirmiştir. Yahyâ Bey'in Şeh-zâde Mustafa'nın katledilişinde Rüstem Paşa'nın parmağının olduğunu düşünmesi sebebiyle paşa ile onun arasına soğukluk girmiştir. Paşa bir sebeple Yahyâ Bey'i teftiş ettirip görevinden azleder. Yahyâ Bey Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra yapmış olduğu eleştiri ile intikam alır. Terkîb-i bend şeklinde olan bu eleştirinin, sosyal boyutu olan beyitleri şunlardır:

Tama'-ı 'aynını açtı yedi iklîmi yedi
Kurudu kaldı nihâl-i bedeni ya'nî yedi
YB.Tb.9-2-1

Sevmedi hırlı değildir diye ehl-i hıredî
Gelmeye yoluna seyl-i sitemi kala dedi
YB.Tb.9-2-3

Âl-i Osmanı kıran etti ol imanı yaman
Biri birisine girdi nitekim âb-ı revân
YB.Tb.9-3-1

¹⁴⁶ Mahmut Kaplan, **Hayriye-i Nâbî**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995, s. 109

Ehl-i îmândan akan kan ile doldu Karaman
Bir dem içinde dem-i âdeme gark oldu cihân

Rüşvet altınını cem' etmek idi işi hemân
Dermend eyler idi encüm-i nahs ile kıran

YB.Tb.9-3.2-3

Yıkılıp gitti ol evkâf-ı selâtîni yıkan
Mâl-i eytâmı alıp mescidi meyhane yapan

Her ne denli yaramazlık var ise anda idi
İki ayağı çukurda bir eli kanda idi

YB.Tb.9-3.6-7

Sûretâ 'âkil ü dâîd idi ma'nîde deli
'Ulemâ ile idi ceng ü cidal ü cedeli

Süm'a vü 'u'b u riya ile ederdi 'ameli
Keştî-i bahr-i belâsı beden-i mübtezeli

Yelkene benzer idi aynı ile ak sakalı
Alavand eyledi mazlumların âhı yeli

Beli bükülmüş idi bar-ı günah ile beli
Yumruğu altına almıştı vücûdu eceli

YB.Tb.9-4.2-5

Câyiz idi ola bir akçanın üstüne şehîd
Bir sahî kimse idi ana göre Pinti Hamîd

YB.Tb.9-5-7

Bu gurur ile enaniyyete niyyet ne idi
'Acabâ san'at-i şeytâna mahabbet ne idi

YB.Tb.9-6-1

Yalınız rüşveti bâbındaki kesret ne idi
Bu sefâhet bu kabahat bu şekavet ne idi

YB.Tb.9-6-4

Gülmez idi yüzü mahşerde dahi gülmeyesi

Çoğ iş etti bize ol sağlğ ile olmayası

YB.Tb.9-7-6

Yahyâ Bey'in bu terkîb-i bendinde, o dönem devlet kadrolarını işgal eden bazı kimselerin, devletin genel yapısına aykırı düşecek bazı keyfi uygulamalar içine girdiklerini görüyoruz. Bunu, bir kimsenin yanlış fiillerine bakarak, "Devletin bütününde de durum aynıdır." kanaatine ulaştığımızı söyleyemeyiz. Fakat münferit de olsa bu türlü olayların olduğu da bir gerçektir.

Bahsi geçen terkîb-i bendde rüşvetin olduğunu, akıllı, düşünen insanlara itibar edilmediğini ve akıllı insanlarla düşmancasına mücadeleye girildiğini, diğer bazı keyfi uygulamalar neticesinde çok geniş halk kitlelerinin bu durumdan olumsuz etkilendiklerini, çare olması gerekenlerin bizzat sorunun kaynağı olduklarını öğrenebiliyoruz.

Nef'î, sadrâzamlar ve vezirler hakkında hiç çekinmeden eleştiri yapmıştır. Gürcü Mehmet Paşa, Recep Paşa, Etmekçi-zâde Ahmed Paşa hakkında hicivleri vardır. Hatta Nef'î'nin Bayram Paşa'yı hicvettiği için öldürüldüğü rivâyeti yaygındır.

Eşref'in Yusuf Kâmil Paşa'nın Yahudi olduğunu söylediği latîfe ve hicivleri bulunmaktadır. Yusuf Kâmil Paşa'dan sonra Agop Paşa'nın sadrâzam olma ihtimali belirince Eşref hemen eleştiri yapıştırmıştır:

Agop Pâşâyı lutfet pâdişâhım sadr-ı â'zâm yap

Denînin üstüne varsın gelen bir denî olsun

Sadâret mührünü memnu' ise vermek müslümâna

Yahûdîden usandık bir zaman da Ermeni olsun¹⁴⁷

Yüksek makamlardaki kişilere yönelik yapılan eleştirilerde genellikle isim zikredilmediğinden eleştirisi yapılan kişinin bir vezir olduğunu belirten bir işâret görmeden o eleştirinin bir vezire yöneltildiğini tespit etmek güçtür. Zira bu eleştiriler çoğunlukla îmâ yoluyla yapılmaktadır.

Vezirler daha çok beceriksizlikleri ve makamlarını kötüye kullanmaları ve o makama lâayık olmamaları yönünden eleştirilmişlerdir.

¹⁴⁷ H. YÜCEBAŞ, Şâ'ir Eşref, Hayatı, Hatıraları-Şiirleri, s. 81

Şâ'ir Eşref Mısır'da Mehmet Ali ve İbrâhim Paşa'ların heykellerini görünce bizdeki vekillerin daha hayatta iken birer heykele benzediklerini düşünür.

Vükelâ kabrine heykel dikelim şöyle yazıp
Ki “*Bunun hâl-i hayâtında yeri münhal idi*

Sanmayın yevm-i vefâtında bilindi kadri
Sağlığında yine bu böylece bir heykel idi”¹⁴⁸

4. 13. 5. Şâ'irler Eleştirisi

Şâirlere yönelik yapılmış eleştiriler çoktur. Şâirler, şiirlerinin güzel olmadığı ve halk arasında rağbet görmediği veya şiirlerinin başka şâirlerin şiirlerinden çalma olduğu söylenerek eleştirilmişlerdir.

Fehîm bir kasidesinde sözü şâirlere getirerek, şâir geçinen haset kimseleri eleştirir. Gayb âleminde aldıkları şeytânî ilhamla şiir söyleyen bu kişilerin şiiri, deli sözü veya hasta hezeyânıdır.

Tutalım şâ'ir oldular hussâd
Cümlelerin şi'ri hatt-ı butlânî

Bir alay şâ'ir-i şâ'ir-şi'âr
Bir katar esterân-ı pâlânî

Ne belâ nâzım-ı le'âl olmak
Bir iki gevher-i hazef kânî

Kiminin tab'ı ma'den-i herze
Kiminin nazmı hasta hezeyânî

Mahz-ı terzîk sözleri kiminin
Kiminin beyti yâve dükkânî

Kiminin şâ'iri tâzedir k'olsun
Tâ ebed habs-i tab'-ı nisyânî

¹⁴⁸ H. YÜCEBAŞ, Şâ'ir Eşref, Hayatı, Hatıraları-Şiirleri, s. 131

Olmada hâr-ı vâdi-i tâze
Hatt-ı halt-ı kelâm-ı dîvânî

Her biri vâridât-ı gaybîden
Mülhem-i feyz lîk şeytânî

FK.K.17.53-60

Nâbî, şairlerin kullanmış oldukları dilin, insanların anlayabilmekte güçlük çecekleri ağır bir dil oluşunu eleştirirken, şairleri daha açık ve sade bir dil kullanmaya davet eder:

Ey şî'r miyânında satan lafz-ı garîbi
Dîvân-ı gazel nüsha-i kâmûs değildir

Nb.G.167-8

Rûhî, ahlâksızlık edip de başkalarının isimleriyle ünlenmeye çalışanların yeteneksizliklerini ortaya koyar:

Gerek ki sözleri ma'ûm-ı ehl olan söyler
Hüner değil o ki mahlasla olalar meşhur

R.K.10-52

Şeyhî, güzel ve etkili söyleyebilmek kaygısıyla şiir yazan şairlerin bu uğraşlarının gereksiz olduğuna vurgu yapar:

Şeyhî bu defteri oda yak var sükût kıl
Usanmadın ki şî'r ü gazelden ne fâyide

Ş. G.152-5

Ahmed-i Dâ'î, bazı şairlerin iyi şair olmamalarını, şiirlerinin güzellik adına kimselere bir güzellik verememesine bağlayarak söyler:

Şî'rî kim anın rütbesi şî'râya erişti
şî'r ola ne şî'r ol

Bu tarh ile nesc etmedi bir bürd-i yemânî

kimse şu'arâdan

AD.Mz.1-35

Fazilet ehlinin faziletlerinden istifade edip de güzel bir söz dizisi meydana getiremeyenler eleştirilmişlerdir:

Ger kıymet ola hürmüz ü bahreyn ola erzân
 bu dürr-i yetîme
 Bu silk ile nazm etmedi bir ıkd-ı cümânı
 cem^c-i fuzalâdan

AD.Mz.1-36

Dâ'î, kendi şiirinden hareket ederek şairlerin şiirlerinin değersiz olduğuna, onlara kıymet verilmediğine işaret eder:

Nazm-ı men dürr-i yetîmest ü çi sûd ez-bî-zerî
Rûz-i bâzâr-ı hüner yek cev nemî-âred bahâ¹⁴⁹

AD.K.8-30

Dâ'î, başka bir beytinde de başkaları için şiir yazan ve şiirinde kendini anlatan şairlei yerer:

Ögrede ol şi'ri ki sözde ne ^carz ola ne hod
 Fâ^cilâtün fa^cilâtün fâ^cilâtün fâ^cilât

AD.K.12-35

Aşağıdaki beyit de şairlerin riyakâr oldukları söyleniyor:

Sözlerim ol tâze güldür kim bilir gelsin beri
 Şi'r okur şeyyâd öküştür söz bilir kâmil ruvât

AD.K.12-38

Sözü kısa ve anlamlı söyleyemeyenlerle, şiir söylemesini bilmeyen yeteneksiz şairlerin îmâ edildiklerini görüyoruz:

Dâ'î şu gonçe ağzını hoş şerh eder velî
 Anda ki ma^cni çok ola söz muhtasar gerek

AD.G.113-7

Necâtî, özelde şairlerin şânına hâlel getirip toplumda itibarlarını azaltan kişilere, genelde ise bir işe, meslek erbabına mensup olup da kendinden beklenen davranışların aksini sergileyerek kendine ve dolayısıyla mensubu bulunduğu tüm camiaya laf getirenlere yönelik bir eleştiri yapmıştır:

Şular ki âdemîdir halk içinde yeyip içip
 Nihâni yerde tekâzâ gelirse def eyler

¹⁴⁹ “Benim şiirim, sedefinde tek olan iri büyük inci gibidir(dürr-i yetimdir), altını yoksa ne çıkar; sanat pazarı meydanında bir arpa değerinde bile değildir.”

Bu şimdi şâ'ir olanlar bir iki üç bed-baht
Nihâni yerde yiyip halk içinde sıçarlar

Nc.Kt.32

Bir alanda yeteneksiz olup da yetenekli insanların yapıtlarından intihal yapıp sonrasında da o insanları, ukalâ bir edâ ile beğenmezlik yapan yeteneksiz ve sanat hırsız tipler eleştirilir:

İşitilir ki uğrular giricek bir eve dünle
Ölü toprağını saçıp uyudurlarmış insânı
Hemânâ yeni şâ'irler geçip eski olanlardan
Söz alıp iletip mağrur ederler nice nâ-dânı
Eger kim vereler nazma hayâl-i gayr ile sûret
Kani ol ma'ni-i hâs ü kani ol tab cevânı
Ölü toprağı edermiş turalım âdemi bî-hod
Kani keyfiyyet-i câm-ı şarâb-ı nâb-ı reyhâni
Sakın geçmişlerin sözün getirip şî'rine katma
Satamazsın zarâfet meclisinde zinhâr anı

Nc.Kt.90

Nedîm ve Necâtî'nin, açık açık şairlerin doğru olmadıklarını, sözlerinin yalan olduğunu söylediğini görüyoruz:

Ben şâ'irim o kâmet-i mevzunu doğrusu
Sevmem desem de belki yalan söylerim sana

Nd.G.3-3

Servi Necâtî kaddine benzer dedi ise
Lûtf et sen aa kalma ki şâ'ir yalancıdır

Nc.G.89-7

Bâkî, herhangi bir konuda istidadı olmadan, o işte ısrarla iştigal eden ve bununla da yetinmeyip bir adım ötesine geçip o alanın üstatlarıyla boy ölçüşmeye kalkışan haddini bilmezleri eleştirir:

Şâ'ir olup kişi söz söylemeğe ey Emrî
Bizdeki tab^c gerek sencileyin gûl olmaz
Dâd-ı Hak'tır bu sühan her kişinin Bâkî-vâr
Tarz-ı eş-^cârı pesendîde vü makbûl olmaz

Yürü var bulduğun ağaca kaşınma miskîn
Sen anın'çin götünü yırtar isen ol olmaz

B.Kt.11

Nef'î, kendilerinde yetenek olmayanların birilerinin desteği ve şişirmesiyle hak etmedikleri şöhretler kazanmalarını eleştirir:

Bir düzd-i nâbekâr-ı ma'ânî-tırâş iken
Yârân sözüyle şâ'ir olur nüktedân olur

Nf.K.29-66

Birini eleştiren kişinin, eleştirmiş olduğu insanın bilgisi ve görgüsünde olmamasına, yani yeteneksiz insanların yetenekli olanlara baş seçilmesine ve yetenekli kişilerin bu cahillerce ezdirilmelerine isyan edilir:

Dahl eden de sözüme bârî bir üstâd olsa
Söyledikçe beni ma'kûl ile kılssa ilzâm

Nf.K.50-70

Sanatçı kimliğini taşıyıp da esâsta sanatçı olmayanlar, hak etmedikleri vasıflarla anılmalarından dolayı eleştirilmişlerdir:

Kimi herze nifâk u hercâyî
San'atı gıybet ü melâhîdir

Nf.Kt.1-23

Fehîm, bir mesleğe veya topluluğa mensup olup da, mensubu bulunduğu topluluğun şerefine hâlel getirecek, onları töhmet altında bırakacak davranışlar sergileyen insanlara ve bu birkaç insanın yanlışlarından hareket eden cahil insanların, sanatı ayağa düşürecek seviyesizliklerde bulunmalarına karşı çıkar:

Bir şâ'ir-i rezîl ki bu kavme şî'r okur
Birbirine edip o le'imân işareti

FK.(Mm)Tb.2-3-5

Serrâce derler estere yine şâ'ir al
Zîrâ yok akça deyi ederler zarâfeti

FK.(Mm)Tb.2-3-6

Şairler topluluğuna revâ görülen onur kırıcı davranışlara sessiz kalan şair topluluğunun bu aymaz duruşuna isyan edilir:

Ammâ ki hak elinde bu kavmin ki Rûm'da

Şâ^cir kadar kabul eder yok rezâleti

FK.(Mm)Tb.2-3-7

Aşağıdaki altı beyitte işinin ehli olmayan, yaptığı işin hakkını veremeyen ve mensubu oldukları topluluğa layık olamayan şairler topluluğundan imdat, feryâd gibi ünlemlerle şikâyet edildiği görülüyor:

Dâd ol sefîne-i şâ^cir-i bî-intizâmdan

Dîvâneyi hacil ede halt-ı kelâmdan

Feryâd o düzd-i ma^cni-i hâyîde-h^vârdan

Hâm ede nice nükteleri tab^c-ı hâmdan

Elfâz-ı tâze ile perîşân suhanları

Dürr-i nazîm düştü sanırlar nizâmdan

FK.(Mm)Tb.2-4.1-3

Olmuş harâmi-i reh-i eş^câr her biri

Beytin sanır bülend ola Beytü'l-harâm'dan

Rûm içre Muhteşem de olursan hakîrsin

Bunlarsa cerr edip dem urur ihtişâmdan

Destârı kec edip ede bâzârda hırâm

Teşhîr-i şâ^cirî ede mudhik hırâmdan

FK.(Mm)Tb.2-4.4-6

Sabit, hilekâr ve sahtekâr tipli şairlerin, dürüst şairlere hadlerini bilmeden tesir etmek istemelerine itiraz eder:

Suheni mübtezel ü nazmı çep-endâz ü çepel

Nakd-i güftârı dağel nukre-i endîşesi kem

Bu şekil bir hâr iken işte temâşâ bunda

Dahl eder âdeme bir kendiyi bilmez sersem

S.K.17.69-70

Şairlerin eleştirilen diğer bir yönü de başka şairlerin eserlerinden hırsızlık yapmalarıdır.

Sünbül-zâde Vehbî, eski şairlerin eserlerini çalıp çırpınların dillerinin kesilmesini ister:

Kudemânın bulup âsârını gencîne-misâl
Ettiler cümle harâmî gibi yağmâ-yı sühan

Sirkat-i şi'r edene kat'-ı zebân lâzımdır
Böyledir şer'-i belâğatta fetâvâ-yı sühan¹⁵⁰

4. 13. 6. Kâtipler Eleştirisi

Kâtip ve hattatlar hakkında yapılan eleştirilerde onların cahillikleri dile getirilmektedir. Yalan yanlış yazarlar ve yazdıklarından kendileri dahi bir şey anlamazlar.

Necâtî, işini doğru yapmasını beceremeyen, güzellikleri perdeleyen kâtipleri şu şekilde eleştirir:

Her kişi öğüb göge çıkarmak
Câ'izdir olursa Beyt-i Ma'mûr
Feryâd ü figân ki dürr-i nazmı
Kâtibler eder hebâ-i mensûr

Nc.Kt.31

Bî-akl ü bî-sitâre vü meflûsü mende bur
Yoktur cihânda bir dahi ehl-i kalem gibi

Nc.Kt.83

İşinde ehil olmayanların, işlerini doğru yapamamalarından kaynaklanan, mağduriyetlere sebebiyet vermeleri eleştirilmiştir:

Ey bî-bedel ne fâ'ide eş'âr-ı dil-firib
Olmaya çünkü kâtib olanın mahâreti
Kâtib dedikleri yazar eş'ârımı veli
Ben de düğüm gibi değil olan ibâreti

¹⁵⁰ A. C. YÖNTEM, **Sünbülzade Vehbi** (Haz. A. Sevgi ve M. Özcan), Prof. Dr. Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, İstanbul, 1996, s. 340

Tahrib etti şi'rimi mahzâ bir iki türk
 Görmedi kimse buncılayın nehb ü gâreti
 Divânımı yazar sanasın kim kömür alıp
 Karardır Ah Şâhım ile bir imareti
 Nûn ile cimi bir yere yazmaz şu korkudan
 K'ide Necâtî lâfzına nâ-gâh işâreti

Nc.Kt.91

Fuzûlî'nin câhil kâtiplerden şikâyeti meşhurdur:

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin
 Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler

Gâh bir harf sukûtuyla kılur nâdiri nâr
 Gâh bir nokta kusûriyle gözü kör eyler¹⁵¹

4. 13. 7. Kadı,Hâkim, Kazasker, Müderrris ve Müftü Eleştirisi

Kadı, hâkim, kazasker, müderrris ve müftüler ya rüşvetle iş yaptıkları için ya hak hukuk gözetmeyip adaletsiz davrandıkları ya da bilgisiz oldukları için eleştirilirler.

Ahmed-i Dâ'î, kadılık yaptığı sırada, Emir Süleyman tarafından kendisine bağışlanmış olan, bir köyün vakıf gelirini almasına engel olan Kazaskeri eleştirir. Kazaskerin yetim malı yiyen, rüşvet alan biri olduğunu belirtmiştir:

Vakf-ı kûyun hâsılâtın va'de kıldın bendene
 Muntezirven ol vefâya tâ ilâ yevmi'l-vefât

Gerçi her menna^c-ı hayr ol hayrı benden men^c eder
 Bu ^cacab sırdır ki niçin yer anı her türk [ü] tât

Bir begin hayrın bana vermek revâ görmez dahı
 Her yetîmin malı birle ^cîş eder kâzî'l-kuzât

Ger bana câm-ı mey ile ta^cn ederse hak bilir
 Ol yediği zehrdir ben içdiğim âb-ı hayât

¹⁵¹ H. İPEKTEN, **Fuzûlî Hayatı, Sanatı, Eserleri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, s. 23

Şükr kim rüşvet yemezven yâ degil mâl-ı yetîm
Pâdişâh hayrından ol bir sadkadır yâhod zekât¹⁵²

AD.K.12.25-29

Kadılık kurumu XVII. yüzyıldan itibaren diğer birçok kurum gibi bozulmaya başlamıştır. Nâbî Hayriyye'sinde oğluna kadılık mesleğini tavsiye etmez. Çünkü kadıların çoğu cahil ve dinsizdir. Rüşvet, adam kayırma adalet mekanizmasını bozmuştur. Kadı, adetâ bir tüccar gibi davranıp, davaları açık artırımla pazarlamakta ve en çok rüşvet veren istediği hükmü almaktadır. Hâsılı kelâm böyle bir asırda kadılık zor meslektir.

‘Asrda lîk kazâ müşküldür
Hükm-i Hak olmayıcak bâtıldır

Sıyyemâ ekser-i erbâb-ı kazâ
Etmez ahkâm-ı Hüdâ'yı icrâ

Hükmden evvel eder hükmü mezâd
Ol alır kangısı eylerse ziyâd

O tehî-dest ki rüşvet vermez
Kadı da'vâciya fırsat vermez

İlmi yek ekseri bî-mezheb ü dîn
Çeşmi mahsûlde vü rüşvette hemîn

Elde endâze-i keyl ü mîzân
Eylemiş mahkeme-i şer'i dükân

İstese dâyni medyûn çıkarır
İstese müflisi Kârûn çıkarır

Hâdim-i şer iken ammâ ki kuzât
Etmez ettikleri zulmü haşerât

¹⁵² T. KORTANTAMER, "Ahmed-i Dâ'î İle İlgili Yeni Bilgiler", *Türkoloji Dergisi* VII, A.Ü./D.T.C.F., Ankara, 1977, s. 11

Rüşvetin adını koymuş mahsûl
Kim ola etmeye mahsûlü kabul¹⁵³

4. 14. TİPLERİN ELEŞTİRİSİ

Tip, kelime anlamı itibariyle cins, tür, numune, örnek anlamlarına gelmektedir. Toplumsal hayatta bazı insanlar farklıdır: Duyuş, davranış, düşünüş ve eylem itibariyle; meslek, mizaç ve işlevleriyle ötekilerden ayrılırlar. Beşerî meziyet ve kusurlar onlarda daha belirgin, daha somutlaşmış gibidir. Bu yönleriyle onlar, ait oldukları cins ve gruplardan ayrılırlar. Ancak buradaki ayrılığı, farklı olmak biçimiyle düşünmek, anlamak daha uygun olacaktır. Tip diye nitelenen kişi, toplumsal kimliğiyle “temsili” bir nitelik taşır. O, kendinin dışında kalan değerlerin temsilcisidir¹⁵⁴.

Eski edebiyatımızın özellikle dîvan ve mesnevilerinde yer alan şahıslar kadrosu, asırların süzgecinden geçerek klişeleşmiş belirli tiplerden ibarettir. Dîvanlarda terennüm edilen insan tiplerini ana hatlarıyla belirtmek gerekirse esas itibarıyla âşık-meddâh (bu her zaman şairin kendisidir), ma’şûk (sevgili) ve memdûh (övülen hükümdar, vezir v.b.) olmak üzere üç temel tip insanla karşılaşırız. Gazelerde şair âşık, sevgilisi ise ideal güzel durumundadır. Kasidelerde memduh çoğu zaman devlet ricalinden biri, meddah da şairin kendisidir. Bu üç temel insan tipi İran ve Osmanlı şairlerinin eserlerinde aynı kalıplar içinde asırlar boyunca işlenmişlerdir.

Konuyu aşk mesnevileri açısından baktığımızda, dîvanlardaki hükümdar ve âşığın yerini klâsik mesnevilerde bir numaralı erkek kahraman alır ki bu çoğu zaman hükümdar olmaya aday bir prenstir. Meselâ Hüsrev ü Şirin mesnevisinde Hüsrev hem bir asilzade prens, hem de âşıktır. Yani kasidelerde medhedilen şahıslar gibi hem yüksek zümreye mensup ve her cihetten güçlü bir kimse olmakla beraber sevgilisi için göz yaşları döken, her fedakârlığa katlanan bir âşıktır. Gazelerde terennüm edilen sevgilinin yerini ise mesnevilerde bir numaralı kadın kahraman almıştır. Görüldüğü üzere dîvanlarda ana hatlarıyla âşık, hükümdar ve maşuktan ibaret sayabileceğimiz bu üç esas tipin yerini aşk mesnevilerinde ön planda ‘âşık-hükümdar ve ma’şûktan ibaret iki insan tipi almış durumdadır.

Dîvanlarda yukarıda sözü edilen bu temel şahısların yanı sıra rind, hâce, zâhid, müddeî, rakîb, sûfî v.b. tipler de klişeleşmiş özellikleriyle sırası geldikçe yerlerini

¹⁵³ M. KAPLAN, **Hayriye-i Nâbî**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1995, s. 121

¹⁵⁴ M. TEKİN, **Roman Sanatı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 99

alırlar. Şahıslar kadrosu açısından mesneviler çeşitlilik ve hareketlilikleri sebebiyle çok daha zengin tiplerin yer aldığı eserlerdir. Dîvanlarda birkaç beyit yahut bir mısra ile temas ediliveren erkek, kadın, çocuk, âşık, hükümdar, kötü adam; tacir, kâtip, nakkaş, mutrip, muganni, mimar gibi sanatkâr tipler; acuze, cengaver, sâkî v.b. çehreler mesnevilerdeki alabildiğine geniş ifade ve tasvir: imkanları sebebiyle ayrıntılı ele alınarak daha net çizgi ve özellikleriyle sergilenmişlerdir.

Bütün bu tipler hakkında geliştirilen tasvir ve düşünceler, şairlerin toplumu oluşturan fertler ile mesafe ve münasebetlerini gösteren, edebiyat ve toplum ilişkisini yansıtan önemli ipuçları durumundadırlar. Şairlerin toplumu oluşturan tipler hakkındaki fikir ve tasavvurları aynı zamanda edebiyatın sosyal tenkit cephesini oluşturan önemli bir bahsini teşkil eder. Meselâ şair “hâce” (tüccar) tipine nasihatler edip onu tenkit ederken, aslında hayatın gayesini sürekli para kazanıp mal biriktirme zanneden insanları hedef alır. Yahut her fırsatta “sûfî”ye dil uzatıp onunla acımasızca alay ederken, aslında Allah için değil de riya, gösteriş ve menfaat için dindarlık eden tipleri hicveder.

Aynı şekilde hemen her bahsi geçtiğinde “rakîb”e türlü lanet ve hakaretler eden şair, böylece insanların birbirleri ile olan iyi münasebetlerini çekemeyen kıskanç, hasetçi ve arabozucu tiplerden bir bakıma toplumun intikamını alan bir kahraman durumundadır. İnsanların bu gibilere ifade etmekte aciz kaldıkları duygularına tercüman olarak onlar namına dilini ve kalemını bir kılıç gibi kullanır¹⁵⁵.

4. 14. 1. MADDİYATÇI TİP

Maddiyatı hep ön plânda tutan, hayata başka bir pencereden bakmasını bilmeyen, dostluk, arkadaşlık, vefâ, fedakârlık gibi, kısaca insanlığa dair öğeleri görmezden gelen bu insanları bir tip olarak değerlendirmemizin sebebi, bu insanların dar bir çevrede görülebilen, nicelik olarak az olmayan kişiler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu insanlar bir tiptir. Zira bu türden insanlara her zaman ve zeminde rastlama ihtimalimiz yüksektir. Elbette salt niceliklerine ve toplumda sık rastlanabilme oranlarına bakarak böyle bir kanıya varılamaz. En önemlisi, toplumun bu insanlara nasıl baktığı, bu insanları farklı bir yere oturtup oturtmaması yönünde olmalıdır.

¹⁵⁵ A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb’e Dair*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 12

Çağımızdaki kapitalist insan tipinin karşılığı olan maddiyatçı tipin, sosyal eleştiriye konu olabilecek yönü, bu tiplerin sadece menfaatleri doğrultusunda çalışıp uğraşırken toplum menfaatlerinin kıyısından bile geçmeden, hatta toplumun zararına olabilecek konularda en ufak bir hassasiyet bile göstermeden hodbîn bir yapıya bürünüp insanlık gibi soyut kavramlara itibar etmeden her şeyi, hatta insanı bile etten, kandan müteşekkil bir madde olarak görmelerine dayanmaktadır.

Klâsik edebiyatımızın meydana getirildiği yüzyıllarda, günümüzdeki kapitalist sistemin dev dişlileri arasında ezilen insanlar olmasa da, maddiyatçı insan tiplerinin bozdukları sosyal adalet sisteminden menfî etkilenen kimseler olmuştur elbette. Tabî ki bu birkaç olaydan hareketle sosyal adaletin olmadığı sonucuna varılamaz, fakat maddî güç karşısında sevdâsından, yaşamış olduğu mekândan vazgeçmiş insanların varlığı sosyal bir sorun olarak belirmiş, bu sebepten Dîvân şairlerinin eleştiri malzemeleri içinde yerini almışlardır. Bu tiplerin eleştirilmelerinden hareketle genele bir mesaj verme amacı da güdülmüştür.

Maddiyatçı insan tipinde, bu tiplerin sadece paraya olan tutkuları değil, makam-mevki isteklerinden diğer ikbâl kaygılarına kadar bütün yönleri incelendi. Nitekim sadece para isteğiyle maddiyatçı olunmuyor. Ağlayan bir çocuğun gözyaşlarındaki hüznün yerine, gözyaşlarının şekil özelliklerinde yoğunlaşmak bile hayata maddî pencereden bakmanın bir tezahürüdür. Maddiyatçı insan tiplerinin bu sıfatla anılmalarına sebep olan yönlerini şu başlıklar altında inceledik:

4. 14. 1. 1. Makam, Mansıp Ad Tutkunluğu

Bir yerlere gelebilmeyi, oralarda oturmayı, hayatının tek gayesi haline getiren kişiler, tutku haline dönüştürdükleri bu isteklerine vasıl olmak için bazen toplumun zararına olabilecek davranışlar içerisine girerler ki eleştirilere konu olan yön de bu davranış şekilleridir.

Nâbî, makamları, mevkileri tutku derecesinde isteyenlerin, kısa vadede yarar diye algıladıklarının, uzun vadede zarara dönüşeceğini bilmemelerine vurgu yapar:

Esîr-i keşmekeş-i ıztırâb iken ehli

Bekâ-yı câha duâ bed- duâ değil de nedir

Nb.G.112-6

Bir yerlerde makam kapabilmek, oralara ulaşabilmek uğruna eğilip bükülenlerin bu halleri eleştirilir:

Bast-ı âsâr etmede muhtâctır hâke felek

Nâbiyâ her izzetin âmîzişi zilletledir

Nb.G.180-7

Hayatta var olma gayelerini itibar, makam, mevki peşinden koşmaya hasredenler, akılsız diye nitelendirilir.

Ne ʿaklı var ʿacabâ ârzû-yı câh edenin

O ârzû ile evkâtını tebâh edenin

Nb.G.424-1

Kapıdan itilip kovulmadan geçmenin tek yolu, isim ve unvan sahibi olmaktan geçince, yani asıl ve nesebi hatırı sayılır bir kökene bağlanıp da nam ve unvan ehlinin iltifat yüzü görebildiği, adam tartma ve değerlendirmede hizmet ve başarıdan çok soy sop, nam ve nişan tarafının ağırlık taşıdığı bir ortam oluşunca, makam ve mansıp hırsı taşıyanların istekleri daha da bir belirginleşmeye başlar.

Ebnâ-yı zamânın talebi nâm u nişândır

Her biri tasavvurda fulân ibn-i fulândır

R.(Mm)Tb.1-11-1

Makam, mevki, itibar peşinden koşanlara, sadece bunu, amaçlayıp bunun için uğraşanlara “yuh” edilir:

Zî-kıymet olunca nedelim câh u celâli

Yûf anı satan dûna harîdârına hem yûf

R.(Mm)Tb.1-15-3

Rûhî, yükselmekten başka bir düşüncesi olmayan insanların cahilliklerini, sadece ad, şan makam, mevki, itibar peşinden koşmalarına ve yalnızca bunları hedef olarak görmelerine bağlar:

Hep irtifa^c-ı kadre düşmüşler ehl-i dünyâ

Bildikleri ma^cârif -i cehâlet ancak

R.G.592-2

Sarây-ı dehrden el çek sürûr edem dersen

Hevâ-yı mansıbı terk et huzûr edem dersen

R.G.692-1

Mansıb hevesin kılma demlerle bir olma

Rıf^catsa murâdın o şeh-i hüsne gulâm ol

R.G.724-3

Haşmet-i câha ne meyl eyle ne       n  n iste

Garazın devlet ise devlet-i       n iste

R.G.940-1

Nola zâhid riyâ v   zerk ile r  sv  -y       n olsa

  ekenler kayd-   n  m u nengi bed-n  m olur elbette

R.G.984-8

Ahmd-i D    , nam ve ad adına doğ  l davranamayanları, hep tedirgin yaşayanları eleştirir:

      l isen tut sözüm n  m ile nâmûsu ko

      f olan etmez ol kimseneden ihtiya  t

AD.G.232-4

B    , dünyaya ait kazanımlarından sıyrılıp da doğ  l ortamlardan mahrum olanları eleştirir:

N  m u neng ehli ne bilsin rev    -i rindânı

Mey-gede bencileyin       k-   şeydâ yeridir

B.G.66-5

Haksızlığı uğ  ray  p da   h edenlerin   h  larını küçümseyenler, ‘‘ah’’ların, her makam ve mevkinin üstünde bir değ  rinin olduğ  n   bilmelidirler:

Yere geçse yeridir ehl-i fazîlet çünkü   h

      z u c  h  n h  r u has deryâ-misâl üstündedir

B.G.168-5

Makamların, mevkilerin ardına gizlenip de i   yapmaya, nüfûz elde etmeye çalışanlara sadece Allah’a güvenip dayanmaları gerektiğ  i uyarısı yapılır.

Biz m  ttek  -y   zer-ke    -i câha dayanmaz  z

Hakk’ın kemâl-i lutfunadır istin  d  m  z

B.G.192-3

Fuzûlî, toplumdaki zengin-fakir herkesin kendilerini sadece bulundukları konumla anlatıp göstermeye çalışmalarını eleştirir:

Rum  z-i hikmetin eyler beyân merâtib ile

Cemi  -i hâl-i be    r h  h fakr    h  h g  n  

F.K(Tvh).1-68

Sabit, makam ve mevki pe  şinden koşulmasını dert ve kasavetin artmasıyla orantılı görür:

Düşdüm hayâl-i mansıb ile gam şikencine

Uğrattı bu ümîd beni umama rencine

S.(Mm)Tc.1-8-5

4. 14. 1. 2. Maddî Olana Rağbet

Maddiyatçı tipin en belirgin vasfı, tüm rağbetinin maddîyata yönelik olmasıdır zaten. Maddiyatçı tipi incelerken açmış olduğumuz diğer tüm başlıklarla bir şekilde bağlantısı olan bu genel bakış açısında insanların dünyaya karşı aşırı bağılılıkları, her işlerinde, ibadetlerinde bile faydacı bir yan aramaları gibi genel eleştiriler konu edinilmiştir.

Mâla oldu rağbet ey Rûhî °aceb °âlemdeyiz

Her kime °arz-ı kemâl ettikse rağbet bulmadık

R.G.596-8

Mâla harîs olup halk ihsândan el çekiştir

Tıynetlerinde olan mutlak rezâlet ancak

R.G.592-3

İnsanların hep maddî olana rağbet etmelerine, hatta ibadetlerinde bile alayışı arıyor olmalarına, ruh zenginliğini ikinci plâna itmelerine karşı çıkılır:

Şöhreti mâl iledir ma°bed-i İslâmın da

Câmi°-i köhne-i bî-vakfa cemâ°at gelmez

Nb.G.278-6

Toplumda mal ve mülkü biriktirme isteğinin artmış olması, mala karşı isteklerin aşırı bir boyut almış olması büyük insanların unutulması; toplumda paranın revaç bulup insanların paraya çokça kıymet vermeye başlamış olmaları, insanların maddîleşen yönlerini gözler önüne sermektedir.

Hikmet taleb-i mâlda Kârun gibi şimdi

H°âhişgerî-i lokmada Lokmân unutulmuş

Nb.G.345-6

Mangır kuşuna dönmüş ahâlî-i mecâlis

Bî-çâre Hüma-yı hünerin rağbeti gitmiş

Nb.G.359-5

Hep daha çok kazanabilme düşüncesiyle yaşayıp da kısacık dünya seyrinde, mal-mülk biriktirme telaşına düşenlerin, sonunda zarara uğrayacaklarını bilmemeleri, canhıraş mal yığıp biriktirmeleri, Şeyhî'ye göre çok acı bir tablodur:

Sakın sokar ki mâl okudukları mârdır

Kaç kim yuta asâ denilen ejdehâyimîş

Ş.(Mm).My.5.1-6

Yâr ile olan hem-nefes ayş ol sürer âlemde bes

Mâl ile mülk etme heves Kârun'a bak Fağfûr'u gör

Ş. G.74-4

Kullar neder bu sîm ü zer ü mâl ü milketi

Sultânımız gerek bize sultânımız gerek

Ş. G.95-2

Ahmed Paşa, insanların, insanî olandan ziyade maddî olana iltifat etmelerine bozulur ve üzülür:

Beni bî-zer görüp bizâr olur yâr

Anın için gayr ile bâzârı yegdir

AP.G.37-4

Necâtî, hep paralı ve maddî gücü olana hürmet edilip maddî yönden zayıf olana itibar edilmemesini eleştirir:

Kim bakar müflise kim şol ele gelmez sağar

Etmeyince zer ü sim ile tûvân-ger hâtem

Nc.K.19-43

Toplumda para gücünün insandan daha etkili ve iş görür oluşu, artık toplumun bir gerçeğidir.

Bir akçenin bitirdiğin bitirmez yüz kişi varsa

Aziz etmiş anı Allah hemânâ dest-i kudrettir

Filûrinin bitirdiğin bitirir akçe de gerçi

Ve likin şol kadar vardır filûri sikke-sûrettir

Nc.Kt.20

Toplumdaki insanların, maddî olana takılıp insanları oldukları gibi kabullenmeyişleri, dünyadaki mal ve mülkün sonsuza uzayacağını düşünmeleri, Necâtî'nin tespit ettiği diğer sorunlardır.

Ol değildir ki gözün yaşın uralar yüzüne

Yâr oldur ki kabûl ede seni varın ile

Nc.G.552-7

Tecerrüd ile Mesîhâ gibi felekte bulun
Zemâne götüremez çünkü mâl-ı Kârunu

Nc.G.635-4

Bâkî, toplumda insânî olandan ziyâde, maddî olana eğilimin olmasını şu beytiyle açıklar:

Güzeller mihri-bân olmaz demek yanlıştır ey Bâkî
Olur va'llâhi bi'llâhi hemân yalvarı görsünler

B.G.54-5

Fuzûlî, maddî olanakların gücüyle nüfûz elde edip emellerine salt bu güçle vasıl olanları eleştirir.

Kocar zerrin kemerle belini veh bu ne tâlî'dir
Ki altın kuvvetiyle böyle olmuş kâm-rân hançer

F.K(N).4-9

Şeyhülislam Yahya, zengin insanların daha çok kazanabilme, mal yığıp zenginliklerine zenginlik katmak adına canhıraş çalışmalarına karşı çıkar:

Düşelden cânâ aşkın nola sûzum eksik olmazsa
Olur germiyyet üzre dâ'imâ elbette mâl ehli

ŞY.G.445-3

Usûlî, hayatın bir gün nihayet bulacağını unutup dünya için aşırı çalışanların bu çalışmalarını tasvip etmez.

Olamaz çünkü şebîhûn-ı ecelden mâni
Hay ile huyuna vü leşker ü sultânına yuf

U.G.57-4

4. 14. 1. 3. Mânâ, Şekil Tezâdı

Bazı soyut kavramlar, somut birtakım sebepler yardımıyla vücut bulsa da, soyutun müstakil bir anlamı ve ağırlığı vardır. İnsanlık, iyilik, güzellik gibi mânâyâ ait kavramlar, şeklin yardımıyla yansıdıkları zaman aralarında bir insicâmın olması zorunludur. Zira sevimli, iyi olmak adına yüzler gülümseyip de yürek bu uyumun dışında bırakıldığında, kişiyi hain bakan gözleri elbette ele verir ve bu durum da mânâ ve şeklin tezâdıyla açıklanabilir.

Soyut olan mânânın yerine, maddî olana ait olan şeklin konulması, maddî bir eğilim göstermektir. Şeklen insânî hasletleri göstermeye istekli kişilerin, mânânen bunu

destekleyememeleri, daha açık bir ifadeyle, yapıp ettiklerinde samimi olmamaları, Dîvân şairlerinin eleştirilerine konu olan yönlerdir.

Nesimî, şekilde insan gibi görünüp de mânâda insan olamayanları ve iyi vasıflarla donanıp adam olmasını beceremeyenleri eleştirir.

Sûrette âdem oğlu ve ma'nîde dîv olan
Oldur ki Hakkı tanımamış âşinâ değil

Ns.G.231-9

Ger yoksa mülk ü mâlın andan ne gam ne gussa
Evlâd-ı tayyibînsin hem âdem ü hem insân

Ns.G.325-6

Dâ'î, insanların sûretlerinden ziyâde sûretlerine talip olup da insanî olana müşteri olmayanları kınar:

Mihr yüzünü gösterir âşika ruhların velî
Âyinelerde görünen sûretin i'tibârı yok

AP.G.145-3

Necâtî, dışarıdan bakıldığında iyi görünüp de içini düzeltmeyen münafık tipli insanların, birtakım küçük menfaatler uğruna böyle davranmış olmalarına çatar.

Başını kes dilini dil şu kişinin kim ola
Zâhiri doğru kalem gibi içi eğri çü nâl

Nc.K.16-34

Görünende her ne kadar güzellik duygusu ön plandaysa da saygınlığı uyandıran asıl öğenin, hüner ve marifet olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekir.

Koma elden hüneri kim sağ el olur öpülen
Sol ele gerçi verir zînet ü ziver hatem

Nc.K.19-44

İnsanları, insânî özellikleriyle değil de dış görünüşleriyle değerlendirmek, maddî bir eğilimdir.

Bu devri kamerde ey şular kim
Evzâ-i libâsa nâs derler
Bedr olduğunu görücek ayın
En-nâsü me'al-libâs

Nc.Kt.26

İnsanı insan yapan maddî görünüşten ziyâde mânâ âlemini ihmal edenleri eleştiren Necâtî'nin, maddî yöne ait olan soy sop, nesep üçgenine sıkışıp kalan insanlara, bunların bir ağırlıklarının olmadığına dair uyarısı da vardır.

Ma'nâ gerek ey dil ki vere âdeme sûret

Âlemde fülân ibn-i fülâna ne verirler

Nc.G.104-3

Bazı insanların, kişilerdeki insanî özelliklerinden ziyade maddî olana değer verip bunlara meyletmeleri, mânâyâ ait insânîlikle örtüşmez.

Sarra-ı didemizde o dil-ber güher sezer

Yüzüme güldüğü bu ki boyunda zer sezer

Nc.G.211-1

Hayretî de insan olmayı insan sûretinde sanıp insanı insan yapan sîreti göremeyenleri eleştirir:

Hûblardan beni men^c eyledi dün vâ'iz-i şehîr

Gör ne hayvânlar olur dünyede insân-şekil

Hy.G.253-8

Bâkî, makamların ve makamların nişaneleri olan birtakım kıyafetlerin ardına gizlenip kendilerinde hiç olmayan yeteneklerin eksikliğini izale edebileceklerini düşünenlere ve makam, mevki gibi öğelerle övünenlerin cahilliklerine işaret ederken, şekil ile mânânın tezâdını da ortaya çıkarır.

Kabâ-yı câh ile âdem geçinsin her kaba câhil

Güher göster güher meydâna gir sen tîg-i uryân ol

B.K.11-10

Hayâlî, hem şekil, görüntü gibi küçük şeylere takılıp büyük düşünebilmenin önüne duvar ören hem de samimi olmaya çalışanların çelişkilerine işaret eder:

Tayy-ı lisânıma nazar et taylesânı ko

Destar ile deme heves-i kaşdayın dahı

H.G.636-4

Yahya Bey, dıştan alayışlı olup da iç dünyaları yoksul olanların bu yoksul ve çorak kalan yüreklerine dikkatleri çeker:

Cübbe vü destarı ko âyîne gibi gey nemed

Zahirin her kim yıkarsa bâtının mamûr eder

YB.G.79-4

Nâ'îlî, de yapmış olduğu eleştiride insanların sûretinden ziyâde sûretini göremeyenlere değinir.

Görmez bizi âyînede ger aks-dih olsak

Pîş-i nazar-ı akl-ı hödârâda nihânız

Nl.G.135-2

4. 14. 1. 4. Menfaatçilik ve İkbâl Kaygısı

Sürekli menfaatini düşünüp ikbâl kaygısı ile yanlışa doğru, doğruya yanlış demekten dahi çekinmeyen maddiyatçı tip, bu tutumuyla toplumu ifsâd eder ve yıpranıp zayıflamasında pay sahibi olur.

İncelemiş olduğumuz dîvanların tamamında Bosnalı Alaaddin Sabit'in bir beyti dışında ikbâl kaygısıyla iş görmeye onay veren başka bir örneğe rastlamadık. Bosnalı Sabit, makam, mevki peşinden koşup da o makamlara talip olan kişileri eleştirenlere, eleştirilerini yöneltir ve makam, mevki peşinden koşturmaya anlayışla yaklaştığını belirtir.

Mansıb sakız gülü dil-i pür-nağme 'andelîb

Rağbet edip de çam sakız olmak değil garîb

S.(Mm)Tc.1-7-1

Bu beyit dışında ikbâl kaygısı taşıyarak iş yürütenler, Dîvân şairlerinin eleştiri oklarına hedef olmaktan kurtulamamışlardır.

Bazı küçük hesaplar, menfaatler uğruna minnet altına girmekten çekinmeyenler, bu davranışlarından dolayı yerilmişlerdir.

Zıll olsa da çekilmez bâr-ı girân-ı minnet

Seyyâh-ı bî-^calâyık pây-ı çenârı n'eyler

Nb.G.88-9

Hep izzet, şan, şeref peşinden koşulması da menfaatçiliğin bir uzantısı, bir birimidir.

Bu tehî-destlik âsâyîşe çesbânterdir

Tâlib-i rütbe-i ^cizz ü şeref olmaktan ise

Nb.G.662-3

Nâbî, insanların maddî olana değer vermelerine ve hep menfaat gözetip kesilen menfaatten sonra menfaatlendiklerine artık rağbet etmemelerine, onlara değer verip meyletmemelerine eleştirilerini yöneltir:

Degildir zâta mâ'il halk mâl u câhadır rağbet

Dıraht etrâfına kimse dolaşmaz bârdan sonra

Nb.G.799-2

Rûhî, kısır hesaplar için alçak insanların önünde eğilip bükülenleri, dünyalık hesaplar için gururunu ayaklar altına serenleri; dünyalık birtakım imkânlar ve menfaatler için cahillere yaklaşanları eleştirir.

Dünyada denîlerden edersin tama^c-ı hâm

Ey hâm-ı tama^c niceye dek bu tama^c-ı hâm

R.(Mm)Tb.1-10-1

Yazık sana kim eyleyesin hırs u tama^c dan

Bir cübbe için kendini âlemlere bed-nâm

R.(Mm)Tb.1-10-6

Sâkin-i künc-i tevekkül olıgör ey Rûhî

Nefs için ârif olan câhile olmaz bende

R.G.1017-5

Necâtî, hep menfaatlerini gözetip ulvî değerler için sıkıntıya gelemeyenlerin bu fedakârlıktan uzak yapılarını eleştirir:

Devlet ü izz ü şeref câhını biz çâh okuduk

Zillet ü fakr ü anâ çâhına biz câh dedik

Nc.G.324-4

Bâkî, dünyalık birtakım imkânları olanlara karşı eğilip bükülerek menfaat elde etmeye çalışanların davranışlarını ahlâkî bulmaz:

Baş egmeziz edânîye dünyâ-yı dîn için

Allâh'adır tevekkülümüz i^ctimâdımız

B.G.192-2

Fuzûlî, lütuf ve iyilikler karşısında eğilip bükülenler ile küçük dünyanın küçük istekleri uğruna büyüklere minnet edenleri eleştirir:

Rif^cat-i kadrîm iltifat etmez

Ger Süleyman kılarısa arz-ı atâ

F.K.21-11

Devlet-i dünya için çekmen selâtin minnetin

Fakr sultanı benim kim devletimdir cavidân

F.K.31-10

Hayâlî, makamlar ve nüfûzlar önünde eğilip bükülen ve bu şekilde onlardan bir himmet umanları eleştirir:

Hayâlî bir gözü açık ser-âmed şâhbâzam hem
Külâha egmezem baş uçmazam şehir kolundan hem
H.G.357-5

Külâhım gûşesi hûrşîd-i âlem-tâba baş egmez
Bihamdillâh gulâm-ı Âsaf-ı encüm-sipâham ben
H.G.436-3

Nâ'ilî, hep saadet peşinden koşturup da, hayatın diğer yüzüne sırtını dönüp umursamayarak sadece kendisi için yaşayanların bencilliklerine vurgu yapar:

Harîs-i devlet olan bî-şu'ûru n'eylerler
Şu'â'a hasret olan çeşm-i kuru n'eylerler
Nl.G.51-1

Şeyhülislam Yahya, geçici olanların hatırına, küçücük hesaplar için, insanî yönü gelişmemişlerin minneti altına girmiş olanların alçaldıkları imâsında bulunur:

°İzzet-i dünyâ için memnûnu olmam kimsenin
Çekmeğe bâr-ı belâ-yı minneti tâkat mi var
ŞY.G.108-3

Nef'î, bir yerlere gelebilmek, rahat yaşayabilmek için gururunu ayaklar altına seren insanları, ödeyecekleri bedellere dğmeyeceği konusunda uyarır:

Tenezzül etmem edânîye câh ü devlet için
Ederse tîg-ı kazâyile cebr eger gerdûn
Nf.K.58-37

4. 14. 2. SÛFÎ ve ZÂHİD TİPİ

Geçmişin her devresinde her toplumda insanlar arasında inanç, düşünce ve meşrep farkları, bunları temsil eden farklı sınıflar ve bu sınıflar arasında birtakım mücadeleler olmuştur. Bütün bu duyguların, isteklerin, tutkuların, düşünce ve inançların akislerini; tarih boyunca toplumların iç dünyalarını anlama hususunda önemli bir belge değeri taşıyan edebî eserler arasında bulmamak mümkün değildir.

Din ve inançlar her devirde insan topluluklarının ayrı sınıflara bölünmesine sebep olmuştur. Dinler arasındaki inanç farklarından kaynaklanan bölünmelerden başka, aynı dine mensup insanlar dahi görüş, düşünce ve yorum farklarından dolayı ayrı mezheplere

ve değişik meşrep gruplarına ayrılmışlardır. Tarihin temel unsuru insan olduğuna göre bunun böyle olması da kaçınılmazdır.

İslâm dünyası da bu bölünmelerden nasibini bol bol almış ve ümmet, birçok bakımdan farklar taşıyan türlü hiziplere ayrılmıştır. Bizim konu edineceğimiz “akl”ı ve “aşk”ı seçen iki ayrı düşüncenin oluşturduğu sınıfların münakaşa ve mücadelesinden hareketle öne çıkan tiplerin, sosyal yaşantıdaki yansımalarının nasıl olduğu, sosyal hayata tesirlerinin ne boyutta kaldığı noktasında olacaktır. Akıl yolunu seçenler dinin temel kaynaklarını oluşturan Kitap ve Sünnet’i belgeleriyle inceleyerek, Allah’a ulaşma yolunda kendilerine vazgeçilmez prensipler koyan bir zümreyi temsil ederler. Aşk yolunu seçenler ise söz konusu prensipleri kısmen yahut tamamen kabul etmekle birlikte gerçek vuslatın aşk ile olabileceği düşüncesini savunurlar. Birinci grubun katı kuralcı, müsamahasız tavır ve düşüncelerine karşılık bunlar yerine göre son derece müsamahalı, rahat, her türlü kayıttan arınmış bir meşrep oluştururlar.

“Sofu” tipi akıl ve hesabı kendine prensip edinmiş, dünyada işlediği her amelin karşılığında ahirette bir şeyler bekleyen, bu yönden bakıldığında menfaatçi ve dolayısıyla kendini ve nefsin ön planda tutan bir tiptir. Akıl yolunu seçenler bütün dinî vecibelere harfiyen uymalarına rağmen yine de yarınlarından korku, endişe ve şüphe içinde bulunmalarına karşılık, aşk yolunu seçenler arasında bazı zümreler dinin gerektirdiği ibadet ve yasaklara uymamakla birlikte, Allah’a olan sevgilerine güvenerek affedileceklerine dair inançlarını sürdürürler. Bu inanç, düşünce ve davranış farklarından kaynaklanan ayrılıklar İslâm dünyasında iki zümre arasında zaman zaman büyük tartışmalara sebep olmuş, ciddî sürtüşmeler zuhur etmiştir. İşte edebiyatımızda klişeleşmiş bir edebî geleneğe uyularak “âşık” tipini temsil eden şairler ile akli rehber edinen sofu tipi arasındaki mücadele, bu meşrepler arası kavgaların şiirdeki uzantısından ibarettir.

Şairlere göre “zâhid” tamamen dünya menfaatleri yüzünden dindar geçinen, aslında fırsat buldukça her türlü menhiyatı gizlice işlemekten kaçınmayan dindar kıyafetli bir münafıktır. Tabii bu anlatılanlarda gerek şair gerekse “zâhid” âdeta tiyatro sahnesine çıkarak önceden tespit edilmiş rollerini icra eden birer aktör gibi olup, bütün bu tasavvurlar konunun gerçek hayata yönelik maddî cihetini teşkil ederler¹⁵⁶. Zâhidin

¹⁵⁶ A.A. ŞENTÜRK, **Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 17

toplumda görüldüğü, topluma kendisini dürüst olarak sattığı gibi biri olmaması, sosyal eleştiriye konu olmasının temelini oluşturmaktadır.

Zahit, sofu, şair, rint sözleri kültürel unvanlardır; kültür seviyelerine ya da farklılıklarına göre, bu kültürlerin mensuplarının kendilerine ya da birbirlerine vermiş oldukları unvanlardır; tek birey için söylendiği gibi grup için de kullanılır. Bunlar, Osmanlı toplumu içerisinde kültürel açıdan en çok rolü olan, kültürü oluşturan gruplardır. Halk tabakası üzerinde de etkileri olmuşlardır. Bunlar arasında şair grubunun ayrı bir yeri vardır. Şairler, saraya ve saraya yakın yönetici grubuna daima yakın olmuşlar, çoğu sosyal statü bakımından eşraf zümresi içerisinde yer almışlardır. Ama kültürel olarak derviş, aşık, rint grubunda kalmışlardır¹⁵⁷. Şairlerin kendilerini halkın çoğunun hoşuna gidecek rint sınıfında saymaları ve öyle görmelerinde kalemin kendi ellerinde olmasının verdiği güçten kaynaklanmaktadır. Bu yüzden, insanlık ve güzellik adına olan hasletleri rint tipinde toplarlarken, aksi özellikleri zâhîde yüklemişlerdir. Bunda, zâhid tipinin bu vasıfları hak edecek iş ve fiilleri de inkâr edilemez.

Rint ve zahit, ihtiyaçları ve güdülleri tamamen farklı; olaylar ve durumlar karşısında tutum ve davranışları, birbirine karşıt olan iki tiptir. Rint ile zahit de yar ve ağyar gibi, hemen bütün Dîvân şairlerinin manzumelerinde sözünü ettiği, şiirin geleneksel kişileridir. Dîvân şiirinde rint, genellikle şairin kendisidir. Rint, dış dünyaya gözünü ve gönünü kapamış, mal mülk, para pul, makam mevki, şan şöret gözetmeyen, sosyal olayları ve durumları umursamayan, toplumun değer yargılarına uymayan ve karşı çıkan, akli küçümseyip aşkı tercih eden, zaman zaman sarhoş olan, ibadete pek önem vermeyen, tasavvufî düşünceyi benimsemiş ve ilahî aşk ile kendi iç âleminde yaşayan, ilahî sırlara ve keşfe sahip olduğunu söyleyen tiptir. Zahit ise, Allah'a karşı ibadet ve görevlerini yerine getirmekle beraber dünya hayatına bağlı, ailesine ve çevresine karşı günlük yaşam içerisindeki sorumluluklarının bilincinde olan, toplum içinde sosyal bir kişilik olarak yaşayan, toplumla uyum içinde olan ve bu uyumluluk ile toplumdan beklentilerini elde etmeyi uman, tasavvufî düşünceyi ve aşkı reddeden, akli ön planda tutan kişilerdir. Rint ve zahit terimleri, bu düşünce yapısında olan, böyle değer yargıları (sosyal normlar) edinmiş kişilerden oluşan grupları da ifade eder. Rint,

¹⁵⁷ Z. GÜLER, “Bağdatlı Rûhî'nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış”, *e-Journal of New World Sciences Academy*, Elazığ-Türkiye, 2008, C.3, S.1, s. 30

tekke ve tasavvuf ehlinin, zahit ise medrese ve cami erbabının oluşturduğu gruptur denilebilir¹⁵⁸.

Daha önce İran edebiyatında şekillenmeye başladıktan sonra edebiyatımıza aktarılan ve az zamanda yerli unsurların katılmasıyla son derece orijinal bir çehreye bürünen âşık (ârif-rind) ve zâhid monotipleri birbirlerine her bakımdan zıt iki ayrı sınıfı temsil ederler. Bunlardan birincisi olan âşık tipini ve dolayısıyla rindlik, âriflik, dervişlik vasıflarını şair kendisine mâl eder ve bir güzele tutularak dünyayı gözü görmez olmuş, kendini şaraba verip ar, namus ve şöhreti hiçe saymış, meyhane köşesinden çıkmayan bir şahsı canlandırmaya çalışır. Zâhid ise dinî kurallara sıkı sıkıya bağlı, zahire aşırı önem veren, sık sık ahiret hayatını anan, kendi fikirlerine uymayan bir şey gördüğünde tenkitte tereddüt etmeyen, derhal küfürle itham eden, bu yüzden ara sıra gülünç durumlara düşen, fazla zeki sayılamayacak bir tipi temsil eder. Ancak şunu göz önünde bulundurmak gerekir ki her iki tipi çizen kalem, şairin elindedir. Şair bunu devamlı kendi lehine kullanarak ikide bir zahide sataşır, onunla alay etmekten âdeta zevk alır, zahidin sözlerini anlamaz görünerek onu kızdıracak cevaplar verir ve bu münakaşa bu şekilde sürer gider¹⁵⁹. Zâhid gibi kendisi de aslında Müslüman olan şair, zahide olan nefreti sebebiyle onunla karşılaştığında âdeta başka bir dine mensupmuş gibi davranır.

Dîvanlarda zâhid tipine karşı takınılan tavır, aslında dînin istismara son derece müsait olduğu o devirlerde birtakım maddi menfaatleri için ortalığı karışıklığa veren tiplere karşı oluşturulan bir çeşit tenkit mekanizması olarak da görülebilir. Âşık kendini “rind” ve “arif” modeline mensup sayar, bununla övünür. Rindlik ise kısacası müsamahayı temsil eden, hem dine hem de dünya zevklerine sırt çevirmeyen bir hayat görüşüdür. Şair gerçek hayatta belki dindar olduğu hâlde şiirde bir edebî gelenek icabı âdeta sahneye “rind” rolünde çıkan bir sanatçı konumundadır.

Dindar olmanın bir fazilet ve âdeta bir ayrıcalık olarak değerlendirildiği o devirlerde halkın cahilce bir dindarlık ve yobazlığa tahammülü yoktur. Dinî vecibelerini yerine getirerek şarap içmeyen yahut mizacı gereği âşık olmayan kimselere de dokunabilecek ifadelerle yüklü olmakla beraber şairler, kaba sofı, mürâi ve yobaz tipleri hedef aldıklarını her fırsatta hatırlatmaya özen göstermişlerdir. Burada asıl maksadın bir edebî geleneği yaşatmak ve aynı zamanda edebî sembolleri kullanarak bir

¹⁵⁸ GÜLER, Z., a.g.m., s. 35-36

¹⁵⁹ A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*, s. 3

sosyal tenkit oluşturmak olduğu tahmin edilebilir. Aksi takdirde şura tezkirelerini dolduran yüzlerce şairi dinsizlikle itham etmek yahut en azından şeyhülislamlık, v.b. meslekleri gereği mütedeyyin kimseler olmaları gereken şairleri yok saymak gerekecektir¹⁶⁰.

Klâsik edebiyatta şairlere hedef teşkil eden sofı tipine gerçek hayattan örnekler ararken, XVII. yüzyılın ilk yarısında verdiği vaazlarla şöret bularak saraya nüfuz eden, şarap yasağı bir yana, tütün ve kahve yasağı gibi katı hükümleriyle halkı bezdiren ve pek çok kişinin katline sebep olan Kadı-zâde Mehmed Efendi (ölm. h.1045 = m. 1635) ile Şeyhî mahlasıyla da tanınan Abdülmecid Sivâsî Efendi (ölm. h. 1049 = m. 1639) arasında tartışma hâlinde başlayarak daha sonra İstanbul'da kanlı sonuçlara varabilecek kadar büyük bir mücadele şeklinde yayılan hadiseler hatırlanabilir. “Kadı-zâdeliler” yahut “Fakılar” diye de anılan bu zümre katı dindar görüşlerinin ardında maddî pek çok menfaatler elde etmeleri ile de tanınmışlardı. Matematik v.b. bilimleri tahsil etmek, semâ etmek, kabir ziyareti ve hatta Hz. Peygamber zamanında bulunmadığı gerekçesiyle kaşık kullanmak gibi hususlara dahi karşı çıkan bu softalar¹⁶¹, toplumun yerleşik kültürüne ters düşecek hal ve hareketler içine girmelerinden dolayı, gerçek anlamda inançlı olan insanlardan da onay almamışlar, bu kaba ve bölücü yaklaşımlarından dolayı eleştirilere malzeme olmuşlardır.

Mescitte riyâ-pîşeler etsin ko riyâyı

Mey-hâneye gel kim ne riyâ var ne mürâyı

ŞY.G.432-1

Ne kavli fi'line ne fi'li kavline uyuyor

Efendi dinleme bu vâ'izân-ı zerrâkı

S.G.326-5

Sûfiyâ ol sen selâmet câme-i sâlûs ile

Ben melâmet hırkasıyla olmuşam rüsvâ-yı döst

Hy.G.29-3

Semâ'-ı çeng ü nây u devr-i sâgar devleti döndü

Safâsın süre gör ey sôfî-i sâlûs devrânın

B.G.279-5

¹⁶⁰ A.A. ŞENTÜRK, **Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında**, s. 18

¹⁶¹ A.A. ŞENTÜRK, **a.e.**, s. 15

Zâhid elinde dâm-ı emel etme sübhayı

Tesbîhi bâri bir dahi rûz-ı şümâra çek

Nb.G.453-6

Feyz-i Hak zümre-i erbâb-ı harâbâttadır

Ehl-i zühdün nesi var zerk u riyâdan gayrı

R.G.1089-3

Mey-i sâfiyle câna safâ ver

Kogıl sûfiye bu zerk u nifâkı

A.G.655-5

Sûfi safâ vü sohbete kıl sen de şuglunu

K'oldu riyâ vü zerk ayân bil hatâ-yı aşk

Ş. G.92-6

Rinde saġar tolusu  aşıkma  aşuk eteġi

Sûfiye zerkı yeter zâhide takvâyı getir

AD.G.184-4

Zâhide mezheb sorarsan zerk u tezvir ü riyâ

 aşıkma meşreb sorarsan hüsn-i hûbân-ı Tarâz

AP.G.124-4

Beli mihrab-ı ibâdetde iki büküldü

Zâhidi gör ki dahi bâb-ı riyâdan geçemez

Nc.G.224-5

Kürsî-i va'zında ca'lî ağlamakla zâhidâ

Aldayamazsın beni ben gürk-i bâran-dîdeyin

H.G.416-2

Dâmân-ı riyâ berzede gel meclise zâhid

Peymâne-i lebrîz-i harîfâna dokunma

Nl.G.323-5

Ey sûfi-i mürâyî düşünde dahi görmez

Kibr ü riyası olan Sultân-ı Kibriyâyı

YB.G.507-8

Zâhid bizi kor gayra satar şimdi riyâyı

Duymuş bizi kim mu'tekid-i bâde-fürûşuz

Nf.G.49-4

Takıp kemend boynuna döndürdü Kâ'beden

Çekti çevirdi zâhid-i zerrâkı zülf ü hat

Nd.G.55-7

Bende-i pîr-i harâbâtım ki yoktur sikleti

Zâhid-i zerrâkın olsun ilmi de irfânı da

ŞG.G.280-4

Dinin istismara son derece açık bulunduğu o devirlerde, sofuluk aleyhtarı şiirleri gerek bu yoldan menfaat elde etmeye çalışanlara karşı bir sosyal tenkit mekanizması meydana getirmek ve gerekse meyhane ve benzeri eğlence yerlerine düşkünleri aşk ehli, riyadan arınmış, olduğu gibi görünen kimseler şeklinde tanıtılarak esnek bir kamuoyu oluşturmak suretiyle toplumda bir denge kurmaya yönelik propagandalar olarak değerlendirmek de mümkündür. Bu maksatla şairlerin bu tipe karşı olan şiirlerini bazen nefsi müdafaa ve bazen de bu hasmı sindirip susturmaya yönelik taarruzlar olarak görebiliriz. Zaman zaman şiirdeki bu hücumların hadden fazla şiddetlenip, kendilerini kâfirlikle suçlayan sofuları münafıklık ile ithama kadar ileri gittiği görülür. Bu mantığa göre dinî değerlere hürmeti bulunan fakat kendini eğlenceden de alamayan bir kişi, riyakâr bir münafıktan daha zararsızdır. Günlük hayatta sürüp giden bu mücadele, haliyle edebî metinlerde de bütün canlılığı ile kendini hissettirerek bir rind-ârif-âşık tipi ile buna karşılık söz konusu sûfî-zâhid tipini oluşturur¹⁶². Aynı sosyal çevreyi paylaşan bu tiplerin birbirleriyle olan mücadeleleri sosyal bir etkileşim doğurduğu için sosyal eleştiri yönünden incelenmeyi zorunlu kılar.

Gruplar arasındaki ilişkiler düşmanca olduğunda, bu gruplar arasındaki sosyal mesafe artar. Bir grubun bir başka grup ve bu grubun üyeler ile ilgili oluşturdukları sosyal mesafe, bu grupların ve üyelerinin birbirlerine karşı önyargılı davranmalarını doğurur¹⁶³.

Görüntüsüyle, sözde dürüst yaşantısıyla toplumda örnek alınması gereken bir tip diye beliren zâhidin, zahirde dindar geçinip her fırsatta isteklerinin seline kapılmaktan geri durmayan, ardı arkası gelmez vaaz ve nasihatlerle insanları bunaltan, halkı samimi insanlar aleyhine kışkırtarak rahatını kaçırان, ancak fırsatını bulunca kendi de nefesine uymayı ihmâl etmeyen sözde dindar, gizli gizli işler çeviren, içten pazarlıklı ve her

¹⁶² A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*, s. 21

¹⁶³ Z. GÜLER, "Bağdatlı Rûhî'nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış" s. 36

olaya faydacı yaklaşımındaki yapısı; toplumdaki duruşu ve fiilleriyle çelişen daha birçok özelliğinden dolayı, toplum yapısını bozucu bir manzara çizmiş olduğundan, sosyal hayata olumsuz bir tesirinin olduğu açıktır. Zâhidin bu özelliklerinden hareket eden Dîvân şairleri, zâhidi tüm gerçek sıfatlarıyla birlikte halkın görüp tanınması için resmetmişlerdir.

Dîvân şairlerinin tespitleri ve ön plana çıkardıkları eleştirilerinde zâhid ve sûfînin klişeleştirilmiş yapısını ve özelliklerini şöylece sıralayabiliriz:

4. 14. 2. 1. Aceleciliği

Her şeyde, ibadetlerinde bile bir menfaat kaygısı taşıyan, faydalanamayacağı hiçbir işe girişmeyen, tüm hayatı hesap kitap üzerine kurulu zâhidin, öyle çok emek sarf ederek bir şeyler yapmaya sabrı yoktur. O, gereken emeği vermeden çabuk ve etkili sonuç umanlardandır.

Gör zâhidi kim sâhib-i irşâd olayın der

Dün mektebe vardı bugün üstâd olayın der

R.(Mm)Tb.1-4-1

4. 14. 2. 2. Açgözlülüğü

Her şeye faydacı yaklaşan bir dünya görüşü ve felsefesini benimseyen zâhidin dünya ve dünyalıklara karşı istekleri de diğer insanlardan daha çok olur.

Yer vermemişler ol sege huddâm-ı ehl-i câh

Zâhid ki sofrâ-i ne'âm-ı âza sığmamış

Nl.G.185-4

4. 14. 2. 3. Akılsızlığı (Bî-hod)

Zâhidin akılsızlığı, bazı konularda aşırı ısrarcı ve yersiz davranışlarından kaynaklanmaktadır. Şair, zâhidi söyletmekten zevk alır ve zâhid de her seferinde bu oyuna gelir. Bu da, zâhidin akılsızlığına yorulur.

Gûşe-i mey-hânede geh mest olurum geh humâr

Böylelikten zâhid-i hûş-yâra n'ettim neyleyin

Nc.G.426-3

Semâ^ca girse n'ola câm-ı meyden zâhid-i hüşyâr

Ki raks-ı zerreye hûrşîd-i ^câlem-tâb olur bâ^cis

B.G.29-2

Mey-i gül-gûnu dedin  akla ziyandır zâhid
Bu mudur  akl ki terk-i mey-i gül-gûn ettin

F.G.167-2

Zâhid sosyal olmayan, sanat zevki ve estetik yönü zayıf, ağzı pek laf yapamayan; buna mukabil şairin şahsını temsil eden âşık ise devrin kalburüstü çevrelerinde dolaşan, eğlencesine düşkün, üstelik söz sanatlarında ustalaşmış iki ayrı tipi temsil ederler. Bütün bu eksikliklerine rağmen zâhid gerek dindar hüviyeti sebebiyle edindiği itibar, gerekse vaaz kürsüsü v.b. yerlerde yaptığı konuşmalarla halkın dinî duygularını harekete geçirebilecek bir mevkide bulunduğundan, şair için oldukça ciddî bir tehlike teşkil etmektedir, fakat konum olarak çok önemli bir noktada olsa da, halk üzerinde kendinden beklenen etkiyi bırakmaktan uzaktır. Bunun kaynağında da akılsızlığı yatar.

Zâhid bu denli sıklet-i tâc u kabâ ile
Uçmak ümîdin etmez idi ebleh olmasa

ŞY.G.314-3

Zâhid-i bî-hod ne bilsin zevkini aşk ehlinin
Bir aceb meydır muhabbet kim içen hûş-yâr olur

F.G.96-4

Zaman zaman şair tatlı dille onu kendisiyle uğraşmaktan men etmeye çalışır. Fakat dinin emirleri ve bulunduğu konum gereği zahidin bu engelleme işinden vazgeçmesi imkânsızdır. Her fırsatta şaire nasihat ve vaaz etmekten, daha sonra da öfkelenerek onu tekfirden geri kalmaz. Onun kolayca öfkелendiğini bilen şair kendisiyle inceden inceye alay ederek âdeta hırsını tatmin eder.

Bana teklîf-i zühd etmezdi idrâk olsa zâhidde
Yazıklar kim anı âkil beni dîvâne yazmışlar

Nf.G.29-2

4. 14. 2. 4. Âşığa Nasihat Etmesi ve Âşığı Eleştirmesi

Âşığı her an gözleyen, onun adım adım takipçisi konumunda olan zâhid, her fırsatta âşığı yakalayıp nasihat ve irşad ile onu kendi yoluna çekmeye çalışır. Aynı zamanda kalemi elinde bir şair konumunda bulunan âşık ise zekice söz oyunları ile ona çeşitli cevaplar verir, bulunduğu yoldan dönemeyeceği hakkında türlü bahaneler ileri sürüp bıyık altından ona güler. Bunun sosyal eleştiriye konu olan boyutu, konumu itibarıyla, kime nasıl yaklaşması gerektiğini, nerede, nasıl konuşması gerektiğini

herkesten daha iyi bilmesi gereken zâhidin kendini toplumda düşürmüş olduğu gülünçlükte aramak gerekir.

Şairler, sürekli ayıplama silahıyla insanları kırıp geçiren Zahid'in bu kaba ve kırıcı yönünü eleştirirler.

Kerâhet eyleme âşıktan epsem el zâhid

Ki kim ki Hak iledir Haktan eylemez ikrâh

Ns.G.354-8

Zâhid melâmet sengiyle uşatma gönlüm şişesin

Ta'n etme âgâh olmadan hal-i dil-i âgâhıma

AP.G.289-7

Zâhidâ bu aşktan âşıklara maksûd ne

Iyd-ı vasla erişip cânını kurbân eylemek

Nc.G.296-7

Hataların, işleyeni bağladığını anlamak istemeyen sûfinin anlayışsız tavrına karşılık, sûfiye verilen cevaplarda daima bir alay ve istihzanın hâkim olduğu yaygın olarak görülmektedir.

Ben günah-kârı bu gün men' etme sûfi içmeden

Kim sorulmaz kimseden yarın günâhı kimsenin

Nc.G.300-3

Fuzûlî, toplum yapısından, insanlardan, ortamlardan uzak duran Zahid'in topluma yabancılığına, toplumdan kopukluğuna değinir.

Der imiş zâhid ki olmak aybdır rüsvâ-yi aşk

Bu sözü fâş etmesin rüsvâ-yi âlem olmasın

F.G.234-6

4. 14. 2. 5. Boş Fiil ve Düşünceleri

Üstlenmiş oldukları misyon itibariyle toplumun kendilerinden yana bir beklenti içine girdiği Zâhîd ve Sofu, beklenenlere cevap vermediklerinde veya kendilerinden hiç de umulmayan hal ve hareketler sergilediklerinde, bu durum, toplumda bir hayâl kırıklığı doğurmuş olduğundan boş fiillerle iştigal etmeleri ve boş düşünceler peşinde koşturmaları eleştirilmiştir.

Her zâhidi ki tekve kılar zühdi ü tâ^cata
Bîhûde yerde fikr ü hayâlât içindedir

AD.G.273-4

Eshâb-ı zühdi bezm-i füsûn u fesânede
Erbâb-ı ^caşk ^carsa-i ceng ü cidâlde

B.G.451-5

Zahid sürekli, kırık bir plâk gibi aynı şeyleri tekrarlayıp durmaktan bıkmaz bir ruh haline sahiptir.

Şol sîne-i bî-dâğını arz etme zikr-i halkada
Zâhid neye yarar neye bir pulları yok eski def

H.G.241-3

Toplumda güzel ahlâk adına ne varsa üzerinde toplanılması gerektiği kanaatinin yaygın olduğu sûfî, ikiyüzlülük gibi kötü huylarından soyutlanabilmiş değildir.

Sâf eylemeden âyînesin jeng-i riyâdan
Sûfî-i müzevvir dem urur vech-i Hudâ'dan

FK.G.227-1

4. 14. 2. 6. Boyutsuzluğu

Zâhid, hayata hep kendisine ait küçük penceresinden baktığı ve o pencerenin görüş alanı kadar yeri tarayabildiği ve yalnızca oraları yaşayabildiği için çok dar ve küçük bir dünyası vardır. Kendi dar dünyasının dışına çıkmayı, hayata panorama bakmayı beceremeyen zâhidin bu yüzden kendisinden farklı yaşayan ve farklı düşünenlere karşı ne tahammülü ne rızası vardır. Olaylara yaşayıp görmeyen bir yapıyla yaklaştığından, hiçbir olay karşısında sağlıklı bilgi sahibi olamaz.

Toplumun kendisinden çok şey beklediği zâhidin, olaylara bu beklentileri boşa çıkaracak tarzda basit yaklaşması ve hiçbir olayın iç yüzüne nüfûz edememesi, eleştirilen diğer bir yönü olmuştur.

Sûfî bizi sen cism gözüyle göremezsin
Aç cân gözünü eyle nazar gör ki ne rûhuz

R.(Mm)Tb.1-12-6

Sûfînin, hayatını dar kalıplara hapsedmesine ve hayatın başka yönlerine kapalı oluşuna karşı çıkılır.

Sûfî-i bî-cân ki zühdü gözlerine perdedir
Görmeye cânân yüzün kim nûrdan perverdedir

Ş. G.36-1

Zâhid birçok konuda olduğu gibi dinî konularda da sanıldığı kadar bilgi ve görgüye sahip değildir. Nitekim Nesimî'nin belirttiği gibi "Rableri onların susuzluğunu giderdi." âyetini anlamaktan uzaktır.

Sırr-ı sekâhim ey gönül mâhide sorma kim anı
Ârif-i rabbühüm bilir kim bu şarâb içindedir

Ns.G.142-7

Hayata tek pencereden bakıp tek renkte gören zâhidin, kendini yeterince bilip tanımadan, başkalarına bir şeyler öğretmeye yeltenmesi, abes karşılanır.

Perhîz öğredir bana zâhid kişilenir
Miskîn gam-ı nigârı ne bilsin yenir sanır

Nc.G.68-1

Zâhidin boyutsuzluğunun bir delili de, hep cenneti isteyen zâhidin dünyadaki güzelliklerin farkında olmayışdır.

Bağlarlar ise durmaya cennette zahidi
Görse yüzünü sümbül-i anber-feşân ile

Nc.G.448-5

İnsanların iç dünyalarından, zenginliklerinden habersiz zâhidin, kişileri dış görünüşlerine göre değerlendiren sathi bakış tarzı, yine hayata tek pencereden ve dar bir bakış açısıyla bakmasının bir sonucudur.

Tavrıma zâhid eger sûrette eyler i'cîrâz
İhtilât etsem anı şerm-ende eyler sîretim

F.G.210-3

Bazı değerleri anlayamayan, özüne inemeyen, sadece kendi bakış açısıyla görüp ötesini anlamaktan uzak olan sûfînin bu durumu da yine boyutsuzluğuyla açıklanabilir ancak.

Habîbin Kâbe Kavseyi rümûzun sûfî benden sor
Muhammed âlinin mâhiyyetin Veys-i Karen'den sor

H.G.71-1

4. 14. 2. 7. Cahil (Nâdan)

Dîvân şiirinin geleneksel konusu ve şairlerin müşterek tutumu açısından, kâmil ve cahil kavramları rint ve zahit terimleriyle çok yakından ilgilidir. Şair ya da rint, kâmil, onun düşmanı olan zahit ise cahildir. Bununla beraber kâmil, akıllı, akıyla hareket eden, iyiliği kötünden ayırt edebilen kişi anlamında da kullanılmıştır. Cahil, ilâhî aşkı bilmeyen, akıl ile Hakk'ı bulmaya çalışan, bilgisizliğinin farkında olamayan, bilmediği hususlar hakkında fikir yürüterek kendini bilgili gösteren kişiler olarak tanıtılıyor. Bu özellikleriyle cahil, toplumda saygınlık ve mevki edinme güdülerıyla hareket eden kişidir. Şaire göre cahil çok itici bir tiptir¹⁶⁴. Zira toplumda çizmiş olduğu portre ile, güzel insanları da güzelliklerden uzaklaştıran bir yapısı olduğundan, topluma büyük zararı dokunan bir tiptir.

Sûfînin en belirgin vasıflarından biri olan cahilliği, aslında eleştirilerin temelini oluşturur. Zira toplum içerisinde iddialı bir duruş sergileyen, fakat duruşunun aksine boş olan ve bu yüzden de savunduğu fikirlere hâlel getiren sûfînin bu yönü eleştirilmiş ve düzelip haddini bilmesi konusunda uyarılmıştır.

Âşığın değer verdiği hususları hiç anlamadığı ve üstelik karşı çıktığı için olsa gerek şairlerin sûfîye yönelttikleri en yaygın ithamlardan birisi de onun cahil ve nâdan oluşudur. Bu bakımdan şairler yaygın olarak “aşk hadîsini nâdana açmama” gereğini vurgularlar:

Anlamazmış kim mahabbet keyfînin hayrânıyız

Hande eylersek °aceb mi zâhid-i nâdâna biz

R.G.470-4

Deme meyl eylemeniz câm-ı leb-i cânâna

Sığmaz ey sûfî-i câhil buralar °irfâna

R.G.930-1

Sûfî gelicek açma sakın °aşk hadîsin

Dânâ-dil isen sırrını nâ-dâna tuyorma

B.G.405-4

¹⁶⁴ Z. GÜLER, “Bağdatlı Rûhî'nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış”, s. 37

Pend eylemiş ol sâde-ruha zâhid-i nâ-dân

°Aşk ehli hüçûm eyledi rîşin yola yazdı

B.G.529-2

Şairlere göre aşk da bir ilimdir. Ancak sûfî bunu cehaleti sebebiyle anlayamadığı için red ve inkâr eder.

Sorma zühhâda Fuzûlî reh ü resmin aşkın

Ne bilirlir revîş-i ehl-i hîred nâ-dânlar

F.G.67-7

Şeyhülislam Yahya, içkinin içilmemesi gerektiğini söyleyenlerin dinlenilmemeleri gerektiğini, bu insanların cahilliklerine dayandırarak söyler.

Sözü bu vâ°izin mahbûb sevme bâde nûş etme

İki âlemde âgâh olmayan nâ-dânı gûş etme

ŞY.Mf.44

Usûlî ise aşkı irfan olarak vasıflayarak bunun da nadan zâhiden sorulamayacağını şöylece ifade etmektedir:

İsteme zâhiden ey dil aşk-ı canan yolların

Tanrın için sorma her nâdâna irfan yolların

U.G.94-1

Hal ehlinin ne bildiğinden habersiz olan sûfînin doğru sandıklarını da doğru bilmeyen yapısıyla hal ehline anlatması ve hal ehlini kendi doğrularına çağırması, hal ehlinin tepkisine neden olur.

Biz ki rindiz kılmazız sûfî-i bî-°irfâna meyl

Ehl-i hâl olan bilirsın eylemez nâdâna meyl

R.G.739-1

Rûhî'nin, bilgisiz zâhidin iki âlemde de nasipsiz olacağını duyurduğunu görüyoruz şu beyitte:

Bunda meyden bî-nasîb anda riyâ senden hacil

Zâhid-i nâdân çeker dünyâda gam °ukbâda hem

R.G.767-4

Ahmed-i Dâ'î, sûfînin bilgisizliği ve yetersizliğini söylerken bunu, toplumdaki mürşidin sanıldığı gibi her konuya vakıf olduğu yanlış kanaatine dayandırarak söyler.

Sûfî nedir ki rind ile bîhûde ceng eder
Yoldan çıkarmak ister anı kuru pend ile

AD.G.13-6

Mürşid ne bilir işbu yolun resm ü tarîkân
Ne assı kılur savma^c anın zühhd ü salâhı

AD.G.145-4

Bâkî'ye göre zahidin dini, kaderi tam kavrayamamış olması, bilgisizliğinin bir göstergesidir.

Zâhidâ rind-i harâbâta inen ta^cn etme
Var ise zerre kadar sırr-ı kazâdan haberin

B.G.277-5

Şîr-i Bâkîye kulak tutmasa zâhid ne ^caceb
Söz güherdir ne bilir kadrini nâ-dân güherin

B.G.277-5

Sakın mey dersem ey zâhid mey-i engûrî fehm etme
Hüner esrâr-ı ma^cnâ anlamaktır lafz-ı muglaktan

B.G.366-4

Fuzûlî, söylediklerini bir temele veya esasa dayandırmadan kendince söyleyen ve bu söylediklerini İslam'a mal eden sûfînin "Ney sesi haramdır." gibi yine kendinden çıkardığı yasağı İslam'a mal eden cahilâne tavrını, İslam'ın namusuna hâlel getirmek şeklinde yorumlar.

Sadâ-yi ney haram olsun dedin ey soft-i câhil
Yele verdin hilâf-i şer^c ile nâmusun islâmın

F.Kt.22

İnsanların bilmedikleri şeylere düşman olduklarını imâ eden Hayâlî bunu, zühhd ehlinin yakından bilmediği, tanımadığı bazı kesimlere karşı peşin hükümlü olmasını dayanak göstererek anlatır.

Zühhd kârılsa melâmet ehlini ayb eyleme
Gir bu bâzâr içre her üstâtta bir san'at al

H.G.318-3

Yahya Bey, ne uzlette yaşamaya ne güzel sevmeye isteğim var derken zâhidle de bir probleminin olmadığını söyler. Yalnız zâhidle bir mücadelesinin olmamasını, söylediğinde onun cahil olduğunu belirtmekten de geri durmaz.

Ne meyl-i Külbe-i Ahzân ne seyr-i sohbet-i yârân
Ne ta'n-ı zâhid-i nâdân ne ceng ü ne cidâlim var

YB.G.59-3

Zâhidin, ortam görmemiş, halden anlamaz, anlayışsız yönünü ortaya koyan Nâ'ilî, bazı şeylerin iç yüzünü kavraması halinde bunun, davranışlarına çok farklı yansıtacağını söyler.

Zâhid ne bilir mezheb-i rindânı ki anda
Huşyârî-i âzînedir ancak güneh-i mest

Nl.G.23-3

Kadr-i rindi anlasa zâhid reh-i meyhânede
Hırka-i tecrîd-i zühdü ana pây-endâz eder

Nl.G.40-5

Şeyh Gâlib de, yüklenmiş olduğu misyon gereği bilgili olması beklenen Zahid'in bilgisizliğini yerer.

Tîğ-ı gazabı zâhid-i nâdâna muhâlif
Mihrâb-ı itâ'at dil-i şeytâna muhâlif

ŞG.G.162-1

4. 14. 2. 8. Kendini Cennet Ehlinden Sayması

Zâhid, şeklin ötesine taşıyamayan birtakım ibadetlerini, samimiyetten uzak, ruhsuz bir şekilde edâ etse de kendini, cehaletinden kaynaklanan yapısının da etkisiyle cennet ehlinden sayar ve kendini garanti cennete gidecek bilir. Zâhidin bu yersiz ve gereksiz beklentisi, eleştirilmesine sebep olur.

Hayâlî, zâhidin cenneti garanti bilen tavrına ve anlayışsızlığına tepkisini şu tahmisle gösterir:

Harâbât ehliyem ta'n eylesin her zâhid-i âbid
Bu zevke olmasın hâli hasetten bir nefes hâsid
Behište girmeğe yoktur elinde kimsenin kâğıd
Beni âlâyışinden âlemin pâk etti ey zâhid
Mahabbet hânîkâhında mürîd-i aşk-ı pâkem ben

H.Th.2-3

4. 14. 2. 9. Sürekli Cenneti Methodip Cehennemi Anması

Hayatı hep bir menfaat üzerine kurulu olan sûfî, yaptığı hiçbir şeyi bir yarar beklemeden yapmaz. O, aşk, gönül ehli değil madde adamıdır. Olaylara matematiksel olarak yaklaşımından dolayı, hep bir koyduğunda mislini alabilmenin hesabı içindedir. İbadetlerinde de bu ruh hâkimdir. Tüm hesabı cennet üzerine olduğu için hiçbir iş ve ibadetinde samimiyetin, içtenliğin esamisi yoktur.

İçtenlikten uzak, fakat konumu itibariyle topluma bir model olabilecek durumdaki sûfînin bu menfaatçi yaklaşımı ve insanları sürekli cehennem ateşiyle korkutan, dinden soğumalarına neden olan hali Dîvân şairlerince eleştirilmiştir.

Ahmed Paşa, insanları cehennem ateşiyle korkutmaktan başka bir vasfı olmayan; dinin gülümsetip müjdeleyen yönlerini bilmediğinden ve anlatamadığından çehresinde bir soğukluk olan zâhidin bu soğuk çehresini yerer.

Nâr ile korkutma bizi ey zâhid-i bârid-nefes

Kim biz oda çok yanmışız ol lâ'lîl âteş-reng için

AP.G.224-6

İnsanları korkutmaktan başka bir özelliğe haiz olmayan zâhidin yüzüne çöken ve görenlerin de hayata dair tüm güzelliklerinin perdelenmesine sebep olan, karamsarlığın kara bulutlarına da eleştiriler yöneltilir.

Zâhidâ Ahmed'i korkutma azâb ile kim ol

Oldu mu'tâd yüzün görelî derd ü eleme

AP.G.275-7

Bilindiği üzere eski edebiyatın klişeleşmiş motiflerinden birisi de “kûy-i yâr”ın ve sevgilinin yüzünün cennet, “vuslat”ın da cennet zevkinin ta kendisi oluşudur. Aşığın her an oraya varmanın hayalini kurması gibi zâhid de çektiği çile ve ettiği ibadetlerin karşılığı olarak devamlı cenneti hayâl eder. Sonuçta zâhid de öyle sürekli eleştirmiş olduğu âşk ehlinden çok da farklı bir konumda değildir. Âşıklar yare, o da cennete vasıl olmak için çalışır sürekli.

Bu sahrânın eder her murgu bir vâdide pervâzı

Gönül kûy u cünûndan zevk eder zâhid cinân gözler

H.G.160-1

Necâtî, zâhidin dilinden düşürmediği ezber sözlerin, söylene söylene etkilerinin kalktığına işaret eder.

Eydiniz uşşâkı zâhid nâr ile korkutmasın

Ârif olan erteye kalan belâdan korkmaz

Nc.G.225-2

“Dervişin fikri ne ise zikri de odur” derler, haliyle her karşılaştığına ve özellikle âşığa uzun uzun cenneti anlatır. Aşığın cevabı ise daha başından hazırdır:

Mesîhî zâhid o dünyâyı medh eder ammâ

Ne hoşça `âlem olur bu cihânı hoş görelim

M.G.164-5

Yârı gör ayn-ı Hayâlîden ko nâsih cenneti

Bir iki gülzâr için ne va'de-i ferdâ gerek

H.G.269-5

Dünyada yiyip içip eğlenceye dalıp da sadece “an”ı yaşayanları eleştiren Hayâlî, aynı zamanda sûfî ile de alay eder. Sûfî ile alay ederken şairlerin yaygın olarak başvurdukları bir diğer yol da “ibnül-vakt, tecrid, keramet, el vermek, erbaîn, sohbet” v.b. tasavvufî ıstılahları değişik şekillerde kullanmalarındır:

Harâbât ehline dûzah azâbın anma ey zâhid

Ki bunlar ibn-i vakt oldu gam-ı ferdâyı bilmezler

H.G.53-2

Şeyh Gâlib, nerede, nasıl ve kime ne şekilde hitap edeceğini bilmeyen zâhidi şöyle eleştirir:

Safâ ser-hoşlarına gam şarâbın anma ey zâhid

Özün saymazlara Mahşer hisâbın anma ey zâhid

Hudâ sâ'illerine çok cevâbın anma ey zâhid

Harâbât ehline Dûzah azâbın anma ey zâhid

Ki bunlar ibni vakt olmuş gam-ı ferdâyı bilmezler

ŞG.(Mm)Th.8-2

4. 14. 2. 10. Cimri

Sûfî, savunduğu fikirleri ile yaşantısı bakımından tam bir çelişki içindedir. Söyledikleri ile yaptıkları birbirini hiç tutmaz. Hep cenneti özleyen bir yapısının olduğunu ve bu yüzden de dünyaya daha az kıymet vermesi beklenen sûfî, gerçekte böyle değil, tüm insanlardan daha fazla dünya tutkunudur ve bu yüzden de eli sıkı ve

cimridir.

Sûfî ki safâda geçinir mâlik-i dînâr
Bir dirhemini alsan olur hâtırı derhem

R.(Mm)Tb.1-3-5

4. 14. 2. 11. Çalışıp Çabalayarak Olgunlaşabileceği Düşüncesi

İnsan tabiatını tam kavrayamayan sûfî, her şeyin çalışıp uğraşarak elde edileceğini düşündüğü için insan tabiatına ait olgunluk gibi kavramların da salt çalışılarak elde edilebileceğini düşünür.

Ahmed-i Dâ'î, olgunlaşmak yolunda sadece çalışmak gerektiğini düşünen sûfî'nin bu düşüncesine katılmadığını şöyle belirtir:

Sûfî diler ki sa^cy ile iş başa ilte ol
Yârin kemâl-i lutfuna ben tutmuşam ümîd

AD.G.31-4

4. 14. 2. 12. Çok Yemesi ve Konuşması

Söyledikleri, savundukları ve yaşayışıyla sürekli bir çelişki içinde olan sûfî, çok yemesi ve çok konuşması ile de az yemenin ve konuşmanın öğütlediği İslam düşüncesiyle çelişir, fakat nefsinin her yönden esiri olan sûfî, bu gibi şeylerle çok mutlu olur, hatta çocuk gibi sevinir.

Sûfî olan raks urur bal ile yağ üstüne
Ârif olan can verir yufka dudağ üstüne

AD.G.163-1

4. 14. 2. 13. Doğal ve Cesur Olamaması

Söyledikleriyle sürekli çelişen zâhid, zaten her davranışında yapmacıklık içindedir ve doğallıktan uzaktır. Cesaret, sonunu düşünüp tartmadan her şeyi göze alabilmektir. Tüm hayatı faydacılık temeline oturan zâhidin, artısını, eksisini hesap etmeden, terazinin kefesi fayadalanacağı yöne eğilmeden hiçbir işe girişmez ve cesur davranmaz.

Hayâlî, zâhidin bir şeyleri sevmesini becerememesine ve hiçbir zaman toplum nazarındaki sahte konumuna halel getirmemek için cesurca, içinden geldiği gibi

davranamamasına işaret edip bu yönünü faş eder.

Mahabbet câmin ey zâhid eline alabilmezsın
Meger kim şîşe-i nâmûsu taşa çalabilmezsın

H.G.441-1

Şeyhülislam Yahya, zâhidin hep nefsinin ön planda tutan ve kendini sadece gösterişiyle dışarıya pazarlayan yapmacık tutumuna değinirken din pazarlığı yaptığını da ilan eder.

Zühhâda din niceye dek hod-fürûşluk

Pîr-i mugâna hizmet edin mey-fürûş olun

ŞY.G.192-4

4. 14. 2. 14. Dünya ve Dünyalıklara Karşı Muhteris Tutumu

Dünyada sadece kendisi yaşıyormuşçasına, kimselere hayat hakkı tanımaz bir edâ ile güzellik adına ne varsa hep kendine isteyen, başka insanların ne istedikleriyle ilgilenmeyen bencil bir tutumu olan zâhid'in dünya eğilimi, beklenenin çok fevkinde olduğu için Dîvân şairlerince eleştirilmiştir.

Rûhî, sadece görüntüyle inançlı olup da gıybet, riyâkârlık gibi kötü huylardan arınamayan; hep dünyalık isteyen ve bu yüzden uzun yaşama hevesinde olan sûfînin bu dünyaya karşı olan aşırı eğilimini eleştirir.

Sûfî-i erbâb-ı kisvet (.) ey ser-firâz
Derd-i kisvettir olardan gâyet eyle ihtirâz

R.(Mm)Tc.2-4-1

(.....) olmuş her biri bir hîle-bâz
Gaybet-i zühd ü riyâ ile eder ya^cni niyâz

R.(Mm)Tc.2-4-2

Zevk-i dünyâyâ olup bulam sanır ^cömr-i dırâz
Bunu bilmez ^cıyş nânı nârdır bu cân-güdâz

R.(Mm)Tc.2-4-3

^cÂrif olan kendiyi anlardan eyler imtiyâz
İhtilât edip olarla etmez aslâ keşf-i râz

R.(Mm)Tc.2-4-4

Fuzûlî, zâhidin dünyadan hiç ayrılmayacakmış gibi, dünyaya tutkuyla bağlanmış olduğunu söyler.

Za^cf-i tâlî^c kesti dünyâdan nasibin zâhidin
Yoksa öz re^cyiyle zâhid terk-i dünyâ etmedi

F.G.280-6

Hayâlî, zâhidin aşırı dünya sevgisine ve görüldüğü gibi biri olmadığına çok kızıp onu dinsizlikle itham eder.

Yüzünü gördükde zâhid mâsivâdan geçmedi
Kâ'bede büthâne fikrinde olan bî-dine bak

H.G.254-3

4. 14. 2. 15. Ekşi Yüzlü ve Acı Sözlü Oluşu

Dünyaya karşı aşırı muhteris olan sûfînin, mutlu olması da çok zordur. Zira isteklerinin sonu gelmez, ama her istediği de olmaz. Bu yüzden gülmeyi, gülümsemeyi unutan, görenleri de mutsuzluğa sevk eden asık bir suratı vardır. Oysa, toplumda en çok gülümsemesi, müşfik olması gerekenin kendisinin olması gerekir. Toplumun bu beklentisine somurtarak cevap veren sûfî, eleştirilmekten kurtulamaz.

Sen durup sûfi yüzün ekşittiğinden kime ne
Acıdır bî-çâre yavuz sirke kendi kabını

Nc.G.632-6

Ağlamış çihreli sûfî-i 'abûsü'l-vechin
Rûyuna cennete de girse beşâşet gelmez

S.G.132-4

4. 14. 2. 16. Fitne ve Nifâk Saçar

Sûfî, hiçbir işinde samimi değildir. Kafasının bir köşesinde sürekli dünya aşkı olduğu için, dünyalıklara ait şeyleri elde etmek için her yolu kendine mubah sayar.

Bâkî, zâhidin fesatçı yapısına ve samimiyetsizliğine dikkat çekmek için, onun Allah'la olduğu anlarda bile fesatlık, kötülük düşündüğünü söyler.

Der-gâh-ı Hakka derd ile ^câşık niyâzda
Bâtıl tasavvur etmede zâhid namâzda

B.G.446-1

Sûfî eline geçen her fırsatta meyhaneye gidip şarap içme yahut mahbûb sevmeye gibi işlerinden dolayı âşık aleyhinde konuşarak halkı ve ilgili mercileri etkilemeye çalışır. Şairler bu sebepten sûfî ve onun zühdü hakkında “zerk-pîşe”, “zühd-i nifak-âmiz” v.b. isnatları çokça kullanırlar:

Ol zerk-pîşe sûfî şeyh oldu mu sanırsın
Yanına düşmek ile bir iki üç bön erler

Nc.G.92-6

Hayâlî'ye göre sûfî, fitne ilminde öylesine ileri gitmiştir ki bu ilmin yollarını şeytana öğretecek mertebededir:

Sûfî-i şehir sevmeyip ümmü'l-habâ'isi
Öğretti fenn-i fitnede Şeytâna yolların

H.G.396-4

4. 14. 2. 17. Gafil, Gümrâh

Dîvânlarda sûfînin gafil olarak adlandırılmasına sebep olan en büyük etmen, sevgilinin güzelliğini anlayamamasıdır. Aslında “gafil” kelimesi din ve Allah’tan habersizlik anlamında bir dinî ıstılah olup esas itibarıyla sûfînin âşık hakkında kullandığı bir vasıf olmak gerekirken, şairler güzellere Hakk’ın tecellisini görmek için baktıklarını iddia eder ve kendileri gibi düşünmeyen sûfîye gafil damgasını vururlar. Sûfînin bu şekilde gafil olarak adlandırılması, sosyal eleştiri kapsamına girmediğinden, sûfînin o şekildeki gafletine değinmedik.

Allah’ı çok iyi bildiğini, dini çok iyi yaşadığını iddia eden sûfî, aslında böyle biri olmadığından gaflet içerisinde ve nefsinin doğrultusunda yaşaması bakımından da doğru yoldan ayrılmış bir yapıdadır. Sûfî, tüm bu olumsuzluklarından dolayı, şairlerce eleştirilmiştir.

Sûfî görün ol câm-ı musaffâyı ne resme
Penhâni çeker kim anı şeytân dahi bilmez

AD.G.82-5

Necâtî, sûfînin oruç ayına bile hürmet etmeyecek kadar saygısız olduğunu söylerken, çok günahkâr olduğunu vurgulamak ister.

Müdâm mey-kedelerde yatır durur sûfî
Unuttu savma'ayı ol evinde hürmetsiz

Nc.G.238-3

Hayâlî, zâhidi yoldan çıkmış biri diye tanıtır:

Eyleyip terk-i asâ âha dayanmazsa eger
Şeb-i gamda eremez zâhid-i gümrâh sana

H.G.15-4

Nâ'ilî, zâhidin cennete gitse bile cehenneme uğramadan cennete gidemeyeceğini söyler.

Zâhid bu zühd-i hüşk ile huld olsa da yerin
Mâ'-ı hamîm olur yürüyen âb tâkine

Nl.G.313-4

Zâhid, günahkâr ve riyakâr biri olduğunu öğreniyoruz Nâ'ilî'den.

Pâktır dâmenleri çirk-i riyâdan zâhidâ
Mey-güsârânın ki garkâb-ı günehtir her biri

Nl.G.362-4

Şeyh Gâlib, zâhitlerin şeytanların hilesine uğramış günahkâr kimseler olduğunu söyler.

Şihne-i hıfzı eğer eylese bâtında zuhûr
Mekr-i Şeytândan olur reste kulûb-ı zühhâd

ŞG.Tr.72-27

Sabit, zâhidlerin ruhen ve bedenlen kirlendiklerini söyler.

A zâhid 'âlem-i nûr ü tehâretten sunulmuştur
Bana mînâ-yı rûh-efzâ sana ibrîk-i istincâ

S.G.10-6

4. 14. 2. 18. Gönlü Saf Değil

Dîvânların çoğunda zâhidin gönlünün saf olmadığının söylenmesi, tasavvuf erbabının, ilâhî tecellilere mazhar olabilmek için salikin gönlünü bir ayna gibi saf tutması gerektiği v.b. sözlerinden kaynaklanmış olmakla beraber; şairlerin bunları sevgili için kullanmaları da yine bu vesileyle bir alay imajı oluşturma gayretleriyle geliştirilmiş motifler olarak düşünülebilir. Âşık bu vesile ile sûfînin gönlünün saf olmadığına mantıkî bir delil getirmiş olur. Eğer gönül aynası saf olsaydı sevgilinin güzelliklerinin aksi orada tecellî edebilirdi. Sadece sevgili penceresinden bakıldığı zaman sosyal içerikli eleştirilere malzeme olmayacağını düşündüğümüz için o örnekler üzerinde durmadık.

Necâtî, sûfinin çok konuştuğu, kendisini olması gerekenin çok fevkinde bir yerde gördüğünü bildiği, buna mukabil öyle keramet gösterebilecek kadar saf olmadığını söyler.

Kalbi sâfidir şarâbın sofîyâ sen tutma hâr

Kalbi sâf olan kişi keşf ü kerâmet artırır

Nc.G.208-3

Zâhidin insanlar hakkındaki hep kötü düşünceleri ve kötümser yönünü bilenler, kendisi hakkındaki düşüncelerden sorumlu olmamak için onun açık olmasını, küfrünü gizlememsini istiyorlarken aslında kötü olduğunu da imâ ediyorlar.

Zâhidâ küfrünü aşkın tut kim imân bilmişiz

Sû-i zann etmek ne lâzım bir müselmân hakkına

Nc.G.486-3

Biz sûfîye iyi deriz ol bize kem desin

Mahşer gününde belki ikimiz yalan çıka

YB.G.399-4

Nâ'îlî, kötü düşünmekten başka bir meziyeti olmayan ve kötülükten dolayı içi kararan zâhidin bu yönüne değinir.

Derûn-ı tîre-i zühhâd pür-jeng-i sivâdır hep

Aceb âyînelerdir cilveger rûy-ı riyâdır hep

Nl.G.18-1

4. 14. 2. 19. Hafifliği, Hoppalığı

Zâhid, öyle kendini göstermek istediği şekilde ağırbaşlı biri değildir. Her şeye müdahale etme yetkisini kendinde bulan, akabinde gülünç durumlara düşen zâhidin bu hali, yüklenmiş olduğu misyonla örtüşmediği ve savunduğu düşüncelere, bu şekildeki davranışlarıyla leke düşürdüğünü düşünen şairler, zâhidin bu halini eleştirmişlerdir.

Hankâha olmadı meyhânedен varmak nasîb

Hamdülillah aldanıp zühhâda hiffet bulmadık

R.G.596-3

Yârânı sûfi savm'aya da'vet etmesin

Ratl-ı girân elde iken hiffet etmesin

Nc.G.427-1

Hezl ile kakıp tâcını dülbendini bozsan

Bir lâğa bozar zâhid-i bî-'âr bozulmaz

S.G.144-4

4. 14. 2. 20. Hâmlığı

Zâhidin belirgin vasıflarından biri de, birçok güzelliklerden uzak, dar bir dünyada yaşaması ve bundan dolayı da meclislere, ortamlara yabancı olmasının da getirdiği, yaşamamışlığı, görmemişliğidir. Yaşayıp görmediği birçok olaya ne tepki vereceğini de bilmeyen zâhidin davranışları ve tepkileri çoğu zaman çığ kaçır ve bu durum, beklenen bir durum olmadığından eleştirilir.

Puhteler meyden beni men etmeğe gör zâhidi

İstimâ etmek olurdu sözünü hâm olmasa

Nc.G.461-4

4. 14. 2. 21. Her Şeye Pragmatik Yaklaşması

Kendi nefisini ve menfaatlerini hep gözetleyen, zararına gelemeyen sûfî, dünya görüşlerinde olduğu kadar, ahiret yaklaşımında da faydacı bir zihniyet taşır. O, ahreti de cennet nimeti için arzular. Zararına olabilecek her şeyden kaçınan sûfî, her türlü fedakârlıktan kaçan bir portre çizdiği için, hiçbir faaliyeti ve konuşması samimi bulunmamış ve eleştirilmiştir.

Hayata hep faydacı nazarlara bakan, her işlerinde menfaat umarak iş gören zâhidin, ibadetlerini bile cennet menfaati karşılığı, ruhsuz ve samimiyetsiz yapıyor oluşuna eleştiriler yöneltilir.

Zâhid ya bellü Hakk için et ya bihişt için

Hasr eyleme °ibâdetini cennet üstüne

Nb.G.713-6

Rûhî de tıpkı Nâbî gibi, ibadetlerini bile menfaat için, cenneti umarak yapan zâhidin pragmatik yapısını eleştirir.

Zâhidin °âlemde cennettir temenna ettiği

°Âşık-ı dil-hasta gönülden geçen dîdârdır

R.G.313-2

Şeyhî, yaşantısıyla gönülleri değil de gözleri dolduran sûfînin, bir menfaati olmadan hiçbir iş yapmamasına ve çilehânede çilesini de sırf cennete vasıl olmak için

samimiyetsiz ve ruhsuz doldurmasına karşı çıkar.

Âşık sürer safâyile dîdâr sohbetin
Sûfî bucakta cennet umar erba'ın ile

Ş. G.160-2

Hep cenneti ve cennet nimetlerini arzulayarak, bir karşılık bulabilme umuduyla, ibadetlerini yapan sûfî, bu yönüyle eleştirilir.

Sûfî egerçi meyli kusur ile hûradır
Kâsırdır ol ki himmeti dâyim kusûradır

AD.G.26-1

Ahmed-i Dâ'î, yapmış olduğu ibadetlere karşılık işlerinin yolunda gideceğine kesin gözüyle bakan sûfînin cahilliğine değinir.

Sûfî-yi sâfi eger tekye kılar sa zühdüne
Hâşa kim nevmîz olam ben vuslat-ı cânânedem

AD.G.137-3

Necâtî de yine sadece cenneti dileyen, bunun hatırına ibadet yapan Zâhid'in bu menfaatçi yönünü eleştirir.

Ne aceb murg imişsin ey zâhid
Ki hemîşe murâdın uçmaktır

Nc.G.147-5

4. 14. 2. 22. Hodbin, Hodperest

Her şeye faydacı yaklaşımının bir uzantısı olan zâhidin hodbinliği, gerek kıyafetindeki ayrıcalıklar ve gerekse ibadetleri sebebiyle kendinde bir güven ve iftihar duymasından kaynaklanan öğelerle desteklenir. O, her şeyi kendisi, yararı için ister. Zira bunu hak edecek özellikte ve güzellikte yaratıldığını ibadetlerine dayanarak düşünür. Bu yüzden kıyafetleriyle, kibriyle, cennete kesin gidecek edâsıyla, duruşuyla bencilliğini destekler.

Şeyhî, hep nefsinin doğrultusunda yaşayan ve buna paralel olarak isim yapıp ün salmaktan başka bir kaygısı olmayan zâhidin bu geçici heveslerine ve gaflet haline değinerek, onu uyarmak ister.

Ey zâhid âhir cûş kıl vaktini bir dem hûş kıl
Gel gel melâhat nûş kıl terkeyle nâm ü nengi sen

Ş. G.138-7

Ashâb-ı meclis ayş ile yol doğru gittiler bile
Sarhoş erişti menzile gafletten ayıl bengi sen

Ş. G.138-8

Zâhidin bencil olmasına ve yüreğinden değil de ağzından konuşmasından dolayı samimiyetsiz, masal gibi sözlerine itiraz edilir.

Vargıl ey zâhid-i hod-bîn bana efsûn okuma
Ben de çok okumuşam halka bu efsâneleri¹⁶⁵

AD.G.226-6

Bâkî, yüklenmiş olduğu misyon itibariyle, insanların dertlerine, sorunlarına kayıtsız kalmayıp hem-dert olması beklenen sûfinin, gamsız, aldırılmaz, vurdumduymaz, bencil tavrına değinir.

Dünyâda çeker mihneti erbâb-ı mahabbet
Ey sûfî bu gün bana ise erte sanâdır

B.G.105-3

Şeyhülislam Yahya ve Nef'î de zâhidin bencil yapısına değinip onu, bencilliği bakımından şöyle eleştirmişlerdir:

Pür cürm ise de ta'îni ko ey zâhid-i hod-bîn
Bî-^cayb u riyâdır hele cürm ü güneş-i mest

ŞY.G.23-2

Bulurken bezm ol tâb-ı şarâb-ı nâb ile revnak
Riyâ-yı mahz olur anın safâsın bilmemek ancak
Riyâ ehline ben Nef'î-veş oldum münkir-i mutlak
Nice bir zâhid-i hod-bîn olup kendim görem ancak
Getir âyîne-i âlem-nümâ-yı câm-ı sahbâyı
Benim de sâkiya görsün gözüm bir pâre dünyâyı

Nf.Mm.5

4. 14. 2. 23. Hoşgörüsüzlüğü

Kaba yontulmamış yapısı ve düz mantığıyla sûfî, hataları, kusurları, birtakım zaafırları hoş görmekten uzaktır. Onun hatalara “olabilir” diyebilecek engin bir gönlü yoktur. Allah'ın rahmetini bilmez bir edâ ile herkesi suçlamak ve cehenneme göndermek hevesindedir.

¹⁶⁵ Ahmed-i Dâ'î'ye ait bu beytin aynısı, Şeyhî Dîvânı'nın gazeller bölümünde, 182. gazelin 6. beytinde kayıtlıdır.

Bâkî, Allah'ın affedici vasfından bî-haber zâhidin, hoşgörüsüzlüğüne karşılık, Allah'ın bağışlayıcı sıfatını hatırlatır.

İçmezem mey deyi ey sûfî yeter lâf eyle
İhtiyâr elde midir sen de gel insâf eyle

H.G.541-1

Görme ey zâhid günâhım çokluğun şol ʿâlemi
Mağfîret deryâsına gark eyleyen Gaffârı gör

B.G.71-6

4. 14. 2. 24. İçten Pazarlılığı

Zâhidin içten pazarlıklı oluşu da, hayata hep faydacı nazarlarla bakmasının, hep menfaatlerini gözetmesinin bir sonucudur. İnsanlara yaklaşırken menfaatlerini hiç unutmayan zâhid, insânî olanı ikinci plâna ittiğinden eleştirilmiştir.

ʿÂrif vücûdu halvetini hâs eder Hakk'a
Sûfî egerçi vecd ile hâlât içindedir

AD.G.273-3

Râhî, dünyaya sıkı sıkı bağlı ve karşılıklı menfaatler dışında isteği olmayan zâhidi eleştirir.

Bahâr oldu güzellendi havâlar vakt-i ʿişrettir
Şarâb iç zâhidâ anma gamı dünyâ vü 'ukbâyı

R.G.1040-5

4. 14. 2. 25. İnkârcı, Kâfir

Dîvân şairler sûfîyi taşıdıkları beyitlerinde ona olan öfkelerinden ve biraz da onu daha fazla kızdırma gayretinden olsa gerek, başka bir dine mensupmuş gibi davranırlar. Bu durumda kendilerine karşı çıkan sûfînin onu kâfir ilan etmesi gibi onlar da aşka şaraba ve sevgilinin güzelliğine karşı gelmesi sebebiyle sûfîyi kâfirlik ve inkârcılıkla itham ederler:

Küfr-i zülf-i yâr ile olurdu peymânı dürüst
Zâhidin olsaydı ger kalbinde îmânı dürüst

R.G.82-1

Riyâyî zâhid eyler aşka inkâr
Görün şol münkirin zerk u riyâsı

Ns.G.424-7

Gelirsen gelme bezme zâhidâ bir âfet-i cânsız
Bilirsin girmek olmaz bâğ-ı Hulda çünkü î mânâsız

ŞG.G.119-1

4. 14. 2. 26. İnsanlıktan Nasibini Alamamış

Maddî olana ait ne varsa ön planda tutan zâhidin, insânî hasletleri de dumura uğramış gibidir. O, aslında görüldüğünün aksine, soyut olandan ziyade somutun peşindedir. İnsanlık gibi soyut kavramların maddî bir ağırlıkları olmadığından, zâhidin yanında bir kıymete haiz değildir.

Dîde-i zâhid ne idrâk ede hüsnün kadrini
Mâ'il olmaz ahsen-i takvîme insân olmayan

AP.G.227-5

4. 14. 2. 27. Israrcılığı ve Sıkıcılığı

Topluma uyum problemleri olan sûfînin, dönüp dolaşıp aynı şeyleri yapması ve söylememsi, toplumda bir antipati refleksinin oluşmasına, insanların hoşnutsuzluğuna ve sûfînin ısrarcı bir tip olarak algılanmasına sebep olduğundan, bu yönü de eleştiri konusu olmuştur.

Bend oldu ridâ pâyine sûfî haberin yok
Dâma tutulup halka-i ezkârda kaldın

Nl.G.217-3

4. 14. 2. 28. İstikrarsızlığı ve Dengesizliği

Zâhidin hiçbir işinde süreklilik yoktur. Neyi, niçin, neden yaptığını tam kavrayamadığı için, kimi zaman davranışları arasında tutarsızlığı belirir ve bu durum da toplumun bazı değerlere karşı bakış açısını zayıflatığından zâhidin bu yönü eleştirilmiştir.

Kaşın sevdâsına zâhid makâm edindi mihrâbı
Kad ü zülfün hayaliyle olur geh toğru gâh eğri

Nc.G.597-3

Beyitte “geh toğru gâh eğri” sözüyle zâhidin istikrarsız ve dengesiz davranışlarının belirtilmesi yanında beytin şu anlamını da düşünmek gerekir: Zâhid -ki mihrapta namaz kıldığına göre aslında söz konusu şahıs bir imam olmalıdır-, güzelin kaşı sevdasıyla mihrapta eğrilip-doğrulmakla yani namaz kılmakla alaya alınır.

Gerek bu örneklerde gerekse yukarıda sayılagelen diğerlerinde görüldüğü üzere şairlerin dinî birtakım kavramlarla ve özellikle dinin temel ibadetini teşkil eden namazla şaka da olsa bu derece rahatça alaylı söz oyunları yapabilmeleri, devrin şiir gelenekleri konusundaki müsamaha ve esnekliğini göstermektedir. Bu beyitleri sarf eden şairlerin pek çoğu en azından bulundukları mevki itibarı ile namaz kılan ve dindarlığı gereken kimseler oldukları hâlde bu şekil sözler sarf edebilmeleri, bunların doğrudan doğruya dinî inançlara değil, aleyhinde oldukları zâhid tipinin amel ve davranışlarına karşı olduklarını gösterir. Aynı şekilde o devir okuyucusunun da şiir geleneklerini ve edebiyatın tasavvufî boyutlarını çok iyi bilmiş olmaları gerekir ki bu gibi sözleri anlayışla karşılayabilsinler. Aksi takdirde bu gibi metinler fikhî açıdan sahiplerini güç durumda bırakabilecek ifadelerle doludur.

4. 14. 2. 29. İşleri Güçleştirmesi

Zâhidin, mensubu olduğunu söylediği dinin öğretisinde işlerin kolaylaştırılması, güçleştirilmemesi gerektiği vurgulansa da zâhid, her işi içinden çıkılmaz, girift bir hale getirmekten haz eder. Onun her işe böyle negatif yaklaşp zorlaştırması, savunduğu düşünceleriyle çeliştiği için eleştirilmiştir.

Zâhidâ ben bir za'îfem tevbedir emr-i 'azîm

Güç buyurma tâkatım yettikçe âsânın buyur

AD.G.107-4

4. 14. 2. 30. Kabalığı

Zâhidin kabalığı, eğitimsizliğinden gelir. Eğitimsiz olduğundan, değişmez sabit fikirlere sahiptir. Bu fikirlerini sonuna kadar savunur ve hiçbir eleştiriye de açık değildir. Onun eleştirilere açık olmayan, olaylara hoşgörüsüz yaklaşımı, kabalaşmasına ve bu yönü de eleştirilere sebep olur.

Uryân fenâ yolun varan sûfî uymadı

Belli idi tâc ü hırkadan anın kabalığı

H.G.559-3

Zâhidâ ma'zûr tut cildinde sıklet var biraz
Gilzetin fehm olunur hacm-î kitabından senin

Nd.G.67-3

4. 14. 2. 31. Kalleşliği

Rûhî, zâhidin elindeki tesbihi, dinî birtakım sembollerle, kendini pazarlamak için kullandığını düşünür. Zira o tesbihle güzel insanların ikna edilmesi ve inandırılması kolaylaştığı için, tesbih tıpkı av avlayan bir tuzak gibi görülmüş, bu durum da zâhidin kalleşliğine verilmiştir.

Esîr-i dâne-i zerk oldu zâhid-i kallâş
Elinde dâm-ı riyâdır çevirdiği tesbih

R.G.102-4

4. 14. 2. 32. Katı, Taş Yürekli ve Şerli Oluşu

Yumuşak, müsamahakâr olması beklenen zâhidin yumuşamayan, sevmesini beceremeyen bir kişi olması, kendisinden her an kötülük gelebilecek bir yapıda olması, eleştirilmesine sebep olmuştur.

Zâhidin bazı istidatlardan yoksun oluşunu bilmeyişine ve katılığına işaret eden Necâtî, aynı zamanda şunu da vurgulamak ister: Âşığa göre zâhid tavizsiz, acımasız ve katı görünüşlüdür. Ancak onun bu tutumu aşk meydanında fayda vermez:

‘İşk meydânına Mansur olumaz zâhid-i saht
Çekemez her nice nerm ise kemânı hallâc

Nc.G.41-3

Sofi’nin kötü yaradılışına vurgu yapan Necâtî, onun tesbih çekmesini, gizli ve şerli işler düşünmesine bir araç olarak görür.

Yüzüme düşen göz yaşıdır sûfî ne lâzım
Kim dâne-i tesbih sayam şûr ü şer üzre

Nc.G.479-2

Gerek âşığa merhamet etmemesi, gerekse sevgilinin güzelliği karşısında hissiz kalması sebebiyle rakîb gibi zahidin kalbi de taş benzetilmiştir. Ahmed Paşa, cehennemin yakacağına taşlar olduğunu beyan eden “...Onun yakıtı insanlar ve

taşlardır”¹⁶⁶ mealindeki ayete telmihle -herhalde kendisini cehennem odunu diye vasıflandıran- zahidin taş yürekli oluşunu şöylece ifade eder:

Yeridir eger nâr-ı cahîme gire zâhid

Kim yanıcı anda hacir olur hatab olmaz

AP.G.115-6

Şeyhülislam Yahya, hissetmesini bilmeyen sûfinin hissizliğine işaret eder:

Cûybâr-ı ʿaşktan feyz alamazsın sûfiyâ

Sende nîlüfer gibi mâdâm rûy-ı zerd yok

ŞY.G.181-3

4. 14. 2. 33. Kavgacı ve Aksi

Halim bir kişilikten uzak zâhid, her olaya olumsuz yaklaşmasının bir sonucu olarak kavgacı bir kişiliğinde sahibidir.

Ahmed-i Dâ'î, âriflerin geniş yüreklerine, yumuşak huylarına işaret ederken zâhidin de kavgacı yönünü ortaya koyar.

ʿÂrifin halvetine zâhide yol yok zîrâ

Tab^cı nâzik olan âdem üşenir gavgâdan

AD.G.217-3

Fuzûlî, insanları bilip bilmeden eleştiren ve olaylara hep olumsuz bir pencereden bakıp eleştirmekten başka bir vasfı olmayan zâhidin aksi kişiliğine vurgu yapmak için aşkı ayıplamasını söyler.

Aşk aybını bilipsen hüner ey zâhid-i gâfil

Hünerin aybdır ammâ dediğin ayb hünerdir

F.G.106-4

Hayâlî, sûfiyi geçimsiz ve kavgacı yönüyle tanıtır bizlere:

Hây-i hûdan geçmedi meyhâneden gelmiş gibi

Görmedim sûfî gibi âlemde bir gavgâ-perest

H.G.34-3

4. 14. 2. 34. Kibirli

Zâhidin savunmuş olduğu düşüncelere ve dinin öğretilerine ters düşen kibirli hali, toplumun hoş karşılamadığı bir davranış şekli olduğundan eleştirilmiştir.

¹⁶⁶ Kur'ân-ı Kerim, Tahrîm, 6.

Bakıp her âşıkâ seg deme
Eyâ mağrûr yeter kendini gör

Nc.G.113-5

Ko gurûru zâhidâ dünyâ degildir ber-karâr
Ne sen imân ile kalırsın ne oğlan ile ben

Nc.G.402-6

4. 14. 2. 35. Kindarlığı

Hiçbir insanda şık durmayan kindarlık, zâhidte daha bir eğreti durur. Zira dinî bir kimlikle ortaya çıkıp da kindarlık gibi duygulardan soyunamaması, kendisini daha bir çirkin göstermiş, bu davranış şekli kendisinden beklenmediği için de şairlerce eleştirilmiştir.

Ahmed-i Dâ'î, içki içmeyerek riyakârlık yapan, fakat içinde kin ve hile büyüten sûffiyi, kindarlığı bakımından eleştirir.

Câm-ı safâyı sûfiye sun sâkiyâ getir
Tâ sâfi ola kalmaya gönlünde gıll u giş

AD.G.245-3

Bâkî, kin duygusunun insana yakışmadığını, hayvânî bir özellik olduğunu belirtmek için zâhiddeki kini, deve kinine benzetir.

Zâhid ne lâzım ehl-i dile kîne-i şütûr
Gir bezm-i ʿayş u ʿişrete sen de kîtâre gel

B.G.303-2

Zahid'in hep fesat olan yapısına, kinci ve hileciliğine işaret edilir bu beyitte:

Hakikat sırrın ey zâhid dil-i bî-gışş u gıliden bil
Rümûz-ı ʿaşkı fehm eyle biraz sen de bu dilden bil

B.G.312-1

Hayâlî, içinin kötülüğünü kılık-kıyafetiyle kapatmaya çalışan sûfnin bu çabalarının gereksizliğine işaret eder.

Hırka netsin sûfiye pür kine olsa sînesi
Kimseyi dervîş kılmaz câme-i peşmînesi

H.G.559-6

4. 14. 2. 36. Kıskançlığı

Kıskançlık da dünyayı tutku derecesinde istemenin, dünyadan başkasını düşünememenin sebep olduğu kötü huylardan biridir. Bu durum, zâhidin gerçek niyeti ve yüzünü de ortaya çıkarır. O, aslında görüldüğü gibi sadece ahreti isteyen, dünyaya değer vermeyen biri değil, bunun aksi bir kişiliktir. Herkesten fazla bir dünya aşkını yüreğinde taşır ve her güzelliğin kendisinde olmasını isteyecek bencil bir yapıya bürünür. Bu yüzden başkalarına ait güzelliklere tahammülü olmaz, o güzelliklerin ondan uzaklaşmasını, sefil bir hayat sürmesini diler.

Toplumdaki yaşantısı ve çizdiği portre ile çelişki içine düşen zâhid, kıskanç yapısından dolayı eleştirilir.

Nazardan men^c eder bini zâhid

Nicesi işidile kavli hâsid

A.G.133-1

4. 14. 2. 37. Körlüğü

Bâkî, zâhidin dünyaya, dünyadaki güzelliklere, gerçeklere gözlerini kapıyor olmasını körlük olarak algılar.

Zâhidâ ʿibret gözün aç sûret-i zîbâya bak

Bir nazar âyîne-i sun^c-ı cihân-ârâya bak

B.G.239-1

4. 14. 2. 38. Maddiyatçılığı

Maddiyatçılık, sûfînin hayatta var olma sebebi gibidir. O, dünyayı çok sevdiği, dünyada hep kalma hevesinde olduğu için her fırsatta mal biriktirme, maddî yönden artıp çoğalma hevesindedir. Maddî yönden büyümesiyle manevî yönden çoraklaşması ters bir orantı oluşturduğundan, maddiyatçılığı eleştirilmiştir.

Vermem sipihre kûşe-i genc-i ferâgati

Zâhid bana cihânda ne mansıb gerek ne mâl

R.G.727-4

Etti nakd-i ʿömrünü düzd-i ecel gâret henüz

Sûfî-i sâlus cem^c-i mâldan hâlî degil

R.G.752-4

4. 14. 2. 39. Muhalif, Eleştirici ve Önyargılı

Yaşamaktan zevk alan, hayata karşı kayıtsız bir tavır takınan, mutlu insan tiplerini de hep kendisi gibi ekşi suratlı görme eğilimi olan zâhidin bu insanları potansiyel cehennem yaranları olarak görmesinden dolayı, zâhidin bu insanlara yaklaşımı önyargılı olmuş, önyargıları da bu insanları olur olmaz şekillerde eleştirmesine, her hareketlerine muhalif olmasına sebep olmuştur. Onun bu yaklaşımı da şairlerin kendisini eleştirmesine sebep olmuştur.

Ahmed-i Dâ'î, bir şeyi bilip-bilmeden; görüp-görmeden eleştiren zâhidin bu önyargılı halini eleştirir.

Dâ'îye ta'î u melâmet eden ol zâhid-i huşk

N'ola bir görse idi sen sanem-i zîbâyı

AD.G.180-7

Şeyh Gâlib, insanların ahvalini anlayabilme kabiliyeti kıt olan zâhidin hep eleştirici yaklaşımına vurgu yapmak için onu bir kâfirin katılığında gördüğünü söyler ve bu yüzden onunla tartışmaya girmek istemediğini belirtir.

Bir kâfirin kemendine düşmek kolay mıdır

Zâhid seninle söyleşeyim müslümân gibi

ŞG.K.13-33

4. 14. 2. 40. Münâfıklığı

Zâhidin samimiyetten uzak yapısına uygun gizli iş çeviren, yüzde ayrı, arkada ayrı bir yapısının olması, eleştirilere sebep olmuştur.

Şeyhî, fedakâr olması, dünyalıklara aşırı bir hevesle bağlanmaması beklenen zâhidin küçük hesaplar peşinden koşmasına ve görüldüğü gibi olmayan yapısına eleştirilerini yöneltir.

Şol zâhide âkam ki riyâdan sanem eyler

Şol rinde gulâmam ki büt olmadı hevâsı

Ş. K.6-16

Dâ'î, sûfînin görüldüğü gibi biri olmadığını söyler.

Sûfînin ger cübbesin mey-hânede rehn etmeyem

Hırka vü seccâde nedir der-miyân olsun berek

AD.G.3-6

Nef'î, sûfînin direk inkârcı olduğunu söylr:

Sûfî gibi münkir değiliz keyf-i şarâba
Biz mu'tekid-i mürşid-i seccâde-i aşkız

Nf.G.51-5

4. 14. 2. 41. Olaylara Hep Eğri ve Olumsuz Bakması

İyi olmadığı için iyi düşünemeyen zâhid, her olaya olumsuz bir açıdan yaklaşır ve görünenden ziyade görmek istediğini görür.

Ahmed Paşa, hiçbir zaman olaylara olumlu bir pencereden bakmasını bilmeyen zâhidin eğri olan bakış tarzını eleştirir.

Hatın tefsir-i hüsnündür hatâ sanmış anı zâhid
Aceb mi dîde-i kej-bîn eger etse nigâh eğri

AP.G.329-2

Yüzü âyinesi yârın dürüst âyinedir zâhid
Sen anı râst görmezsin edersin çün nigâh eğri

AP.G.330-5

Nigâr eğri bakan gözden cemâlin gizler ey zâhid
Sen ol didârı görmezsin çün edersin nigâh eğri

AP.G.332-2

Necâtî de temelde yanlış iş görenleri eleştirir:

Kaşın olmasa mihrâbı ne assı zühd ü takvadan
Yıkılmak yeğdir ol mescid ki ola kible-gâh eğri

Nc.G.597-8

4. 14. 2. 42. Övünmesi

Cahil olduğunu daha önce söylediğimiz zâhidin, cehaletinin bir sonucu da övünmesidir. Kendisiyle övünen zâhidin bu özelliği hoş karşılanmamış ve yerilmiştir.

Rûhî, başkalarını yerip kendisiyle övünen zâhidin övünmesini doğru bulmaz ve arifin özelliklerini hatırlatır.

Ehl-i ʿaşkı zemm u kendin medh eder zâhid velî
ʿArif olan zemin anın medh u medhin zem bilir

R.G.189-4

Hayâlî, toplumda yapıp ettiklerini, kendilerini anlatanları eleştirir.

Su gibi kalbin eritsen söyleme ırmak var

Zâhidâ âbı düşer anılsa geçmiş mâcerâ

H.G.20-3

4. 14. 2. 43. Özü İle Sözünün Çelişmesi

Zâhidin söyledikleriyle yaptıkları hiçbir zaman birbirini tutmaz. Söyledikleri maneviyat üzerine olan zâhidin yaşantısı, maddiyat merkezli olduğu için söylediklerinin zıddı bir hayat felsefesini yaşar. Bu durum da çelişkili bir durum doğurduğu için eleştirilir.

Şeyhî, söyledikleriyle hep tekrara düşen ve söylediklerinin aksi bir yapısı olan zâhidin öğüde muhtaç konumdayken, öğüt veriyor olmasını eleştirir.

Kendözüne ver öğüdün yürü i zâhidim diyen

Mahv edemezsin alnımın yazısı çün ezeldedir

Ş. G.37-2

Necâtî, zâhidin dürüst olmayan yapısına delil olarak, onun doğru yaradılışlı insanlara tahammülsüzlüğünü delil gösterir.

Zâhid sözüne katlanamaz tab'-ı müstekim

Kış şahnesiyle eyleyemez gir ü dâr serv

Nc.K.21-13

4. 14. 2. 44. Perhiz ve Riyâzet Etmesi

Tarikatlarda nefsin ıslah ve terbiyesi için kullanılan usûllerden birisi de perhiz ve riyazettir. Sûfî konumu gereği bu vazifesini düzenli olarak yerine getirmekle yükümlüdür. Nefisle mücadele için salık hoşâ gidecek şeyleri yemekten kaçınır yahut çok zaman aç kalır, haliyle zayıflar ve yüzü sararır. Ancak bu hâli dahi âşık tarafından daha farklı yorumlanarak, onun yüzünün sararmasının altında sûfînin gizlemiş olduğu gizli niyetleri sorgulanır.

Nâbî, toplumda yüklenmiş oldukları misyona göre sağlam bir inanç ve itikada sahip olması beklenenlerin, aslında doğru olmayan itikatlarına dikkatleri çekip bu insanların hastalıklı itikatlarını, nefis kırmalarını eleştirir.

Ne kendi şeyh olur ne mu[°]tekid tahsîl eder zâhid

°Adem °add etmedikçe nokta-i zâdın riyâzâtın

Nb.G.457-3

Necâtî, özünde bazı yeteneklerden yoksun olan zâhid ve zâhîde benzeyen insan topluluklarının birtakım ulvî noktalara çalışarak, riyâzete girerek ulaşabileceklerini düşünmelerini, yanlış bir düşünce olarak görür.

Eremezsın zâhidâ vaslına ol 'İsî-demin

Dem-be-dem sa'y-i riyâzetle gerekse göke uç

Nc.G.40-5

Necâtî, sûfinin hayattan zevk almaz donuk yönüne işaret ederken, mevcut halinin dert artırdığını hatırlatır kendisine.

Sûfiyâ perhizi ko nûş eyle câm-ı lâle-reng

Âdeme çün her zamân perhiz illet artırır

Nc.G.208-4

Şu beyitte ise onun perhizine sebep olarak güzellere meyilsiz olan tabiatını ıslah etme gayreti gösterilmektedir:

Meyl-i hüsn etmeğe tabında letâfet konmamış

Ol zarûretten durur sûfi bu perhîzin senin

AP.G.162-3

Aynı şekilde sûfî, nefsin istediği dilberlere de bakmayarak onunla mücadeleyi sürdürür. Âşık bu duruma da fırsat buldukça alayla takılmaktan geri kalmaz:

Kaşlarının takına ey zâhid-i perhîz-gâr

Bakma sakın kim binâ-yi zühhd virân olmasın

AP.G.251-6

Hayalî Beğ, sûfinin riyazetten iskeleti çıksa bile bir kadeh şarabın vereceği zevki rüyasında dahi göremeyeceğini iddia eder:

Düşünde görmeye bir ayak bâde hâletin

Sûfî riyâzet ile eger kim ola kadîd

H.G.43-3

4. 14. 2. 45. Raks ve Sema Etmesi

Tarikat erbabı olması hasebiyle sûfî, tekkede zikir sırasında kendinden geçerek semâ eder. Ancak bütün hâllerine olduğu gibi bu durumuna karşı da âşıktan herhangi bir takdir göremez.

Bâkî, sûfînin hiçbir zaman içinden geldiği gibi davranıp da kendi olamamasına ve hep olduğundan farklı görünme gayretlerine eleştirilerini yöneltir.

Güzeller şevkine sohbetle sûfî çalgısız oynar

Velî her bilmeyen eyle sanır anı semâ^c eyler

B.G.82-2

4. 14. 2. 46. Sabit Fikirliliği

Eleştirilere açık olmayan yapısından dolayı, kendi fikirleri, kendine göre en doğru olan zâhidin düşüncelerinde esneme hiç olmaz.

Sûfî ki fikr-i fâsid ile huşk-mağzdır

Memzûc gey müfid ola anın mizâcına

AD.G.8-6

4. 14. 2. 47. Sadakatsizliği ve Sahtekârlığı

Verdiği sözleri tutmayan, ettiği tövbelere sadık kalmayan zâhid, toplumda sözüne sadık olmayan bir sahtekâr gibi algılanmıştır.

Ahmed paşa, verdiği sözleri tutmadığı gibi ettiği tövbelere de sadık kalmayan sûfîyi, eleştirir.

Sûfî seninle tuttuğumuz hak orucu hakı

Verdin şarâba tevbeni geçmiş namâza tut

AP.G.14-6

Ahmed Paşa yine zâhidin sözünde durmaz, güvenilir bir insan olmayışını, hatırlatır.

Zâhid sözüne germ olup ağlama gözüm kim

Serd olsa havâ olmaya merdümde der ey dost

AP.G.15-5

Âşkın gönlü sınıktır ahd ü peymânı dürüst

Zâhidin olmaz saçın küfrünsüz îmânı dürüst

AP.G.20-1

Necâtî, zâhidi sözünde durmaz yönüyle eleştirir.

Yıkıldı zâhidin verdiği tevbe

Diriğâ kışta yapı muhkem olmaz

Nc.G.230-5

4. 14. 2. 48. Sadece İbadetleriyle Cennete Ulaşacağını Düşünmesi

Her işinde matematiksel yaklaşımı, hesap kitabı ön planda tutan zâhidin ne aşkla ne duyguyla bir işi vardır. O, yapmış olduğu ibadetlerinin niteliğinden ziyade, niceliğiyle ilgilidir. Onun bu sevgisiz, ruhsuz yaklaşımı, doğru bulunmayarak, şairlerce eleştirilmiştir.

Şeyhî, sadece yapıp ettiği ibadetlere yaslanarak uhrevî hayatını garantide sanan sûfînin bu kendinden emin tavrını eleştirir.

Zikri sûfînin sevâb u fikri Şeyhî'nin günâh

Bâri mahrûm olmayı sar ikimizden birimiz

Ş. G.81-7

Bâkî, zâhidin sadece ibadetleriyle en güzele ulaşabileceği düşüncesine kapılmasını doğru bulmaz.

Ser-menzile  uşşâk erişir cümleden evvel

Ol mertebeye sa'y ile zühhâd yetişmez

B.G.201-2

4. 14. 2. 49. Samimiyetsizliği, Riyakârlığı

Zâhidin söyledikleriyle yaptıkları bir çelişki oluşturmamış olsaydı, işlerinde, amellerinde riya olduğu düşüncesi hasıl olmazdı. Fakat zâhid, hep söylediklerinin tersi istikametinde bir portre çizmiştir toplumda ve bu yüzden de sicili temiz değildir.

İlâhî olana ulaşmak, en büyük ve yegâne hedefi gibi görünen zâhidin, dünya ve dünyalıklara karşı aşırı muhteris tutumu, onun bu düşüncesini gölgelemekte, dünyaya olan tutkusunun daha da baskın olduğunu gözler önüne sermektedir. Toplumda bu resmiyle akis bulan zâhid, söylem ve amellerinde samimi bulunmamış, yaptıkları riya olarak algılanmış ve yerilmiştir.

Nâbî, samimiyet ve içtenlikten uzak, ruhsuz bir şekilde yapılan kuru ibadetlerine güvenen zühd ehlinin bu düşüncesine katılmadığını bildirir.

‘İbâdetinden eder ehl-i zühhd ecr-i recâ

Ki kârı bâr-keşânın kira bozuntusudur

Nb.G.148-5

Duruşu ve davranışlarıyla örnek olması gerekenlerin, göründükleri gibi olmamalarına yapmacık davranışlarına şairlerden onay çıkmaz.

Sûfî ki riyâ ile eder kendiyi mevsûf

Evkât-ı şerîfi ola taklîd ile masrûf

R.(Mm)Tb.1-13-9

Yigrek-durur hezâr riyâ ehli sûfiden

Bir sâfi ‘ışk eri kim işinde riyası yoh

A.G.116-3

Ahmedî, dinden nemalanan, haram yiyen hiçbir fiilinde samimi olamayan sûfîyi ikiyüzlülükle itham eder.

Ol sâfi meydendir ne safâ varsa sûfiyi

Kim-durur anlatın mürâyî-i dîn-fürûş

A.G.304-6

Fakîh ü sûfi eydir ko harâmı

Halâl olur mı zerk u rızk-ı evkâf

A.G.326-3

Ahmedî mey içeri ki bula halâs

Sûfinin zerki vü riyâsından

A.G.511-10

Ahmedî, yine kendini saf gibi gösteren sûfinin olgunlaşmayan davranışlarına ve amiyane hareketlerine çatar.

‘Âmîdir ü hem hâm deme sûfi-yi sâfi

Ana ki taleb ede kabûliyyet-i ‘âmı

A.G.628-5

Şeyhî, riyakârlığının ve ikiyüzlülüğünün herkes tarafından biliniyor olduğunun farkında olmayan sûfîyi uyandırmaya çalışır.

Sûfîyâ zerk u riyâ setr-i hicâb olduyise

Câm-ı sâfîyle bir keşf-i kerâmât edelim

Ş. G.121-2

Nasîbin var ise sûfî safâdan
Mey-i sâfî içip sâf ol riyâdan

Ş. G.131-1

Hep kendini, gerçek yüzünü gizleyen, gösteriş için ibadet eden zâhidi eleştiren Ahmed-i Dâ'î, zâhidin samimi olduğunu düşünenleri de, bu yanlış kanılarından dolayı eleştirir.

İhlâsı koyup zerk eden ol sûfî-yi zerrâk
kim bâl ü peri yok
Tâvûs ola ger komayalar uçmağa anı
heyhât revâ mı

AD.Mz.2-8

Derler bana ki zâhid ü zerrâk sûfîdir
Tanrı tanık ki bir kuru bühtâna kalmışam
AD.G.39-4

Zâhid egerçi zühd satar çok kılar namâz
Şâhım  inayetinde nedir eksiğim nem az

AD.G.62-1

Ahmed-i Dâ'î, sûfînin aslında görüldüğü gibi biri olmamasını, ikiyüzlü davranıp gerçek kişiliğini ve suçlarını gizlemesini bilmesini, saf ve samimi olamayan yönlerini yerer.

Sûfîye câmı gizlice sun ola kim içe
Ger içmez ise bâri değir imtihânına

AD.G.177-6

Sûfî egerçi rinde harîf olımaz velî
Ana yeter şu zerk u riyânın hacâleti

AD.G.209-3

Cürmüne mu terif kişi yegdir hezâr bâr
Andan ki zerki san at edip s fiyem deme

AD.G.244-2

Sûfî gönüller âyinesin câm-ı mey bile
Sâhib-nazar katında gerek ruşen eylemek

AD.G.244-3

Sûfî gerek ki sâfi ola gayr-ı hakdan ol

Tûbî anın ki cennet-i rızvâna kalmaya

AD.G.254-2

Ahmed Paşa, yapmacık davranışlarıyla halkın nazarında, olduğundan farklı bir portre çizen zâhidin günahsız olduğunu düşünenlerin yanılgılarını ortaya koyar:

Yeridir eger nâr-ı cahîme gire zâhid

Kim yanıcı anda hacir olur hatab olmaz

AP.G.115-6

Şairlere göre sûfî, kıyafet ve davranışlarıyla tamamen riya ve gösteriş içerisindedir:

İçip sûfî-i zerrâkı tutup öpüşme ey sâkî

Alışmaz cânı canınla karışmaz kanına kanın

Nc.K.13-5

Ol zerk-pîşe sûfi şeyh oldu mu sanırsın

Yanına düşmek ile bir iki üç bin erler

Nc.G.92-6

Meyhânelere küp düşer iken yine sûfi

Mescitte varıp bâde-i hamrâyı kınarlar

Nc.G.155-7

Sûfînin söylediklerini yaşamayan samimiyetsiz yönü, öyle kendisinin sandığı gibi kimselerin bilmediği bir durum değildir.

Komaz mey içmeğe sûfiyî şeyh savma'da

Yoğ ola ancılayın bir evinde hürmetsiz

Nc.G.237-6

Şâ'ire lâf-ı riyâyî satamazsın zâhid

Ki yalanı bilir elbette ki yalan ehli

Nc.G.619-6

Seni görüp unuttu zühdü sûfi

Yine anmağ için kılar namazı

Nc.G.634-5

Bî-riyâ merd-i Hudâsın biliriz ey sûfî

Garazın rahmet-i Haktır o kadar rahmet bul

B.G.307-7

Tesbihi, cüppesi ve birtakım dinî sembollerle göz boyayan zâhidin bu aldatmaya mebni davranışları, her zaman etkili olamayabiliyor.

Dâne-i tesbîhine ey zâhid aldanmaz gönül
Mürg-i zîrek sanma hergiz meyl-i dâm-ı zerk ede

B.G.461-3

Riya esbabını terk eyle Mecnûn gibi ey sûfî
Hazâna uğramış lâle gibi tâc u kabadan geç

YB.G.42-3

Seni yaşın gibi baştan çıkarır âhir-i kâr
Zâhidâ oldu riya ile riyazet 'amelin

YB.G.220-6

Zâhidân-i dâmen-âlûde salâdır âlemin
Doldu çirkâb-ı riyâdan şâhrâh-ı kesreti

Nl.K.34-2

Zühhâda açılmaz der-i eyvân-ı hârâbat
Ol mastaba-i feyz riyâgâh değildir

Nl.G.64-5

İbadetleri ve yapıp ettikleriyle göz boyayarak halkın nazarında farklı ve hak edilmeyen bir algıya sebep olan, ama gerçek anlamda amellerinde samimi olmayan zâhid, bu aldatma ve riyasından dolayı eleştirilir.

Nazarın yârda sen secdede zâhid bilsek
Bu teveccüh ham-ı ebrûya mı mihrâba mıdır

Nl.G.84-2

Pâkî-i çirk-i riyâ ise murâdın zâhid
Korkum oldur sana dûzahta da yer vermezler

Nl.G.126-5

Nâ'ilî, Allah aşkını yüreğinde hiç hissetmeyen sûfî'nin, bu duygusuz, hissiz dünyasını, hep riya olan amellerine bağlar.

Ne anladın bu semâ u bu nâydan sûfî
Bu tekyede sana hiç vecd ü hâl gelmedi mi

Nl.G.360-4

Şeyhülislam Yahya, zâhidin riyâkâr ve samimiyetsizliğini söylerken, zâhidin tamamen gözlere, gösterişe mebnî samimiyetten, içtenlikten uzak yapmacık ibadet şeklini de eleştirir.

Rind-i bî-pervâ riyâ vü zühdü rû-pûş eylemez
Kavl-i nâsih olsa dür gûşuna mengûş eylemez
Gül gibi sâgar gire destine kim nûş eylemez
Vâ^ciz-i şehrin kimesne pendini gûş eylemez
Ayş u nûşa es-salâdır bir mübârek rûzdur

ŞY.Th.2

Düşer tenhâda zâhid şüphesiz pâ-yı hum-ı meyde
Düşürmez gerçi kim seccâdesin zâhirde dûşundan

ŞY.G.282-3

Cülûs etti serîr-i bâğa gül erdi safâ devri
Be zâhid halka-i rindâna gel gitti riyâ devri

ŞY.G.399-1

Dâ^cvâ-yı zühdü gösterelim biz de vâ^cize
Nâ-dân sanır ki zerk u riyâyı duyurmadı

ŞY.G.424-4

Nef'î, sûfînin yüzüzlüğünü söylerken, sıkı sıkıya bağlı olduğu, yanından hiç ayırmadığı tesbih gibi dinî sembolleri de menfaatlerine rahatça kurban edebileceğini gösterir.

Rez-duhterine sübha-i sad-dâneiy satıp
Sûfî de yüzüz oldu görünce o yüzüzü

Nf.G.123-4

Nedîm, yüreğinde kötülüğe, olumsuzluğa dair ne varsa barındıran zâhidin tesbih vb. öğelerle farklı görünebilme gayretindeki riyakârlığına işaret eder.

Sîne sâf olsun heman rayb ü riyâdan zâhidâ
Elde tesbîhe bedel câm olsa da mâni' değil

Nd.G.76-2

İnsanların artık insanî olanları aramaktan, tercih etmekten ziyâde tercihlerini - riyakâr olsalar bile- maddî imkânları çok olanlardan yana kullanmalarına işaret eden Nedîm, zâhidin açık riyasını da faş eder.

Riyâsı zâhidin der-kârdır dil-ber hususunda
Velîkin zâlimin ârâmı kalmaz zer hususunda

Nd.G.119-1

Zâhid o meh-veş pür-nûrdur kim
Büttür demezsin î mân edersin

ŞG.G.238-6

Fehîm-i Kadîm, bazı şeyleri içten geldiği için değil de birilerine duyurma kaygısıyla yapmacıktan yapanların bu tutumlarını eleştirir.

Bize bes hây u hûy-ı girye-i mest
Sen ey sûffî esîr-i hûy u hây ol

FK.G.191-4

Sûfînin riyakârlığından bahsedilirken “bûy-i riya” ile “bûrîyâ” ve “riya” ile “riyazet” kelimeleri arasındaki ses uyumu alaylı bir hava oluşturmak için sık sık işlenmiştir:

Vâ'iz-i ebleh-firîbin sohbeti hoştur velî
Hâlvetinde bûriyâsından gelir bû-yu riya

H.G.20-2

Re'âyet eyleseler 'âşıkâ safâ sürmez
Zemâne şeyhi riya ile kibriyâ gözler

YB.G.113-4

Sabit, toplumda aldıkları sorumluluk ve talip oldukları değerlerle kendilerine güvenilmesi, kendilerinden emin olunması gerekenlerin riyâkâr olmalarını, söyledikleri ve ettikleriyle tezat düşmelerini eleştirir.

Ne kavli fi'line ne fi'li kavline uyuyor
Efendi dinleme bu vâ'izân-ı zerrâkı

S.G.326-5

4. 14. 2. 50. Sıkıntı ve Fedakârlığa Gelemeyişi

Zâhid, menfaat adamı olduğu için geniş, sıkıntısız zamanların, rahat adamıdır. Öyle sıkıntılara katlanacak ne yapısı vardır ne de tahammülü... Fedakârlık noktasında bulunmaz, kaybolur, sıkıntı, dert, kasavet bulutları dağılınca görünür ancak.

Necâtî, sûfînin korkaklığına ve sıkıntıları göğüsleyebilecek yapıda olmayışına dikkatleri çeker.

Tutamaz sūfî melâmet okuna sine siper

Yine bu şiveleri âşık-bî-bâk eyler

Nc.G.180-5

Hayâlî, zâhidin rahatına aşırı düşkün oluşunun sonucu olarak hep sıkıntısız ve sorunsuz bir yaşamı tercih edişini eleştirir.

Aşk oduna cân verir âşık kaçır zâhid velî

Duzahı âşıkların zâhidlerin ocağıdır

H.G.183-4

4. 14. 2. 51. Sır Tutmaması

Zahid, sorunların paylaşılacağı, kendisinden bir derde derman olması beklenen bir kişilikten uzak olan, sadece kendini düşünen biridir. Bu yüzden de birçok zaafı yanında, sır tutmama zaafı da belirgindir.

Zâhîde ʿaşkın gamın hem-hâl sandım söyledim

Kılmayaydım derdimi bî-derde ifşâ kâşkî

B.G.496-2

4. 14. 2. 52. Soğuk, Huşk, Kabih

Asık suratı, kendini beğenmiş edâsı, renksiz, tatsız, tuzsuz yaşantısı ve duruşuyla çirkin bir sûrete bürünen zâhid'in bu hali eleştirilmiştir.

Gerek şahsiyeti gerekse sözleriyle âşgîn keyfini kaçırması sebebiyle zâhid, “soğuk” olarak vasıflandırılmıştır. Mübalağa olarak bu hâli çok zaman kış soğuğu ile tarif edilmiştir:

Gitti ol hengâm kim bâd-ı hazân-ı ye'sden

Tab'-ı zâhid gibi huşk olmuştu sahn-ı Bâğdâd

R.K.18-6

Ahmedî, zühd ehlini renksiz ve bilgisiz diye vasıflandırır.

N' olur âhır ser-encâmın çün evvelden yazılmıştır

Bu zühd-i huşk ki edilir nedir bes zerk ü nâ-dânı

A.K.71-17

Gerek tavır ve hareketleri, gerekse ibadetlerinin verimsizliğine bir işaret olmak üzere sūfî için yaygın olarak kuruluk (huşk) vasfı kullanılmıştır. Öyle ki bu durumunun düzelmesi imkânsızdır:

Sâkî şarâb-ı köhne getir °ayşî tâze kıl

Ko huşk zâhidi ki kuruya ola kadîd

AD.G.31-3

Huşk zâhid sohbetinden çün safâ kesb etmedik

Kandadır göster niyâz u ma°rifet mey-hânesi

AD.G.208-5

Yüzü cennet lebi kevser boyu Tûbâ var iken

Zühd-i huşgi nedeyim ben bana andan ne biter

Nc.G.146-5

Ne rind-i bâde-keşiz Nâ°ilî ne zâhid-i huşk

Bize ne meykede ne hânkâh lâzımdır

NI.G.63-5

Söyledikleri hayatın dışında, hayatla organik bağını koparan sözler olan zâhidin söylediklerinin boş olduğu imâsında bulunur Ahmed Paşa.

Kavliyle amel eyleme her zâhid-i huşgün

Tartib-i dimağ etmege nuş eylegil ammâ

AP.K.37-32

Fuzûlî, zâhidin soğukluğundan çehresine düşen karanlığa ve güzelliklerden yana nasipsizliğine işaret eder.

Füsürde zâhid eger °aşık-ı ciğer-sûza

Refâkat etse yüz yıl zulmetine düşmez nûr

F.K(Tvh).2-3

Bu soğukluk çoğu zaman cehennem ateşi ile birlikte zikredilerek hem cevap hem de sûfinin hayalindeki cennete bir tezat manzarası oluşturulmaya çalışılır:

Nâr ile korkutma bizi ey zâhid-i bârid-nefes

Kim biz oda çok yanmışız ol lâ°l-i âteş-reng için

AP.G.224-6

Hayâlî Beğ°in aynı tarzdaki şu ifadesinde zahidin soğukluğu yüz bin yıl cehennem ateşinde kalsa bile yine de pişmez diye vasıflandırılmaktadır:

Puhte olmaz âteş-i düzahla yüz bin mâh ü sâl

Şol riyanın germ bâzarında zâhid serd olan

H.G.438-2

Nâ'ilî, zâhidin kara yüzlülüğüne riyakâr ve renksiz oluşuna şu şekilde eleştirilerini yöneltir:

Zühhâda surh-rûyî-i haclet yeter hemân

Şerm-i sefîd-kârî-i rûy-i siyâh-ı mest

Nl.G.22-4

Şikeste câm-ı rahşân bâde rîzân bezme dest-efşân

Meğer bir zâhid-i huşk ü riyâ-mu'tâd ayak basmış

Nl.G.178-6

Usûlî, diğer şairlerin de hiç sevmedikleri sûfî hakkında, davranışlarına uygun olarak "kabîh" vasfını kullanır:

Âdem olmaz sırr-ı esmadan haber duymaz kişi

Zâhidâ terk olmayınca bu kabîh ef 'âller

U.G.34-2

Şeyh Gâlib, zâhidin boş fikirlerine ve kafasına işaret ederken zâhidin kuruluğu ve renksizliğini de söyler.

Zühd-i huşk u da'vî-i huşk u dimâğ-ı huşkunu

Bahr-ı ma'nâ sanma ey zâhid serâb oldur ki ol

ŞG.G.195-6

Ey huşk zâhid dem urma meyden

Dest-i du'âyı mercân edersin

ŞG.G.238-5

Deryûze elin hâhiş-i ihsân-ı Hudâda

Ey zâhid-i huşk eyleme bî-hûde küşâda

Yağdırmayacak aşk ile nîsân-ı sirişki

Gevher bulamazsın sade-i dest-i du'âda

ŞG.Kt.42

4. 14. 2. 53. Sözüünü Sohbetini Bilmezliği

Yüklenmiş olduğu misyona göre, ağır olması, mantıklı konuşup kendini dinletmesi beklenen zâhid, nerede, nasıl konuşacağını bilmeyerek beklentilere cevap verememiş olur ve insanları hayâl kırıklığına uğratar. Onun bu hali, misyonuyla örtüşmediği, bir çelişki oluşturduğu için eleştirilmiştir.

Zâhid-i huşkûn sözün ko ratb u yâbis söylesin

Sen iç ol camı kim ol  aklın dimağın ter kılar

AD.K.15-19

İşitme zâhid pendini sorgıl şeker-leb kandını

Şeşgil kabâsı bendini nâmûs ile  âr olmasın

AD.G.60-6

Ahmed-i Dâ'î, şarap içmesini becermeyerek olgunlaşamayan softaya; ortam görmeyen hamlara eleştirilerini yöneltirken sûfînin sözlerinin gereksiz ve lüzûmsuzluğuna da işaret edip sûfînin sohbetinin kederli ve sıkıcı oluşunu da ayrıca duyurur.

Göynüklerini ede idi sûhte-i miskin

Bir puhte harf ile mey-i câm ele girse

AD.G.100-5

Sûfî melâmet etse sana uyma geç yürü

Zîrâ mesel durur it ürer kârubân geçer

AD.G.191-4

Sûfî-sıfat mükedder olur sohbeti anın

Câm-ı safâyı her kim içer ol nifak ile

AD.G.216-4

Ahmed Paşa, zâhidin dümdüz, renksiz olan kişiliğine işaret edip öğütlerinin ruhsuz olduğunu söyler.

Zâhidin pendi yübûset verdi sâkî meclise

Bir kadeh sun kim ter ola revh-i rehatten dimağ

AP.G.141-3

Zâhidin sevimsiz yüzüne ve sohbetlerine işaret edildiği gibi zâhidin meclis adamı olmaması da eleştirilen diğer bir yönüdür.

Fark olunmaz zâhidin dalk-ı kebûdundan hele

Ey felek cildinde sıklet var girândır sohbetin

NI.G.219-7

Ne bilsin meclis-i rindânı zâhid

O bezme her kişi olmaz murahhas

ŞY.G.165-4

4. 14. 2. 54. Şarap İçmesi ve Güzellere Zaaf Göstermesi

Zâhidin şarap içmemesinin özünde, onun dinî hassasiyetlerinden ziyade, sarhoşluk halinin, gerçek yüzünü ortaya çıkarmasından çekinilen bir neden yatar. Nefsinin isteklerine, riyâzetine rağmen set çekemeyen zâhidin, güzelleri gördüğü zaman ihtiyarı elden bıraktığı görülür ve bu hali de eleştirilir.

Şairlerin iddiasına göre aslında zahidin şaraba karşı olması yahut içmemesi dindarlığından dolayı değil, yukarıda da bahsedildiği üzere şarabın bir “mehekk” gibi insanın gerçek yüzünü ortaya koyuşundandır. Eğer şarap içerse gerçek yüzü meydana çıkacaktır.

Şeyhî, sûfînin de insan olması hasebiyle birtakım zaaflarının olabileceğini anlayışla karşılamayanlara ve eleştiriyi huy edinenlere eleştirilerini yöneltirken, Nedîm, sûfînin şaraba başladığını duyurur bizlere:

Çeksin nihân sürâhiyi sûfî-i savma'a
Nola geceyse şahne işidir ases gelir

Ş. G.75-5

Zâhid Sakız şarâbını pinhan çekip demiş
Bigâne içmesin bu sudan kim sakızlıdır

Nd.G.14-3

Sûfînin sözünde durmaması hatırlatılırken nefesine hâkim olamaması yönü de hatırlatılır:

Gerek ki bir tolu peymâne nûş edeydi bugün
Eger bizim ile sûfî duraydı peymâna

AD.G.27-5

Sûfî yine îmânını tecdîde giderken
Bir tâze sevip eyledi tecdîd-i mahabbet

S.G.32-3

Kaynakların aktardığı bazı rivayetlerden anlaşıldığı üzere Osmanlı’da kadı, müderris v.b. dindar olması gereken bazı kimselerin aynı zamanda şarap müptelası ve sefahat düşkünü olabildikleri de bilinen bir gerçektir¹⁶⁷. Revânî Çelebi bir beytinde bu hususa tecâhül-i arifane yoluyla ustalıkla şöylece temas eder:

¹⁶⁷ **İslam Ansiklopedisi**, “Sünbül-zâde Vehbî”, C. XI, s. 239-240

Bulamazken şarâba fetvayı ehl-i meclis
Hikmet nedir ki içer müftî ile müderris¹⁶⁸

4. 14. 2. 55. Şekilciliği

Zâhidin hiçbir işinde samimiyet ve içtenlik yoktur. Kılık-kıyafeti, konuşması, edâsıyla tüm hareketlerinde şekilcilik vardır ve şekliyle ön plana çıkar ancak. Zâhidin, samimiyetten uzak, şeklin ötesine geçmeyen her işi ve yapısı, eleştirilmesine sebep olmuştur.

Konuşması, diğer hal ve hareketleri dışında, zâhidin kıyafet itibariyle asıl dikkat çeken yönleri cübbe, seccade ve kabâsı, tarikat taçı, taylasanı ve misvağıdır. Dîvân şairleri ise buna karşılık köhne abâ giymekle iftihar ve her fırsatta kıyafeti sebebiyle olsun, diğer tüm davranışlarındaki yapmacık ve şekilcilik olsun zâhidi tenkit ederler, bu şekilciliğine bir son vermesini isterler.

Nâbî, güzel olan birtakım şeylerin ruhunu öldürerek onları, şekil ve simgelerin dar kalıplarına sokup kendini o alanın tek söz sahibi sanan sûfî vb. kimselerin engin düşünceleri, bu aşırı şekil ve simgelerden kurulu dar dünyalarına hapsedmelerine ve o işleri ruhsuz bırakmalarına karşı çıkar.

Sûfî senin olsun yürü var gerdîş-i tesbîh
Biz rindleriz gerdîş-i peymâne bizimdir

Nb.G.224-2

Zaten zâhid tipinin görünüş itibariyle ilk alâmetifarıkası elindeki tesbihi ve asasıdır:

Kılâde kıldığı tesbîhi boynuna sûfî
Muhakkıkam sanır illâ hemân mukalliddir

Ş. G.26-2

Ahmed Paşa, içtenlikten, samimiyetten uzak zâhidin insanların gözlerini boyamak, insanları içten, samimi olduğuna inandırmak için elindeki tesbihle gösteriş yapmanın ötesine geçmeyişi eleştirir:

Şikâr-ı zerk edici turfe murg imiş zâhid
Ki düzdü zerk ile tesbih dâm ü dâne dahi

AP.G.316-5

¹⁶⁸ A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*, s. 72

AD.G.69-5

Kişver-i irfâna şâhız bî-serîr ü bî-külâh
Zâhidiz ammâ ki yoktur tâcımız misvâkımız

H.G.212-3

Taç ile misvağın birlikte zikredilmelerinin sebebi ise eskiden kâğıt parçası v.b. küçük nesnelerin külâh ile sarık arasına sıkıştırılmak suretiyle baş üzerinde taşınması adetinden kaynaklanmaktadır¹⁶⁹.

Hayalî aynı fikri “Taç ve hırka ile deryaya dalınmaz” şeklinde ifade eder. Necatî ise tasavvuftaki “tecrîd” ıstılahını kullanarak, taç ve kabadan vazgeçilmedikçe tecridin olamayacağını ve kişinin safâ ehli geçinemeyeceğini iddia ederek sûfînin kıyafetine şöyle takılır:

Gider tâc ile hırkan kim bunun gibi kaba yükle
Kabûl etmez seni bahr-i mahabbet dalabilmezsin

H.G.441-2

Şol ki tecrid olamaz tâc ü kabâdan geçemez
Halka-i bezm gibi ehl-i safâdan geçemez

Nc.G.224-1

Ahmed Paşa, hiçbir yeteneği olmayan, ancak kerâmeti giyim-kuşamda sanan zâhîde giydiklerinin kerâmetini istihzalı bir üslûpla sual eder:

Ne kerâmet gösterir zâhid bu zülf-i hırka-pûş
Kim salıptır Hızr-veş seccâdesin âb üstüne

AP.K.16-10

Gerçekte sûfînin ulaşmak istediği, Allah olmalıdır. Bu da öyle şekle ait taylasan, rida, cübbe ile olmaz, yürekle, aşkla mümkündür bu ancak, fakat gönlün dışında kalan, şekli bir adım aşamayan, sûfî, hırkası ve diğer şekilden ibaret inancıyla riya kirine bulaşmış bir kimsedir.

Şâhid-i İslâm ise sûfî bu tâc ü taylesân
Baş açık abdâlîyız birdir bizim ikrâmımız

Nc.G.241-4

Nâ’ilî’nin şu beytinde de zâhidin sırf riyaya kaçan bir şekilde omuzunda hırka taşıdığını görüyoruz:

¹⁶⁹ A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında*, s. 35

Zâhidin sıkletine rûh sıkılmazdı eğer

Olmasa hırka-i tezvîr ü riyâ dâşunda

Nl.G.322-4

İnancı, sarık, cüppe gibi ayrıntılarda aramaktan öteye geçemeyen zâhidin, bu kafası ve düşünceleriyle menzil alabileceğine olan yersiz beklentisine işaret edilmektedir şu beyitte:

Zâhid ol sıklet ile uçmaga hâzırlanma

Çıkar ol cübbe vü destârı biraz hıffet bul

B.G.307-5

Sabit, kılık-kıyafet vb. dış görünüşle farklı olmaya çalışanların, özlerindeki eksiklikleri bu yolla kapatmaya çalışmalarını eleştirir.

Zâhid-i şehir yeni cübbeler etmiş peydâ

Eşğinden çulu yeg eski meseldir am mâ

S.Mf.4

Şeyhülislam Yahya, yüklenmiş olduğu misyon itibarıyla, toplumun kendisinden beklentilerinin farklı ve özel olduğu, fakat bu beklentilere cevap verebilecek kapasiteden yoksun olan; girmiş olduğu yolda yapıp ettikleriyle değil de dış görünüşüyle yükselme, farklı ve özel görünebilme hevesine kapılan zâhidin, şekilden ibaret, samimiyet ve ruhtan uzak dünya görüşüne karşı çıkmaktadır:

Hırka vü tâc ile zâhid kerem et sıkleti ko

Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi verir

ŞY.G.107-5

Görüldüğü üzere şairler açık yahut kapalı bir üslûpla her fırsatta zâhidle alay etmekte, onun adetlerine ters gelecek tavırların daha üstün olduğunu mantıkî delillerle ispata çalışmakta yahut da kıyafetine gülünç yorumlar getirmektedirler. Bunda en büyük etken, zâhidin dünya aşkını din kisvesi altına gizleyip şeklen gizli niyetlerini perdelemeye çalışmasından kaynaklanmaktadır.

4. 14. 2. 56. Tecesssüs

Kendini kusursuz, mükemmel ve eksiksiz görmesinin bir sonucu olarak, kendine bakmayı bırakıp başkalarının ne yaptığıyla ilgilenen, onların açıklarını araştırıp bulmaya çalışan zâhidin bu, başkalarının sırlarına muttali olmaya çalışan yapısı,

savunduğunu söylediği düşünceleri ve görünüşüyle örtüşmediği, çeliştiği için hoş karşılanmamış ve eleştirilmiştir.

Nâbî, hep başkalarının eksikliğini açığını aramakla meşgul olup kendi eksiklerini, kusurlarını göremeyen sûfiyi ve sûfi benzeri, insanları eleştirir:

Gayrinin vâkıf-ı râz olmadığı neylersin

Kendi ahvâlini gör sûfi 'aceb hâlin var

Nb.G.103-3

Şeyhülislam Yahya, zahidin hep insanların açıklarını, hatalarını araştıran tecessüs tutumuna son vermesi yönünde kendisini şöyle öğütler:

Tutalım gözü açıklardan olmuşsun be hey zâhid

Hudâ Settârdır ta'n etme rinde 'ayb-bîn olma

ŞY.G.313-3

4. 14. 2. 57. Ukalalığı, Nasihatçiliği

Her şeyin en doğru bilgisini kendi yanında bilen zâhid, bilgiçlik taslayıp insanlara nasihat etme yetkisini kendinde görür. Zâhidin neyi, ne kadar bildiği konusunda bilgi sahibi olan şairler, zâhidin olaylara yaklaşımını doğru bulmazlar ve o haliyle öğüt vermeye kalkışmasını da ukalalık olarak isimlendirirler.

Bâkî, zâhidin insan doğasını tam kavrayamadan, salt yasaklardan örülü nasihatlerinin lüzumsuzluğuna işaret eder:

Hevâdan men' eder pendini muhkem sanma ey zâhid

Kırar zencîr-i pûlâdı dil-i dîvâne katlanmaz

B.G.196-2

4. 14. 2. 58. Uzlette Yaşayıp Eğlenmesini Bilmemesi

Aslında derin bir dünya aşkıyla yanıp tutuşan, fakat sırf gösteriş olsun diye şekilci bir yaşamı da tercih etmesinin bir sonucu olarak yalnız kalmayı tercih eden, şekilcilik uğruna her türlü zevk ve eğlencenin dışında kalan zâhidin bu tutumunu samimiyetinden kaynaklanmadığını bilen şairler eleştirmişlerdir.

Nâbî, kendilerini mensubu bulundukları dini çok iyi bilen ve yaşayan bir konumda görenlerin aslında öyle olmadıklarına, hayatlarında eğlenmediği, gülmeyi çıkarıp hep somurtmalarına, bunu da dinin bir gereğiymiş gibi algılamadaki cahil yaklaşımlarına şöyle karşı çıkar:

Zâhid yürü var savma^c ada çille-nişîn ol
Sen meykedenin zevk ü safâsın ne bilirsın

Nb.G.566-3

Ahmedî, boş yaşayan sûfînin çok gereksiz yere kendini harcadığını ve bu durumun gereksizliğini söyler.

Mey nûş et ü hoş dut neye gûş Ahmedî etme
Sûfî bigi kılma özünü hâsır ü hâib

A.G.57-8

Âşık ile zâhidin en belirgin farklılıklarından biri de birinin sosyal bir tip, diğerrinin ise tam anlamıyla kabuğuna çekilmiş ve kimseyle görüşüp eğlenmeyen bir karakter arz etmeleridir:

İşk bir meşrebdir anı tatmayan bilmez tadın
Sûfî ol yüzden şarâb içmez ki yoktur meşrebi

AD.G.59-6

İşitme sûfînin özrûn çü mey şerh etmeye sadrın
Bu hısrın çeşmesi kadrin ne bilsin degme hayvânlar

AD.G.117-6

Bazı güzelliklerin kıymetinden bî-haber olan, dünya denen denize dalıp da aşktan, gerçek güzelliklerden gafil olan zâhidin, hayatı hiç bilmediği var sayılır:

Sen bu deryâ gevherin sanma ki her zâhid bulur
Ey niçe gavvâs olan gâfildir ol dür-dânededen

AD.G.137-5

Sûfî ârif mi olur câm-ı mürevvak mı içer
Sağrak almaz eline ya^cni ki sağrak mı içer

AD.G.174-1

Rind-i ârif gerek ol bâde içen yoksa anı
Degme zerrâk olan ol hırkası ezrak mı içer

AD.G.174-2

Ahmed Paşa, hayata, yaşamaya dair birtakım güzelliklerden geri durarak hayatı öğrenemeyen, dünyayı tam anlamlandıramayan; olgunlaşamayan zâhidi eleştirir:

Koma selâse-i gassâleyi ki keşfin anın
Yüz erba'inle bulmadı zâhid-i murtaz

AP.G.135-4

Zâhidin yaşamayı bilmez, ortam görmemiş hali ortadadır:

Zâhid ne bile meclis-i aşkın edeblerin
Çünkü mü'essir olmaya sohbet ne fâ'ide

AP.G.264-8

Ben üzümün suyun severim sûfî dânesin
Zirâ kimi kızını sever kimi anesin

Nc.G.386-1

Men'-i mey ile meclise sûfî keder verir
Komaz bizi ki tâbi olavuz safâmıza

Nc.G.489-6

4. 14. 2. 59. Zamanı ve Fırsatları Değerlendirememesi

En değerli olanların kıymetini bilmekten uzak olan zâhid, zamanın da fırsatların kıymetini bilip değerlendirmekten uzaktır. O, zaman ve bazı fırsatların hep olacağını düşünür. Bu yüzden yaşamaktan zevk almasını, “an”ı değerlendirmesini bilmez. O, ömrü bengi sanır ve bu yüzden de yaşamayı hep erteler.

Sâlim olsa harf-i iletten vücûdun sıgası
Zâhidâ geçmezdi evkâtın müdâm ayvayile

R.G.1013-5

Kaşı mihrâbına peyveste sücûd etmez isen
Sûfî anca urasın başını duvarlara

Nc.G.465-5

4. 14. 2. 60. Zevksizliği ve Ortam Görmemişliği

Her türlü zevk ve eğlenceden, ortamdan uzak duran zâhidin, ortam görmemiş olmasının da etkisiyle gelişmiş bir zevki yoktur. Hayata karşı somurtkan bakışı, zevklerini de somurtmuş ve bu hali de eleştirilmiştir.

Zâhidin zevksizliğine, ahmaklığına, hayattan zevk almaz renksizliğine, ortam görmemişliği ve yol-yordam bilmezliğine şöyle değinilir:

Safâ-yı câm-ı la'inden ne hâlet kesb eder sûfî
Ki tab'-ı bî-mezâk etmez şarâb-ı dil-güşâdan haz

B.G.223-3

Zâhidâ olmaz riyâ mânî^c nihânî^c işrete
Gûlsün gâyetle bilmezsin zarâfet neydidin

B.G.348-5

Câm tut der sâki-i gül-çehre zâhid terk-i câm
Ey gönül fikr eyle gör kim hansıdır tutmalı pend

F.G.63-6

Zâhidâ sâgarı çekmek eger olduysa günâh
Sen sevâb içre bulun biz bu günâhı çekelim

H.G.336-3

Şeyhülislam Yahya, zâhidin zevklerinin gelişmemiş olmasına, zevksizliğine işaret eder:

Mugannî nagmeye âgâz edince turmadı zâhid
Mezâkı olmayanlar savt u elhân ile eglenmez

ŞY.G.148-4

Fehîm-i Kadîm, kılık-kıyafet ve şekli ibadetlerle halkın nazarlarını celb etmekten başka bir kaygısı olmayan zâhid tipi kimselerin, ibadetlerini de maddî kazanca dönüştüren yapılarına ve bahşîş karşılığında yapmış oldukları bu faaliyetlerden dolayı toplum nezdinde bitirdikleri itibarlarına dikkatleri çeker:

Ârzû-yı kevser eyle geçme meyden zâhidâ
^cÂrif isen geç ümîd-i bahşîş-i nâdâned

FK.G.234-3

4. 14. 3. Zâhid ve Sûfî Tipinin Benzetildiği Unsurlar

Söylemleri ve yaşantılarıyla hep çelişkiye düşen, din gibi birtakım güzellikleri, kısır düşüncelerine perde yapan ve bu duyguları alabildiğine hoyratça kullanıp insanların nazarında bu duygulara hâlel getirmesinden, topluma verdikleri zararı hesap etmek yerine, kişisel çıkarlarını kovalayan bu tipin sebep olduğu toplumsal erozyondan dolayı eleştirisi çok farklı şekillerde olmuştur. Öyle ki şahsında uyandırdığı aşırı nefretten dolayı çoğunlukla hayvanlara teşbih edilmiştir.

Şairler, topluma verdikleri zararı hesap etmeyen zâhid ve sûfîye olan öfkelerini de nihayet küfürle teskine çalışırlar. Bunun için de insanî zevklerden mahrum gördükleri bu tipi en yaygın olarak hayvan şeklinde nitelerler. Onlara göre, bu tip her işe bu kadar bencil yaklaşımı, birtakım değerleri menfaatlerine ram etmesi gibi nedenlerle insan

olamaz. Bu tipin benzetilmiş olduğu başlıca unsurlar şunlardır:

4. 14. 3. 1. Eşek

Zâhidin gerek inatçı olarak nitelendirilmesi sebebiyle mizaç itibariyle ve gerekse taç, hırka, seccade v.b. yükleri taşıması sebebiyle benzetilmiş olduğu hayvanlar arasında en çok benzetildiği cins ise eşektir.

Zâhid-i har yürümez râh ise dür ey sâkî
Ana feyz-i nazar-ı himmetini sal yürür

R.G.164-5

Götürür zâhid-i har bâr-ı riyâyı salmaz
Vâ'iz-i şehîr gibi ol da eşekten kalmaz

R.G.517-1

Gözlerim yaşını sûfî istemez yem kıldığım
Görmedim bir böyle hâr 'âlemde yemden incinir

B.G.76-5

Yâr eşîğinde rakîbin yerin umma sûfî
Bağlamaz kimse seni ol kapıda har yerine

B.G.422-4

4. 14. 3. 2. Domuz

Hiçbir olaydan etkilenmeden, her şeye rağmen menfaatlerini hesaplamaktan geri durmayan zâhid, hakaretleri bile duymaz tavrıyla domuza benzetilmiştir.

Zâhidin rîşini cârûb-ı reh-i meygede kıl
Gerçi degmez ana ammâ ki tonîzdan bir kıl

R.G.731-2

4. 14. 3. 3. Öküz

Zâhid bazı şeyleri sağlıklı düşünüp de akledememesi yönüyle öküze teşbih edilmiştir.

'Aceb mi halkada tek durmayıp ede pertâv
Henüz çifte koşulmuş degildi zâhid-i gâv

S.G.280-1

4. 14. 3. 4. Tilki

Menfaatleri için sürekli hesap yapan, yüksek sesten ziyade içinden düşünen zâhid, açık bir yürekten çok uzaktır ve sinsice hareketler sergilemek, belirgin vasıfları arasındadır. Bu ve buna benzer özelliklerinden dolayı, zâhid, tilkiye benzetilmiştir, çoğu zaman.

Zâhid-i rubeh-firîb eyler riyâ sahbâya lik
Ettiği bîdâdı nukl-ı meclise mûş eylemez

Nd.G.48-4

4. 14. 3. 5. Yarasa

Zâhid, gözlerini hayatın güzelliklerine ve gerçeklerine kapaması, yani hayata kör bakması yönüyle yarasıya benzetilmiştir.

Nola ger zâhidin olmazsa zevki mâh-ı rûyunla
Bilirsin zevki yok mihr-i cihân-tâbile huffâşın

R.G.642-2

Sâbitâ zâhid-i huffâş-nihâda rağmen
Meş'al-i câm ile 'işret bana bir zevk gelir

S.G.74-5

4. 14. 3. 6. Şeytan

Düşünceleri ve niyetleriyle çok farklı olmasına rağmen, şekilsel birtakım fiillerle kendini insanların nazarında farklı gösteren ve onları bu şekilde aldatmasını bilen zâhid, bu yönüyle şeytana benzetilmiştir.

Hak sûretinden göz yumar zâhid nedendir bilmezem
Şol mekri çok şeytân kimi Haktan meger bî-zâr imiş

Ns.G.202-12

4. 14. 4. RAKÎB TİPİ

Dîvân edebiyatındaki diğer tipler gibi “rakîb” de idealize edilmiş bir tip olup özellikleri belirlenmiş, vasıfları klişeleşmiş, “âşık-şair”lerin öfke, küfür ve lanetlerine boy hedefi olmuş, aşkı inkâr eden “kötü insan”ı temsil eder. Aşık, sevgilide vefâ görmediğinde gerçek hayatta olsun olmasın derhal “rakîb” yahut “ağyâr”a küfür ve lanetler ederek sebebini adeta onlarda arar. Sûfî ve zâhide sataştığı gibi rakîbe de her

fırsatta sataşıp onunla alay etmekten, çoğu zaman da dert yanmaktan geri kalmaz. Bu durum eski tarz şiirin terk edilişine kadar asırlarca devam etmiştir.

Çoğu şairlerin eserlerinde “rakîb” gerçekten idealize edilmiş, hayâl mahsulü bir monotip olarak tespit edilmektedir. Özellikle Fâtih, Yavuz Sultan Selim, ve Kanunî gibi kudret ve ihtişamlarıyla dünyaya hükmetmiş bir çok padişahın şiirlerinde “rakîb”den dert yanıp sızlanmaları bunu açıkça ispat etmektedir. Eski edebiyatın günlük hayattan tecrit edilmiş ve gerçekleri terennüm etmeyen bir edebiyat olduğu iddiaları ne kadar yanlışsa, rakîb tipinin gerçek hayatta bulunmadığını düşünmek de o derece yanlış olacaktır.

Bir edebiyat ancak yaşandığı devrin atmosferi içinde değerlendirilip düşünüldüğü takdirde hakkıyla anlaşılabilir. Özellikle yerlileşme temayüllerinin başlayışının açıkça görüldüğü XV. asır edebiyatı mahsûlleri ve sonrası, günlük hayatın izleriyle dopdoludur. Edebî metinler devrin örf ve âdetleri, hayat tarzı ve bu güne intikal eden yazılı kaynaklar ışığında tahlil ve tedkik edilirse pek çok karanlık nokta kendiliğinden aydınlanacağı gibi konumuzu teşkil eden “rakîb”in günlük hayattaki temsilcilerini tespit etmek de ancak bu şekilde mümkün olabilir¹⁷⁰.

Rakîb, görüldüğü üzere aslında sembolize edilmiş bir tipi temsil etmekle beraber günlük hayâtın türlü safhalarında yerine göre bazı şahıslara da simge olabilen, en kısa ifade ile “engel” teşkil eden herkestir. Bir semtte âşık ile mâşuğun rahatça görüşüp konuşmalarını engelleyen dedikoducu bir komşu, sevgiliye gerçek âşığını yanaştırmayan bir fedaî kabadayı yahut şahsın mevkice yükselmesini çekemeyerek hâmîleriyle görüşmesini engelleyen kötü niyetli bir diğer şahsı da bu konuda değerlendirmek mümkündür. Toplumda karışıklık çıkarıp insanların mutlulukları önünde bir engel olan rakîb, toplumu meydana getiren fertlere menfî etkisinden dolayı toplumu dolaylı olarak etkileyen bir tiptir ve topluma bu etkisinden dolayı sosyal eleştiriye konu olmuş ve eleştirilmiştir.

Edebiyatın gerçekten günlük hayatla iç içe yaşadığı devirlerden tespit edilen simalarla örnekleri bir hayli çoğaltılabilecek “rakîb” tipinin oldukça ilginç bir temsilcisini de Fehîm-i Kadîm’de görmekteyiz. Aşağıdaki gazel metninden anlaşıldığına göre şiirin muhatabı henüz küçük yaşta Mevlevîliğe intisab eden bir dilber

¹⁷⁰ A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb’e Dair*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 26

olup, rakîbi de Fehîm'in "âvâze-i figân"ını duymasını engellemek için nağmeye başlayan bir Mevlevî dervişi olmalıdır:

Gûş etti nây-ı nâlelerim nâza başladı
Dilber semâ-ı nâza dahi tâze başladı

Tıfl iken oldu şems ile meh mukâbele
'Uşşak ile mükâşefe-i râza başladı

Tâ oldu melevvî o mehim rûh-ı şems-i dîn
Ta'lime dil şikârın o şehbâza başladı

Ol şûh sâz-kâr olalı melevvîlere
Ben bî-nevâ-yı 'ışkına şehnâza başladı

Avâze-i figânımı dinlemedi le'îm
Kâfir rakîb nagme-i nâ-sâza başladı

Ey şems-i dîn yetiş ki o hurşîd-i pür-celâl
Cevr-i Fehîm-i nâdire-perdâza başladı

FK.G.275.1-6

Necâtî'nin şu beytinde ise söz konusu rakîb bir hocadır. Sevdîği şahsın taşlanması şeytan kabilinden bir hocaya talebe olarak gözden ayrılması üzerine şairin hayatı kararmıştır. Eskiden güneş gibi çıkıp dolaşan sevgili artık rahatça gezip şaire görünmemekte, gülün dikenin yanında durması gibi hocasının yanında kalmaktadır:

Âh kim kıldı felek mihr ü mehin nûrunu nâr
Yakmağa hasret-i yâr ile beni leyl ü nehâr

Eyledi sen meleği dîv-i recîme şâgird
Gör ne rîv ile ayırdı beni çarh-ı gaddâr

İki sanma depele bir ben isem ey yüzü gül
Ki sen ol gonca degilsin ki yanlı bekleye hâr

Gün gibi seyre çıkıp 'arz-ı cemâl eyler iken
Eyledin Ka'be gibi âh ki bir yerde karâr

Bir kadem-rence buyur yoluna olsun şâhım
Zer ü sîm ü ser ü cân ü dil ü dînîm ne ki var

Tâc-ı ser seng-i belâ yüz suyu hâk-i kademin
Yeter ey döst yeter baha ne nâmûs u ne 'âr

Ölüyor hasta Necâtî kerem et bir sora gel
Gam bucağında esîr oldu esirge hey yâr

Nc.G.63.1-7

Sevgiye düşman, insanların iyi davranışlar içinde olmalarını çekemeyen, birbirini seven kimseleri her fırsatta rahatsız edip ayırmaya çalışan kötü insanları temsil eden “rakîb”; şairlerce her fırsatta eleştirilmiştir¹⁷¹. Bunlardan hareketle rakîbin, insanlar arasına bir şekilde girerek, onların mutsuz olmalarında etkin olduğunu, mutsuz insanların, yüzlerine düşen karanlık bulutların gölgesinin toplumu gölgelediği, özetle rakîbin insanların mutsuzlukları için çaba sarf etmesi, toplumu bir şekilde ifsad etmekte, karışıklıklara zemin hazırlamaktadır. Rakîbe yönelik yapılmış olan eleştirilerden hareketle rakîbin özelliklerini ve benzetildiği nesnelerin vasıflarını şöylece sıralayabiliriz:

4. 14. 4. 1. Bencil

Rakîbin toplumu ifsad eden davranışları, bütün kötülüklerine rağmen diğer bir özelliği de mütekebbir, mağrur ve kendini beğenmiş bir tavır sergilemesidir. Onun âşıkları kahreden bu tutumu aynı zamanda “höd-bîn” kelimesinin Farsçadaki “kendini gören” anlamından da istifade ile daha çok, alaylı ifadelerle zikredilmiştir. Meselâ şu beyitlerde rakîbin, “sevgilinin mahallesindeki köpekleri görmesi hâli ile “höd-bîn” (kendini gören) kelimesi arasında bir mantık ilişkisi kurularak hakaret yoluna gidilmiştir:

¹⁷¹ A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair*, s. 40-41

İtlerinden gayrıyı görmez rakîbin gözleri
Böyle hod-bîn eyleyen hep sensin anı ey perî

B.G.515-2

Seg-i kûyunla uludu rakîbin
K'olur ana nazar kıldıkça hod-bîn

M.G.182-8

Yine kelimenin anlam özelliğinden, ayrıca güzellik yahut yanağın aynaya benzetilişinden hareketle rakîbin hodbinliği sık sık zikredilmiştir:

Dilberleri hod-bîn düşürür âyîne-i hüsn
Güzelleri gökte uçurur şehper-i şîve

M.G.240-3

Sevgilinin aynaya benzetilen yanağı ile rakibin “hodbîn”lik vasfı arasında irtibat kurmanın diğer bir gayesi de onun “nâdân”lık yani sevgilinin gerçek güzelliğini görüp anlayamaması hâlinin vurgulanmasıdır:

Âyîne-i ruhsârını gösterme rakîbe
Kim kendiyi görür kılıcak anı temâşâ

M.G.2-3

4. 14. 4. 2. Cimri ve Alçak

İşi karışıklık çıkarıp insanların arasına girerek onları mutsuz kılmak olan rakîbin fedakârlık konusunda bir şey yapabileceği hiç düşünülemez. Onun, gözlerinden yaş akıtması bile olmayacak, görülmeyecek bir durumdur.

Akıtır cûy-ı sirişkini rakîb-i nâ-kes
Kûyuna uğramasın dersin eger başını kes

ŞY.G.155-1

4. 14. 4. 3. Çirkin Suratlı

Yapmış olduğu kötü fiilleri, yüzünde yansıyan rakîb, görünen her göze çirkin görünür. Güzelliğe dair ne varsa kendinden uzaklaştırdığı için, güven olayını yitiren, sadece nefret uyandıran rakîb, sevgiden uzak güvensiz nazarlar altında kaldığı için yüzü hep çirkin görünür.

Ayak basmak ne lâzım meclis-i ʿuṣṣâka ey sūfî

Rakîb-i bed-likâ ile ıraktan merhabâ yegdir

B.G.186-3

4. 14. 4. 4. Doğru Değil

Yaradılıştan bozuk olan rakîbin, her hareketinde bir eğrilik vardır. Dosdoğru bir insan olmadığı bilinen rakîbe hak ettiği şekilde yaklaşılır ancak.

Benim serv-i ser-efrâzım rakîbin yanına varma

Elif kim ulaşâ lâma olur bî-iştibâh eğri

Nc.G.597-4

Sabit, iyiyi-kötüyü ayırt etmeyen, dostunu-düşmanını tanımadan kendine yapılan iyilikleri kötülük gibi algılayan ve âşığı rencide eden, fakat kötülükleri göremeyen sevgilinin kendisine yapmış olduğu ağır hakareti haksız bulur ve sevgilinin rakîbe karşı uyanmasını ister.

Takılırsın deyi ardına rakîbin her bâr

'Âşıkı it götüne soktu çıkardı dildâr

S.Mf.162

4. 14. 4. 5. Ekşi Yüzlü, Acı Sözlü, Soğuk, Kuru

Rakibin en belirgin vasıflarından biri de âşığa karşı acı dil kullanması ve yüzünü ekşitmesidir. Necâtî râkbin bu vasfını şöyle ifade eder:

Yüzüne göredir sözü rakîbin

Yüzü ekşinin olur sözleri serd

Nc.G.46-1

Rakîbin ekşi yüzünden söz açıldığında daha çok alaylı ifâdeler ve ekşi yemekle ilgili hususlar söz konusu edilir. Meselâ Necâtî “Ne zaman rakîbin yüzünü görsem gamını yerim. Elbette turşu iştah açar” anlamında şöyle der:

Görsem rakîb yüzünü artık yerim gamın

Lâbüd ta'âma turşu ile iştihâ gelir

Nc.G.203-4

Sevgilinin rakîbe iltifat eden mest gözleri söz konusu edildiğinde, meyhanelerde meze olarak kullanılan tuzlu balık, lahana turşusu, v.b. ekşi mezelere ayyaşların rağbeti

kastedilerek aynı alaylı ifâdeler kullanılır. Mesîhî'nin beytine bakıldığında bu kabilden olduğu görülecektir.

Bakar rûy-ı rakîbe çeşm-i mestin

Belî mâ'il olur eşkiye mahmûr

M.G.47-4

Rakibin soğukluğu ise mübalağalı bir ifadeyle “kış soğuğu”, sözleri de “buz” ile tavsif edilir. Ahmed Paşa bu soğuğu ancak dostların yüzünün sıcaklığının bastırabileceğini şöylece ifade eder:

Serd şeklinden rakîbin cân ü dil bî-tâb olur

Bu şitânın âteşi ancak ruh-ı ahbâb olur

AP.G.91-1

4. 14. 4. 6. Fitneci, Eğri Sözlü

Vazifesi sevgiliyi âşıktan ayırmak olan rakîb, tabii ki ona âşığı kötöleyecek, onu âşıktan uzaklaştırmak için çeşitli fitne ve eğri sözlerle dolu tembih ve ikazlarda bulunacaktır.

Nâbî, rakîbi kötü konuşması ve yalancılığı yönüyle şöyle eleştirir:

0 pâdişâh-ı cemâle rakîb-i bed-gûnun

Benimçin ettiği Nâbî hilâf-ı inhâdır

Nb.Mf.15

Ahmed Paşa, rakîbin gammazcı ve iftiracı olduğunu duyurur:

Sür kapından rakîb-i gammâzı

Lâyık olmaz behište bühtâncı

AP.G.300-8

Necati Beğ “O uygunsuz rakîb, her peri üns meclisine uzak dursun diye yine bir laf etmiş” diyerek onun bu huyunu eleştirir:

Bezm-gâh-ı ünse vahşet etmek için her perî

01 rakîb-i nâ-mülâyim bir kelâm etmiş yine

Nc.G.556-5

Doğal olarak bu durum âşıklarca “fitne” olarak adlandırılacaktır. Necati'nin şu beytinden de anlaşılacağı üzere âşık, sevgilinin bakışlarının kendinden başkasına uzanmasını kabul etmemektedir:

Gel ey gamze kerem eyle rakîb-i pür-fitenden geç

Beni anınla bir etme yâ andan geç yâ benden geç

Nc.G.42-1

Sabit'e göre rakîb ve soyu, fesatçı, kötü iş gören arabozucu bir yapıdadır ve bu kötülük kendilerinde kalıtsaldır:

Gördüm rakîbin oğlunu âgûş-ı dâyede

Babası gibi müfsid ü bed-kâr olur habîs

S.G.40-4

0 zâğ-ı kalbi rakîb-i müzevvirin başlar

Firengî sikke gibi vara vara geçmemeye

S.G.304-6

Bâkî'nin şu beytinden de rakîbin bazen âşıkları da birbirlerine düşürdüğü anlaşılmaktadır. Bunun tek çâresi ise rakîbin ölümüdür:

Ser-i kûyunda ger gavgâ-yı 'uşşak olmasın dersin

Rakîb-i kâfiri öldür ne ceng ü ne cidâl olsun

B.G.372-4

Rakîbin önemli bir özelliği de âşıklar aleyhinde sevgiliye asılsız sözler söylemesidir:

Kible hakkı doğruyam yolunda ben lîkin rakîb

Eğri sözler söylemiştir ey hilâl-ebru sana

Nc.G.14-2

Söylemez geçtikçe benzer yine geçmiştir rakîb

Dostlar düşman sözü kâr etti geçti cânıma

Hy.G.408-2

Yâr defterden yine Bâkî kazanmak var demiş

Yanlış anlatmış 'adûlar ben kulun sultânıma

B.G.434-5

4. 14. 4. 7. Kâfir, Dinsiz

Gerçek anlamından ziyade, mecâzen kullanılan kâfir ve dinsiz kelimeleri, daha çok rkîbin samimiyetsizliğinden ve bazı güzellikleri hoş karşılamamasından kaynaklanmaktadır.

Sabit, insanlardaki mal-mülk, para, maddî eğilimlerin aşırı olmasına mukabil,

fakir insanlara karşı takınılan tavrı eleştirirken, bunu rakîbin şahsında görme yolunu seçip rakîbi kâfir diye eleştirir.

Rakîb-i kâfire her gün gider temelluk eder

Fakîre gelmeli olsa turur tevakkuf eder

S.G.83-3

Kaldırınca bî-dimâğ olduk rakîbin lâşesin

Kâfirin hem zinde vü hem mürdesi murdâr olur

S.G.84-9

Ahmed Paşa, sevgilinin yüzünün kutsal kitap olduğundan hareketle rakîbe gösterilmemesi gerektiğini söyler.

Cemâlin mushâfın açma rakibe

Önünde kâfirin Kur'an yaraşmaz

AP.G.112-2

Dîvân edebiyatında “dîn”, “îmân”, “inkar”, “kâfir”, “küfür” gibi kelimeler, gerçek anlamları dışında şairler arasında mecazen farklı anlamlarda kullanılıp işlenmişlerdir. Aynı şekilde eski edebiyatımızda “dîn” ve “îmân” kavramları da şiirde özellikle sevgili anlamında kullanılır. Sevgili âşığın dini ve imanı kadar değerli ve mukaddestir:

Komadın şeytânlığı âhir sen ey bed-hû rakîb

Yârı benden ayırıp îmânım almak yol mudur

Hy.G.112-2

Baht anın kim kurtara agyâr elinden yârini

Devlet anın kim ola îmânı şeytândan halâs

ML.G.268-2

Kûyuna gelmeğe senden rahm umar bî-din rakib

Cennete girmek için 'İsa'ya kâfer yasadır

Nc.G.150-3

Terkin urdu deyu igvâ eylemiş bî-dîn rakîb

Sevdigim vallâhi billâhi bu bühtândır bana

H.G.4-4

Zünnâr-ı zülfün eyledi bî-dîn rakîbe arz

Gördün mü ol sanem nice kâfirlik eyledi

H.G.609-3

Görüldüğü üzere âşığın elinden sevgiliyi almaya çalışan rakîb, müminin kalbinden imanı söküp almaya çalışan şeytan yahut kâfire benzetilmektedir. Dolayısıyla “münkir” (kâfir) kavramı da aşkı inkâr ettiği için rakîb hakkında çokça kullanılmıştır:

Aşkını ağyârdan sakladığım ayb eyleme

Yagı kâfirden gerektir dini pinhân eylemek

Nc.G.296-9

Kendi gibi yârdan uşşâkı mahrûm eyledi

Ey müselmânlar rakib-i kâfirin bî-dinliği

Nc.G.623-4

O mâhı sîneye çektinse zinhâr eyleme inkâr

Rakîbâ doğru söyle var ise göğsünde îmânın

ŞY.G.209-2

Ser-i kûyunda ger gavgâ-yı ^cuşşâk olmasın dersin

Rakîb-i kâfiri öldür ne ceng ü ne cidâl olsun

B.G.372-4

Rakîb-i nâ-müselmânın da yâ âb olmasın hasmı

O kâfir-beççe-i islam düşmen gibi imansız

Nd.G.50-2

Rakîbin insanlara ettiği eziyet, bazen tahammül sınırlarının çok üstündedir. Bu eziyetleri, hiçbir Müslüman'ın Müslüman kardeşine yapabileceği türden değildir. Bu kadar eziyet etmesiyle rakîb, olsa olsa ateşe tapan bir Mecûsî olur ancak:

Kapına varmaga rakîbi koma

Kâ'be'ye gebri mihman alma

AP.G.264-8

Rakîbin küfrünün derecesini ve çokluğunu ifade etmenin bir yolu da onu Ebûcehil, Ebûleheb, Firavun v.b. gibi küfrü ile tanınmış şahıslara benzetmektir:

Niçin çekinir zülfüne her dem rakîb-i Bû-leheb

Yetmeye mi ol bogazı ipliye bir habl-i mesed

M.G.34-4

Mûsâ gibi kır âlini fir`avn-ı rakîbin

Tâ sen şeh-i hüsne diyeler âl kırandır

M.G.58-3

Ahmed Paşa, maddî ve manevî yönden güçsüz olanlara yumuşak muamele etmesi beklenenlerin, katı muamelelerine değinirken rakîbi de dinsiz diye eleştirir.

Hey de zâlim çeşmine inen dil âzar eyleme
Bî-zer ü bî-zûrlara böyle bâzâr eyleme
El uzatma zülfüne yârin var ey bî din rakib
Küfre de lâıyk değilsin kasd-ı zünnâr eyleme

AP.Kt.4

Vaki olduğı görülmemekle beraber rakîbin âşığa acıyıp biraz insaf etmesi onun imana gelmesi olarak yorumlanır:

Terk edip düşmanlığı insâfa gelmez mi rakîb
Kalb-i dûnunda amin dîn ü diyânet yok mudur

YB.G.103-6

Cennete ve Kabe'ye benzetilen sevgilinin kuyu yahut sohbeti meclisine rakîbin rahatça girip çıkması da şairlerce hoş görülmez ve kâfirin cennete girmesi, cenneti temaşa etmesi yahut Kabe'yi tavaf etmesi şeklinde yorumlanır.

Kâ'be-i kûyun tavâfına ne sa'y eyler rakib
Mekkeye varmak revâ mıdır müselmân olmayan

AP.G.227-6

Seyr-i bâg-ı kûyun içinde rakîbi koma kim
Kâfire olmaz temâşâgâh hüsniyât-ı `Adn

M.G.169-3

4. 14. 4. 8. Kara Yüzlü

“Kara yüzlü” tabiri Türkçede toplumun hoş görmeyeceğı, utanç verici bir fiili işleyenler için kullanılır. İnsanlar arasına girerek insanların mutsuzluğu üzerine yaşam gayesini bina eden rakîb, toplumu bu yönden huzursuz ettiğinden bakan her göze kara yüzlü görünmüştür. Onun karalığı ten renginden değil, fiillerindendir. Kötü fiilleriyle toplumun âhengini bozan rakîb, şairler tarafından eleştirilmiştir.

Necâtî, rakîbin toplumda utanılabacak işler yapmasını yüzünün karalığına verirken, toplumun rakîbi haklı, kendisini haksız addetmelerini içine sindiremeyip toplumun bu şekilde yanlış hüküm vermesine ve haksızlıklara da karşı çıkmaktadır.

Kimden tutar imiş yüzünün karasın rakib
Kendizi etti kime ne kendi kazancıdır

Nc.G.89-5

Necâti'ye ölüm yeğdir bu dirlikten ma'âzallâh
Rakib-i rû-siyeh doğru ola ben bî-günâh eğri

Nc.G.597-9

Mesîhî'nin aşağıdaki beytinde geçen “bed-likâ” terkinde de rakîbin yapmış olduğu kötülüklerle mürekkebin karalığı arasında bir bağ kurulmuştur. Rakîbin fiilleri toplumda mürekkebin karalığı kadar karadır, şeriridir. O güzelliklere, iyiliklere uzak, kara ve karanlık bir insandır:

Hattı gibi siyâh durur çehre-i rakîb
Alûde oldu san ki mürekkeble bed-likâ

M.G.3-6

Mesîhî'nin kurumu temizlenmemiş bacaların tutuşmasına izafeten özellikle söylediği “Rakîbi andıkça, kurumu çok olan ocağın tutuşması gibi âh ederdim” anlamındaki şu beytinde geçen “kurum” benzetmesi de burada söz konusu edilen rakîbin bir siyâhî olduğunu ima eder görünmekte, rakîbe duyulan toplumsal öfkeyi yansıtmaktadır:

Andıkça kara yüzlü rakîbi ederim âh
Niteki kurum çoğ olucak tutuşur ocak

M.G.124-4

Dîvânlarda rakîb ile ilgili beyitler arasında dikkat celbeden diğer bir husus da rakîbin gözünün kırmızılığından bahsedilmesidir. Bilindiği üzere siyah ırkta ten koyulaştıkça göz akı da kızılışan bir özellik arz eder.

Mesîhî de aynı kıvrılığı sevgilinin cemâli baharının, rakîbin gözünde çiçek çıkartması şeklinde yorumlar ki bütün bu sayılan beyitlerde söz konusu edilen rakîb tipinin esasen “siyâhî, zenci” -belki de yerine göre bir köle- olduğu intibai uyanmaktadır. Bu intibai uyandırmalarının altında, rakîbin yerini bilmemesi, haddini aşması, toplumun genel kuralları dışına taşması yatar.

Hayâli cemâlin bahârının üş
Rakîbin gözünde çıkardı çiçek

M.G.137-3

Dîvân edebiyatının etkin olduğu çağlarda, harem ağaları ve dadıların daha çok siyahilerden seçilmesi geleneğini de hatırlayacak olursak, rakîb için kullanılan bu vasfın hem objektif hem de sübjektif bir gerçeği aksettirdiği görülür. Rakîb ne kadar beyaz tenli olursa olsun onu sevmeyen ve ondan nefret eden toplumun nazarında daima siyah yüzlü olacağı aşîkârdır¹⁷².

Yahya Bey'in "Ey sevgili, o kara yüzlü rakîb hatırım gibi yıkılırsa -defolup giderse- sana ağzın gibi gizli bir sözüm var" anlamındaki şu ilk beytinde mahbûbun yanında gezen kötü huylu şahıstan kinaye ile "kara yüzlü" vasfını kullandığı söylenebilir:

Gizli sözüm var dehânın gibi sana ey habîb
Hatırım gibi yıkılsa ol kara yüzlü rakîb

YB.G.27-1

Ancak şairin "Kara yüzlü rakîb her an gecenin gündüzün arkasında oluşu gibi onun ardında." anlamındaki şu beyitte mutlak surette bir siyâhî refakatçiyi kastettiği açıkça görülmektedir. Eğer sözü edilen şahıs siyâhî olmasaydı şair, siyah-beyaz ilişkisinden hareketle bir gece-gündüz tezadı kuramayacaktı. Aynı beyitten rakîbin mahbûbun birkaç adım arkasından yürüdüğü de anlaşılmaktadır:

Kara yüzlü rakîb ardınca her dem
Nitekim rûzun ardınca şeb-i gam

YB.G.288-1

Rakîbin kıskançlığından hareket eden Bâkî, onun yüzünün karalığını, gerçek anlamda yüzünün kararması şeklinde belirtmiştir:

Sarardı benzi hasedden benimle yâri görüp
Rakîb-i rû-siyehe bir garîb reng oldu

B.G.489-4

4. 14. 4. 9. Menfaatçi, Karaktersiz

Rakîb, her ne kadar, insanlar arasına girip de menfaati gereği birilerine yakın dursa da, o geniş zaman adamıdır ve fedakârlık noktasında hemen kaybolmasını bilir. İşler yoluna girip tehlikeler uzaklaşıp etraf sakin görününce belirir ancak. Hiçbir şey olmamış, bir kusur işlememiş gibi davranan rakîbin bu tavrı, onun karaktersizliğiyle açıklanabilir.

Ahmed Paşa, rakîbi kötü huylu diye tanıttığı beyitte, onunla hiçbir şartta

¹⁷² A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb'e Dair*, s. 43

anlaşabilme olanağının olmayacağını söyler ve bu durumu onun bozuk yaradılışına, içinin bozukluğuna verir:

Sulha yer yoktur ölürsen dahi ey bed-hû rakib

Üstühanın saf tutup ceng ediser satranc-vâr

AP.G.64-3

Tab’-ı nâ-mevzûnunu kejdır bilirsın ey rakîb

Billâh insâf eyle kasd-i kadd-i mevzûn eyleme

AP.G.276-6

Dîvân edebiyatımızda klişeleşen “âşık” tipinin vasıfları gözden geçirildiğinde; âşıkların sevgiliye karşı en samimi duygularla, en değerli varlıkları olan canlarını dahi seve seve verebilecek bir karaktere sahip oldukları görülür. Bu bakımdan rakîbin âşıklarca en çok itham edildiği hususlardan biri de onun menfaatçi, nâmerd, soysuz ve karaktersiz oluşudur. Âşığın, yani toplumdaki samimi insanların, her türlü fedakârlığı göstermesine karşılık rakîb, yani geniş zaman adamı, tamamıyla menfaatçidir yahut sevgiliye hat gelip güzelliği biraz bozulsa, Süleyman mührünü gören cin gibi kaçarak hemen onu terk eder:

Ekevüz gibi rakîbi gelicek hatt-ı lebin

Dîv redd olmağ için mühr-i Süleymân yazalar

Nc.G.206-5

4. 14. 4. 10. Nâdân, Kör

Hayatını kötülüğe adayan rakîb, gerçek güzelliklere gözlerini kapayıp iyiliklerden iyice uzaklaşıp hayatını başkalarının mutsuzluğuna adaması bakımından kördür. Zira hayatın müşfik çehresini görememe, salt kendini kötü düşünmeye zorlama, körlükten başka bir şey değildir.

Nâbî, bir toplumda yaşayıp da iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edemeyenleri vurgulamak için, sevgilinin iyi ve kötüyü birbirinden ayırt edememesinden hareket ederek söyler:

Rakîb ile beni ol lâle-had nedir bilmez

Ne-dîde tecrîbedir nîk ü bed nedir bilmez

Nb.G.326-1

Rakîb, hal ve hareketleri, davranışlarını kontrol edememesi ve bilgisizliği bakımından meclis adamı değildir:

Bî-tekellüf gelicek bezme rakîb-i nâdân
Fi'I-mesel cennete düşmüş köpeğe döndü hemân

R.G.839-1

Bâr olmada gittikçe rakîb-i har-ı nâ-dan
Bu böyle kalır mı götürür mü bunu devrân

ŞY.G.267-1

4. 14. 4. 11. Nâmert

Hal ve hareketleriyle toplumda hoş bir intiba bırakmayan ve sicilini bozan rakîb, mertçe olan her şeyin karşısına dikilmesi yönüyle nâmert bir portre çizer.

Hayâlî, toplumdaki iş görmez, yaralara merhem olmaz, nâmert tiplere muhtaç olunmasına şöyle hayıflanır:

Ağyâra yüz niyâz ederiz yârı görmeğe
Fânî cihânda hayf ki nâmerd esîriyiz

H.G.210-2

4. 14. 4. 12. Taş Yürekli

İnsanlara, dolayısıyla topluma acımasızlığı ve eziyetiyle ön plana çıkan rakîbin özelliklerinden biri de “seng-hârâ”, “seng-dil” olmasıdır.

Hayâlî, güzel ve doğru olandan ziyâde faydasız olana meyyal olanlara işaret ederken, örneğini sevgilinin samimi olan âşıktan ziyade, samimiyetten uzak rakîbe meyletmesiyle:

Kanlı yaşım gör rakîbin gönlünü yâd eyleme
Seng-i hârâyâ begim meyl etme gevher var iken

H.G.387-2

Ahmed Paşa, “diş bilemek” deyiimi ile bileyi taşı arasında bir irtibat kurmaya çalışarak rakîbi eleştirirken, Fuzûlî, rakîbi taş olarak vasıflandırmıştır:

Diş bilermiş lâ'line yârin rakîb-i seng-dil
Varsın öğütsün eger kalırsa dendânı dürüst

AP.G.20-5

Ey kemân-ebîrû rakîbe verme gamzenden nasîb
Ok atarsın taşa peykânın gerekmez mi sana

F.G.18-4

4. 14. 5. Rakîbin Benzetildiği Unsurlar

Rakîb tipinin birtakım unsurlara teşbih edilmesinde, rakîbin toplumda uyandırmış olduğu nefretten dolayı kendisine küfredilmesinden kaynaklanmaktadır. Toplumda hoş karşılanmayan bazı sıfatlar, yaptığı kötülüğün cinsine göre o kötülükle özdeşleşen kişi ve grupların adları kullanılarak veya insan dışındaki varlıkların her birinde beliren karakteristik özelliklerin o insanlara yakıştırılmasıyla rakîbe atfedilir ve bu şekilde rakîbin yapmış olduğu kötülüklerin derecesi, somutlaştırılmış olur.

Rakîb tipinin buraya kadar zikredilen vasıflarının yanı sıra bir de çoğu hakaret ve küfür maksadıyla söylenmiş bazı klişeleşmiş benzetmeleri vardır. Bunları derli toplu olarak şöylece sıralayabiliriz:

4. 14. 5. 1. Hayvan

İnsanı insan yapan hasletlerden uzaklaşan rakîb, bu duruşuyla insandan çok hayvan sınıfına daha yakındır Necâtî'ye göre:

Dediler sîb-i zenahdânına hayvânî velî

Demediler ki rakibin değe hayvanlığı ede

Nc.G.518-6

4. 14. 5. 2. Köpek

Çok küçük bir menfaati için olsa da sağa sola saldırmaktan, onlara zarar vermekten geri durmayan köpek, toplumda şuursuz hareket etmesi, birilerinin yönlendirmesiyle hareket eden bir tür olduğu için rakîbin benzetildiği bir unsur olmuştur.

Dâhil-i defter sanıp dünyâyâ sığmazken o yâr

Seg rakibi yok yere defterde terkîn eylemiş

R.G.551-4

Gittiği hâne-i ağyâra ʿacebdir yârin

Seg olan hâneye girmez bu meseldir ki melek

R.G.633-6

Bu gece gördüm seg-i kûyunla mihmân olmuşum

Sultân olmak görünür bize efendi giderek

Nc.G.327-5

Rakîb daima sevgilinin kapısında beklediği, eşiğinde oturduğu, sokağa çıktığında sevgilinin peşinden yürüdüğü için köpeğe benzetilmiş olsa da, burada asıl vurgulanmak istenen, rakîb tipinin hedeflerine ulaşabilmek uğruna her yolu mubah sayması, toplumun kendisini bu davranışlarından dolayı ayıplamasıyla ilgilenmemesi, toplumu hiç görmemesi, sadece kendi hedeflerine odaklanıp onları elde etmeye çalışması gibi yönleri eleştirilmiştir.

Ben gedâ bir kimsenin yatır itin kaldırmadım

Yâr eşiğinde olan ağıyâra n'ettim neyleyin

Nc.G.426-2

İşittim kim rakîb ölmüş habîbin 'ömrü çoğ olsun

Kapıdan bir seg eksilmiş anı sanman ziyânlıdır

Nc.G.69-2

Kûyuna ölmege varsam eder agyâr hüçûm

Eşiği itleri ben hasteye râhat mı verir

ŞY.G.107-4

Nice agyâr gibi ağzı kara var gerçi

İtlerinin seg-i tâzî gibi mümtâzı geçer

B.G.161-5

Yarin rakîbi gibi iti görmedim dahi

Olmaya gerçi eşk-i revânım gibi cerî

B.G.504-4

Rakîb, kısır hesapları ve menfaatleri için yapıp ettikleriyle insan sınıfından değildir, ama hedefleri için ilişkide bulunduğu kimselerin hürmetine insan sınıfına dâhil edilebilir ancak:

Sâhir edermiş âdemiği seg senin gözüün

Sihr ile seg rakibini bir âdem eyledi

Nc.G.613-4

Rakibin köpeğe benzetilmesi hâlinde sevgili bazen de onun avı olmuş bir ceylan olarak tasavvur edilir veya ceylana benzetilen dilberi avlamak isteyen âşığa engel olan rakîb, köpeğe benzetilir. Zira rakîb, toplumda güzel ve masum olan her şeyin düşmanı, azmanıdır. Onun bu engelleyici yönü, daha masum ve korumasız canlılar karşısında göstermiş olduğu tepkilerinde belirginleşmekte, kendisine duyulması gereken nefreti artırmaktadır.

Beni görse rakîb-i segle kûyunda kaçır bilmem
Ol âhû-çeşm benden mi kaçır yâ ol uyuzdan mı
R.G.1079-4

Rakîb o çeşm-i gazâlâne yârin ardınca
Hemân ol it gibidir kim şikârın ardınca
ŞY.G.370-1

Rakîb-i seg dahi der-kayd-ı hâb iken Sâbit
Yatakta avlayalım ol gazâlî taş yatur
S.G.71-8

Dün gece ol gazâlî kaçırmış rakîb-i seg
İtler gibi aradı bulunca yatak yatak
B.G.242-4

Rakîb yanını tenhâ komaz ol âhûnun
Geçer hemân oturur karşısında âh o köpek
B.G.265-4

Rakîb-köpek benzetmesi üzerine işlenmiş bu ve benzeri esprilerin en güzellerinden birini de Fuzûlî söylemiştir. Bilindiği üzere elektriğin ve gece aydınlatmasının olmadığı devirlerde gece geç saatlerde bir şahsın şehrin uzak bir köşesinden evine gidebilmesi yahut yabancı bir mahallede dolaşabilmesi sokakları istilâ eden ve yabancıları derhal tanıyıp ortalığı ayağa kaldıran köpekler yüzünden çok zordu. Bu gibi hâllerde eskiler ellerine doğranmış ciğer ve kemik alarak hücumuna uğradıkları köpek sürülerini böylece oyalar ve yollarına devam ederlermiş. Hatta sırf bu yüzden İstanbul’da bazı ciğercilerin geç saatlere kadar dükkânlarını kapamadıkları söylenir¹⁷³. İşte Fuzûlî o devirde çok yaygın olan bu âdeti kastederek şöyle der:

Dil-i sâd-pâreni cem^c eylemek kûyunda müşküldür
Olur mu cem^ce kâbil her itin ağzında bir pâre
F.G.253-3

Pâre pâre dil-i mecrûh-ı perişânımdan
Ser-i kûyunda gezen her ite bir pâre fidâ
F.G.7-5

Rakîbin bu gibi benzetmelerden hareketle, sevgilinin kuyunda dolaşan âşığa küfredip kovması da “uluma” yahut “ürüme” olarak vasıflandırılır:

¹⁷³ A.A. ŞENTÜRK, *Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb’e Dair*, s. 79-80

Üstühânım seg-i kuyuna yeter nâme-i ‘arz

Kiçiden ‘âdet ise uluya varmak kâğıd

Nc.G.45-4

Dîvân şairlerinin rakîbi köpeğe benzetmeleri esnasında sıklıkla kullanmış oldukları ifade tarzlarından biri de, zayıflıktan dolayı artık kemikleri sayılır hâle gelen âşîğin vücudunu, kemiğe benzeterek köpek-kemik irtibatını işleyen alay ve hiciv dolu sözlerdir. Mesîhî eve sessizce girebilmek için köpeği kemikle susturmayı kast ettiği beytinde, asıl vurgulamak istediği köpeğin nasıl kandırıldığından ziyade, rakîbin çok ucuz şeylere, elindeki değerleri nasıl da kolay sattığıdır. Bu durum, toplumdaki ucuz, basit, güvenilir olmayan insan portresinin yansımaları olduğu için Dîvân şairlerince bu durum eleştirilmiştir.

Kapında dil rakîbe verir cism-i lâgarı

Gûyâ bir ugrudur ki ite üstühân atar

M.G.59-2

Ahmed Paşa da rakîbin köpek olmasından hareketle “İssın ağırlayan itine üstühân verir” atasözüyle pekiştirerek şöylece kullanır:

Her dem rakîbi gönlüm içind’andığım bu kim

İssın ağırlayan itine üstühân verir

AP.G.94-3

Hayâlî, rakîbin kuduz bir köpek gibi saldırdığını, menfaatleri için insanları kırıp geçirip ısırmaktan geri durmadığını söylerken, onun bu davranışlarıyla toplumsal normların dışına çıktığını ima eder:

Rakîbe kûyum itidir deyiben i’timâd etme

Kuduzdur şâyed incide benim ömrüm hazer hoştur

H.G.185-3

İt gibi daladı beni kûyunda rakîbin

Ey dîst Hudâdan dilerem kim kuduz olsun

H.G.443-5

4. 14. 5. 3. Yılan, Akrep

Zehirli hayvanların ısırıkları, çok gizli ve sinsice olur. Bu hayvanlar biraz da ihanetin sembolleri oldukları için rakîbin benzetilmiş olduğu unsurlar içerisinde yer almıştır. Rakîb, toplumda gizli iş görmesi, sinsice hareket etmesi bakımından tıpkı

zehirli bir hayvan gibidir. O, gözüne kestirdiğine gizlice yaklaşmak, zehrini zerk etmek sevdasındadır hep. Rakîbin, bu gizli iş tutup insanlara zarar vermeye mebni davranışları, yılan ve akrep benzetmeleriyle somutlaştırılmış, rakîbin gerçek yüzünü faş ettirmiştir.

Ahmed Paşa, reyhanın akrep zehrine iyi geldiği yahut akrebin reyhandan hoşlanmadığı şeklindeki inancı işlediği “Ey şuh gözlü gül fidanı, akrep gibi rakîbin (zehirinin) kötülüğünü âşıklardan defetmek için o reyhan başağını sun” anlamındaki beytini söylerken, rakîbin güzelliklere dair şeylerden hoşnut olmadığını, onlardan rahatsızlık duyduğunu da söyler. Güzelliklerden rahatsızlık duymak, sağlıklı bir kişiliğin ruh hali olamayacağına göre, rakîb ve rakîb gibileri, toplumun âhengini bozan sağlıklı tiplerdir.

Akreb rakîbin şerrini uşşâktan def’etmeğe

Ey şûh gözlü şâh-ı gül ol hûşe-i reyhânı sun

AP.G.223-5

4. 14. 5. 4. Domuz

Rakîbin fiziksel ihtiyaçlarını gidermekten başka bir kaygısı olmayan, sadece rahatı için yaşayan bu hayvana benzetilmesinin sebebi iki nedenden olabilir: Birincisi, bu hayvanın yukarıda zikrettiğimiz birkaç özelliğinden, ikincisi, bu hayvanın etinin İslâmiyet’te haram sayılması ve bu hayvanın Müslümanlar tarafından pek sevilmemesinden...

Dîvân edebiyatımızda sevgilinin kapısının şairlerce Kâbe gibi mukaddes bir mahal olarak telakki edildiği malumdur. Bu düşünceden hareketle birçok Dîvân şairimiz “Rakîbi mahallende öldürürdüm ama Kâbe’de domuz kurban edilmez” v.b. mazmunlar geliştirerek rakîbin toplumda ne denli tiksinti uyandırdığını, toplumun gözünden ne denli düştüğünü vurgulamak isterler:

Ol gamze-i hûn-ris ile kasd etme rakîbe

Bunun gibi kılıc ile tonuz mu çalarsın

AP.G.225-4

Kûyuna varıp rakip ölmek dilermiş dostum

Ne domuz kurbân olur ne cennete girer eşek

Nc.G.327-4

4. 14. 5. 5. Eşek

Rakîbin eşeğe benzetilmesi daha çok, bazı şeyleri sağlıklı düşünüp de akl edememesi, toplumun, insanlığın zararına olabilecek fiilleri işlemekte tereddüt etmemsi, bilinçsizce hareket etmesinden kaynaklanmaktadır.

Çekti ol sîm-teni püşte rakîb-i me'bûn
Döndü °ayniyle gümüş çullu ata ol har-ı dîn

Nb.Mt.36

Gelir o gonca-fem ey hemdemân-ı meclis-i yâr
Rakîb-i harı hemân aradan çıkarıgörün

R.G.666-2

Sevgilinin yaşamış olduğu mekâna hep bir kutsiyet atfedilir. Kutsal yerlerin ziyareti, kişilerdeki mevcut noksanları gidermeye yetmez. Kişiye kutsal mekânlarda bulunmasından dolayı ek bir kıymet izafe edilemez:

Kûyuna gelmek ile âşık dirilmesin rakîb
Hacı olmaz bellidir varmağ ile har Kâ'beye

Nc.G.456-5

Bakî, rakîbin cevrenden dolayı akan gözyaşlarını sele, iki kat olmuş boyunu da dolaba benzetmiştir:

Kûyuna gayrıları çekse rakîb-i har-tab°
Seyl-i eşkimle döner kadd-i dü-tâ dölâba

B.G.436-4

Rakîbin eşeğe benzetildiği durumlarda, sevgilinin kuyunda dönüp dolaşıp inleyen âşık da bahçe sulamaya yarayan dolaba benzetilmiştir:

İnledip çekti çevirdi beni kûyunda rakîb
Meger ol hâr bu Necâtî ana dolâbındır

Nc.G.138-6

Bâkî, rakîbin eşkiya takımı ile beraber hareket etmesini, akılsızlığına ve eşekliğine verir:

Cem° oldu eşkiyâ ile bir gün rakîb-i har
Ehl-i şekâdan üstüne kimse oturmadı

B.G.521-3

Sabit, rakîbin uğradığı felaketlerden, insanların hoşnut olmasını, onun topluma ayak uydurmakta güçlük çeken akılsızlığına bağlar.

Rakîbi zevcesi sihr ile har edince gören
Pesend edip didi hep böyle olsa sihr-i helâl

S.G.236-4

4. 14. 5. 6. Karga

Karga, kara ve çirkin olması yönüyle ön plana çıkan bir kuş türüdür. Rakîb, toplumda yapmış olduğu kötü işlerle çirkinleşir ve renk olarak karaya bürünür. Rakîb, bundan başka akbaba, kuzgun, baykuş gibi çirkin ve uğursuz kabul edilen kuşlara da teşbih edilmiştir. Sevgilinin papağan, hü mâ, şehbaz v.b. güzel kuşlara benzetildiği hâllerde rakîb bu gibi kuşlara benzetilerek ortaya bir tezat manzarası konmaya çalışılır ki rakîbin çirkin yüzü daha da belirginleşsin. Nitekim o, niyeti ve işleriyle kara ve çirkin bir insandır.

Gönül zülfünde tururken rakîb ol araya gelmez
Ne cânı var tolaşa zâg bâzun âşiyânına

M.G.216-4

Necâtî'nin aşağıdaki beytinde ve daha birçok Dîvân şairinin şiirlerinde görülen rakîb-karga irtibatının kurulduğu beyitlerde âşık kendini bülbüle benzeterek rakibi tezyif eder:

Rakib ile eşiğinde Necâti subh edeli
Çemende bülbülü gördüm gurâb ile oynar

Nc.G.163-6

Dîvân edebiyatımızda sevgili, Hü mâ kuşu gibi ele geçmez ve kolay kolay görülmez bir varlıktır, Hâl böyle iken sevgilinin, karga, akbaba v.b. leş yiyen kuşlar gibi olan rakîbin eline düşmesi şairlerce daima hayretle karşılanmıştır. Bunun dışında sevgilinin rakîbe avlanması, adı geçen güzel kuşların diğer çirkin kuşlara av olması ile sembolize edilmiştir. Rakîbin kötü işler yapmaktan dolayı güçlü bir yanı vardır toplumda ve bu güçlü yanıyla zayıfları sürekli ezebilmekte, güzel olanlar üzerinde nüfûz kurabilmektedir.

Sen Süleymân-ı zamânsın dîve yâr olmak neden
Bir hü mâsın kerkes-i dûna şikâr olmak neden
Serv-i ser-keşsin has ü hâra kenâr olmak neden
Hây 'ömrüm hâsılı rûhum 'Alî Bâlim benim

Hy.Mm.32-4

Gördüler zâğ-ı rakîbe ol hümâ oldu şikâr
Ehl-i diller dediler düşmedi hayfâ yerine

H.G.513-4

4. 14. 5. 7. Tilki

Rakîbin tilkiye benzetilmesindeki en büyük faktör, rakîbin gizli gizli işler çevirmesi, yüksek sesle düşünmekten ziyade hep içinden bazı şeyleri kurgulaması, açık yürekli olamaması, sinsî oluşu gelir. Toplumca hoş karşılanmayan bu vasıflar rakîbde toplandığı için rakîb, bu yönleriyle eleştirilmiştir.

Ahmed Paşa arslan gibi bir yiğidin tilki gibi bir şahsın elinde oyuncak hâline gelişini, “Senin arslan pençende cihangirler zavallı hâlde kalırken, ne için gidip de tilki rakîbe avlanasın” ifadesiyle şöylece dile getirmektedir:

Senin bu şîr pençende cihân-gîrler zebûn iken
Rakîb-i rûbehe varıp n’için nahcîr olasın sen

AP.G.246-4

4. 14. 5. 8. Şeytan

Rakîb, toplumun âhengini bozması, kişileri mutsuz kılmak için aralarına girmesi, kin, nefret, düşmanlık tohumları ekmesi, kötülükten başka bir şey düşünmemesi gibi özellikleriyle şeytandan pek geri durmaz bir yapıdadır. Topluma bu kadar olumsuzluk taşıyan rakîb, şairlerce eleştirilmiştir.

Sevgilinin bulunduğu yer ya da yüzü cennete; saçы yılanı yahut tavusa; rakîb, ağyar ve zâhid de şeytana teşbih edilerek bu olaya telmih yapılır¹⁷⁴. Dîvân edebiyatında bu klasik benzetmelerin altında rakîbin şeytana benzetilmesi, onun topluma verdiği zarar ve toplumu ifsad eden davranışlarında yatar.

Rakîbin gerek yüzünün çirkinliği, gerekse âşıklarda uyandırdığı korku sebebiyle olmalı rakîb cin veya şeytan anlamında “dîv”e benzetilmiş ve “dîv-sîret” vasfı kendisi için çokça kullanılmıştır:

Kande varsak buluruz anda rakîb-i dîvi
Ya iner gökten o iblîs çıkar yâ yerden

R.G.852-3

¹⁷⁴ Z. GÜLER, *Dîvân Şiirinde Peygamber Hikâyelerine Telmihler*, Malatya, 2006, s. 27

Peri yüzlüler insâna yakışmaz

Rakib-i dîv-siret âdem olmaz

Nc.G.230-4

Ruhun bâğın rakîb-i dîv-sîret seyr eder her gün

Yüzünü göremez yıllarca ammâ bunda âdem var

B.G.63-4

Etmez rakîb-i dîve eser âh-ı tîşe kâr

Kâfir binâsıdır der ü dîvân saht olur

Nl.G.49-3

Rakîb-i dîvi âdem mi sanır ki ol perî bilsem

Anın gibi le'îme bunca ihsân eyleyip neyler

ŞY.G.130-4

Zevâli taşradan olmuş fütâdenin ammâ

Rakîb-i dîv gibi bir havâledir bâ'is

S.G.42-4

Mesîhî cinin şîşe içinde hapsedilmesi inancından hareketle şöyle der:

Hayâli çıkmadı dilden rakibin

Nitekim habsgehdır şîşe dîve

M.G.272-2

Bütün dîvanlarda peri yahut meleğe benzetilen sevgilinin âşığa iltifat etmeyip rakîb ile beraber olması, onun insan olmadığına delil gösterilir ve bu vesileyle türlü söz oyunları yapılır:

Karîb etme rakibi halvetine

Meleksin hem-demin şeytân yaraşmaz

AP.G.112-3

Çekip il ta'ın olmaktan rakîb-i dîv-sîretle

Gelip olsan bizimle ey perî-ruhsâr olmaz mı

R.G.1080-3

Haslet ü hûy-ı melâ'ik yaraşır merdümlere

Uymasın dîv-i rakîbini ol perî igvâsına

B.G.409-2

Dîvân şiiirinde bir yol bulamayıp çaresiz kalan âşık, Süleyman Peygamber'in elindeki mühürle cin ve şeytanları tahakkümü altına aldığı gibi sevgilinin dudağını yahut gönlündeki yarayı "Mühr-i Süleymân"a benzeterek dîv sîretli rakîbin şerrinden emin olmaya çalışır:

Dilde mihr-i hâtem-i la'lin nihân etmiş rakîb
Dîv işittin bir zaman mühr-i Süleymân gizlemiş

B.G.214-3

Olmağa dîv-i rakîbin şerr-i mekrinden emîn
Tende san dâğ-ı gamın mühr-i Süleymândır bana

M.G.6-3

Rakîb-şeytan münasebeti hakkında şeytan ve Âdem'in cennetten sürülmeleri kıssasına telmih ile de türlü oyunlar yapılmıştır. Meselâ şu beyitlerde rakîb tarafından sevgilinin yanından uzaklaştırılan âşık, kendisini şeytan yüzünden cennetten kovulmuş Âdem'e benzetir:

Kûyuna varsa ʿaceb mi dil-berin gâhî rakîb
Cennet idi bir zamân İblîs-i mel'ûnun yeri

B.G.548-3

Edinir âdem olan cennet-i kûyunda yerin
Meger ey dost rakîbin gele şeytanlığ ede

Nc.G.518-3

Kûyunda bak rakîb ile bana ki bilesin
Cennet içinde div ile Adem hikâyetin

M.G.193-3

Âdeme şeytân rakîbin fitnesiyle sürülüp
Ravza-i bâğ-ı cinânından cüdâ düşmek ne güc

Hy.G.33-5

Necâtî şu beytinde de rakîbin kûy-i yârdan sürülmeyişine hayıflanarak onun yüce dergahlardan neden sürülmediğini sorgular:

Kendiyi gördü cennet-i kuyunda ol rakîb
Şeytân gibi sürülmedi der-gâhdan meded

Nc.G.52-6

Mesîhî ise rakîbin kendisini kûy-ı yar'den kovmasını, şeytanın Âdem'in cennetten çıkmasına sebep oluşu ile karşılaştırır:

Cennet-i kûyundan ayırdı Mesîhîyi rakîb
‘Âkıbet çıkardı bak şol Âdemin şeytânına

M.G.234-10

Rakîbin şeytana benzetildiği hâllerde açık bırakılan mushafın şeytan tarafından okunacağı, ölüm sırasında şeytanın susayan hastaya imanı karşılığı su vermeyi teklif etmesi, cinlerden korunmak için daire çizilmesi v.b. inanç motifleri işlenmiştir:

Aldı sûfinin karârın gösterip yüzün rakîb
San ki şeytân hastaya mâ gösterip îmân alır

Nc.G.55-10

Bî-nikâb olma habîbim görmesin yüzün rakîb
Mushaf açık olıcak derler anı şeytân okur

Nc.G.196-5

Rakîbin belirgin özelliği olan, insanların mutsuzluğundan mutluluk payı çıkarmasını Necâtî’nin şu beytinde görüyoruz:

Gamınla ahımı görüp rakîb raks eyler
Karanu gecede Şeytân sihâb ile oynar

Nc.G.163-6

4. 14. 5. 9. Deccal

Rivayetlere göre kıyamet sahneleri, tam bir karışıklık ve kargaşa sahnesidir. Kıyamet kopmadan önce, kopacağına dair belirtiler de görülmeye başlanır. Bu belirtilerden biri de Deccal’dır. Deccal’ın şerli biri olacağı rivayet edilir. Rakîbin Deccal’a benzemesi, onun gibi karışıklık çıkarması, toplumu ve tüm insanlığı zorda bırakacak eylemler içinde olmasından kaynaklanır.

Rûhî, rakîbin sürekli sevgilinin yanı başında olduğunu belirttiği beytinde, rakîbin sürekli karışıklık çıkaran fitne yönüne de Deccal benzetmesiyle işaret eder:

Rakîbi kânde görsem beklerin ol serv-i bâlâyı
Kıyâmetten ‘alâmettir zuhûru çünkü Deccâlın

R.G.690-4

Dîvân şairleri, bazı sembollerini kullanırlarken o semboller, sembolize ettikleri varlıkları tam yansıtmalarına dikkat etmişlerdir. İnsanlar arasına girerek insanların mutsuzluğunu, dolayısıyla toplumun mutsuzluğunu kendine şiar edinen rakîb tipinin benzetilmiş olduğu unsurlar boşuna değil, rakîb’in kötülüklerine paralel bir seyir takip eder.

4. 15. DİN İSTİSMARCILARININ ELEŞTİRİSİ

Bu başlık altında inceleyeceğimiz eleştiride, eleştiriye asıl konu olan dindar insanlardan ziyade dini küçük hesap ve menfaatlerine araç eden, dindar görünen kimseler olacaktır. Din konusu eskiden beri insanların hassasiyet duydukları bir alan olmuştur. Her dönemde de gerçek anlamda dindar olanların dışında, dinden nemalanan, bu yüzden de insanların hissiyatlarına nüfûz edip onları etki altına almak için dindar görünen kimseler olmuştur.

Dîvân şairleri, dindarları eleştirirlerken, dinini yaşayan, dinî yükümlülüklerini yerine getirenleri değil, dini küçük menfaatlerine basamak yapan tipleri eleştirmişlerdir. Yoksa bu eleştirileri yapan şairlerin çoğu da dinine bağlı ve dinî yükümlülüklerini yerine getiren kimselerdir. Onların kızmış oldukları husus, dindar olduklarını söyleyip de cahilane davranışlarına devam eden, dini şekilsel birtakım kurallar yığını olarak algılayan, anlayış ve hoşgörü yoksulu, kaba, yontulmamış, kırıp geçiren, esneyemeyen insan tipleridir.

Sosyal psikolojinin asıl konusu, insanların oluşturduğu sosyokültürel, sosyoekonomik ürünlerin, yani maddî ve maddî olmayan kavramların, değer yargılarının ve nesnelerin etkisi altında bireyin edindiği sosyal tutum ve davranışlardır. Kültürel ve sosyal ürünler insanlar arası etkileşimlerden ve ilişkilerden doğar. İnsan ilişkilerinden doğan kültürel ürünler ve sosyal değer yargıları toplumda yerleştikten sonra, bu kez insan ilişkilerini ve etkileşimlerini biçimlendirmeye ve yönlendirmeye başlar. Kültürü meydana getiren insandır, ama o kültür insanı biçimlendirir ve insana deneyimler kazandırır. Güdüler ve deneyimler kişinin davranışlarını meydana getirir. İnsan, bey yahut paşa, zengin veya fakir, dindar ya da dinsiz olarak dünyaya gelmez. Bireyler, içinde bulundukları kültürel ortamın sosyal değerleri doğrultusunda sosyal tutum ve davranışlar edinirler¹⁷⁵. Fakat dini bir menfaat ve geçimlilik kaynağı yapmış olanların toplumda kendilerini çok özel ve farklı görme temayülleri göstermeleri eleştirilere sebep olmuştur.

Fuzûlî'ye ait aşağıdaki gazelde gönüllerini ruhsuz, cansız, hissiz bırakıp şekilden ibaret kuru ibadetlere samimiyetten uzak bir edâ ile yapışanların yapmacıklıklarına;

¹⁷⁵ Z. GÜLER, “Bağdatlı Rûhî'nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış”, s. 29

imam ve müezzin gibi dinî bir misyonla ortaya çıkanların dinî korku ve korkutmaktan ibaret bilen, söyledikleri ve yaptıklarıyla çelişen, sağlıklı bir düşünce yapısına sahip olmayan sahte yapılarına açık bir eleştiri söz konusudur.

Gönül tâ var elinde câm-i mey tesbîhe el urma
Namâz ehline uyma anlarınla durma oturma

Eğilip secdeye salma ferâgat tâcını baştan
Vuzû^cdan su sepip râhat yuhusun gözden uçurma

Sakın pâ-mâl olursun bûriyâ tek mescide girme
Ve ger nâ-çâr girsen anda minber kimi çok durma

Müezzin nâlesin alma kulağa düşme teşvîşe
Cehennem kapısın açtırma vâ'izden haber sorma

Cemâ'at izdihâmı mescide salmış küdüretler
Küdûret üzre lûtf et bir küdüret sen hem artırma

Hatibin sanma sâdık vâ'izin kavliyle fi'l etme
İmâmın tutma âkil ihtiyârın anâ tapşırma

Fuzûlî behre vermez tâ'at-i nâkış nedir cehdin
Kerem kıl zerki tâ'at sûretinde hadden aşırma

F.G.241.1-7

Cahil şeyh ve cahil müritler, riyakâr, esrarkeş mürşit ve dervişler gibi insanları aldatarak kendilerine çıkar sağlama amacını güden, okuryazar dahi olmayan, bilgisiz ama kendilerini zamanın kutbu gibi gösteren yalancılardır. İlahî sırları keşfettiğini söyleyen, gösteriş ile bir mürşit gibi seccadede oturan bu kişilerin, gerçekte ipini koparmış eşekten farkı yoktur. “İpini koparmış eşek” teşbihi pervasız, arsız, “Allah’tan korkmaz, kuldan utanmaz” tiplerin davranışlarını ifade için kullanılmış güzel bir benzetmedir¹⁷⁶.

¹⁷⁶ Z. GÜLER, “Bağdatlı Rûhî’nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış”, s. 38

Güftâra gelip söyleseler cehl-i mürekkeb
Zu^cmınca velî her biri bir kutb-ı zamândır

R.(Mm)Tb.1-11-2

Taklîd ile seccâde-nişîn olmuş oturmuş
Tahkîkte amma hâr-ı bî-küsiste ^cinândır

Dermiş bana keşf oldu hep esrâr-ı hakîkat
Vallâhi yalandır sözü bi'llâhi yalandır

R.(Mm)Tb.1-11.4-5

Cahil imam ve vaazlar da bunlardan farklı değildirler. Bunlar da toplumda saygınlık kazanmak, bir mevki ve sosyal statü edinmek, maddî kazanç sağlamak arzularıyla hareket eden kişilerdir. Şairin gözlemlerine göre, bu cahiller, bilgisizliklerinin bilinmesinden utanmazlar; minbere çıktıklarında hatip olurlar, bir toplantı içerisinde de bilgiç kesilirler; siyah ya da yeşil cüppe giyinir, cami dışında da cüppe ile dolaşırlar; kendilerini satmayı çok iyi becerirler¹⁷⁷.

Minberde hâtîb ola vü mahfelde mu^carrif
^cÂr eylemeğe olduğuna cehlile ma^crûf

R.(Mm)Tb.1-14-1

Zâtında ki esrâr-ı kemâl olmaya hardır
Yâ şâl-ı siyeh egnine giymiş ya yeşil sûf

R.(Mm)Tb.1-14-5

Şairin bu beyitlerde söylediklerine bakıldığında, riyakâr, esrarkeş mürşit ve dervişler, cahil şeyh ve cahil müritler ile bilgisiz imam ve vaazlar, bu aldatıcı ve yanıltıcı davranışları ile, arzuladıkları saygınlığı, mevki ve sosyal statüyü elde etmişlerdir. Cahiller makam, mevki sahibi olmuşlar; kâmil yoksulluk ile gam çekerken, cahil refah içinde zevk etmektedir. “Cahil cesur olur” ve “cesurun rızık bol olur” atasözleri birleştirilerek söylendiğinde ve bu beyitlerle birlikte düşünüldüğünde, cahil ile kâmilin farklı benlikleri ve farklı güdüleri olduğu, bu yüzden farklı davranışlar sergiledikleri ve farklı sonuçlara ulaştıkları daha iyi anlaşılır¹⁷⁸. Dini kullanmak, dinin sırtından yükselmeye çalışmak, dini kullananların cephesinden kârlı bir kazanç şekli

¹⁷⁷ Z. GÜLER, “Bağdatlı Rûhî’nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış”, s. 38

¹⁷⁸ Z. GÜLER, a.g.m., s. 38

olarak algılansa da olgun, kâmil insanların nazarında bu, cehaletten başka bir şey değildir.

Bu örneklerden de anlaşılabilceği gibi mübalağalı ve sembolik bir din ayrılığı şeklinde sergilenmeye çalışılan bu görüş farklılıkları iki meşrep arasında bazen çok ciddi sürtüşmeleri neticelendirmiş olmalı ki rindâne bir hayatı temsil eden şair, zahidin dinine ağır bir tarzda dil uzatmaktan kendini alamamıştır.

Hayretî'nin aşağıdaki gazeli de bu tarzda olup gerçekten son derece cesur ve cüretkâr ifadelerle doludur:

Sûfîler verdi fenâyâ şehri hûy u hâ ile
Mescidi meyhâneye döndürdüler gavgâ ile

Sûfî-i sad-sâle almadı müsemmâdan haber
Sübha-veş 'ömrün geçirdi gerçi kim esmâ ile

Sûfî-i sâlûsa hem-râh olma râh-ı 'ışkta
Yola 'azm etmek kişi müşkül durur a'mâ ile

'Ârif isen gel gedâ-tab' olma 'âlî-himmet ol
Kâse-i hırsı şikest et seng-i istiğnâ ile

Sûfî ehl-i 'ışka öykünmek hemân ey Hayretî
Fi'l-mesel bir peşşe bahs etmek durur 'ankâ ile

Hy.G.404.1-5

Aynı kültürel ve ekonomik koşullardan etkilenen, ortak arzu istek ve ihtiyaçlara sahip olan kişiler arasında ilişki ve etkileşim sürdürüldüğünde, bu kişiler bir grup oluşturur. Aynı gruplara, sosyokültürel ortama dahil olan bireyler, ortak arzular ve amaçlar doğrultusunda ortak değerler, ortak tutum ve davranışlar oluştururlar. Sosyal tutum ve davranışlar, kişinin üyesi olduğu sosyal grubun değerleriyle bağlantılı olarak meydana gelir. “Örneğin, bir kişinin bir gruba karşı tutumu önyargılıysa, o grubun üyelerine olumsuz gözle bakacak ve onları kendinden ve kendisine benzeyenlerden ayrı tutarak ayırıcı bir biçimde tepki gösterecektir”¹⁷⁹. Dini, gündelik hedeflerine bir araç

¹⁷⁹ Z. GÜLER, “Bağdatlı Rûhî'nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış”, s. 29

yapmak isteyenlerin çoğu zaman ayıklanamaması, bunlara yapılacak eleştirilerin genele yapılmasına neden olmuş, samimiyetsiz dindarlar yanında, bazen samimi olanlar da eleştirilere maruz kalmışlardır. Zira dindarlar ve dindar olmayanlar diye ayrılan gruplar arasında önyargıların da tesiriyle, bazen hiç de hak edilmeyen ithamlar da bu gruplar arasında görülmüştür.

Dîvân şairleri, en çok da hâl ve hareketleri, tutumlarıyla dinin asaletine gölge düşürdüklerinin farkında olamayan dindar görünüşlü insanların bu din sömürücülüğüne karşı çıkmışlardır.

Yunûs, toplumdaki Müslümanların sağlam duruşlu, tam Müslüman olamamalarına işaret etmektedir:

İşidin ey ulular âhir zamân olısar

Sağ müsülmân seyrekter ol da gümân olısar

Y.60

Fuzûlî, bazı insan gruplarına özerklik tanıyıp bunların çalışmadan, emek vermeden, Allah'ın adil sıfatına yakışmayacak tarzda, verim alabilecekleri gibi sakat ve hastalıklı düşüncelerine karşı çıkmakta, dini bu şekilde anlayıp yorumlayanları eleştirmektedir:

Aceb yok eylesem ikrâh ehl-i imândan

Cemî'i zümre-i İslâm'dan olup bî-zâr

F.K.6-37

Fuzûlî, toplumun, yerleri bir daha hiçbir şekilde doldurulamayacak olan, Hz. Ali gibi büyük insanlara ihanet etmesi ve insanların mensubu olduklarını söyledikleri din ve öğretilerin tamamen aksi istikametinde bir hayat felsefesini benimseyip yaşamalarına, inançlarının şekilden öteye geçmemesine, çelişkilerle dolu hayat tarzlarına isyan etmekte, bu öfkesini “Tek Müslüman görünenlerle beraber olmayayım da gidip Firenk diyârında zünnâr bağlayayım.” mealindeki beytinde, dindarlık iddiası ile ortaya çıkanların cehaletlerinin boyutunu ve topluma ne denli tiksinti verdiklerini göstermeye çalışır.

Necef'te bağlamayam Hak hidmetine kemer

Gidip Firenk diyârına bağlayam zünnâr

F.K.6-38

İslâm illerindeki insanların, cahilliği dost edinip ilimden uzaklaşmalarına paralel olarak, zayıf düşmelerine ve kendilerini, istilalara maruz kalacak durumda

bırakmalarına karşılık Küfr ehlinin güçlendiğini imâ eden Fuzûlî, İslam illerinde revaç bulan cehalete karşı çıkmaktadır:

Küfr müstevlî olup kılmaştı İslâm'ı zebun
Cehl istilâ bulup etmişti ilm ehlini hâr

F.K.11-19

Adalet ve doğruluktan uzak olanların dindarlıklarının beyhudeliğine şöyle işaret edilir:

Bir vera^c ehli eğer kılsa ibâdet yüz yıl
Sa^cat-i adlce vermez eser-i kurb-i Hudâ

F.K.20-12

Zamane dindarlarının doğru yoldan ayrılmış olduklarını yine Fuzûlî haber verir bizlere:

Ey Fuzûlî vera^c ehli reh-i mescid tutmuş
Sen reh-i mey-kede tut uyma bu güm-râhlara

F.G.243-7

Zamane dindarlarının riyakârlıklarına işaret edilen Fuzûlî'nin şu beytinde “hasır” anlamına gelen “bûriyâ” kelimesi içinde “riyâ” kelimesini de sakladığı için özellikle seçilmiştir.

Ey olan sâkin-i mescid ne bulupsan bilmen
Bûriyâsında anın bûy-i riyâdan gayrı

F.G.272-2

Dini bilmeden dindar olduklarını, şeriatın yolundan gittiklerini söyleyen, ama şeriatı insanları korkutmaktan ibaret bilen; dinini yaşamak isteyenleri korkutup dinden uzaklaştıran cahillere işaret edilen Fuzûlî'nin bu kıt'asında, cahil dindarların marifete gidecek yolları da tuttuklarını söyler.

Yakamı pençe-i tahvîf-i reh-i şer^c tutar
Dâmen-i ma^crifet-i ehl-i riyâzet tutsam

F.Kt.29

Kur'an'ı tam anlayıp yorumlayabilecek kabiliyeti olmayanların, yanlış ve eksik sözlerle Kur'an'ın ruhuna ve özüne aykırı düşmelerine, büyüklüğünü gölgelemelerine itiraz eden Fuzûlî, yaptığı işi doğru yaptığını sananları utanmaz insanlar olarak görür ve ar etmeye davet eder onları.

Ey hatâ-yi lafz ile Kur'an şükûhun sındıran
 Mu'ciz-i âyât-i Kur'an'dan hazer kılmaz mısın
 Her elif bir hancer-i hun-rîz-i bürrandır sana
 Hañcer-i hûn-rîz-i bürrandan hazer kılmaz mısın
 Bir hakîm-i kâmilin dârü's-şifâ-yi hikmetin
 Etmek istersen harâb andan hazer kılmaz mısın

F.Kt.31

Nâ'ilî, halkın bilinçsizce ve riyâ için yapmış olduğu ibadetlerine işaret ederek, birçok şeyin anlamını yitirdiğini imâ eder:

Riyâ-yı mahzimiş ey Nâ'ilî ibâdet-i halk
 Zülâl-i feyz birîg-i vuzûya sığmazimiş

Nl.G.183-7

Nâ'ilî, ten arzularına gem vuramayan, ibadetlerini bile ten arzularına araç olarak düşündüğü cenneti gözleyerek yapanların, ulvî olanlara leke düşürmelerini doğru bulmaz:

Girsen de cennete yine şehvet zebûnusun
 Dildâde-i tena'um-ı bâğ-ı na'im isen

Nl.G.214-4

Nef'î, topluma örnek olması gereken molla gibi şahsiyetlerin, insanları haksız yere itham etmelerini eleştirir.

Bana âmî diyen bâtıl ne herze yer köpek câhil
 Edebde ol dahi zu'munca sâhib-tab' u mollâdır

Nf.K.48-63

Sabit, toplumda mümtaz şahsiyetler sayılması gereken şeyh ve din ulularının riyâkârlıklarını mizâhî bir üslûpla anlatır:

Müridi söyledi şeyhin riyâ-furûş ettiğin
 Uzun kulaktan işittim dırâz-gûş idigin

S.G.261-1

Toplumda söylediklerinin tam aksine hareket eden, nefislerini terbiye altına alamayan din ehlinin öyle göründükleri gibi hassasiyetleri yoktur. Bunlar sadece nefisleri, rahatları için yaşayan, hiçbir konuda hiçbir tasa taşımayan, gönül adamı değil madde insanlarıdır:

Zemâne şeyhleri sonradan yoğurtluyor

Riyâzetin doruğu tâcı gibi yağlı pilâv

S.G.280-2

Toplum nazarında hac gibi bir ibadeti ifâ edenlerde görülmesi gereken güzel davranışların aksine hacılarda görülen edep dışı davranışlar, toplumun ne kadar bozulduğunu ve dindarların din ile aralarına ne kadar uzak mesafeler koyduklarını gösterir:

Sakın hediye-i 'ûd eylemen edeple talep

Zemâne hacılarında ne 'ûd var ne edep

S.Mf.11

4. 16. ZAMÂNEDEN ŞİKÂYET

İçinde bulunduğu toplumun kurallarına uymayan, üstlendiği vazîfenin gereğini yerine getirmeyen veya bu vazîfeye lâıyk olmayan kişiler toplum tarafından hoş görülmez. Bu hoşnutsuzluk bazen de akla ve mantığa uymayan kurallara veya kuralların uygulanış şekline karşı duyulur. İşte bu hoşnutsuzluğun şâirler tarafından ifâde edilmesiyle sosyal eleştiri ortaya çıkar.

Zamâneden şikâyetin en küçük birimini, mevcut yönetimin vatandaşlarına adilane olmayan davranışları oluşturur.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve gelişme dönemlerinde İran ve Arap asıllı olan kişilere itibâr gösterilmiştir. İlim tahsili için Mısır'a veya İran'a gidilirmiş. XIV. yüzyılda Ahmed-i Dai Kâhire'ye, XV. yüzyıl başlarında Şeyhî İran'a tahsil için gitmiş olan şâirlerdir. Bu dönemlerde Osmanlı ülkesinde henüz düzenli eğitim veren medreselerin teşekkül etmemiş olması ve yetişmiş yeterli müderris olmaması sebebiyle ilim tahsil etmek için dışarıya gidenlere veya Arap ve Acem asıllı olup kendisini yetiştirdikten sonra Osmanlı ülkesine gelenlere itibâr gösterilmesi tabiidir. Böyle kişiler kendilerine pâdişâh meclislerinde yer bulmuşlar, şehzâde hocalığı ile görevlendirilmişler ya da devletin önemli kademelerinde görev almışlardır. Arap ve Acem hayranlığı XVI. yüzyılda da devam etmiştir.

XV. yüzyıl sonralarında yaşayan Mesîhî, değerinin bilinmediğinden, değerinin bilinmesi için öz vatanından ayrı bir yerden gelmesi gerektiğinden, başka türlü hak ettiği değere vasıl olamayacağından bahsettiği beytinde özetle zamâneden şikâyet etmekte, zamânın Arap ve Acem hayranlığını doğru bulmadığını, bu durumun

düzeltilmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

Mesîhî gökten insen sana yer yok

Yürü gel var `Arabdan yâ `Acemden

M.G.177-5

Devletin en önemli görevi halkın can ve mal emniyetini sağlamak, halkın güven içerisinde yaşamasını temin etmektir. Ancak devlet yönetimindeki bozukluklar adâlet mekanizmasının da bozulmasına sebep olmuş, adâletsiz uygulamalar ve zulüm çoğaldıkça insanların devlete karşı küskünlükleri artmış, geçmişe özlem duygusu da işin içine karışınca zamânedен şikâyetler baş göstermiş, durumun düzeltilmesi yönünde temennilerde bulunulmuştur.

O zamanki Osmanlı yönetiminde, rütbe, makam ve unvanların satıldığını söylüyor Rûhî. Bir makam için rüşvet alanlar da var verenler de; şair ikisine de yuh çekiyor. Rüşvet alma ve verme her devirde ve her toplumda vardır; beynelmilel ve sosyal bir olgudur. Rüşvet alma ve verme, bireyin egosundan ve daha çok sosyoekonomik güdülerden doğan davranışlardır. Birey, bir makam ve toplumda bir statü elde etmek, maddî kazanç sağlamak amacıyla rüşvet verir ya da alır. Hatır-gönül rüşveti de bu gibi ihtiyaçlardan kaynaklanır. Rüşvetin alanından vereninden başka aracıları, ayarlayanları vardır; görenleri, bilenleri olur. Bunlar arasında karşılıklı etkileşimler doğar; takdir ya da kınama gibi sonuçları olur. Rüşvet, alanın da verenin de sosyal statüsünü değiştirebilir¹⁸⁰. Zamânın bu şekilde rütbe ve makam dağıtır oluşu, hakkaniyet ölçülerine sığmaz, niteliksiz insanların önemli noktalarda istihdam edilmesine olanak sağlar ve bu durum da toplumun felâketi olur. Zamânedен bu yönde bir şikâyet hâsıl olur. Nitekim toplumun bu yönde, bu şekilde bir değişim yaşaması, o işe vesile olanlara vereceği zararlar kalmaz, toplumun tümünü ilgilendiren toplumsal sorunlar dediğimiz sorunlara zemin hazırlar.

Zî-kıymet olunca nedelim câh u celâli

Yûf anı satan dîna harîdârına hem yûf

R.(Mm)Tb.1-15-3

Zamânedен şikâyet, bazen de cahil insanların toplumda itibar kazanmalarına karşılık, olgun ve alim insanların itibar görmemelerine yapılmıştır. Toplumların felâketlerini hazırlayan, sonlarını yakınlaştıran en büyük etmenlerden biri de değerli

¹⁸⁰ Z. GÜLER, “Bağdatlı Rûhî’nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış ” s. 40

olanların değer bulmamalarına karşılık değersiz olanların kıymetlenmesi, itibar kazanmaları olmuştur ve durum da zamânenin değişimine bağlanmış, zamâne bu yönüyle eleştirilmiştir.

°Alemde ki kâmil çeke gam zevk ede câhil
Yerden göğe dek yûf bana ger demeyem yûf

R.(Mm)Tb.1-14-6

°Arif ki ola müdbir ü nâdân ola mukbil
İkbâline yuf °âlemin idbârına hem yuf

R.(Mm)Tb.1-15-6

Haksız yere halkın elinden malını almak halka yapılmış bir zulümdür. Malına el koyduktan sonra halkı teselli etmeye çalışmak ise Nâbî'ye göre koyunun nefes borusunu kesip sonra da bacağından üfürmeye benzer ki bu durum, haksızlığa uğratılanlara yapılan ikinci bir hakaret ve haksızlıktır. İnsanlar böyle bir muameleye tabi tutulmamalı, önlem alması gerekenler, gereken önlemleri tez zamanda alarak halkını rahatlatmalıdırlar.

Halkın emvâlin alıp sonra teselli vermek
Fûls-i mâhîyi soyup yağda pişirmek gibidir
Gusfendânın edip kat°-ı tarîk-i nefesin
Bacağından üfürüp sonra şişirmek gibidir

Nb.Kt.25

“Zamâne'den şikâyetin temelini zamâne insanları teşkil etmektedir. İnsanların toplumsal normların dışına çıkıp kişisel beklenti ve kaygılarını toplum menfaatlerinin önüne taşıdıkları andan itibaren görülmeye başlanan bozulma ve değişmeler, toplumun her kesiminde farklı bir seyir izlemiş ve her kesimdeki eleştiriler de toplumun beklentileri doğrultusunda, düzelmeleri düşünülerek yapılmıştır.

Nâbî, toplumda aşırı derecede artan kibir hastalığından dolayı, tevazu gösterenlerin, alçak gönüllü olanların toplumun diğer kesimleri tarafından itibarsız sayılmalarına, kendilerine hak ettikleri değer verilmemesine karşı çıkıp durumu şöyle eleştirir:

Zamân-ı câhda bîgâne-i tevâzu° olan
Miyân-ı nâsda bî-i°tibâr olur giderek

Nb.G.407-4

Şeyhî, işlerin seçme ile yapılamamasına ve olayların, kişinin kendi dışında gelişmesine bir anlam verememekte, bazı işlerin kişilerin istekleri dışında neden geliştiğini sorgulamaktadır:

Fikrimdeyidi yâre erem bahtiyâr olam

Olmaz imiş zamâne işi ihtiyâr ile

Ş. G.159-4

Bâkî de zamâne insanların kibir hastalığına tutulmalarını imâ ederken, bunu direk değil de zamânın kibirli oluşu şeklinde söyler.

Kemend-i ʿacz ile olmazdı dest ü pâ beste

Bu bendi geçmese bana zamâne-i muhtâl

B.K.20-32

Fuzûlî, yaşadığı toplumun sınırlarını aşır tüm insanlığın sorunu olan, insan kıyımlarının yaşandığı yaşanan çağdaki savaş ve cidâlin çok oluşuna işaret edip zamâneyi kan dökücülüğü yönüyle eleştirir.

Ehl-i zamâne kanına çok teşnedir zemîn

Kanın kimiñ dökerse felek ol zamân içir

F.G.77-2

Şeyhülislam Yahya, gösteriş ve şatafata düşkün toplumun kirlenmiş yapısına ve insanların kirlenmiş olan ruhlarına işaret edip bu durumun, sağlıklı bir şekilde akledememekten kaynaklandığını söyler:

ʿÂkil cihândan el yusa ey dil ʿaceb midir

ʿÂlâyîş-i zamâneneden ol vakt pâk olur

ŞY.G.63-3

Kibrin katılaştırdığı ve katılaşmayla paralel gelişen iş görmezlik, başkalarının sorunlarına eğilmek gibi güzel hasletlerin zamâne insanlarında yok olmaya yüz tutması, kişileri kalabalıklar içinde yalnız bırakmakta, yabancılaşma faktörünü doğurmakta ve sağlıklı bir toplum yapısını sekteye uğratmaktadır.

Kimden eylersin ricâ kime edersin ilticâ

Kanı bir ehl-i mürüvvet kimsede himmet mi var

ŞY.G.108-2

Nefʿî de bu konuda rahatça konuşulup anlaşılabilecek birinin olmamasına, insan kalitesinin düşmüş olmasına dikkatleri çekerek bu durumun yalnızlaşmaya, toplumun

gerilemesi yönündeki ilerlemelere sebep olacağı imâsında bulunarak mevcut hâle hayıflanmaktadır.

Ey dil hele âlemde bir âdem yoğımış
Var ise de ehl-i dile mahrem yoğımış
Gam çekme hakîkatte eğer ârif isen
Farz eyle ki el'ân yine âlem yoğımış

Nf.(Mm)R.4

İnsanların yeis içinde karamsar bir ruh haline bürünmeleri, mevcut olan her şeye farklı bir anlam yüklemektedir. Her şey yerli yerinde görünebilir, lâkin yerinde olan her şey, anlamını insanla bulur ancak. Eşyanın insanla anlam bulduğu bir dünyada, insansız eşyanın hükmü kalkar ve anlam verilmesi gerekenler anlamsızlaşmaya, güzel görünmesi gerekenler, hiçbir şey ifade etmemeye başlar. Bu da zamânenin değişimle getirdiği renksizlik, olumsuzluktur:

Bülbüller öter güller açık şâd gönül yok
Hiç böyleliğin görmemişiz fasl-ı bahârın

ŞY.G.197-2

Görüntüyle değil de, özü, sözü ve her yönüyle adam olabilmiş kimselerin toplumda yok denecek kadar azalmış olması, toplumun güzel insanlarını yitirip kalite bakımından çoraklaşması, toplumun omuzlanacağı, yükseleceği omuzlara hasret kalması zamânenin topluma getirmiş olduğu yeni değişiklikler, eskiyi yâd ettirecek olumsuzluklardır:

Kanda bir ehl-i kerem varsa yaşatmaz rûzgâr
Yer yüzünde şimdi bir âdem mi var âdem gibi

ŞY.G.407-3

Nef'î de güzel insanlara hasret kalınması noktasında, zamânın, yaşanan çağın, ârif, bilgili, mert insanları öğütüp yok ettiğinden ve güzelliklerden yana kısırlaştırdığından bahseder:

Baştan başa dünyâyı dolaşsan bulamazsın
Bir ârif-i hoş-sohbet ü bâbâ-yı zamâne

Nf.K.42-47

Nef'î, zamânın bozulmuş insanlarıyla geçinmek zorunda bırakılmanın zorluğunu, insanlara çok güzel davranılıp her şeyin alttan alınarak yakınlık kurulmasının imkânsızlığını anlattığı beytinde, çok karanlık ve ümitsiz bir tablo çizmektedir zamâne

insanları için.

Ebnâ-yı zamân ile müdârâ nice mümkün
Tâ olmayıcak bende har-ender-har-ı âlem

Nf.K.24-36

Şeyh Gâlib'in ne iyiliğin, ne mertliğin, ne velide olması beklenen kerâmetin, gücün kalmadığını belirttiği şiirinde güzelliğe dair hemen hemen hiçbir hasletin kalmamış olduğunu, insanların, toplumun çok büyük bir değişim yaşadığını ve bu değişimin eskiyi hasretle aratacak cinsten olduğunu, bu güzelliklere bir daha ulaşabilmenin ümitsizliğini görmekteyiz ve şairin de bu noktada yardımcı eski büyük ve güzel şahsiyetlerden beklediğine şahit olmaktayız. Bu durum, zamâne insanların ne derece değişime uğradıklarını gözler önüne sermektedir.

Bu zu'ma düştü münkirler ki himmet kalmamış aslâ
Cihânda merd-i ma'nâ şîr-i savlet kalmamış aslâ
Gürûh-ı evliyâda zerre kudret kalmamış aslâ
Sanırlar hâşe li'llâh hîç kerâmet kalmamış aslâ
Budur sohbetleri kim Haydariyyet kalmamış aslâ
Geçen pîrânın ervâhında kuvvet kalmamış aslâ

Yetiş ey seyf-i meslûl-i tarîkat şîr-i Yezdânî
Erenler pîşvâsı Hazret-i Sultân-ı Dîvânî

ŞG.(Mm).Tc.3-4

Sabit, topluma büyük bir rahatlık vermesi gereken ve bir toplumu taşıyan temel direklerden olan güven olayının zamâne insanlarında artık kalmamış olduğunu belirttiği rubaisinde insanların şerrinden dolayı Allah'a sığındığını söylemekte ve zamâne insanına güvenilmemesi gerektiği konusunda, masum kalmış, kirlenmemiş, insanî hasletleri ölmemiş kimseleri de öğütlemektedir.

Aldanma uyup her girîve-i rûbâha
Sâbit sığın ol kerîm olan Allâh'a
Gör vâkı'a-ı Yusuf ü gürk-i çarhı
İhvân-ı zemân ipile inne çâha

S.(Mm)R.1

SONUÇ

Sosyal eleştiride amaç, toplumsal faydacılıktır. Toplumsal kaygısı olanların, toplumun aksayan yönlerine, kusuru görülen yöneticilerine, toplum normlarının dışına çıkan fertlere karşı çıkmaları ve bunları eleştirmekten geri durmamaları, sosyal eleştiri kavramını, edebî ıstılahta “tanz”ı doğurmuştur. Tanz, çoğu zaman hiciv, hezel, tarizle birlikte zikredilmiş olsa da tamamen sosyal eleştirilere yönelik olması bakımından bunlardan ayrılır. Hicvin asıl özelliği kişisel çıkara ve kine dayalı olmasıdır. Hezelin asıl niteliği ise arka planında bir amaç söz konusu olmamakla birlikte muhteva olarak bazen hicvin kapsamına girdiği görülüyorsa da, daha çok eğlendirici ve güldürücü özellikler taşır. Tariz ise, tamamen kişisel çıkarlar ötesinde toplumsal değişime yönelik büyük hedefler taşıması yönüyle tanza yakındır.

Bu üstün özelliği nedeniyle tanz, yani günümüzdeki deyimle mizah ve toplumsal eleştirinin amacı sadece güldürmek değil, aynı zamanda darbe vurmaktır. Ancak alaycı yazar, darbesini genelde filozofça bir tavırla kendine hâkim bir biçimde öfke ve üzüntü ile karışık ve kapalı olarak ortaya koyar. Bu yönüyle alay, bir tür utanma ve nefsin kontrol etmeyi de gerektirir. Öte yandan hiciv ve hezelde, kapalılık, utanma ve iffete riayet etme söz konusu olmadığı gibi, en bariz özelliklerinden biri de açık olmalarıdır. Bu yüzden hiciv ve hezelin temelsiz ve esnek oldukları görülür. Sosyal eleştiri ve mizah ise köklü ve kalıcıdır. Hezel güldürme dışında bir hedef amaçlamazken, mizahın güldürmesinin arka planında ibret ve kötülüklerle savaşıma hedefi yatar. Hezel mevcut düzensizliklere sadece güler geçer. Fakat mizah ve sosyal eleştiri mevcut düzensizliklere kin besler ve onları ortadan kaldırmaya çalışır. Bu nedenledir ki, alay içerikli bir eser mevcut düzeni değiştirmede etkin bir rol oynayabilir. Bu özellikleri nedeniyle olsa gerek, edebiyat eleştirmenleri ve otoriterlerinin, edebî değerler açısından alay ve mizah yazarcılığını en üst derecede gördükleri söylenir.

Öteden beri hiciv, hezel ve mizah kavramlarının çok defa birbiri yerine kullanıldıkları, modern dönemlere kadar, çoğunlukla ilk ikisinin kullanımının daha yaygın olduğu, hatta hiciv ve hezelle siyasal ve toplumsal eleştirinin de kastedildiği söylenebilir. Oysa hiciv ve hezelde toplumu düşünmek, toplumsal bir kaygıyla eleştiri yapma olayı yoktur. Bunlarda hedef, çoğunlukla birey olmuştur. Tanzda ise, kurulu toplum düzenini korumaya yönelik, düzenin aleyhindeki güçlere karşı yöneltilmiş bir eleştiri söz konusudur. Bu eleştirilerde de özellikle ekonomik sorunlar, devlet

yönetimindeki yolsuzluklar, doğru yoldan sapışlar, sahte dindarlık gibi toplumu ilgilendiren sorunlar tanza konu olmuştur.

Türk edebiyatında sosyal eleştiri, İslamiyet öncesi edebiyatımıza uzansa da, Dîvân şiirinde incelemiş olduğumuz sosyal eleştiri, XIII. yüzyıldan itibaren hiciv gibi müstakil bir tür olarak varlığını sürdürmemiş olsa da, şairlerin Dîvânlarında yeterince yer bulmuştur. Dîvânlardaki sosyal eleştiriler, Dîvânlarda müstakil bir yer teşkil etmediği için, nazım şekli, vezin, kafiye ve redifler, edebî sanatlar ve mazmunlar bakımından İslâmî şiir tipinin özelliklerini taşır.

Sosyal eleştiriler, hemen hemen bütün nazım şekilleriyle de yapılmıştır, fakat genele bakıldığında en çok gazel nazım şekliyle yapılmış olduğu görülür. Kasîde nazım şekliyle yapılan sosyal eleştiriler XVII. yüzyılda artış gösterir. Bunlar medhiyenin karşıtı olan eleştirilerdir. Bazen zamanın kötülüğünden bahseden girişler yapılmakta, akabinde devlet ricâlinin ihmal edip itibar etmediği kimselerin durumu sorgulanmaktadır.

Sosyal eleştiri konusu içerisinde toplumsal normlara aykırı hareket etmenin eleştirisi büyük bir yer tutar. Yer yer kişilerin mizaç ve karakterlerine yönelik eleştiriler de yapılır. Yalnız bu eleştiriler, tek bir bireyi hedef alan hiciv türünde değil, o davranış şekline yöneliktir. Sosyal eleştirilerde yönetimin ve düzenin bozulması, hayat şartlarının ağırlaşması, insanların câhil ve anlayışsız olmaları eleştirilir. Makam, mevkî ve meslek sahiplerine yönelik eleştirilerin hem şahsî hem de sosyal yönü bulunmaktadır. Şâirler, şiirlerinin kötü olması veya şiir hırsızlığı yapmaları; kadılar, rüşvet alıp haksız kararlar vermeleri; defterdarlar, zimmete para geçirmeleri; vezirler, liyâkatsizlikleri yönünden eleştirilmişlerdir. Pâdişâha yönelik eleştiriler azdır ve bunlar da çoğunlukla XIX. yüzyılda yapılmıştır.

Eleştirinin olduğu her yerde, eleştirilenlerin, hedef gösterilenlerin oluşturduğu karşı bir güç her zaman var olmuştur. Düzeni, olumsuzlukları, eleştiren şâirler, zaman zaman görevden azledilmiş ve kendilerine sürgün cezası verilmiş, bazı şairler de eleştirileri sebebiyle öldürülmüşlerdir. Buna rağmen sosyal eleştiri Klâsik Türk şiirinde yaygın olarak görülmüştür. Bilhassa XVII. ve XVIII. yüzyıllarda şâirlerden birçoğu, devletin zayıflaması, gerilemesine paralel olarak bozulan devlet yapısını, yaygınlaşan, rüşvet, kayırmacılık, torpille iş gördürme, aile yapısını sarsan boşanmalar, çekeşlilikler, makam, mansıp kovalamaktan başka hedef gözetmemeler gibi birçok konuyu şiirlerinde işlemiş ve durumu eleştirmişlerdir.

Bu çalışmamız göstermiştir ki, Dîvân şiiri, sadece sanıldığı gibi hayâl imgelerinden örölü, kapılarını gerçek dünyaya kapayıp kendi âlemine dalan, toplum sorunlarına kayıtsız kalan, onları yok sayan, rahatını kaçırmak istemeyen bir şiir değil, ayakları yere basan, toplumun hemen hemen her sorununa eğilen, gerektiğinde onları eleştirmekten geri durmayan, bu uğurda canını ortaya koymaktan çekinmeyen neferlere sahip bir şiirdir.

KAYNAKLAR

- AK, Coşkun (2001), **Rûhî-i Bağdâdî Dîvânı**, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa.
- AKDOĞAN, Yaşar (1979), **Ahmedî Dîvânı ve Dil Hususiyetleri: Gramer, Sentaks, Sözlük**, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- (1988) Ahmedî Dîvânı'ndan Seçmeler, KB Yayınları, Ankara.
- AKKUŞ, Metin (1993), **Nef'î Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- AKTEPE, Münir (1978), **Şem'dânî-zâde Süleyman Efendi Tarihi**, C.II, İstanbul.
- AKÜN, Ömer Faruk (1993), "Sünbül- zâde Vehbî" **İslam Ansiklopedisi**, C.XI, MEB Yayınları, Ankara.
- (1993), "Sürûri", **İslam Ansiklopedisi**, C.XI, MEB Yayınları, Ankara.
- AKYÜZ, Kenan, Süheyl BEKEN, Sedit YÜKSEL, Müjgân CUMBUR (1958), **Fuzûlî Türkçe Dîvân**, Ankara.
- APAYDIN, Mustafa (2001), **Türk Hiciv Edebiyatında Ziya Paşa**, KB Yayınları, Ankara.
- ARIKBAĞ, Z ve D. AKÜNAL (Der) (1944), **Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah Şiirleri**, Aydınlık Basımevi, İstanbul.
- ARISOY, Sunullah (1967), **Türk Hiciv ve Mizah Antolojisi**, Varlık Yayınları, İstanbul.
- ARİF HİKMET, **Tezkire-i Şu'arâ**, Millet Kütüphanesi Ali Emiri (Manzum) No. 789
- AYAN, Hüseyin (2002), **Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Dîvânının Tenkitli Metni**, TDK Yayınları, Ankara.
- AYLAR, Selçuk (1995), "Dîvân Şiirinde Sosyal Hayatın izlerine Dair Birkaç Örnek", **Dergâh**, 65, Temmuz 1995, İstanbul.
- BANARLI, Nihad Sami (1993), **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C.I, Millî Eğitim Yayınları, İstanbul.
- BAYDAR, Mustafa (Der.) (1960), **Edebiyatçılarımız Ne Diyor**, İstanbul.
- BERGSON, Henri (1988), **Gülme**, (Çev. Mustafa Şekip Tunç), MEB Yay. İstanbul.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1989), **Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâğât)**, Enderun Yayınevi, İstanbul.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), **Nâbî Dîvânı**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- BİLMEN, Saffet Sıtkı (1943) **Nef'î ve Sihâm-ı Kazâsı**, Hiciv ve Mizah Serisi, İstanbul.

- BÜLBÜL, İbrahim (1988), **Keçeci-zâde İzzet Molla**, KB Yayınları, Ankara.
- Büyük Türk Klâsikleri (1985), İstanbul, II: 193
- CENGİZ, Halil Erdoğan (Der), (1972), **Dîvân Şiiri Antolojisi**, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1970), “Zâtî’nin Letâyifi” **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, S.XVIII, İstanbul.
- (1977), **(Taşlıcalı) Yahyâ Bey Dîvânı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, No: 2233, İstanbul.
- , M. Ali TANYERİ, (1981), **Hayretî Dîvân**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ÇETİN, N. M., **Eski Arap Şiiri**, İstanbul, 1973.
- ÇİFTÇİ, Hasan (1998), “Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.10, Erzurum.
- (1999), “Klâsik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizahın Yöntemleri” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 11, Erzurum.
- (1999), “Bir Fabl Olarak Fare ile Kedi Hikâyesinin Arasındaki Mesaj” **Akademik Araştırmalar Dergisi**, S.1, İstanbul.
- (2002), **Klâsik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri**, KB Yayınları, Ankara.
- DİLÇİN, Cem (1983), **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, TDK Yayınları, Ankara.
- EAGLETON, Terry (2003), **Estetiğin İdeolojisi**, (Çev. Bülent Gözkân, Hakkı Hünler, Banu Kiroğlu), Doruk Yayınları, Ankara.
- (2004), **Edebiyat Kuramı**, (Çev. Tuncay Birkan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet (1952), **Ahmed-i Daî Hayatı ve Eserleri**, İstanbul.
- ERTEM, Sadık (1994), **Râmiz ve Âdâb-ı Zürefâsı**, Ankara.
- FARES, Bichr (1993), “Hica”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XVI, MEB Yayınları, İstanbul.
- FREUD, Sigmund (Tarihsiz), **Espriler ve Bilinçdışıyla İlişkileri**, (Çev. Emre Kapkın), İstanbul.
- GÖÇGÜN, Önder (1988), **Şair Eşref**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- GÖKYAY, Orhan Şaik (1982), **Destursuz Bağa Girenler**, İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdalbaki (1945), **Dîvân Edebiyatı Beyanındadır**, Marmara Kitabevi, İstanbul.
- GÜLER, Zülfi (2006), **Dîvân Şiirinde Peygamber Hikâyelerine Telmihler**, Malatya.
- (2007), **Dîvân Şiirinde Âb-ı Hayat**, Elazığ.
- (2008), “Bağdatlı Rûhî’nin Meşhur Terkib Bendine Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Bakış ”, **e-Journal of New World Sciences Academy**, Elazığ-Türkiye, 2008, C.3, S.1, s. 28–43
- GÜVEMLİ, Zahir(Der), (1955), **Türk Mizah Edebiyatı Antolojisi**, Varlık Yayınları, İstanbul.
- GÜVEN, Hikmet Feridun (1997), **Klâsik Türk Şiirinde Hiciv**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (1993), **Felsefe Ansiklopedisi**, İstanbul.
- HİSAR, Abdülhak Şinasi (1958), **Geçmiş Zaman Fıkraları**, Hilmi Kitabevi, İstanbul.
- İPEKTEN, Haluk (1986), **Türk Edebiyatının Kaynaklarından Türkçe Şu’arâ Tezkireleri**, Erzurum.
- , M. İSEN, T. KARABEY, N. OKÇU, R. TOPARLI (1988), **Tezkirelere göre Dîvân Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, KTB Yayınları, Ankara.
- (1990), **Nâ’îlî Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (1991), **Fuzûlî, Hayatı, Sanatı, Eserleri**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (1993), **Bâkî, Hayatı, Sanatı, Eserleri**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (1996), **Şeyh Gâlib, Hayatı, Sanatı, Eserleri**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (2004), **Nef’î, Hayatı, Sanatı, Eserleri**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- İSEN, Mustafa (1980), **Tezkire, Heşt- Behişt (Sehi Bey Tezkiresi)**, İstanbul.
- (1990), **Usûlî Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (1990), **Latîfî Tezkiresi**, Ankara.
- , C. KURNAZ (1990), **Şeyhî Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (1995), **ÂLÎ (Gelibolulu) Kühü’l-Ahbar**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

- İslam Ansiklopedisi** (1993), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- KABAKLI, Ahmet (1994), **Türk Edebiyatı**, 9. Baskı, İstanbul.
- KAGAN, Moissej (1982), **Güzellik Bilimi Olarak Estetik ve Sanat**, (Çev. Aziz Çalışlar), İstanbul.
- KALKIŞIM, Muhsin (1994), **Şeyh Gâlib Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KALPAKLI, Mehmet (1973), “Osmanlının Düzeni ve Edebiyatı”, **Sinan Yıllığı**.
- KAPLAN, Mehmet (1991), **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar /Tip Tahlilleri**, Dergâh Yayınları Ankara.
- KAPLAN, Mahmut (1995), **Hayriye-i Nâbî**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- KARACAN, Turgut SABÎT, (1991), **(Bosnalı Alaaddin) Sabit Dîvânı**, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas.
- KARAHAN, Abdülkadir (1954), “Nef’î”, **İslam Ansiklopedisi**, 4. Baskı, Varlık Yayınları, İstanbul.
- (1961), “Vesikalar Işığında Nef’î’nin Hayatından Çizgiler”, **Türk Dili Dergisi**, S. III, İstanbul.
- (1985), **Nef’î Dîvânı’ndan Seçmeler**, KTB Yayınları, Ankara.
- (1993), “Mesîhî”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VIII MEB Yayınları, Ankara.
- (1993), “Nef’î”, **İslam Ansiklopedisi**, C. IX MEB Yayınları, Ankara.
- KAVRUK, Hasan (2001), **Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KILIÇ, Zülküf (2008), “Bâkî’nin Kasidelerinde Vezin, Kafiye ve Bâkî’nin Psikolojisi”, **e-Journal of New World Sciences Academy**, Elazığ-Türkiye, C.3, S.2, s. 276–285
- KILIÇ, Filiz (1994), **Meşâ’irü’ş-Şu’arâ (Âşık Çelebi Tezkiresi)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gâzi Üniversitesi, Ankara.
- KIR, Elif (2002), “Yabancılaşma”, **ÇYDD Erenköy Şubesi’nin 6. Gençlik Kurultayı**, (18–19 Mayıs), Samsun.

KORTANTAMER, Tunca (1977), “Ahmed-i Dâ’î İle İlgili Yeni Bilgiler”, **Türkoloji Dergisi** (A.Ü/D.T.C.T.) C.VII, s. 103–138.

----- (1984), “Nâbî’nin Osmanlı İmparatorluğunu Eleştirisi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Ege Üniversitesi, C.II, s. 83–116.

----- (1993), **Eski Türk Edebiyatı Makaleler**, Ankara.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1917), “Harnâme”, **Yeni Mecmua**, 13, İstanbul, s. 256

----- (1931), **Eski Şairlerimiz Dîvân Edebiyatı Antolojisi**, İstanbul.

----- (1993), “Bâkî”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, C.IV, Ankara.

----- (2003), **Türk Edebiyatı Tarihi**, 5. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.

KUTLUK, İbrahim (1989), **Tezkiretü’ş-şuarâ (Hasan Çelebi Tezkiresi)**, 2. Baskı, I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

KÜÇÜK, Sabahattin (1994), **Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

LATÎFÎ (1314), **Tezkire-i Latîfî (Latîfî Tezkiresi)**, İkdâm Matbaası, İstanbul.

LEVEND, Ağâh Sırrı (1980), **Dîvân edebiyatı**, İstanbul.

----- (1984), **Divân Edebiyatı, Kelimeler ve Remizler Mazmûnlar ve Mefhumlar**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

----- (1998), **Türk Edebiyatı Tarihi**, TTK Yayınları, C.I, Ankara.

M. 558, (TY) **Seçme Gazeller ve Hicivler Mecmuası**, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî(Manzum) Ty. 558, vr. 16a., İstanbul.

MACÎT, Muhsin (1997), **Nedîm Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.

MENGİ, Mine (1977), “Hamâme Kime Sunulmuştur”. **Türkoloji Dergisi** (A.Ü. / DTCF), C.VII, Ankara.

----- (1984), “Eski Edebiyatımızdaki Bazı İnsan Tipleri: Rind ve Zâhid Tipleri, Orta İnsan Tipi”, **Tarih ve Toplum**, S.12, İstanbul.

----- (1987), **Dîvân Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

----- (1994), **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

----- (1995), **Mesîhî Dîvânı**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

- NESİN, Aziz (1973), **Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı**, Akbaba Yayınları, İstanbul.
- OCAK, F.Tolga (1987), “Nef’î ve Edebiyatımızdaki Yeri”, **Ölümünün Üçyüzellinci Yılında Nef’î**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- OLGUN, Tahir (Tahirü’l Mevlevî) (1994), **Edebiyat Lügatı**, (haz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul.
- ONAN, Kenan (1961), **Hiciv Üstadları: Neyzen Tefik, Şâir Eşref**, İstanbul.
- ONAY, Ahmet Talat (1996), **Türk Şiirinin Vezni**, (haz. Cemal Kurnaz), Ankara.
- (2000), **Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, (haz. Cemal Kurnaz), 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (1982), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Değişimi içinde Dîvân Şiiri”, **Gösteri**, 17, Nisan, İstanbul.
- ÖNGÖREN, Ferit (1983), **Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı ve Hicvi**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- ÖZKIRIMLI, Atilla (1987), **Türk Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.III, 4. Baskı, Cem Yayınları, İstanbul.
- ÖZMEN, Mehmet (2001), **Ahmed-i Dâ’î Dîvânı (Metin, Gramer, Tıpkı Basım)**, TDK Yayınları, Ankara.
- PAKALIN, O. Zeki (1983), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.I-III, İstanbul.
- SOKULLU, Sevinç (1979), **Türk Tiyatrosunda Komedyanın Evrimi**, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- SOLMAZ, Süleyman (1995), **Gülşen-i Şu’arâ (Ahdî Tezkiresi)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.
- SUNGUR, Necâti (1994), **Âhî Dîvânı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, Esmâ (1982), **Me’âlî Dîvânı**, Berlin.
- ŞARDAĞ, Rüştü (1982), “Dîvân Şiirine Toplum Açısından Bakış” **Gösteri**, 17, Nisan, İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1902), **Kâmûs-ı Türkî**, İkdâm Matbaası, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ (1993), “Osmanlı Şairlerinin Gözlemciliği ve Klasik Edebiyatımızda Realiteye Dair”, **Dergâh**, 41, İstanbul.
- (1995), **Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Rakîb’e Dair**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

- (1996), **Klâsik Osmanlı Edebiyatı Tiplerinden Sûfî yahut Zâhid Hakkında**, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- (2005), **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- TÂHİR, Mehmed (1333), **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul.
- TANPINAR, A. Hamdi (1976), **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, 4. Baskı, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihat (1992), **Ahmet Paşa Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (1992), **Necâtî Beg Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (1992), **Hayâlî Dîvânı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Mehmet (2002), **Roman Sanatı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- TOLASA, Harun (1983), **Sehi, Latifî, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16.yy.da Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- (1986), **(Müstakimzâde, S.Sadettin) “İstilahâtü’ş-Şi’riyye”**, İstanbul, Ün. Fen-Edb. Fak. Türk Dili ve Edb. Dergisi, C. XXV, İstanbul.
- TURAL, Sadık Kemal (1982), **Zamanın Elinden Tutmak**, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- Türk Ansiklopedisi** (1971), C.XIX, MEB Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük** (1988), TDK Yayınları, Ankara.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (2005), C.30.
- ULUDAĞ, Süleyman (2001), **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ULUNAY, Refi’i Cevd (22. 07. 1957), “Hicivler ve Küfürler”, **Milliyet Gazetesi**.
- USTA, Çiğdem (2005), **Mizah Dilinin Gizemi**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ü. 3004, (TY), **Sihâm-ı Kazâ ve Hiciv Mecmuası**, İstanbul Üniversitesi Ktp., Ty. 3004, İstanbul.
- ÜLGENER, Sabri (1981), **İktisâdî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, Der Yayınları, İstanbul.
- ÜZGÖR, Tahir (1991), **Fehîm-i Kadîm Hayatı, Sanatı, Dîvânı ve Metnin Bugünkü Türkçesi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- YATMAN, Mustafa (1989), **Osman-zâde Tâib Dîvânı’ndan Seçmeler**, KB Yayınları, Ankara.
- YAVUZ, Hilmi (1987), “Dîvân Şiiri Simgesi Bir Şiir mi?”, **Bağlam Yayınları**, İstanbul.
- Yeni Tarama Sözlüğü** (1983), TDK Yayınları, Ankara.

YÖNTEM, Ali Canip (1996), **Nef'î'nin Gazelleri**, (haz. A. Sevgi ve M. Özcan), Prof. Ali Cânip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, İstanbul.

----- (1996), **Sünbülzade Vehbi** (haz. A. Sevgi ve M. Özcan), Prof. Dr. Ali Canip Yöntem'in Eski Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, İstanbul.

TATÇI, Mustafa (1990), **Yûnus Emre Dîvân Tenkitli Metni**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

YÜCEBAŞ, Hilmi (1958), **Şâir Eşref, Hayatı-Hatıraları-Şiirleri**, İstanbul.

YÜCEBAŞ, Hilmi (2004), **Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi**, L&M Yayınları, İstanbul.

ZİSS, Avner (1984), **Estetik**, (Çev. Yakup Şahan), de Yayınevi, İstanbul.

ÖZ GEÇMİŞ

1973 yılında Elazığ'da doğdum. İlk ve orta tahsilimi Elazığ'da yaptıktan sonra yüksek tahsilimi Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında tamamladım. 1997 senesinde mezun olduktan sonra Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak MEB bünyesinde göreve başladım. Halen bu görevimi sürdürmekteyim.